T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
(KELÂM) ANABİLİM DALI

KUR'AN'DA TARİH ALGISI

DOKTORA TEZİ

Rıza KORKMAZGÖZ

Ankara–2011

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
(KELÂM) ANABİLİM DALI

KUR'AN'DA TARİH ALGISI

DOKTORA TEZİ

Rıza KORKMAZGÖZ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN

Ankara–2011

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
(KELÂM) ANABİLİM DALI

KUR'AN'DA TARİH ALGISI

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
…….	……..
……..	……
…….	……
……	……
……..	……
…….	……..

Tez Sınav Tarihi…….

T. C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (23/07/2012)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Rıza KORKMAZGÖZ

İmzası

……..

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER I
ÖNSÖZ IV
KISALTMALAR VII

GİRİŞ:
TEOLOJİ VE TARİH

1. Teolojik Tarih Algıları 1
1.1. Yahudi Tarih Algısı 1
1.2. Hıristiyan Tarih Algısı 9
1.3. Hegel'in Tarih Teolojisi 20
2-Yeni Bir Tarih Teolojisi Önerisi.....25

I. BÖLÜM:
KUR'AN'DA TARİH ALGISINI OLUŞTURAN ANA TERİMLER

A. Kur'an'da Tarihsel Haberlere İsim Olan Kelimeler.....35
1. Kıssa/Kasas: Tarihin Aktörlerine Örnek Model Yaşamlar.....35
2. Nebe'/Enbâ': Geleceğe Dönük Yokoluş Haberleri 43
3. Mesel/Emsal/Mesulat: Geçmiş Ümmetlerin İbretlik Örnek Halleri 46
4. Hadîs/Ehâdis: Efsaneye Çevrilmiş Milletlerin Hikâyeleri.....53
5. Eyyam/Eyyamullah: Allah'ın Aktifliğinin Ana Omurgası 56
6. Âkıbet: Kur'an'da "*Gelecek Tarih*" Fikri 61
B. Kur'ân'da Tarihi Haberlerin Varlık Hikmeti 63
1. İbret: Tarihin "*Nedensel*" Karakteri 63
2. Âyet/Âyât: Allah'ın Canlılar Evrenindeki Etkinlik İşaretleri.....66
3. Beyan, Hidayet ve Mev'ize: Tarihin Objektif Açıklaması 70
4. Zikr/Zikra/Tezkira: Tarihin Toplumların Hafızası Olma Niteliği 72

II. BÖLÜM:
KUR'AN'DA TARİH ALGISININ TEMEL DİNAMİKLERİ

A. Tevhid: Tarihsel Eylemlere Ortak Amaç Yaratan Ana Dinamik.....76
B. Allah ve İnsan: Tarihin Ortak Özneleri 85
1. Allah: Tarihe Müdahil Güç.....87
1.1. Halk, İstiva, Emr: Allah'ın Tabiat ve Tarih Alanlarındaki Hâkimiyeti.....87
1.2. Tesbih: Varlığın Tek Olan İlah'ın Hâkimiyetini İkrarı 92
2. İnsan: Tarihi Yapan Aktüel Güç.....93
2.1.İnsanın Yaratılışı.....94
2.2. İstihlaf: Allah'ın İnsana Tarihte Rol Verme İradesi.....99
2.3. Ta'limu'l-Esma: İnsanın Tarihte Değer Üreten Bir Varlık Haline Getirilmesi.....102
2.4. Emanet: İnsanın Tarihe Katılma İradesi 104
2.5. Ezeli Ahit: İnsanın Kendine Şahit Tutulması 105
2.6. İnsan, Kader ve Tarih.....107
C- Din: Tarihsel Değişimin Temel Dinamiği 116
D- Âhiret: Tarihsel Eylemlerin Hesap Alanı 125

III. BÖLÜM
KUR'AN'DA TARİH ALGISININ TEMEL NİTELİKLERİ

A. Gayelilik.....134
1. Hikmet.....139
2. El-Hakk.....144
B. Yasalılık 146
1. Sünnetullah: Tarihsel Yasalar.....149
2. Kader: Doğal, Psikolojik ve Sosyal Gelişim Yasaları 155
3. Kitap: Varlıkta Yasalılığın İlahi Yazılımı.....160
C. Ahlakilik/İradilik.....162
1. Tarihsel Değişimde Manevi Unsurların Etkisi 163

2. Helakin Dini-Ahlaki Sebepleri 169
2.1. Küfür 169
2.2. Günah 172
2.3. Zulüm 173
2.4. İtraf 180
D. İlerlemecilik/Tarihsel Tekâmül 184
1. Şir'a ve Minhac 188
2. Nesh 190
3. Hatm-i Nübüvvet 194
E. İyimserlik/ Çizgisellik: İyiye Kodlanan Süreç 201
1. Fıtratallah/Sıbğatallah: İyiye Yönelmenin İlahi Temeli 203
2. Ahsen-i Takvim: İnsanın En Güçlüyü ve En Güzeli Arayışı 206
3. Halife İnsan: En İyi Olanı Yaratması Arzulanan Varlık 209
4. Teshir: Tüm Varlığı İyiyi Yaratmanın Aracıları Kılma
veya İyiyi Yaratmaya Aracılık Eden Varlık Emanetleri 213
5. İmtihan: Tarihin Gayesi: En İyiyi Ortaya Koymak 217
F. Diyalektiklik 223
1. Hakk-Batıl/Tevhit-Şirk: Diyalektiğin Temel İki Dinamiği 224
2. Âdem-İblis: Diyalektiğin İlk İki Soyut Temsili 231
3. Habil-Kabil: Diyalektiğin İlk İyi ve Kötü Aktif Prototipi:
Tarihin Başlangıcı 234
G. Evrensellik: İnsanlık Ailesinin Tarihi: Etno-Milliyetçi (Kavmiyetçi)
Tarihe Karşı Evrensel (Millete Dayalı) Tarih 237
H. Seçmecilik 241
1. İyilerle Kötülerin Birbirinden Ayrılması Anlamında
Seçmecilik (Ahlaki Seçmecilik 241
2. Allah'ın Dilediği Kişiyi ve Toplumu Seçmesi Anlamında Seçmecilik.....246
SONUÇ 257
ÖZET 261
SUMMARY 262
KAYNAKÇA 263

ÖNSÖZ

Kur'an muhatabı olan insanı her konuda en iyiye, en güzele ve en doğruya yöneltmeyi hedeflemiş, onun varlığının bütün boyutlarına dair temel ilke ve prensipler koymuştur. Kur'an mümin için hem bir inanç objesi hem de bir bilgi objesidir. Bu itibarla Kur'an insanın ve toplumların geleceklerini inşa edebilmeleri için tarihin en sağlam temel ve önemli bir bilgi kaynağı olduğunu ifade eder. Israrla tarihe bakmamızı, yeryüzünde dolaşmamızı, geçmişi araştırmamızı ister bizden. Üçte ikisine yakın bir bölümünün kıssalardan oluşması, Kur'an'ın, bir bilgi kaynağı olarak tarihe ne büyük bir değer verdiğinin göstergesidir. Diğer taraftan tarih, teolojinin en geniş ufkudur. Zira Allah tüm esmasıyla tarihte tecelli etmektedir. Bu bakımdan Allah'ı hakkıyla takdir etmenin yollarından birisi de tarihe ibret nazarıyla bakmaktır. Bu bakımdan tarihin teolojik bakış içerisinde ele alınmasını, Kur'an'ın öncelikli bir emri olarak telakki ediyoruz.

Kur'an salt bir tarih kitabı değil, dini ve ahlaki hedeflerin ön planda olduğu İlahi bir mesajdır. Bu çerçevede olmak üzere, Kur'an'da kıssalar üslubunda birçok tarihi haber de mevcuttur. Bu haberler, Peygamberler özelinde, ana hatlarıyla, insanlık tarihidir. Veya en azından kendisine inanmış bir mümin için, tam bir insanlık tarihi özetidir adeta. Tarihe ilk insanın yaratılışı ve yeryüzüne gönderilmesiyle başlar, Hz. Peygamber dönemine kadar meydana gelmiş tarihsel olaylardan gerektiği kadar söz eder. Kur'an'da mevcut bu tarihi haberlere bakılarak, evrensel bir insanlık tarihi, tarihin işleyiş süreci, tarihsel yasalar, insanın tarih içindeki yeri ve benzeri hususlar ortaya konabilir. Tarihin en sağlam kaynağı olan Kur'an'dan hareketle tarih kavramını çalışmak, kanaatimizce en sağlam ve en objektif yoldur. Çünkü Kur'an, halk ve emir kendisine ait olan, diğer bir ifadeyle yaratan ve takdir eden, âlemlerin Rabbi Allah'ın vahyidir. İnsan konuştuğunda sübjektif ve önyargılı değerlendirmeler, hata ve yanılmalar, kasıtlı saptırmalar olabilir. Fakat tüm bu olumsuz durumlar Allah için muhaldir. Dolayısıyla en objektif tarih düşüncesi ancak Kur'an'dan çıkartılabilir.

Kur'an'ı anlamak, öncelikle, Kur'an'ın kendisiyle konuştuğu kelime ve kavramları anlamakla ilgilidir. Zira Kur'an bu kelime ve kavramlarla yepyeni bir zihin inşa etmiş, büyük bir değişim gerçekleştirmiş ve kıyamete kadar da tüm köklü değişimlere en sağlam temel olmaya devam edecektir. Bu bakımdan Allah-insan,

Allah-âlem ilişkisini kurarken kullandığımız kavramlar gibi, Allah-tarih arasındaki ilişkiyi kuracağımız ve bu ilişkiyi sürekli kılacağımız kavramları Kur'an'dan tespit etmeye çalıştık. Aslında Allah-insan ilişkisini kurarken referansta bulunduğumuz tüm kavramlar Allah-tarih arasındaki ilişkinin de temel kavramlarıdır. Bu çerçevede çalışmamız kavramsal bir çalışma vasfıyla ön plana çıkmaktadır. Kur'ani kavramların asıl anlamlarıyla zihinlerde yeniden canlanması, müminleri Kur'an'ın sağaltıcı soluğuyla karşı karşıya bırakacaktır.

Bu çerçevede araştırmamız bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Kur'an'ın tarih algısının orijinal yönlerinin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla, insanı fiziksel bir zamanlılıktan çıkartarak kendine özgü tarihsel zamanlılık içerisinde ele alarak, ona özgürlüğünün yollarını açan, aynı zamanda, bu açıdan tüm dini ve laikleşmiş tarih tasavvurlarının temelinde de yer alan ve "Kutsal Tarih" şeklinde isimlendirilebilecek Yahudi ve Hıristiyan tarih algılarıyla, Hegel'in Tarih teolojisini kısa ve öz olarak ortaya koymaya çalıştık. Bölümün sonunda da Kur'an'a uygun yeni bir tarih teolojisi önerisinde bulunduk.

Birinci bölümde önce Kur'an'ın dünya görüşüne ve tarih algısına temel olacağını düşündüğümüz ana terimleri ele aldık. Bunları Kur'an'da geçtiği şekilde *"Kıssa /Kasas", "Nebe' /Enbâ'", "Mesel /Emsal /Mesulat", "Hadîs/Ehâdis", "Eyyam/ Eyyamullah"* ve "*Âkıbet*" şeklinde tespit ettik. Daha sonra Kur'an'da tarihsel haberlerin yoğun bir şekilde yer almasının hikmet ve felsefesini, yine Kur'an'ın kavramsal çerçevedeki açıklamalarına dayanarak ortaya koymaya çalıştık.

İkinci bölümde, Kur'an'ın tarih algısını "kutsal", pozitivist, evrimci, materyalist vb. tarih felsefelerinden ayıran temel dinamikleri tartıştık. Bu çerçevede tarihsel eylemlere ortak bir amaç yaratan ana dinamik olarak "*Tevhid*"i ele aldık.

Tarih, süreci yaratan ve her an bu sürecin içinde olan Allah'ın müdahalesine açık olması, diğer taraftan da, insan eylemleriyle anlam kazanması ve onun özgür iradesine dayanması sebebiyle, ilahi ve beşeri yönleri olan bir olgudur. Bu sebeple Allah ve insan, Kur'an'da tarihin gerçek failleri olarak arzedilir. Bu çerçecevede, bir fiil üzerinde iki failin nasıl ve hangi yönlerden etkin olduğunu geniş bir şekilde tartışarak, Allah ve insanı tarihin ortak özneleri olarak ortaya koyduk.

Kur'an'a ve insanlık tarihine baktığımızda, dinin, kültür ve medeniyet oluşturucu etkisini görmemek mümkün değildir. Kur'an toplumların varlık ve helak

sebeplerini kıssa ederken, maddi unsurlardan daha önce manevi unsurlara vurgu yapması, onun, dini tarihsel değişimin temel dinamiği olarak telakki ettiğinin bir işaretidir. Diğer taraftan, dinsiz hiç bir millet tarihte görülmediği gibi, medeniyet kuran milletlerin de güçlü dini duygulara sahip olduğu görülmektedir. Bu bakımdan dini, tarihsel değişimlerin temelinde ki en esaslı unsur olarak değerlendirdik.

Tarihin anlamlı hale gelebilmesi için Kur'an'da "Âhiret inancı", tarihsel eylemlerin hesap alanı olarak ortaya konur. İnsanı yaşadığı hayatta tam bir sorumluluk duygusu içerisinde davranmaya sevkeden ahiret inancı Kur'an'ın tarih algısının diğer bir temel dinamiği olarak ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise Kur'an'da tarih algısının temel niteliklerini konu ettik. Bu nitelikleri Kur'an'da geçen terimlerle bağlantılı olarak, gayelilik, yasalılık, ahlakilik, ilerlemecilik/tekâmülcülük, iyimserlik, diyalektiklik, evrensellik ve seçmecilik şeklinde tespit ettik.

Tez konusunun seçiminde, planının oluşturulmasında ve uzun çalışma süresi boyunca fikir ve görüşlerini esirgemeyen saygı değer danışman hocam Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün Bey'e en içten şükranlarımı arzederim. Konunun sınırlandırılmasında ufuk açıcı teklifleriyle konuya hâkimiyet sağlamama yardımcı olan Prof. Dr. Ahmet Akbulut ve Prof. Dr. İsmail Köz hocalarıma ayrıca teşekkür ederim. Araştırmamın en başından en sonuna kadar Türkçe ve yabancı dillerde birçok kitap ve makaleye ulaşmamda yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Fethullah Yılmaz'a katkılarından dolayı minnettarım.

Rıza KORKMAZGÖZ

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
AÜİFD.	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFY.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
b.	: bin, ibn
bkz.	: bakınız
C.	: cilt
CÜİFD.	:Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: çeviren
DEÜSBE.	: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Fak.	: Fakülte
h.	: hicrî
haz.	: hazırlayan
İSAM	: İslam Araştırmalar Merkezi
KADER	: Kelam Araştırmaları Dergisi
Krş.	: Karşılaştırınız
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Neşr.	: neşreden
s.	: sayfa
ss.	:sayfa sayısı
S.	: Sayı
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	: tahkik eden
trc.	: tercüme
ty.	: tarih yok
vb.	: ve benzeri
Vol.	: Volume
Yay.	: Yayın evi
yy.	: yer yok

GİRİŞ

TEOLOJİ VE TARİH

Tüm ilahi dinler ve felsefe, en temelde, kendilerini, insanın evren içindeki yerini ve anlamını açıklayan bir hakikatler bütünü olarak takdim etmişleridir. Dinler insanın anlam arayışına vahiy ve peygamber kaynaklı açıklamalar getirirken, felsefe akla dayanan açıklamalar yapmıştır. Bu çerçevede Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam, tarihi ilk yaratılıştan kıyamete kadar devam eden, ilahi müdahaleye açık bir süreç olarak kabul etmelerine rağmen, tarihin anlamı, amacı, sürecin işleyiş şekli, temel dinamikler, Tanrının tarihle ilişkisi, insanın evrendeki yeri vb. konularda birbirlerinden çok farklı izahlar getirmişlerdir. Bu bölümde, öncelikle, dini ağırlıklı olması ve Tanrının insanların kaderlerini baştan sona tüm yönleriyle belirlediği inancı nedeniyle Yahudi ve Hıristiyan tarih algılarını "teolojik tarih algıları" şeklinde tanımlayıp, tarihsel süreci nasıl izah ettiklerini, temel kaynaklardan hareketle ortaya koymaya çalıştık. Daha sonra Hıristiyan kutsal tarih algısından büyük oranda etkilenen ve tam bir tarih teolojisi olarak nitelendirebileceğimiz Hegel'in tarih algısını, çalışmamız açısından önemine binaen zikretmeden geçemedik. Bölümün sonunda ise, Kur'an'a uygun yeni bir tarih teolojisi önerisinde bulunduk.

1. Teolojik Tarih Algıları

1.1. Yahudi Tarih Algısı

Mısır, Babil, Asur, Akad ve Eski Yunanlılar insanı tabiatın bir parçası olarak görmüşler ve dolayısıyla tabiatta geçerli olan yasaların insan için de geçerli olduğuna hükmetmişlerdir.[1] Buna göre doğada gözlemlenen döngüsel düzen tarih alanında da aynen kabul edilmiştir. Doğal olgular için kabul edilen fiziksel içerikli zaman algısı insani-toplumsal yaşam için de öngörülmüştür. Yahudilik ilkel ve eski doğu dinlerinde olduğu gibi, Hind ve Yunan'da da görülen bu efsanevi-ebedi geri dönüş düşüncesini aşmış, ilerleyen bir zaman algısını getirmiştir. Buna göre zamanın bir başlangıcı ve sonu vardır. Yehova artık kozmik zamanda değil de geriye

[1] Rif'at eş-Şeyh, *Tefsiru Mesari't-Tarih*, yy., 2000, s. 35.

döndürülmesi mümkün olmayan tarihsel bir zamanda ortaya çıkmaktadır.[2] Böylece Yahudilik eski dünyanın tanımadığı yeni bir zaman algısı, "*tarihsel zaman*"ı getirmiş ve tarihi yeni bir felsefe alanı olarak ortaya koymuştur. Buna göre insani gerçeklik tümüyle tarihsel bir gerçeklik, insanın kendisi de tarihsel bir varlık olarak görülmektedir. Wartenburg'a göre bu yeni zaman anlayışı, daha sonra ne ölçüde laikleşmiş olursa olsun Batı düşüncesinin ürettiği hemen tüm "tarih felsefeleri"ne etki etmiş ve geleceğe yönelik bir beklenti ile geçmişi tanıma ve bilme ilk kez bu yolla Batı düşüncesine girmiştir.[3]

Tarih algısı insan algısı ile yakından alakalı olduğu için öncelikle, Yahudi inancında insanın yaratılışı ve dünyaya gönderilişinin nasıl gerçekleştiğini Tevrat'tan takip edelim. Tevrat'a göre yaratılış, gökler ve yerden başlayarak denizler, bitkiler, ışık, hayvanlar ve son olarak insan, her biri bir güne denk gelecek şekilde sırasıyla yaratılmıştır.[4] İnsan en son olarak, Tanrının suretinde yaratılmış ve tüm yeryüzüne hâkim olması irade edilmiştir.[5] Tevrat'ta insanın yaratılışı, ana hatlarıyla Kur'an'daki anlatıma benzerlik göstermektedir. Şöyle ki, Tevrat'a göre Tanrı insanı topraktan yaratmış, ona hayat nefesini üflemiş ve onu yaşayan bir varlık kılmıştır. Doğuda Aden'de bir bahçe yaptı ve Âdem'i oraya yerleştirdi. Orada birçok ağaç arasında bir de yaşam ağacı ile iyiyi ve kötüyü bilme ağacı vardı. Allah Âdem'i tüm ağaçlardan yeme konusunda serbest bıraktı yalnız ona iyilik ve kötülüğü bilme ağacından yemeyi yasakladı ve ondan yediği takdirde öleceğini bildirdi. Bu arada Allah tüm canlıları Âdem'e getirdi ve onları isimlendirmesini istedi. Âdem tüm canlı varlığa ismini verdi. Âdem uyurken Allah onun kaburga kemiklerinden birini aldı yerini etle doldurdu ve o kemikten bir kadın yarattı.[6] Bir yılan Kadın'a gelerek Tanrı'nın yasakladığı meyveden yemelerini ve yedikleri takdirde iyi ile kötünün bilgisine sahip olacaklarını ve Tanrı gibi ölümsüz olacaklarını söyledi. Kadın yasak meyveden yedi ve kocasına da yedirdi. Hemen çıplak olduklarını anlayıp incir ağacının yapraklarıyla üzerlerini kapatmaya çalıştılar. Tanrı bu günahları sebebiyle onları cennetten çıkardı ve kendi

---

[2] Eliade, Mırcea, *Kutsal ve Dindışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece yay., Ankara, 1991, s.90-91.
[3] Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001. s.26-29.
[4] *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil),* Yeni Yaşam yay., İstanbul, 2009, Tekvin 1:1-25.
[5] Tekvin 1:26-27.
[6] Tekvin 2:7-24.

hayatını devam ettirebilmek için tüm imkânları insanın eline verdi.[7] Tanrı, yasak meyveden yemekle insanın da aynen kendisi gibi, iyinin ve kötünün bilgisine sahip olmasına izin verdi[8] fakat artık insanoğlunun kaderinde ölüm, sorumluluk, örtünme ve beslenmek için çalışmak gibi şeyler de olacaktı.

Tevrat'taki yaratılış kıssasından anlaşıldığına göre Allah tüm varlığı insana hizmet etsin diye yaratmış, insanı da, varlığa isim koyma yeteneği ile yaratmakla, tüm yeryüzünün hâkimi kılmıştır. Tanrı tarafından insana verilen bu üstün nitelikler, insanlık tarihinde büyük etkileri olan unsurlardır. Birbirlerine büyük ölçüde benzeyen bu yaratılış anlayışından dolayı Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlar, kendilerini tarihsel bir zamanlılık içinde ifade etmeye büyük önem vermişlerdir.[9] İlk defa İlahi dinlerin ortaya koyduğu anlayışla, insan kendini doğanın bir parçası olarak görmüyor, aksine fıtri yetenekleriyle doğaya ve tarihe hükmetme gücünü kendinde buluyordu.

Tevrat'taki bu yaratılış kıssası, Allah'ın Âdem'in şahsında tüm insanlığa *"inayet"* ettiğinin bir ifadesidir. Fakat Yahudiler, kendilerine özel "İlahi İnayet" düşüncesiyle tüm tarihi kendi milli tarihleri olarak görmüşlerdir, kendilerinin âlemde seçkin bir yeri olduğu iddiasıyla, tarihi İsrailoğullarına has ilahi inayet düşüncesi çerçevesinde anlamlandırmışlardır. Onlara göre Allah'ın inayeti sadece bu seçkin Yahudi halkına hastır. Tarihin olayları asla tekerrür etmez. Aksine tarih Yahudilerin "vaat edilmiş topraklar"a dönme hedefine doğru ilerleyen çizgisel bir seyir takip eder.[10] Tarihin amacı Mesih'in yönettiği bir dünyanın kurulmasıdır. Bütün savaşlar ve felaketler bunun için yaşanıyordu. Bu bakımdan Yahudi tarih algısında tarihin temel anlamı, içinde yaşanılan zamanda değil, gelecekte Mesih dünyasında aranmalıdır.[11] Böylelikle tarih Yahudilerde, başlangıcı ve sonu olan, belli bir ereğe yani İsrailoğullarının kurtuluşuna (inayet) doğru sürekli bir şekilde ilerleyen çizgisel bir süreç olarak düşünülmüştür.[12]

Yahudilerde ortak bir tarih algısı hakim inançtır. Bu tarih algısında en önemli unsurlardan birisi; Tanrının Yahudilerle yapmış olduğu "*sözleşme*" (covenant) dır.

---

[7] Teknin 3:1-20.
[8] Tekvin 3:22-23.
[9] Bıçak, Ayhan, *Tarih Düşüncesi III, Tarih Felsefesinin Oluşumu*, Dergah yay., İstanbul, 2004, s.32.
[10] Rif'at eş-Şeyh, *Tefsiru Mesari't-Tarih*, s.35.
[11] Widgery, Ablan G., Tarih Boyunca Büyük Öğretiler, çev. Gülçiçek Soytürk, Milliyet yay., 1971, 136-137.
[12] Gündüz, Şinasi, "Kur'an Vahyi ve Diğerleri, Zincirin Son Halkası Olarak İlk Buluşma", *İslamiyât*, 7/1, 2004, s.22.

Bu sözleşme gereği İsrail tanrıya inanacak, onun emir ve yasaklarına uyacak, Tanrı da buna karşılık İsrail oğullarına müreffeh bir hayat bahşedecek. Şayet sözleşmenin gereğine uyulmazsa İlahi cezanın gelmesi kaçınılmaz olacaktır.[13] Asurluların M.Ö. 720'de *Kuzey* Krallığını (İsrail) yıkması, Babillilerin M.Ö. 587'de Güney Krallığını (Yahuda) yıkması ve bunun sonucundaki Babil sürgünü, Yahudilerin İspanya'dan sürülmesi ve son olarak Nazi rejiminin toplama kamplarında uyguladığı çeşitli işkencelerin sonucunda, gaz odalarında ve krematoryumlarda altı milyon Yahudi'yi imha etmesi olarak bilinen *holocaust* olayı, geleneksel yaklaşım içerisinde genellikle, Yahudilerin günah işleyerek Tanrı ile yaptıkları sözleşmeyi ihlal etmelerine karşılık ilahi bir ceza olduğu şeklinde açıklamasını bulur. Daha çok geleneğe bağlı Ortodokslar arasındaki bu inanç, İbranice "*mipenei hata'einu*" "günahlarımız yüzünden biz cezalandırıldık" şeklinde ifade edilir.[14]

Yahudi milleti, İsrail'in ataları olan İbrahim, İshak ve Yakub'a görünen tek Allah'a inanırlar. Yahudi inancına göre o Allah, Sina dağının eteğinde toplanmış olan İbranilerin önünde Musa'ya ahlak, din, ekonomi, hukuk vs. içeren kanun kitabı Tora'[15]yı vermeden önce İsrail'in ataları ve onların torunları ile bir ittifak yapmıştır.[16]

Yahudi inancı içerisinde yer alan "*ittifak*" (Alliance) inancına göre dünyanın yaratılmasında ve düzeltilmesinde Allah ile insan ortaktır. İşte Allah ile insan arasındaki sözleşme bu "*ittifak*" inancından kaynaklanmıştır. Tevrat'a göre Allah ilk sözleşmeyi Nuh ile yapmış ve bunun karşılığında insanları bir daha tufanla helak etmeyeceğine söz vermiştir.[17] Daha sonra Allah İbrahim'i seçmiş, onunla sözleşme yapmıştır. "Rab Avram'a ülkeni, akrabalarını, baba evini bırak sana göstereceğim ülkeye git dedi. Seni büyük bir ulus yapacağım, seni kutsayacak, sana ün

---

[13] Akbaş, Muhsin, "Holocaust Problemi ve Tanrı: Teolojik ve Felsefi Cevaplar", *AÜİFD*. 2003, C.XLIV, S. 1, s.173–174.

[14] Biritanya hahambaşı Jonathan Sacks gibi Yahudi teolog ve felsefecilerinden bir kısmı da holocaust olayını izah ederken ilahi ceza öğretisi çerçevesinde bir açıklama yapmanın doğru olmayacağını, eğer böyle bir şey denecekse bile, bunu sadece Tanrının söyleyebileceğini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte söz konusu probleme geleneksel yaklaşım içerisinde "hür irade" ve "eskatolojik" çözüm şekilleri önerilmiştir. Modern açıklama şekillerinde ise her an tarihin içerisinde olan monoteistik Tanrı anlayışı reddedilmiş, Holocaust'un sebebi olarak hür insan iradesinin kötüye kullanılması gösterilmiştir. Bkz. Muhsin Akbaş, *a.g.m.*, s. 175-185.

[15] Öğretmek anlamına gelen ve İbranice bir kelime olan Tora, dar anlamda beş kitabı ihtive ederken, geniş anlamda ise, yazılı ve sözlü kanunlar topluluğunu ve onların tefsirlerini içerir.

[16] Kaufmann, Francine-Eisenberk, Josy, "Yahudi kaynaklarına Göre Yahudilik", çev.Mehmet Aydın, *AÜİFD*., C.29, s.270.

[17] Tekvin 9:8-11.

kazandıracağım. Bereket kaynağı olacaksın. Seni kutsayanlar kutsayacak. Seni lanetleyenleri lanetleyeceğim. Yeryüzündeki bütün halklar senin aracınla kutsanacak."[18] Allah bu ittifakı İshak, Yakup ve sonra Musa'nın şahsında Sina dağının eteğinde toplanmış olan bütün İbrani milleti ile yenilemiştir. "Şimdi sözümü dikkatle dinler, antlaşmama sadık kalırsanız bütün uluslar içinde öz halkım olursunuz. Çünkü yeryüzünün tümü benimdir. Siz benim için kâhinler, krallar ve kutsal ulus olacaksınız. İsraillilere böyle söyleyeceksin."[19] Neticede İsrail Tora'ya saygı göstereceğine dair söz veriyor, Allah da İsrail'i korumayı taahhüt ediyor. Bu ittifak, İsrailoğullarının hatası ne olursa olsun geri döndürülemez.[20] İşte Allah'ın İsrail'le yaptığına inanılan böyle bir "*ittifak*" inancı, Yahudi tarih algısının, teolojik karekterini ortaya koymaktadır.

Tevrat'a baktığımızda bazı bölümlerde yapılan Kutsal Ahit'e sadık kalınmadığı takdirde, seçilmiş Yahudi milletinin cezaya uğrayacakları bildirilmektedir.[21] Bu çerçevede, genel bir ilke olarak, refah ve lüks hayatın rumsuzluğu doğuracağı, söz dinlemeyen, ahdine sadık kalmayan ulusların, bunun sonucu olarak helak edilecekleri ifade edilmektedir.[22] İşaya'nın dilinden dünya malı biriktirmenin, hak, adalet ve doğruluk ölçülerine dikkat etmemenin de helak sebebi olduğu ifade edilmektedir.[23] İsrailoğullarının günah, yalan, zulüm, rüşvet alışverişte hile, müşteriyi aldatma vb. günahlara daldıkları için Tanrı tarafından cezalandırıldıkları ve gazap elinin hala havada olduğu belirtiliyor.[24] Nebiler de onları Allah'tan gelebilecek birçok ceza ile uyarmışlardır.

Tüm bunlarla beraber, yapılan ahdin geri döndürülemeyeceği, İsrailoğullarının özel millet olma vasıflarını her durum ve şartta koruyacakları da ifade edilmektedir. Tevrat'a baktığımızda, bazı bölümlerde, Allah'ın "seçilmiş" ırkı İsrailoğulları'nın bu sözleşmenin gereğini yerine getirmeseler bile, çeşitli nimetlere kavuştukları görülmektedir. Sürekli itaatsizlikleri ve kötü davranışlarına rağmen Allah İsrailoğullarını Filistin'e yerleştirmeye kararlıdır. Hatta Allah, Peygamberlerine itaati

---

[18] Tekvin 12:1-3.
[19] Çıkış 19:5-6.
[20] Bkz. Kaufmann, Francine-Eisenberk, Josy, "Yahudi kaynaklarına Göre Yahudilik",s.270, 8. dipnot.
[21] Tekvin 12:1-18; 15:7-8, 18-21; 16:12-21; Tensiye 16:2.
[22] Mika 5:15.
[23] İşaya 5:7-10, 22-23.
[24] İşaya 5:18-30; Amos 8:4-7.

reddetmelerine rağmen halkına ne lütuflar ihsan edeceğini dünyada göstererek adının kutsallığını vurgulamaktadır.

Tevrat der ki: "Bilin, öyleyse ki, Rabbiniz Allah size bu güzel toprakları iyiliğinizden dolayı vermemektedir. Hatırlayın ve unutmayın Rabbiniz Allah'ı, şiddet içinde gazaplandırmaya nasıl teşvik ettiğinizi. Mısır ülkesinden çıktığınız günden buraya gelinceye kadar, Rabbe karşı isyankâr oldunuz. Horeb'de dahi Rabbi gazaplandırdınız. Ve Rab size öyle kızgındı ki, sizi helak etmeye hazırdı."[25] Fakat Tanrı öfkesine tabi olmuyor ve sürgündeki Yahudileri Sion'a döndüreceğini vaat ediyor.[26] Yahudiler İbrahim'in şahsında yapılan ilk ahitlerini[27] bozunca Allah onlara acıyor ve Musa'nın şahsında yeni bir ahit yapıyor onlarla.[28] Bu ahde göre İsrailoğulları İlahi emirlere uyarlarsa Allah onlara "*arz-ı mevud*"[29]u verecek ve onları diğer milletlere hâkim kılacaktır. "Rab yabanda durup atan İbrahim'in, İshak'ın Tanrısı Rab benim dedi. Üzerinde yattığın toprakları sana ve soyuna vereceğim. Yeryüzünün tozu kadar sayısız bir soya sahip olacaksın. Doğuya, batıya, kuzeye ve güneye doğru yayılacaksınız. Yeryüzündeki bütün halklar sen ve soyun aracılığıyla kutsanacak. Seninle birlikteyim. Gideceğin her yerde seni koruyacak ve bu topraklara geri getireceğim. Verdiğim sözü yerine getirinceye kadar senden ayrılmayacağım."[30] İbrahim'le yapılan ilahi ahdin mirasçısı olduğunun bir sembolü olarak her Yahudi çocuğu sünnet edilir. Bu yüzden sünnet bazen "*Tanrının Mührü*", bazen "*Hz. İbrahim'in mührü*", bazen de "*Hz. İbrahim'in Ahdi*" olarak isimlendirilmiştir.[31] Her şeye rağmen Tanrı Yahudilerden vazgeçmek istememekte, onlara sevgisi tükenmemekte, onları kendine ebedi olarak özel millet edinmektedir. "Seni sonsuza dek kendime alacağım. Doğruluk, adalet, sevgi ve merhamet temelinde seninle evleneceğim. Sadakatle seninle evleneceğim, Rabbi tanıyacaksın."[32]

Tevrat'ın bazı bölümlerinde Tanrının sadece Yahudilerin milli Tanrısı, tarihin de Yahudi milletinin başından geçen ve Allah'ın onlara özel ikramlarının görüldüğü

---

[25] Tensiye, 9:6.
[26] Yeremya 3:14.
[27] Tekvin 17:1-8.
[28] Yeremya 31:31.
[29] "Arz-ı Mevud" konusunda bir araştırma için bkz. Küçük, Abdurrahman, "Yahudilikdeki Arz-ı Mevud Anlayışının Boyutları", *AÜİFD*., C.33, s.101-111.
[30] Tekvin 28:13-15.
[31] Atasagun, Galip, "Yahudilikte Dini Sembol ve Kavramlar", *SÜİFD*., 2001, Bahar, Konya 2001, S. 11, s.128-129. Sünnetin bu sembolik anlamı için bkz. Tekvin 17:9-14.
[32] Hoşea 2:19-20.

bir alandan başka bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre İsrailoğulları Rabbin kutsadığı bir ırktır.[33] Hatta İsrail Allah'ın oğlu[34], Allah İsrail'in babasıdır.[35]

Tevrat'ta geçen şu cümleler, milli tanrı ve dolayısıyla tarihi sadece kendilerinden ibaret gören bir anlayışın ifadesinden başka bir şey değildir. "Ey İsrailoğulları! Sizin hatırınız için değil, aralarına geldiğiniz milletler arasında bayağılaştırdığınız adım için hareket edeceğim. Milletler arasında bayağılaştırılan ve sizin bayağılaştırdığınız büyük adımın kutsallığını ispat edeceğim. Sizin vasıtanızla adımın kutsallığını onların gözü önünde ispat etiğim zaman, milletler benim Rab olduğumu bileceklerdir. Çünkü ben sizi milletler arasından alacağım ve sizleri her ülkeden toplayacağım ve sizi kendi ülkenize getireceğim. Size temiz su sağlayacağım ve siz her türlü pisliklerden arınmış olacaksınız. Ve sizi her türlü putlarınızdan temizleyeceğim. Size yeni bir kalp vereceğim ve içinize yeni bir ruh kayacağım ve benim yasalarım doğrultusunda yürümenizi sağlayacağım. Babalarınıza verdiğim ülkede rahat edeceksiniz. Ve sizler benim halkım olacaksınız. Ve ben sizin Allah'ınız olacağım."[36]

Buna göre tüm tarih İsrailoğullarının tarihidir ve Allah tüm inayetini onlara tahsis etmiştir. Buna göre Yahudi teolojisinde etnosentrizm merkezi bir konumdadır. Bütün âlemin ve insanlığın yaratıcısı olan Yahve ya da Yehova, İsrailoğullarının tanrısıdır, onlar da tanrının halkıdır. Bu özel irtibat kazanılmış bir hak değil, âlemin ve insanın varoluşuna yönelik ilahi iradenin bir zuhurudur. Tanrı, olmakta ve olacak tüm planını İsrailoğullarını ve onlara yönelik vaadini dikkate alarak yürürlüğe koymaktadır.[37] Böyle bir tarih algısı ahlaki nedensellik anlayışını ortadan kaldırıyor. Eğer milletler, tarihsel süreç içerisinde yaptıkları eylemlerine göre değil de Allah'a karşı özel ilişkileriyle değerlendirilecek olursa, o zaman sebep-sonuç ilişkisi bakımından ahlaki faktörün işleyişini ortaya koyabilecek bir tarih algısı geliştirmek mümkün olmayacaktır.[38] Tüm tarihsel süreci tek bir ırkın tarihine indirgeyen bir

---

[33] İşaya 61:9.
[34] Çıkış 4:22-23.
[35] Yeremya 31:9.
[36] Ezekiel, 36:22-23.
[37] Gündüz, "Kur'an Vahyi ve Diğerleri", s.22.
[38] Sıddıki, Mazharuddin, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, çev. Süleyman Kalkan, Pınar yay., İstanbul, 1990, s.64.

kitaptan, genel bir tarih felsefesi, insanlık tarihine hâkim olan ilkeler bütününe ulaşılabilmesi mümkün olmayacaktır.

Eski Ahid, tarihin ezelde belirlenen bir hedefe doğru sürekli yol aldığı ve bu süreç dâhilinde İlahi müdahalelerden geçtiğini savunur. Peygamberler, İsrailoğulları yoldan çıktıklarında, Tanrının Yahudi tarihine köklü bir müdahalede bulunacağı gelecek bir "Tanrı Günü"[39]nden söz etmişlerdir. Bu Tanrı Günü kavramı, daha sonra, Tanrının tüm şer güçler karşısında nihai zaferi elde etme süreci olarak kabul edilen ve tarihin tümünü içine alan bir nitelik kazandı. Tanrı Günü, Mesihi çağı yani Tanrının Krallığı'nın kurulacağı günü ifade eder.[40]

Eski Ahid baştan sona Tanrının İsrail'i kullanarak ilahi amaçlarını gerçekleştireceği, İsrail'in bütün sıkıntılarından kurtulacağı ve bütün milletlerin İsrail'e ve İsrail'in Tanrısına sürü olacağı ifade edilmektedir. Yahudiler, Pers ve Yunan egemenliği altında çok kötü bir duruma düşünce, Tanrının tarihe müdahale edeceğine dair düşleri, Tanrının İsrailin düşmanlarıyla doğrudan mücadele edeceği ve dünyayı İlahi krallığın hâkim olduğu bir yurda dönüştüreceği şeklinde apokaliptik bir anlayışa kaydı. Bazen de bunun mesiyanik bir bireyin aracılığıyla gerçekleşeceği ifade edildi.[41]

Yahudi inancına göre tarihin hedefi "*Tanrının Krallığı"*nı kurmaktır. Tanrının krallığı "ahir zaman"da gerçekleşecek, şiddet yerini adalete bırakacaktır. "Rab uluslar arasında yargıçlık edecek, birçok halkın arasındaki anlaşmazlıkları çözecek. İnsanlar kılıçlarını çekiçle dövüp saban demiri, mızraklarını bağcı bıçağı yapacaklar. Ulus ulusa kılıç kaldırmayacak. Savaş eğitimi yapmayacaklar artık."[42] Buna göre Tanrının ahir zamanda İsrailoğullarına göndereceği Mesih, tüm milletleri Tanrı'nın Krallığı'nda bir araya getirecektir. İsrail milletlere rehberlik edecek, bütün milletler Allah'ın sözünü dinlemek için Sion'a çıkacaklar, İsrail insanlara kendi yolunu öğretecek, onlar da O'na tabi olacaklar.[43]

Yahudi sözlü kutsal kitabı Talmud da aynı şekilde, gayri sistematik bir tarzda geniş bir tarih felsefesi ortaya koyar. Bu felsefe bütün insanlığı ilgilendirmektedir.

---

[39] Bkz. Kaufmann, Francine-Eisenberk, Josy, "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik",s.281.
[40] Düzgün, Ş. Ali, *Sosyal Teoloji, İnsanın Yeryüzü Serüveni*, Lotus yay., Ankara, 2010. s.143.
[41] Düzgün, *a.g.e.*, s.144.
[42] İşaya 2:4.
[43] İşaya 2:1-4.

Buna göre tarihin hedefi insanoğlu olan Mesih'in gelişidir. İnsanlık tanrının iradesi kadar, kendi gayretleriyle de Mesih'in gelişini hazırlaması gerekmektedir. Talmud, Mesih'in şahsından çok, Mesihi Devir üzerinde durmaktadır. Artık bu Tanrı Günü'nde İsrail'in İlahi vahyi yayma görevi sona erecektir. Çünkü o gün artık tüm milletler Tanrının krallığını tanımak için Sioan'a çıkacaklardır.[44] Fakat Ortodoks Yahudiler milliyetçi Siyonist Yahudileri reddetmekte, sürgündeki Yahudileri ancak Allah ve Mesih'in Sion'a göndereceğini söyleyerek, İsrail devletinin varlığını Allah'a saygısızlık olarak görmektedirler.[45]

Görüleceği üzere, Yahudilikte tarih teolojik, etnosentrik ve "Tarının Kırallığı"nın kurulmasıyla, Yahudi milletinin şahsında, tüm insanlığın kurtuluşuna doğru ilerleyen çizgisel bir süreç olarak tasarlanmıştır.

1.2. Hıristiyan Tarih Algısı

Din temelli medeniyetlerde tüm varlık ve varoluşun açıklaması din tarafından yapılmış olduğundan, insanın tüm fiilleri de dini bir temelde izah edilmiştir. Hıristiyanlık da insanın yaratılışını, dünyaya gönderilişini, varlık gayesini, hak ve sorumluluklarını, ölümden sonraki durumunu vs. bu çerçevede açıklamıştır.

Hıristiyanlık, Yahudiler arasında ortaya çıktığından, Yahudi teolojisi ve tarih algısının derin etkisi altındadır. Yeni Ahit, Âdem'in yaratılışı ve dünyaya gönderilişi ile ilgili Eski Ahit'in açıklamalarını temelde kabul eder. Her iki dinde de tarih, "*İlahi İnayet*" düşüncesi temelinde izah edilmiştir. Ne var ki "*İlahi İnayet*" fikri Hıristiyanlıkta Mesihi bir karaktere bürünmüştür.[46] Zira Tanrının bütün insanlara kurtuluş sağlayan inayeti İsa Mesih'in şahsında tezahür etmiştir.[47] Yahudilikte "İlahi İnayet", Tanrının "seçilmiş" kavme yardım etmesi ve onların da bu yardımla diğer milletlere üstünlük sağlaması şeklinde anlaşılırken, Hıristiyanlıkta Tanrının İsa Mesih

---

[44] Kaufmann, Francine-Eisenberk, Josy,"Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik II. Kısım: Talmud Yahudiliği", çev.Mehmet Aydın, *SÜİFD*. 1991, Sayı: 4, s.17.

[45] Kaufmann, Francine-Eisenberk, Josy,"Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik II. Kısım, s. 31-32.

[46] Yahudilerin "Mesih" dediklerine Grekler "Christ" (Mesih, İsa), Christ'e inananlara Christiens" (Mesihiler, İseviler, Hıristiyanlar) diyorlardı. Hıristiyan dogmasına konu olan ve Tanrı Oğlu niteliği çerçevesinde düşünülen eskatolojik Mesih-Kral düşüncesine Sinoptik İncillerde geçen bir iki ifadeyle ulaşmak çok zor görünüyor. İsa'ya ilişkin eskatolojik Mesih inancı Pavlus çizgisinde oluşan Helenistik Hıristiyan cemaatin şekillendirdiği bir anlayıştır. İsa kendisi için daha çok "İnsanoğlu", "hizmetçi", "Tanrının hizmetçisi" ifadelerini kullanmıştır. Gündüz,Şinasi, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı,* Ankara Okulu yay., Ankara 2001, s.168, 175-181.

[47] Bkz. Titus'a Mektup 2:11.

suretinde tarihe direkt müdahale etmesi olarak anlaşılmıştır. Taraftarlarınca Mesih kabul edilen İsa, tarihin merkezine yerleştirilmiştir. Buna göre insanın tüm çabaları ilahi iradenin gerçekleşmesinin araçlarıdır. Tarih, zamana bağlı olan ve dolayısıyla ölümlü olan ile zamanın yaratıcısı ve ebedi olan Tanrı arasında geçmekte olan bir süreçten ibarettir. Tanrının bu süreç içerisindeki rolü ise "İlahi İnayet" kavramsallaştırmasıyla kurulmaya çalışılmıştır.[48] Bu çerçevede tarih Tanrının yeryüzü krallığının kurulmasıyla "*sevindirici haber*"e (İncil) iman edenlerin kurtuluşuna doğru akan bir süreç olarak tasavvur edilir[49] ve tarihsel süreç içerisinde bunun gerçekleşeceğine inanılır.[50]

M.S. 1. yüzyılda ilk Hıristiyanlar İsa'yı ölümünden sonra tekrar dirilerek kötülere karşı kesin bir zafer kazanacak adaleti yeniden tesis edecek olan Tanrının oğlu, elçi, beklenen ve vaat edilmiş Mesih olarak telakki ediyorlardı. Onlara göre İsa şu anda Baba'sının sağında oturuyor, zamanı gelince Tanrı Krallığını kurmak için tekrar dünyaya gelecektir.[51] 4. yüzyılda Katolik kilisesinin itikat sistemi olarak ortaya konan ifadeler, İsa'nın tarihsel konumunu net olarak ortaya koymaktadır: "Ben Tanrı'ya, kudretli Baba'ya ve O'nun biricik oğlu Rabb İsa'ya, bakire Meryem ve Kutsal Ruh'tan doğmuş olduğuna, Ponce-Pılate zamanında çarmıha gerilmiş ve gömülmüş olduğuna, üçüncü gün ölüler arasından dirilmiş olduğuna, göklere yükselmiş olduğuna, Baba'nın sağında oturmuş olduğuna, oradan ölüleri ve dirileri yargılamak için ineceğine… inanırım."[52]

İncil'de tarih, İsa'dan önce ve İsa'dan sonra şeklinde ikiye ayrılır; İsa tarihin merkezinde yer alır. Bu açıdan Hıristiyan tarih algısı için Mesih'i merkez edinen *"Kristosentrik tarih anlayışı*"[53] nitelemesi yapılmaktadır. Bu algıya göre İsa başkaları

---

[48] Rif'at eş-Şeyh, *a.g.e.*, s.38-39.
[49] Markos 1:15.
[50] Elıade, Mırcea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktay, Kabalcı yay., İstanbul, 2003, C.2, s.406. Fransız piskopos ve teolog Bossuet (1627-1704)'e göre de insan tarihinin bütün alanları "ilahi inayet" (divine providence) tarafından yönlendirilir. Tüm geçici olaylar, gayri iradi ve bilinçsiz bir şekilde Tanrının ezeli amacını gerçekleştirmek için işbirliği yaparlar. Dolayısıyla meydana gelen her şey Tanrının amacı doğrultusunda önceden takdir edilmiş durumdadır. Örneğin Jerusalem (Kudüs), Titus'un yıkımı engelleme ve Julians'ın şehri ve tapınağı restore etme çabasına rağmen yıkılmak zorundaydı. Bossuet'e göre tarih, ilk yaratılıştan Tanrı krallığının kurulacağı Yeni Batı Hıristiyan İmparatorluğu'nun kurulmasına kadar geçecek süreyi kapsar. Löwith, Karl, *Meaning in History*, The University of Chicago Press, Illinois, U.S.A., Chicago, 1962, s.137-140.
[51] Houtın, Albert, "Hıristiyanlığın Kısa Tarihi", çev. Abdurrahman Küçük, *AÜİFD*., C.25, s.437-438.
[52] Houtın, *a.g.m.*, s.446-447.
[53] Gündüz, Şinasi, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, s.16.

adına ölümüyle, kendisine tabi olanların kurtuluşunu sağlamıştır. O, tek başına tarihin gidişatını değiştirmiştir. Bu tarihsel kurtuluş sürecini O. Cullmann şöyle anlatır: "İnsan diğer varlıklara hükmedecek bir varlık olarak tasarlanmıştı. O düştü ve bu günaha düşüş tüm varlıkların Tanrının lanetine uğramasına neden oldu."[54] Günahkâr insanlık dışında Tanrı dünyanın kurtuluşu için bir gurubu, İsrail kavmini seçti. Bu kavim içinde yine de Tanrının amacını gerçekleştirecek çok daha küçük bir insan gurubuna indirgeme vardır: İsrail kalıntısı qehal jahve. Bu kalıntı bir kez daha daraltılır ve tek başına İsrail'in fonksiyonunu üstlenecek bir tek adama indirgenir. Bu Isaiah II'de "Jahve'nin kulu", Danyal'da ise "azizler halkını temsil eden insanoğlu"dur.[55] Bu tek adam, sonunda başkası adına ölmesi vasıtasıyla, İsrail halkını seçen Tanrının amacını gerçekleştiren Tanrının oğlu İsa olarak tarihe girmelidir. Dolayısıyla kurtuluş tarihi, sürekli bir eksilme halinde, İsa'ya doğru ilerlemektedir. İnsanlık (Âdem) –İsrail halkı-İsrail kalıntısı- birinci Âdem, İsa ikinci Âdem. Bu yüzden hakikaten, kendi merkezine doğru ilerleyen bir kurtuluş tarihi söz konusudur fakat bu tüm süreyi henüz tamamlamamıştır. Şimdi, tabir caizse, süreci tersine çevirmek, yani Bir'den Çok'a ilerlemek gerekmektedir. Ancak bu Çok, Bir'i temsil edecek şekilde yapılmalıdır. Burada yol, İsa'dan kendisine inananlara, kendilerini, O'nun başkaları adına ölümüne olan imanlarıyla kurtulmuş bilenlere varır. Böylece yol, Bir'in esası olan kiliseye varır. Şimdi artık kalıntının, azizler halkını temsil eden insanoğlunun görevini yerine getirecek olan O'dur… Böylece kurtuluş tarihinin kendi tarihsel süreci iki akım içinde devam eder. Birincisi, Çok'tan Bir'e doğrudur. Bu Eski Ahit'tir. Diğeri Bir'den Çok'a doğrudur. Bu da ilke olarak, merkezinde İsa'nın çarmıha gerilişi olan Yeni Ahit'tir."[56]

Tanrının insanlığın kurtuluşu için İsa'da bedenleşmesi (İnkarnasyon), Eliade'nin ifadesiyle, tarihin, Tanrının dünyadaki varlığının yeni bir boyutu olarak görülmesi anlamına gelmektedir.[57] "Tanrı bedene bürünmüş, tarihsel olarak koşullanmış insani bir varoluşu üstlenmiştir. Tarih kutsallaştırılmaya layık hale gelmiştir."[58] Tanrının İsa'ya hulul etmesiyle İsa hem İlahi hem de insani bir tabiata

---

[54] Tekvin 3:17; Romalılara Mektup 8:20.
[55] Danyal 7:13 vd.
[56] Löwith, Karl, *Meaning in History*, s.183.
[57] Eliade, Mırcea, *Kutsal ve Dindışı*, s.92.
[58] Eliade, a.g.e., s.91.

sahip olmuştur. Fakat bu iki tabiat, gerçekte tek bir şahıstır.[59] Bu, uknumlara ait bir birlik ve inkarnasyondur. İnkarnasyon, ilk insan Âdem'in günahıyla ebedi cehennemlik olmuş insanlığın, İsa'nın kendini feda etmesiyle günahtan kurtulmasının motifi olmuştur.[60]

Hıristiyan tarih algısına göre dünya tarihi bir dramdır ve günah işleyen insanın dünyaya düşüşünden kurtuluşa ereceği güne kadar devam eden ilerlemeci ve bir defalık bir süreçtir. Tüm insanlık adına günahı Âdem işlediği için, yani her bir birey günahı direkt işlemediğinden dolayı kurtuluşu da kendisi gerçekleştiremez, Tanrı İsa kendini kurban etmekle tüm insanlığın günahına keffaret olmuş ve onlara kurtuluşun yolunu açmıştır. Yuhanna İncilinde bu kefaret şöyle ifade edilir. "Çünkü Tanrı dünyayı o kadar çok sevdi ki, biricik Oğlu'nu verdi. Öyle ki, O'na iman edenlerin hiçbiri mahvolmasın, hepsi sonsuz yaşama kavuşsun. Tanrı oğlunu dünyayı yargılamak için göndermedi, dünya O'nun aracılığıyla kurtulsun diye gönderdi"[61]

Hıristiyanlıkta tarih, insanın kurtuluş sürecini ifade edecek şekilde dört bölümden oluşan bir tiyatro oyunu olarak telakki edilir. Buna göre;

Birinci bölüm, "Âdem'in Düşüşü" ile ilgilidir.

İkinci bölüm, Allah'ın beşer suretinde tarihe girişini ifade eder ve bu da kendi içinde üç bölüme ayrılır.

a- Rab İsa'nın kişisel etkisi, hayat biçimi ve ilkeleriyle Havarileri bir araya getirmek suretiyle Hıristiyan Kilisesini kurması,

b- Çarmıhta son nefesini vermek suretiyle insanlığı kurtarması,

c- Dirilmesi ve semaya yükselmesi,

Üçüncü bölüm, Tüm âlemi İncil'le tebşir etmeyi, aydınlatmayı kapsar.

Dördüncü ve son bölüm ise, İsa Mesih'in ikinci kez yeryüzüne gelmesi ve kâmil ve her bereketi içeren "*Gök Krallığı*"nı kurmasıdır.[62]

---

[59] İsa'nın tabiatıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Polat, Kemal, "Hıristiyan Kurtuluş Öğretisinde İsa Vasıtasıyla Kurtuluş", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:10, Sayı:27 (Bahar 2006), s.190-195.

[60] Houtın, *a.g.m.*, s.447.

[61] Yuhanna 3:16-18.

[62] Rif'at eş-Şeyh, *a.g.e.*, s.36. Widgery, *a.g.e.*, s.152. Hz. İsa'nın dünyaya ikinci kez gelişi, Tanrının Krallığı ve dünyanın sonu ile ilgili eskatolojik ifadeler Yeni Ahit'te detaylı olarak anlatılmış, o gün ve saatin ne zaman olduğuna dair hiç kimsenin bilgisi olmadığı, yalnız "Baba"nın bildiği ifade edilmiştir. Bkz. Matta 24:36; Markos 13:32-33. Söz konusu vaktin ansızın geleceği, bu yüzden inananların hazır ve uyanık bulunmaları gerektiği bildirilmiştir. Bkz. Matta 24:44, 25:13; Markos 13:35-37; Luka 12:40. Bununla beraber İncil İsa'nın bu ikinci gelişine dair bazı alametlerin olduğunu da ifade eder. "Şunu bil ki, son günlerde kudurganlık dönemleri gelecek. Çünkü insanlar kendi kendilerine vurgun, paraya

Buna göre tarih İsa öncesi ve sonrası diye ikiye ayrılır. Geçmiş, İsa'nın gelişi ve Hıristiyan kilisesinin kuruluşu için bir hazırlık devresidir. Roma, Yunan, Yahudi tarihi İsa'ya yönelmekteydi. Geleceğin tarihi de İsa'nın yeryüzüne geliş nedeninin gerçekleşmesine yönelmiş olarak kabul edilir.[63] Bundan sonra da doğal olarak tarih daha alt bölümlere ayrılmıştır. İşte tarihin çağlara ve dönemlere ayrılmasının altında Hıristiyan tarih algısı yatmaktadır.[64]

Hıristiyan inanç ve öğretilerinin belirlenmesinde Pavlus'un çok büyük bir yeri vardır. Onun için Pavlus'a "*Hıristiyanlığın Mimarı*"[65] gözüyle bakılır. Onun öğretilerinin merkezinde Mesih, mesaj (İncil), kurtuluş, vaftiz, vb. kavramlar vardır. Pavlus hem teolojisini, hem de insan, tarih ve kurtuluş anlayışını, bu temel kavramlar üzerine bina etmiştir. Daha sonra bu öğreti Hıristiyan teolojisinin de temelini oluşturmuştur.[66] Çarmıh ve dolayısıyla kurtuluş teolojisi özellikle Pavlus'un mektuplarında özenle işlenir.[67]

Hıristiyanlıkta tarih, "*kurtuluş*" tarihi olarak değerlendirilir. "*Kurtuluş"* (salvation) doktrini, evrensel tarihsel sürecin niteliğini ve hedefini ortaya koyma iddiasındadır. Tüm tarih Tanrının İsa'da inkarnasyonu, İsa'nın çarmıha gerilmesi, ölümü, dirilişi, göğe yükselmesi ve ikinci defa yeryüzüne gelerek nihai kurtuluşu gerçekleştirmesinin gizemli süreci olarak görülür. Kurtuluş "İsa'nın ölümü ve dirilişi sayesinde Tanrının insanlık uğruna gerçekleştirdiği kurtarıcı eylemleridir."[68] Diğer bir ifadeyle "İsa Mesih, Hıristiyanlıkta dünyaya ve insanlığa yönelik tanrısal iradenin

---

tutkun olacaklar; övünecek büyüklenecek, sövecek, ana baba sözü dinlemeyecek, iyilik bilmeyecekler; kutsallığa önem vermeyecek, kara çalıcı olacaklar, bencil isteklerini durduramayacaklar; tehlikeli, iyilik düşmanı, hain, dengesiz olacaklar; böbürlenecekler, Tanrıyı değil, zevki, eğlenceyi sevecekler. Tanrı yolunda görünmelerine karşın, Tanrı yolunun gücünü yadsıyacaklar. Bu insanlardan yüz çevir." Timoteus'a Mektup 3:1-5. İsa'nın ikinci gelişi inananlara ebedi kurtuluşu getirecek, Mesih ve onlar sonsuza dek egemenlik sürecekler. "Yedinci melek boruyu öttürdü. Gökte gür sesler duyuldu. Şöyle diyordu: "Dünyanın hükümranlığı Rabbimiz'e ve O'nun Mesih'ine geçti. O çağlar çağı hükümranlık sürecek." Vahiy 11:15. Tanrı Krallığı ile ilgili ifadeler için bkz. Matta4:17; Markos 1:15,13:7-8.

[63] Widgery, *a.g.e.*, s.155.

[64] Collingwood, Robin George, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Doğu Batı yay., Ankara, 2007, s.92-95. Tarihin çağlara ayrılmasını ilk olarak Pavlus Romalılara Mektup'ta yapmıştır. Bu bölümlemede Âdem, Musa ve İsa peygamberlerin görevleri esas alınmıştır. Düşüş öncesi dönem, tarihsel olmaktan çok ideal kabul edildiğinden tarih dışı sayılmıştır. Âdem dönemi, cahillik ve vahşilik dönemi olarak ele alınmıştır. Musa dönemi, yasalarla tasvir edilmiştir. İsa dönemi ise kurtuluş dönemi olarak tanıtılmıştır. Romalılara Mektup 5: 12-21. bkz. Bıçak, Ayhan, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s.39.

[65] Şinasi Gündüz Pavlus'u anlattığı kitabında onu "Hıristiyanlığın Mimarı" olarak nitelemiştir. Bkz. *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*.

[66] Gündüz, *Pavlus*, s.13.

[67] Gündüz, *Hıristiyanlık*, İsam yay., İstanbul 2006, s.84.

[68] Michel, Thomas, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul 1992, s.16.

açılımı ve Tanrının kurtuluş planının ifadesidir."[69] Bu inanca göre tüm tarih, doğuştan getirdiği günahla kirlenen insanın, İsa'nın kendini insanlık adına feda etmesiyle kurtulması ve ebedi mutluluğa ulaşması sürecinden ibarettir.

Pavlus'a göre hukuka bağlılığın öne çıktığı Musa'ya kadar olan dönem insanlığın çocukluk ve kölelik dönemidir. Tanrı insanlığı tekâmül ettirip bu dönemden kurtarmak ve özgürlüğüne kavuşturmak için kendi öz oğlunu hukuka bağlı bir kişi suretinde yeryüzüne gönderip, hukuk tarafından suçlu bulunarak öldürülmesine karşı çıkmamıştır. Çünkü Tanrı dünyayı seviyor ve iman edenlerin mahvolmasını istemiyordu[70] fakat insanın doğuştan getirdiği günahı kendisiyle Rabbi arasına giriyordu. Bu açıdan Mesih İsa'nın çarmıhta ölümü insanlığın Tanrıyla barışmasını simgeler. İsa kanı ve ölümüyle insanlığı günahtan kurtarmış, Tanrının huzuruna kutsal, lekesiz ve kusursuz olarak çıkmalarına imkân sağlamıştır.[71]

İsa'nın çarmıhta ölmesi insanlara sadece bir kurtuluş ümididir.[72] Bu hadiseyle birlikte kurtuluş süreci başlamıştır. Bu süreç İsa'nın ikinci olarak yeryüzüne gelip dirileri ve ölüleri yargılamasıyla tamamlanacaktır. Mesih'in ikinci gelişi Pavlus döneminden itibaren beklenmeye başlanmıştır. Hatta Pavlus cemaatine Mesih'in gelişini göreceklerini söylemiştir. Pavlus çizgisinde gelişen Hıristiyan geleneğinde Tanrı oğlu İsa Mesih'in gelecek bir zamanda meleklerle birlikte yeryüzüne gelmesi beklenir.[73] Mesih'in ikinci gelişine yönelik bu beklenti "*Praousia*" inancı olarak adlandırılır. Mesih bu gelişiyle dirileri ve ölüleri yargılayacak, bütün yeryüzü yönetimleri fesholunacak ve yalnızca Tanrısal hükümranlık hüküm sürecektir. Kötüler yok olacak, iyilerle İsa Mesih bin yıl yaşayıp sonunda ilahi âleme yükselecekler. "*Mesianik*" (Mesihçi) ve "*Milenyarist*" (Binyılcı) öğretileri öne çıkartan mezhepler ve özellikle Yehova Şahitleri, temel kurgularını İsa'nın bu ikinci gelişi üzerine bina etmişlerdir.[74] Bütün binyılcılar en sonunda varılacak olan bir semavi cennet inancından önce, geçici bir yeryüzü cennetine umut beslemişlerdir.[75]

---

[69] Gündüz, Şinasi, *Hıristiyanlık*, s.81.
[70] Yuhanna 3:16-18; Romalılara Mektup 8:31-39.
[71] Gündüz, *Hıristiyanlık*, s.80-88.
[72] Selaniklilere I. Mektup 5:8.
[73] Titus'a Mektup 2:11-13, Selaniklilere I. Mektup, 4:13-18.
[74] Gündüz, *Hıristiyanlık,* s.83-84.
[75] Schwartz, Hillel, "Millenarianism (Binyılcılık)", çev. Ali Coşkun, *Mesihi Beklerken, Mesihçi ve Millenarist Hareketler*, ed. Ali Coşkun, Rağbet yay. İstanbul 2003, s.93.

Sinoptik İncillerdeki bazı ifadelere göre de İsa Mesih'in, kendisine inananlardan bir kısmının Tanrının Krallığına ve kendisinin ikinci defa gelişine şahit olmadan ölmeyeceklerini bildirdiği anlaşılıyor. "Doğrusu size derim ki, burada duranlar içinde İnsanoğlu'nun hükümranlığında gelişini görmeden önce ölümü tatmayacak kişiler vardır."[76] Bu benzeri ifadeler içinde İsa Mesih'in ikinci defa gelmesi ve hükümranlığını kurması "Göklerin Egemenliği"[77] ve "Tanrı Egemenliği"[78] şeklinde ifade edilmiştir.

Sinoptik İncillerden içerik ve üslup bakımlarından farklı olan Yuhanna'nın vahiy kitabı, Mesih'in ikinci gelişi öncesi gerçekleşmesi beklenen olayları ayrıntılı bir şekilde anlatır. Söz konusu kitapta iyilik ve kötülük güçleri arasında cereyan edecek olan son bir savaşı (Armegedon), onu takip edecek olan İsa Mesih'in başında bulunduğu bin yıllık yönetim dönemlerini, sonra şeytanın bozguna uğratılması, Kıyamet günü, yeni bir gök yeni bir yer gibi sahneler oldukça temsili bir dille izah edilmiştir.[79]

Görülüyor ki, Hıristiyanlıkta insan, atası Âdem'in günahını doğuştan tevarüs ederek dünyaya gelmekte, Tanrının rahmetinden kovulmuş, lanete uğramış, dahası kendi kurtuluşunu gerçekleştirecek tüm imkânlardan da mahrum bir halde hayata başlamaktadır. Kurtuluşu ise ancak İlahi inayetle İsa Mesih'in tüm insanlık adına çarmıha gerilmesiyle mümkün olabiliyor. Tek bir kişi bütün insanları kurtarıyor ve tarihin gidişatına köklü bir müdahalede bulunuyor. İnsanın irade ve amellerinin kurtuluşta hiçbir payı kalmıyor. İnsanı insan yapan özelliklerden soyutladıktan sonra elbette insanın tarihinden bahsetmek mümkün olmayacaktı. Zaten Hıristiyanlık da insanın değil, Tanrının Kutsal tarihinden bahsediyor.

---

[76] Matta 16:28.
[77] Matta 4:17.
[78] Markos 1:15, 9:1; Luka 9:27.
[79] Schwartz, *a.g.m.*, s.93. Yuhanna'nın Vahiy kitabının Hıristiyanlık tarihi üzerindeki önemli yansımalarından birisi, binyılcılık inancıyla bağlantılı olan "*Yeni Dünya-Yeni Kudüs*" arayışlarıdır. Hatta ünlü denizci Cristopher Colombus'un Vahiy kitabındaki "*Yeni Dünya-Yeni Kudüs*" kehanetinden hareketle yeryüzü cennetini aramaya çıktığı ve Batı Avrupa'da köklü birçok değişime sebep olan coğrafi keşiflerin bu binyılcı ve apokaliptik atmosfer içinde gerçekleştiği iddia edilmiştir. Yine "*Yeni Dünya*" olarak vasfedilen Amerika'ya yapılan göçlerin ve bu ülkedeki hızlı değişim ve gelişmenin temelinde, "Binyılcı" mezheplerin ümit teolojilerinin etkin olduğu söylenmektedir. Amerika'daki New York, New Heaven, New Jersey, New England gibi yer isimleri eskatolojik kehanetlere bağlı olarak Hıristiyanların Yeni Dünya'da yeni bir dünya kurma özlemlerinin işaretleridir. Bkz. Adam, Baki, Adam, Baki, "Yuhanna'nın Vahyi ve Hıristiyan Tarihindeki Yansımaları", *Dinler Tarihi Araştırmaları*-III, Sempozyum, 9-10 Haziran 2001 Ankara, 2000. Yılında Hıristiyanlık- Dünü, Bugünü ve Geleceği-Ankara 2002, s.124.

Collingwood, Hıristiyan tarih tasarımının başlıca üç karakterinden söz etmektedir. İlk olarak, tarihsel süreç, baştan sona, Tanrının iradesinin bir eseridir. Tanrı kendi amacını gerçekleştirmek için insanların iradesini kullanmaktadır. Bu anlamda insan tarihin her alanında eylemcidir. Tarihte olan her şey onun iradesiyle olur. Fakat insanların iradesini belirleyen de Tanrı olduğu için sonuçta O'nun istedikleri olmaktadır. İnsan ne istediğini bilir fakat niye istediğini bilmez. İnsan iradesi tam olarak tanrının iradesine uygun istemde bulunur. Tanrı insanı kendi amacını gerçekleştirsin diye yaratmıştır. Sonuçta Tanrı biricik eylemcidir.[80]

Hıristiyan kutsal tarih algısı insanı asli günah sebebiyle lanetli saydığından, onun bu haliyle iyinin ve kötünün gerçek bilgisine sahip olamayacağına ve dolayısıyla tüm eylemlerinde gerçek bir bilinçten yoksun olduğuna inanmaktadır. Collingwood bu yoksunluk halinin Hıristiyan teolojisindeki "asli günah" inancından kaynaklandığını ifade ediyor.[81] Bu algı insandan gerçekte tüm iradeyi kaldırmaktadır. Dolayısıyla iyi ve kötü anlamını kaybetmektedir. Son zamanda gerçekleşecek Tanrının yeryüzü krallığına doğru akan tarihsel süreçte iyi ve kötü her şey bu son mutluluğa hizmet ettiği için son tahlilde iyi niteliğini kazanmaktadır. Bu bakış açısından tarihte yaşanmış tüm zulümler ve haksızlıklar, sebep olacağı büyük iyilikten dolayı meşru, hatta gerekli görülmektedir.

İkinci olarak, bu yeni tarih görüşü, yalnız eylemcilerin eylemlerini değil, eylemcilerin kendisini de Tanrının iradesinin araçları olarak görmeyi mümkün kılar. Nasıl bireysel ruh Tanrının muradını yerine getirmek için zamanın gerektirdiği özellikleri taşıyacak şekilde zamanı gelince yaratıldıysa, Roma gibi bir şey de öncesiz-sonrasız bir varlık değil, belli bir işlevi yerine getirmek ve sonrasında çekip gitmek üzere tarihte uygun bir zamanda ortaya çıkmış geçici bir şeydir. Artık burada tözcü bir anlayış reddedilmiş, gerçek bir yaratılış ve gerçek bir yok oluş tasarlanmıştır. Bu düşünce, dünyayı yoktan var eden bir yaratıcı olarak Hıristiyan Tanrı anlayışının tarihe uygulanmasıdır. Bu iki düşünce biçimi de asli günah, inayet ve yaratıcıya ilişkin Hıristiyan öğretilerinden kaynaklanmaktadır. Hıristiyan tarih algısına göre insanın tüm amacı Tanrının iradesini gerçekleştirmektir. Zira "Tanrının

---

[80] Collingwood, Robin George, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Doğu Batı yay., Ankara, 2007. *Tarih Tasarımı*, s.92.
[81] Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s.89-90.

Çocukları" olmaya hak kazanmak, ancak bu vazifenin hakkıyla yerine getirilmesiyle mümkündür. Fakat insan doğuştan günahkâr olduğu için bu vazifesini ancak Tanrının inayetiyle yerine getirebilir. Çünkü insanın arzusu sürekli kötünün peşindedir. İlahi inayet sonucunda tarihsel süreç insan iradesinin değil de, Tanrının muradının bir sonucu olarak vücut bulur. Dolayısıyla insanlar ve devletler ilahi iradeyi yerine getirmek için zamanı gelince yaratılan varlıklardır.

Üçüncü özellik, Hıristiyan düşüncesinin evrenselciliğine dayanır. Buna göre Tanrının gözünde bütün insanlar eşittir. Seçilmiş ırk, renk ve halk yoktur. Bütün kişiler ya da bütün halklar Tanrının muradının gerçekleşmesinde kendilerine biçilmiş rollerini oynarlar; bunun için de tarihsel süreç her yerde, her zaman aynı türdendir ve her parçası aynı bütünün bir parçasıdır. İnsani zamanlılık Yahudilikte olduğu gibi, bir kavme bahşedilmiş özel bir süreç değil, artık tüm insanlığı kapsayan evrensel bir sürece dönüşmüştür. Buna göre yanlışıyla-doğrusuyla, tüm varoluş ve yok oluşuyla bütün bir tarih, ilahi iradenin bir sonucudur.[82]

Bu algı üzerinde olan Hıristiyan tarih düşüncesi, tarih yazıcılığını da belirlemiştir. Orta Çağ tarih yazımının bütün işi de nesnel ya da Tanrısal planı keşfedip ortaya koymaktan ibaretti. Zira bu plan kendisini, zaman içinde ve belirli aşamalar halinde gerçekleştirmekteydi. İşte her biri çağ açan bir olayla başlayan tarihsel çağlar anlayışının kaynağı da bu Patristik öğretidir. On ikinci yüzyılda Florisli Joachim tarihi üç döneme ayırır: Birincisi, Baba'nın ya da cisimleşmemiş Tanrının egemenliği, yani Hıristiyanlık öncesi çağ; ikincisi, Oğul'un egemenliği ya da Hıristiyanlık çağı; üçüncüsü, gelecekte başlayacak olan Kutsal Ruh'un egemenliği.[83]

Ortaçağ boyunca Hıristiyan Kilisesi'nin resmi tarih anlayışını temellendiren Aurelius Augustinus (354–430) da tarihi dönemlere ayırmıştır. Augustinus'a göre Tanrı insanı özgür yaratmıştır. Fakat ilk insan Âdem bu özgürlüğü ile günah işlemiştir. Bundan sonra insan, Tanrıdan kopmuş ve düşmüştür. Bu düşme ile günah ortaya çıkmış ve Âdem soyundan gelen bütün insanlara bu ilk günah bir kalıtım olarak geçmiştir. Onu ancak Tanrının inayeti (Gratia) kurtarabilir.[84] Tanrı, oğlu İsa kılığında "seçilmiş" olanlara kurtuluşu getirmek için yeryüzünde cismen görünmüş,

---

[82] Collingwood, *a.g.e.*, s.92-93.
[83] Collingwood, *a.g.e.*, s.98-99.
[84] Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s.152-155.

böylece tüm insanların topluca tanrı önünde, Tanrı mahkemesine çıkacakları kıyamete kadar olan süreci de başlatmıştır.[85] Artık tarih tekerrürden uzak, çizgisel olarak bir defalık yaşanan bir süreç şeklinde anlaşılmıştır. Bu bir defalık süreç de Âdem'in işlediği ilk günahtan başlar İsa'nın insanlara görünüp onlara kurtuluş yolunu göstermesinden kıyamete ve Tanrı mahkemesine, Eskaton'a kadar sürecektir. Bu süreç kör bir kadere göre belirlenmemiştir; tersine bu süreçte hem doğayı hem de bütün ilerleme ve gerilemesiyle insanı belirleyen Tanrının evrensel öngörüsü egemendir.[86] İnsan başlangıcı ve bitimi olan böyle bir zaman içerisinde Tanrı tarafından belli bir erek ile yani Tanrısal inayete ulaşma gayesiyle yaratılmıştı. İnsanın bu ereğe ulaşabilmesi için geçmişi ve geleceği bir arada düşünmesi gerekir. İşte kozmolojik zaman algısından ayrı olarak geçmiş ve gelecek arasında nedensel bir bağ ve süreklilik kuran tarihsel bir zaman algısı İlahi dinlerin insanlığa bir armağanıdır.[87]

Augustinus' un teolojik tarih felsefesinde insan türü bir bütündür ve Âdem'den gelmektedir. İlk günahkâr olarak Âdem'le birlikte, Tanrı devleti ile yeryüzü devleti arasındaki çatışma da başlamış oldu. Bu savaşın sonunda Tanrı devletinin yurttaşları olan "ışığın çocukları" yeryüzü devletinin çocukları olan "karanlığın çocukları"nı mağlup edeceklerdir. Bu iki devlet arasındaki ezeli savaş, Mesih'in dünyanın sonunda bu ikisinin arasını ayırıncaya kadar, devam edecektir. Bu süreci başlatan da sona erdirecek olan da Tanrı'dır.[88] Zira tarihin amacı, Tanrının eğitimi altında Tanrı ülkesini hazırlayan, bu ülkeyi yansıtan bir yeryüzü topluluğu oluşturmaktır. Bu düşüncesiyle Augustinus, Hıristiyan Kilisesinin anlam ve görevini teorik olarak temellendirmektedir. Bu düşünceyi benimseyen Ortaçağ Hıristiyan Kilisesi, kendisini "Tanrı Devleti"nin yeryüzündeki temsilcisi saymış ve buna bağlı olarak kendisinin "*Tanrı Sözü*" ile "*Tanrısal İnayet*"i bu dünyada yönetmek göreviyle görevlendirildiğini iddia etmiştir.[89]

Günümüzde insanlık tarihi, Batı Avrupa eksen alınarak İlk, Orta ve Yeniçağ şeklinde dönemlendirilmekte ve bu en objektif sistemmiş gibi sunulmaktadır. Bu

---

[85] Gökberk, *a.g.e.*, s.155.
[86] Doğan Özlem, *a.g.e.*, s.29-30.
[87] Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, s.90.
[88] Özlem, *a.g.e.*, s.31; Rif'at eş-Şeyh, *a.g.e.*, s.38 Kilise bu anlayışa dayanarak kendisini Tanrı devletinin yeryüzündeki temsilcisi saymıştır.
[89] Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.156.

sistemin temeli büyük Hıristiyan düşünürü ve tarih filozofu Saint Augustine'e dayanır. The City of God 'da (Tanrının Şehri) Augustine Yunan, Roma ve Yahudi tarihlerini tek bir şemada birleştirmiştir. Hıristiyanlığın ortaya çıkışı eksen alınarak tarihin ilkçağ ve ortaçağ olarak bölünmesi, Augustine'in şemasında zımni bir şekilde yer almaktadır. Daha sonra ilkçağ, ortaçağ ayrımı Roma imparatoru Constantinus'un hükümdarlık dönemi esas alınarak yapılmıştır. Bunda da Hıristiyanlığın devletin resmi dini olarak kabul edilmesinin etkisi vardır. Sonra Hıristiyanlığın yerini çağdaş materyalist felsefenin alışını vurgulamak için şemaya Yeniçağ eklenmiştir. Dolayısıyla tarihin ilk-orta ve yeniçağ olarak bölümlenmesi, Batının kafasında önce Grek-Roma ve İbrani, daha sonra Hıristiyan düşüncesinin sonra da materyalist ideolojinin silsile halindeki hâkimiyetini ifade eder.[90]

Hıristiyan tarih algısının özelliklerini Etienne Gilson'dan naklen şöyle özetleyebiliriz: Hıristiyanlık gayeli bir tarih anlayışına sahiptir. Hem bir bütün olarak doğa ve hem de doğanın bir parçası olan insan gayeli yaratılmıştır. Hıristiyanlık insanın gayesini, dünya hayatının ötesinde belirlemiştir. Bu bakımdan Hıristiyanlık eskatolojik hedeflere sahiptir. Tanrı inayetiyle insanlığı bu hedefe doğru ilerletmektedir. Dolayısıyla bireysel ve toplumsal yaşam bu gayeye uygun düzenlenmiştir. İnsanların ve toplumların, Tanrının iradesi ve inayeti dışında hareket etmeleri söz konusu değildir. İnsan doğuştan tevarüs ettiği günahı sebebiyle kendi kurtuluşunu gerçekleştirmeye kabiliyetli değildir. İnsan ancak İsa aracılığıyla kurtuluşa erebilir ve ebedi hayatı kazanabilir. Doğu dinlerinde ve Eski Yunan düşüncesinde görülen efsanevi ebedi dönüş ve "*kozmik zaman*" algısı, yerini ilerleyen ve "*tarihsel zaman*" algısına bırakmıştır. Buna göre tarih, belli bir başlangıcı ve sonu

---

[90] Halid Blankinship, "İslam ve Dünya Tarihi: Yeni Bir Dönemlendirmeye Doğru",çev. Kenan Çayır, *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz, 1994, C.II, S.3, s.66-67.Yemen, Nubya, İndus vadisi, Sümer, Babil, Akad, Asur, Mısır, Anadolu, Suriye ve İbrani kültürünü muhtevi Kadim Yakındoğu'nun Helen öncesi döneminin yaklaşık üçbin yılı kapsaması (M.Ö. 3500-600), yani yazılı tarihin yarıdan fazlasını ihtiva etmesine rağmen Batılı ideolojiyle yazılmış tarih kitaplarında Yunan ve Roma daha büyük yer işgal etmiştir. Pers ve Sasani İmparatorlukları medeniyetin bir parçası olarak kesinlikle zikredilmez, isimleri sadece Roma'nın sukunetini bozan ve cezalandırılması gereken barbarlar olarak ifade edilir. Fakat daha sonra gelişen bilgi ve iletişim vasıtalarıyla daha çok enformasyon üretilmiş ve özellikle Oswald Spengler, Arnold Toynbee, Karl Jaspers ve daha birçok Batılı tarihçi tarafından Batılı tarih şemasının uygulanamazlığı ve mahalliliğine işaret edilmiştir. bkz. H.Blankinship, *a.g.m.*, s.68-76.

olan, belli bir ereğe doğru ilerleyen bir süreç olarak tasavvur edilmiş ve bu süreç "Tanrı Krallığı"nın kurulmasıyla sona erecektir.[91]

Hıristiyan tarih algısından büyük oranda etkilenen ve tam bir tarih teolojisi olarak nitelendirebileceğimiz Hegel'in tarih felsefesini burada zikretmeden geçemeyeceğiz.

1.3. Hegel'in Tarih Teolojisi

16. yüzyıla "*hümanizm yüzyılı*", 17. yüzyıla "*rasyonalizm yüzyılı*", 18. yüzyıla "*aydınlanma yüzyılı*" diyen bazı felsefe tarihçileri, 19. yüzyıla da "*tarih yüzyılı*" demişlerdir. Bu yüzyıla "tarih yüzyılı" dedirten filozofların başında ise G.W. F. Hegel (1770–1831) gelir. Alman idealizminin en sistemci filozofu kabul edilen Hegel'in kurduğu sistem, felsefe tarihinin en büyük ve en kuşatıcı birkaç sisteminden birisidir. Bu sistemde Hegel, Elealılardan, Heraklitos'tan, Platon'dan Kant ve Schelling'e kadar birçok filozofun görüşünü bir araya getirmiştir.[92] Löwith her büyük felsefede, bu felsefenin temel düşüncesini kavramayı sağlayan temel bir kavram veya önermenin bulunduğunu ifade ederek, bu çerçevede Hegel felsefesinin "felsefe tarihi içinde ortaya atılmış olan ilkeler çokluğunu bir araya getirmek ve onlara bir bütünlük vermek gibi bir kaygıya dayandığı söylenebilir" diyerek, bu felsefeyi gelip geçmiş felsefelerden ayıran özelliğin burada yattığını belirtiyor.[93]

Hegel'e göre, hem düşünmenin, hem de doğanın ve bütün varlığın gelişme biçimi "*diyalektik*"tir. Buna göre Hegel evrende olan her şeyin aynı zamanda kendi içinde kendine karşıt olanı barındırdığını, dolayısıyla her şeyin bir çatışma içerisinde olduğunu kabul etmiştir. Varlık diyalektik olarak gelişen bir süreçtir. Varlık (evren), bir ilkenin, bir ilk-temelin kendini açması, belli bir ereğe doğru gelişmesidir. Bütün var olanların arkasında ve temelinde bulunan bu ilkeye Hegel, yerine göre "*ide*" ,"*akıl*", "*söz*", "*tin*" (Geist) der. Bu ilke manevi niteliktedir.[94] Evren içinde ve evrenle

---

[91] Gilson, Etienne, *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu*, çev. Şamil Öçal, Açılım Kitap, İstanbul, 2003, s.439-446.
[92] Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, s.114.
[93] Löwith, Karl, *Hegel Felsefesi*, çev. Doğan Özlem, (Doğan Özlem, Tarih Felsefesi içerisinde, s.312)
[94] Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.438. Hegel'in felsefsini anlamak için öncelikle "geist"ini anlamak gerekir. Inwood, A Hegel Dictionary'de "geist"in şu anlamlarda kullanıldığını ifade ediyor: 1-Genel anlamda Geist, insan zihni ve onun ürünleri anlamındadır. Bu kullanımı, doğa ve ürünlerinin tersi ve mantıksal idelere de karşıt bir anlam taşır. 2-Dar anlamda "öznel ruh" şeklinde kullanılmıştır. Öznel ruh, bireyin tüm psikolojik hayatını içermektedir. Doğal ruhtan düşünme arzusuna kadar, bireyin hayatında geniş

beraber gelişen "ide"nin ereği, sonunda kendi bilinç ve özgürlüğüne erişmesidir. Bu amaca doğru gelişiminde "ide" üç basamaktan geçer. İlki "öznel ruh" aşamasıdır. Bu evrede "ide", kendi içinde, kendi kendinedir. Bir olanaklar ülkesi olarak ide bu aşamada gizli olan gücünü henüz gerçekleştirmemiştir. Fakat idenin kendini bilmesi tanıması için kendisine bir gerçeklik kazandırması gerekir. Bu amaçla ide kendini ikinci aşamada doğada gerçekleştirir. Ancak ide doğada kendi kendinde değildir, özüne aykırı düşmüş, kendine yabancılaşmıştır. Çünkü doğanın nesnelerinin kendi başlarına varlık kazanma imkânları yoktur. Bunlar dıştan bir bağ ile yani bir neden-etki bağıyla birbirlerine bağlıdırlar. Özünde zorunluluk değil de özgürlük olan ide, bu yabancılaşma durumundan, üçüncü aşama olan "tin"in dünyasında yani kültür dünyasında, insanın dünyasında kurtulur. İde özgürlüğüne bu evrede kavuşur. Çünkü doğada idenin yasası zorunluluk, kültür dünyasında ise özgürlüktür. Ancak bu, subjektif değil, objektif olan, "genel"e ve "yasa"ya bağlanma ile gerçekleşen bir özgürlüktür.[95] İde tinsel alandaki gelişmesinde tek insanda değil de, birey-üstü oluşumlarda, yani devlet sanat, din ve felsefede, kendi bilinç ve özgürlüğüne ulaşır. Tinsel dünyanın gelişmesinde ilk basamak olan "*subjektif tin"de*, yani tek insanın hayatında "ide", henüz eksik bir kavramdır. İde tinsel alanda ikinci olarak "*objektif tin*" şeklinde görünür. Burada ide artık özüne uygun bir dünyayı gerçekleştirmiştir. Toplum, devlet ve tarih objektif tinin öğeleridir. Fakat ide kültür dünyasındaki gelişiminin üçüncü ve son basamağı olan "*mutlak tin*"de tam birliğine, tam bilincine ulaşır. Bu son basamağın öğeleri olan sanat, din ve felsefe sonsuz bir gelişme gösterirler; toplumlar ve devletler gibi gelip geçici ve ölümlü değildirler.[96]

Hegel'e göre bu Tanrısal akıl dünyaya egemendir ve dolayısıyla dünya tarihi Akıl'a uygun bir süreçleşme geçirir.[97] Bu bakımdan Hegel'de tarih felsefesi, tarihin düşünsel yoldan incelenmesinden başka bir şey değildir. Zira hem tarihte hem de tarih felsefesinde salt düşünmenin konusu olarak aynı akıl, aynı tin vardır. Öyleyse tarih

---

bir alanı kapsar. 3-Psche'nin entelektüel görünüşünü kapsar; sezgiden düşünce ve arzuya kadar. 4-Nesnel ruh, sosyal gurupların genel ruhudur. 5-Mutlak ruh, sanat, din ve felsefeyi içerir. Sınırsızdır. 6-Dünya Ruhu, tarihte ortaya çıkan ruhtur. Tarih akılsal gelişmedir. 7-Halk ruhu, nesnel ruh benzeridir. 8-Çağın Ruhu, çağın genel özelliklerini içerir. 9-Dindeki anlamı, Tanrı bir ruhtur. Michael Inwood, A Hegel Dictionary, Oxford, 1992, s.275–276 (Ayhan Bıçak, Tarih Metafizikleri, s.113, 1. dipnottan naklen)

[95] Gökberk, *a.g.e.,* s.438-439.

[96] Gökberk, *a.g.e.,* s.440.

[97] Hegel, *Dünya Tarihi Felsefesi*, çev. Doğan Özlem, (Doğan Özlem, Tarih Felsefesi içinde s.371)

felsefesi, tarihsel süreç içerisinde akıl'ın gelişim basamaklarını ve kendini gösterme tarzlarını izleyecektir.[98] Diğer bir ifadeyle Hegel'e göre tarih, özgürlüğe doğru ilerleyen "tin"in kendini açtığı alandır. Tüm tarih "tinin kendi eylemi" olarak görülür. Bundan dolayı Hegel tarih alanında zorunluluğa bağlı, doğal gerçekliği yönlendiren türden yasalar değil, "*tinsel yasalar*" olduğunu kabul eder.[99] Bu yasalar, "tanrısal varlık"ın gelişimi sırasında yine kendisinden çıkan içkin yasalardır.[100]

Hegel, tarihte kendini açan tin'in "*Tanrısal akıl*" dan başka bir şey olmadığını ve tarihe Tanrının aklının egemen olduğunu ifade ediyor. O, tarihin öznesi olarak Tanrıya "*dünya tini*" der. Dünya tarihinde her şey akla uygun gerçekleşmektedir. Dünya tarihi, dünya ruhunun, akla uygun zorunlu gidişinden ibarettir. Bu dünya tini belli ulusların tininde vücut bulur.[101]

Hegel büyük insanların Tanrının aklına en yakın kimseler olduğunu düşünür. Onlar zamanın gereklerine uygun bir bakışa sahiptirler. Ona göre Mutlak Ruh kendi amacını çok iyi kavrayan "büyük adamlar" aracılığıyla tarihsel süreç içerisinde sürekli olarak ilerler. Halklar bu insanların etrafında toplanırlar ve bunlar da halkı yönlendirirler.[102] Diğer taraftan Hegel bütün kişisel tutku, düşünce ve ilgileri ile "büyük adamlar"ı, aslında dünya ruhunun kendi gayesine erişmek, kendini gerçekleştirmek için kullandığı aletler ve araçlar olarak görmektedir. Çünkü uluslar ve devletler, anlamını tarihsel süreç içerisinde kazandığı gibi, tek tek kişiler de anlamını devlet içinde kazanır. Görevini yerine getiren ulus tarih sahnesinden çekilir, yerine "*Mutlak Ruh*"un bundan sonraki amacını yerine getirecek başka bir ulus geçer. İşte Yunan, Roma, Hıristiyan-Cermen İmparatorluğu peş peşe tarih sahnesinden çekilmişler, tarihin meşalesini birbirlerine aktarmışlardır.[103] Kendilerine yüklenen misyonu yerine getirdiklerinde artık hiçbir önemleri kalmamıştır. Tarih onları boş bir kabuk gibi bir kenara atar. Bu da Akıl'ın hilesidir.[104] Dünya tininin tek tek halk tinlerinde, özellikle büyük insanlar aracılığıyla, gerçekleştirmek istediği amaç,

---

[98] Özlem, a.g.e., s.117-118.
[99] Hegel, *Dünya Tarihi Felsefesi*, s.374–375.
[100] Özlem, *Tarih Felsefesi*, s.127.
[101] Hegel, G.W.F. *Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer, Ara yay., İtanbul, 1991, s.34.
[102] Hegel, *Tarihte Akıl*, s.92 vd.
[103] Gökberk, *a.g.e.*, s.442.
[104] Hegel, *Tarihte Akıl*, s.89-90; Gökberk, *a.g.e.*, s.442.

özgürlük bilinci içinde ilerlemedir.[105] Hegel bu özgürlüğü ancak bir devlet içinde gerçekleşecek özgürlük olarak görmekle, onu tam anlamıyla "politik özgürlük" olarak görmüş olur.[106] İnsanın sahip olduğu her şey devlet sayesindedir. Devlet, Tanrının yeryüzündeki temsilidir.[107]

Hegel'e göre tarih tümüyle, "*Mutlak Ruh*"[108]un insan aracılığıyla kendini gerçekleştirme sürecidir.[109] Hegel bu süreç içerisinde dünya tarihini dört bölüm halinde incelemiştir ki bu bölümler gerçekte Mutlak Ruh'un özgürlüğüne ulaşma aşamalarıdır.[110] İlk aşamada Geist henüz kendi hakkında bilgi sahibi değildir, bireyselliği oluşmamıştır. İkinci aşama Geist kendisi hakkında bilgi sahibi olduğu için bireyselliğini oluşturmuş ve kendini gerçekleştirme sürecinin de başında bulunmaktadır. Üçüncü aşama, Mutlak ruhun soyut evrenselliğe varıncaya kadar kendi içinde derinleşerek ve nesnellik çelişkisinden kurtulup bilinçli varlık haline dönüşmesidir. Dördüncü aşama, Mutlak ruhun kendine yönelmesinden ortaya çıkan çelişkidir. Bu aşamada Mutlak ruh kendi hakikatini ve somut mahiyetini kendi içinde bulur. Kendi kendisiyle nesnellik içinde uzlaşır. Bu dört bölüme dört evrensel tarih âlemi tekabül eder. 1-Doğu, 2-Yunan, 3-Roma, 4-Hıristiyan-Cermen.[111]

Hegel bu dörtlü sınıflamayı, dünya tarihinin doğudan batıya ilerlediği düşüncesinden hareketle yapmıştır. Ona göre Asya tarihin başı, Avrupa da kesinlikle sonu olacaktır. Hegel'in hikâyesine göre, siyasi kurumların en son özgürleşmesi Batı'da Napolyon'un tarihi kişiliğinde en yüksek merhalesine erişmiştir. Hatta Hegel onu, Jena'da atının üzerinde, kişiliğinde dünyanın özgürleşme ruhunu taşıyan "ata binmiş mutlak" olarak görür.[112] Özgürlüğe doğru sürekli bir ilerleme ve gelişme

---

[105] Hegel, *Dünya Tarihi Felsefesi*, s.374.
[106] Özlem, *a.g.e.*, s.119.
[107] Aysevener, Kubilay-Barutca, E.Müge, *Tarih Felsefesi*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003, s.48.
[108] "Geist"in Hegel öncesi kullanımı arasında bu anlam mevcuttur. Hıristiyanlıktaki üçleme dogmasına göre Baba olan Tanrı, bütün varolanları ve bunların içinde oğlu İsa'yı kendinden varetmiştir. Üçüncü ilke olan Kutsal Ruh, Tanrının başlangıçtaki birliğini yeniden kurmak anlamına gelmektedir. Üçleme doğması, Tanrının birliğinin bölünmesini ve tekrar birliğin yeniden kurulacağını ifade eder. Üçlemenin üçüncü ilkesi, Kutsal Ruh, Yunanca pneuma, Latince Spiritus, Almanca Geist adını taşır. Bkz. *Ayhan Bıçak*, Tarih Metafizikleri, s.121.
[109] Hegel, *Tarihte Akıl*, s.161.
[110] Hegel, *Tarihte Akıl*, s.66.
[111] Hegel, G.W.F., *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, Sosyal yay., İstanbul, 1991, s.270-271.
[112]Ernest Wolf-Gazo, "Batı'da ve İslam'da Allah Anlayışına Felsefi Bir Yaklaşım", çev. İbrahim Özdemir, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.3, S.2, s.3.

içerisinde Doğuda tek kişi (hükümdar) özgürdür; Grek ve Roma dünyasında ise birkaç kişi özgür. Fakat Hıristiyan-Cermen dünyasında herkes özgürdür.[113]

Hegel tinin özgürlüğe doğru sonsuz bir ilerleme içinde olduğunu söylese de, Prusya monarşisini aklın tamamen hâkim olduğu "akıl devleti"ne örnek olarak verir ve özgürlüğün Fransız Devrimi'nden sonra kendilerini modernize edecek devletlerde tam olarak gerçekleşebileceğine inanır. Bu düşüncesiyle Hegel, dünya tarihinin kendi çağında Protestan Prusya monarşisinde sona ereceğini ima ettiği için, pek çok Hegel yorumcuları tarafından çelişkiye düşmekle eleştirilir.[114]

Hegel'in diyalektik felsefesinde yaratılış fikrine yer yoktur. Aynı zamanda onun felsefesinde ferdin toplum karşısında hiç bir değeri yoktur. Her şey tarihin belirleyici akışı içinde oluşmaktadır. Fertler değişim olgusu içerisinde sadece birer araçtır.[115] Toplumun faydası için ferdin ihmal edilmesinde ahlaka aykırı bir durum yoktur. Bu anlayış tarihte yaşanmış birçok zulme kapı açmıştır. Hegel devletin gücünü Tanrının gücü olarak görmüş; bunun karşısında ferdin ayrı bir varlığını kabul etmemiştir. Buna göre ferde düşen ahlaki faziletlere yapışmak değil, toplum denen makinede güzel bir dişli olduğunu ispat etmektir. Yani devlet ister adaletin, isterse zulmün temsilcisi olsun, kayıtsız şartsız desteklenmelidir. Çünkü Hegel'de makul olan her şey gerçek, gerçek olan her şey de makuldü. Böyle olduğu zaman insan Allah ile olan bağını kaybediyor ve hayatın yüksek değerlerinden kendisini mahrum ediyor. Sonuçta toplum çarkının bir dişlisi gibi iradesiz bir halde yaşam sürüyor.[116]

Daha sonra Batı'da ortaya çıkan Pozitivist ve Marksist tarih algılarında da Hıristiyanlığın etkisi hissedilir ve tarih, içeriği her ne kadar laikleştirilmiş olsa da, aynen Hıristiyanlıkta olduğu gibi belli bir ereğe doğru ilerleyen bir süreç olarak kabul edilir. Tarih doğudan Batıya doğru bir gelişim seyri içerisinde, beyaz ırkın ve Hıristiyan dünyanın tarihi olarak görülür. Batılı düşünürlerin hemen hemen tamamına yakını Hıristiyan Avrupa'nın üstünlüğünü tartışmasız kabul etmişlerdir.[117]

---

[113] Hegel, *Dünya Tarihi Felsefesi*, s.373.
[114] Özlem, *a.g.e.*, s.122.
[115] Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara, 1996, s.46-47; Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet, Doğuşu-Gelişimi-Çöküşü*, Pınar yay., İstanbul, 1996, s.170.
[116] Sıddıki, Abdülhamit, *Tarihin Yorumu*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Düşünce yay., İstanbul 1978, s. 175; İmadudin Halil, *İslam'ın Tarih Yorumu*, s.37-38.
[117] Bıçak, Ayhan, *Tarih Metafizikleri*, s.171.

2-Yeni Bir Tarih Teolojisi Önerisi

Müslüman yazarlar en başından beri tarihi dini ilimler içinde saymışlardır. Hârizmi, ilimleri "şeriat ilimleri" ve yabancı kaynaklı ilimler" şeklinde iki temel bölüme ayırmış, tarihi, "*ilmü'l-ahbar*" adı altında birinci bölüme dâhil etmiştir.[118] İbn Nedim, tarihi İslami ilim olan Arap grameri ve şiiri arasına yerleştirmiştir.[119] Gazali de tarihi, "*ulumu'l-âsâr ve'l-ahbâr*" adı ile şer'i ilimler gurubunda tefsir, fıkıh, kıraat gibi "tamamlayıcı ilimler" arasında saymaktadır.[120]

Kur'an'da tarihsel haberlerin yoğun bir şekilde yer alması, tarihin anlamı, değeri ve amacı üzerine genel açıklamalar yapılması, yaratmanın bir küll olarak Allah'a atfedilmesi[121] vb. sebeplerden dolayı Müslüman tarihçiler, tarihi hiçbir zaman ilahi ve ğaybi boyutundan soyutlamadan ele almışlardır.

Kur'an, tarihi araştırmanın önemi ve gereği üzerinde o derece durur ki, bunun ilk insana hatta onun yaratılışının evveline vardırılmasını ister. Yani yaratılışın başlangıcına ve insana Allah'ın yaratıcı kudretini, ilk oluşumlarından bu yana tarihin akışıyla birlikte var olan İlahi sünnetlere, sünnetullah'ı görme imkânlarını veren jeolojik ve biyolojik özellikteki kalıntılara bile dikkat edilmesini istemektedir.[122] "Allah'ın, yaratılanı ilk baştan nasıl yarattığını, (ölümden) sonra bunu(nasıl) tekrarladığını görmediler mi? Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır. De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın da, Allah ilk baştan nasıl yaratmış bir bakın. İşte Allah bundan sonra (aynı şekilde) ahiret hayatını da yaratacaktır. Gerçekten Allah her şeye kadirdir."[123]

Diğer taraftan Kur'an'ı okuyan herkes açık bir şekilde tarihi haberler olarak kıssaları ve bu kıssalar içerisinde açık bir tarih felsefesini görecektir. Kur'an kıssalarla bizden tarihsel oluşum sürecini anlamamızı ister. İster Âdem-İblis, melekler kıssası olsun ister yaratılış kıssası, isterse tüm peygamberlerin ümmetleriyle olan kıssaları olsun, amaç, tarihin işleyişini insana kavratabilmek, onda bir sahih bir tarih algısı oluşturabilmektir. İdris Şengül bunu şöyle ifade eder. "Gerçekten Kur'an kıssaları

---

[118] Hârizmi, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefatihu'l-Ulum*, Mısır, ty., s.4, 62-72.
[119] İbnu'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, ty. Daru'l-Ma'rife, s.131.
[120] Taşköprüzâde Ahmet Efendi, *Mevzû'âtu'l-Ulûm*, çev. Kemalettin Muhammed Efendi, İstanbul, 1313, C.1, s.255-263, 281-295; Arslan Ahmet, *İbn Haldun'un ilim ve Fikir Dünyası*, Vadi yay., Ankara 1997, s.64-65.
[121] Ra'd 13:16; Zümer 39:62; Ğafir 40:62.
[122] İmaduddin Halil, "Kur'an ve Tarihi Gerçeklik", Abdulhamit Sıddıkî, *Tarihin Yorumu*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Düşünce yay., İstanbul 1978, içinde, s.163.
[123] Ankebut 29:19-20.

dikkatle ve insafla incelendiğinde toplumların, milletlerin ayakta kalışı, çöküşü ve yok oluşu ile ilgili "Sünnetullah"ın (insanlığın fert ve toplumlarıyla ilgili hayatın akışında hâkim ve geçerli sosyal kanunların) nüvelerini, ana hatlarıyla esaslarını görmemek mümkün değildir. Kur'an'ın indiriliş gayesi, bütünlük çerçevesi de unutulmadan ilmi ve önyargısız bir tetkik sonucu kıssalarda açıkça bir tarih felsefesinin varlığı görülebilir. Çünkü Kur'an kıssalar üslubuyla bugün elde mevcut muharref Tevrat ve İncillerde olduğu gibi belli bir kavmin, belli bir milletin veya belli şahısların tarihi değil de, Âdem (a.s.) ile başlayıp "Asr-ı Saadet"teki olaylara varıncaya kadar birçok milletlerin, toplumların, önemli tarihi şahsiyetlerin, insanlık için ders ve ibret dolu münferit hadiselerin tarihini anlatmaktadır… Başka bir ifade ile Kur'an kıssalarına tarih felsefesi nazarıyla bakıldığında fertlerin toplum içindeki konumlarını tayin eden değişmez kanunları, toplumların ve milletlerin ayakta kalış, çöküş ve yok oluşla ilgili ilahi sünnetleri, her devirde toplumlara hâkim olan yükseliş, çöküş ve yok oluşa etki eden maddi ve manevi amilleri belli bir sistem çerçevesinde görmek gayet kolaydır."[124]

Kur'an, tarihi bir bilgi kaynağı olarak nitelendirmekte ve değişik üslup ve bağlamlarda tarihi araştırmaya teşvik etmekte hatta bunu emir sığasıyla yaparak tarihsel araştırmaları inananlara bir görev ve sorumluluk olarak yüklemektedir.[125] Bu, İslam'ın tarih bilincini esas alan bir din olduğunu gösterir.[126] Diğer taraftan bu durum Kur'an'ın, tarihi, bilginin en önemli kaynaklarından biri olarak gördüğü ve aynı zamanda, kendi doğruluğunun ve hakikat olduğunun kanıtı ve şahidi kabul ettiği anlamına gelir.[127] Bu bakımdan Kur'an, tarihi, temel ilkelerinin doğruluğunu anlamamız için mutlaka başvurmamız gereken bir kaynak olarak takdim eder.[128] Bu gerçeği iyi anlayan ilk dönem Müslüman tarihçiler arasında oluşan tarih bilinci, tamamen Kur'an ve Sünnet'e olan imanlarının bir parçası olarak zuhur etti. Bundan dolayı birkaç dilci ve gramerci hariç, İslam'ın ilk yılları boyunca tarihi bilgiyi

---

[124] Şengül, İdris, , "Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri", *Diyanet İlmi Dergi*, C.32, S.4, 1996, ss.63-91,s. 87.

[125] Bkz. Ali İmran 3:137; En'am 6:11; Yusuf 12: 109; Nahl 16: 36; Hac 22:46; Neml 27: 69; Ankebut 29:20; rum 30:9,42; Fatır 35:44; Ğafir 40: 21,82; Muhammed 47:10.

[126] Nisar Ahmet Faruki, "İlk Dönem Müslüman Tarih Yazıcılığı Hakkında Bazı Metodolojik Görüşler", çev. Muhittin Kapanşahin, *Bilimname,* C.10, 2006/1, s.183-184.

[127] Cevdet Said, *Âdem'in Oğlu Habil Gibi Ol, Yeni Bir Kimliğin İnşası*, çev. Abdi Keskinsoy, Pınar yay., İstanbul, 2002, s.480.

[128] Cevdet Said, *Âdem'in Oğlu Habil Gibi Ol*, s.26.

toplayan ve derleyenlerin dindar fakihler ve muhaddisler olduğu görülür.[129] Haberlerin muhafazası için, hiçbir toplumda görülmeyen isnat zincirinin Müslümanlar içinde gelişmesi de, dini kaygılardan kaynaklanmaktadır.[130]

Kur'an'ın tarihin araştırılmasını, gelecek zamanlar için dersler çıkarılmasını ve düşünceye dayalı bir tarih algısının oluşturulmasını tavsiye etmesi, her şeyi bir bağış olarak değerlendiren, olayları teslimiyetçi, ğaybi bir biçimde yorumlayan düşüncelere de bir reddiyedir aynı zamanda.[131] Bu bakımdan tarihi bilmeyenlerin Allah'ı hakkıyla takdir etmeleri ve O'na gereği gibi saygı duymaları zordur.[132] Zira Allah azametini, celal ve cemalini ancak tarihte tecelli ettirir. İşte Kur'an'ın sürekli olarak kâinata ve tarihe bakıp düşünmeye, varoluşu anlamaya davet etmesinin hikmetini burada aramak lazımdır.

Allah Hac suresinde Peygamberine, hem bir tarihi gerçeği anlatmak hem de onu teselli etmek için, geçmiş ümmetlerden Nuh'un, İbrahim'in, Lut'un, Musa'nın kavimlerinin, Meyden, Âd ve Semud'un kendilerine tanınan sürenin sonunda, inkârda direnmeleri yüzünden, helak edildiklerini[133] haber verdikten sonra şöyle buyuruyor: "İşte bu yüzden çığırdan çıkmış nice kentleri helak ettik. Nihayet hepsi de tepe taklak gitti, şimdi yerlerinde yeller esiyor. (Geriye) terk edilmiş kuyular (kaldı); o heybetli saraylar(dan şimdi eser yok). İyi ama onlar hiç mi yeryüzünde gezip dolaşmazlar? Bu sayede kendisiyle akledecekleri bir kalbe ya da işitecekleri bir kulağa sahip olsalardı ya! Ama şu da var ki; gözler kör olmaz fakat asıl kör olan göğüslerdeki kalplerdir."[134] Başka bir ayette de tarihsel hadiselerin işlevsel yönü şöyle ifade edilir. "Sizden önce de nice uygulamalar (sünen) gelip geçti. Öyleyse gezin yeryüzünü ve hakikati yalanlayanların sonunun nasıl olduğunu görün. Bu, bütün insanlığa iletilmiş bir bildiridir ve sorumluluk sahibi kimseler için de bir rehber ve öğüttür."[135]

Kur'an'a göre ilahi kitapların ve Peygamberlerin gönderilme gayesi toplumsal değişimi ve gelişimi sağlamaktır. Kur'an bu sebeple ısrarla öncekilerin göz ardı ettiği

---

[129] Nisar Ahmet Faruki, "İlk Dönem Müslüman Tarih Yazıcılığı Hakkında Bazı Metodolojik Görüşler", s.184.
[130] Faruki, *a.g.m.,* s.186.
[131] Es-Sadr, Muhammed Bakır, *Kur'an Okulu,* çev. Mehmet Yolcu, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, s.71.
[132] Cevdet Said, *Âdem'in oğlu Habil Gibi Ol,* s.194.
[133] Hac 22:42-44.
[134] Hac 22:45-46.
[135] Ali İmran 3:137-138. Benzer ayetler için bkz. Muhammed Fuad Abdülbaki, *Mu'cemu-Müfehres,* s-y-r mad., s.475.

yasalara bakılması gerektiği üzerinde durur.[136] Toplumlar o yasalar üzerinde yükselmekte ve çökmektedirler. Allah o yasalar uyarınca insanları ödüllendirmekte veya cezalandırmaktadır.[137] Allah'ın "sünnetullah"ı yani toplumlara yönelik davranış tarzı ve uygulaması değişmez; helak sebepleri oluştuğunda sonucu yaratır. Bu bakımdan tarih, C. Said'in cümleleriyle ifade etmek gerekirse "bir anlamda, celal ve ikram sahibi yüce yaratıcının mabedidir. Yüce yaratıcının insanları hesaba çektiği bir nevi mahkeme alanıdır tarih."[138] Bu ilahi yasalar insanın üzerinde, onun iradesini devre dışı bırakan bir zorba güç değil, bilakis insanın emrine teshir edilmiş yasalardır. Bu bakımdan toplumsal organizmanın tabi olduğu yasaların varlığını kabul etmek kadar, toplumun sağlığı için bunların keşfedilebilir ve kontrol altına alınabilir olduğunu kabul etmek de zorunludur.[139]

Ontolojik bakımdan Kur'an'ın dünyası teosentriktir. Diğer bir ifadeyle Kur'an'ın ortaya koyduğu teolojide en önde ve her şeyden önce Allah vardır.[140] Diğer tüm varlık O'nun mahlûkudur ve varlıklar hiyerarşisinde O'ndan aşağıdadır.[141] Dolayısıyla tarihin yasaları da Allah'ın mahluku olması sebebiyle ilahi bir karakter arzeder. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, Kur'an'ın tarihi yasaları Allah'a bağlayışı ve ğaybi bir özellik kazandırarak ele alması, Hıristiyan kutsal tarih algısından tamamen farklıdır. Söz konusu kutsal tarih yorumu tarihsel bir hadiseyi, hem kendi tabiatından ve hem de diğer hadiselerle ilişkisini kopararak direkt Allah'a bağlar. Olayın Allah'la ilişkisini, tarihi olayı kuşatan ve bu sahanın en rasyonel yasalarını temsil eden esaslı ilişkilerin, köklü bağların yerine yerleştirir. Kur'an ise olayın ilahi yönüne dikkat çekerken, bu özelliği tarihi sahada geçerli olan ilişkilerin ve yasaların yerine koymaz.[142]

Kur'an'ın geçmiş toplumların tarihlerini ibret nazarıyla incelememizi istemesinde iki gaye gözetilmiştir. Birincisi, böyle bir araştırma Allah'a, O'nun varlığına ve hâkimiyetine olan inancı kuvvetlendirir, insanın evrendeki yerini belirler.

---

[136] Bkz. Enfal 8:38; Hicr 10:12; ahzap 33:60-62.
[137] Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, çev. İlhan Kutluer, İnsan yay., İstanbul 1998, s.112-113.
[138] C. Said, *Âdem'in Oğlu Habil Gibi Ol*, s.196.
[139] Düzgün, Şaban Ali, *Din, Birey ve Toplum*, Akçağ yay., Ankara 1997, 83-84.
[140] Paçacı, Mehmet, Kutsal Kitaplarda Ölümötesi, Ankara Okulu yay., Ankara, 2001, s.73.
[141] Izutsu, Toshihiko**,** *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleymen Ateş, Yeni Ufuklar Neşr. İstanbul, ty**.,** s.93.
[142] Sadr, Kur'an Okulu, s.78.

İkincisi, toplumların yükseliş ve düşüşlerini, tarihi ve sosyal gelişimlerini ve çöküşlerini araştırarak mü'minler, İlahi yasaları keşfederler ve buna bağlı olarak toplumlarını nasıl ayakta tutabileceklerine dair dersler çıkarırlar.[143] Cevdet Said bu bakımdan tarihin önemini şu çarpıcı ifadelerle ortaya koyuyor: "Tarih daha iyiye, daha güzele, daha üstün olana ve daha değerliye ulaşmak için ilerleyen yaratıcılıkla ilgili Allah'ın sünnetinin kendisinde tecelli ettiği, açığa çıktığı zaman ve mekânın adıdır. Tarih başlangıcın bilgisidir, yani ilk bilgidir; gelişmenin, ilerlemenin değişim ve dönüşümün bilgisi, bir başka deyişle, keyfiyetin, oluşun bilgisidir… Tarih geçmiş, şimdi ve gelecektir. Tarih seni gaybın bilgisine yani öncenin ve sonranın bilgisine ulaştıran yegâne araçtır. Tarih bilgisi, gelecek konusunda, yani gelecekle ilgili bilginin nasıl olacağı hakkında seni düşünmeye ve derinlemesine araştırmaya zorlar. Keyfiyet ise bilinmeyen hakkında düşünmenin doğduğu ortam demektir."[144]

İslam ilahiyatında, tarihin, asla ihmal edilmemesi gereken bir önemi vardır. Zira tarih, Allah ve O'nun âlemle ilişkisi hakkında bilgi elde edeceğimiz önemli bir alandır. Bu itibarla Kur'an'da tarih, Allah'ın ulûhiyetinin ve vahdaniyetinin en somut delili olarak ortaya konur. Diğer bir ifadeyle tarihte meydana gelen her şey, son tahlilde, ilahi esmanın bir tecellisidir. Bu bakımdan tarih İlahi iradenin objektifleşmesinden ibarettir. Kur'an'a göre Allah hayatın her an, her alanında faaldir.[145] Diğer bir ifadeyle Allah'tan bağımsız bir alan tasavvur etmemesini mü'mine imanı emreder. Mustafa İslamoğlu'nun adlandırmasıyla söyleyecek olursak İslam, tarihe "*âyât-ı hâdisât*"[146] nazarıyla bakar. O tarihin "*âyet"* olmasını şöyle izah eder: " Kur'an'da nakledilen tarih kesitleri hem âyât-ı Kur'an'dır, hem de âyât-ı hâdisâttır. Kur'an kıssaları, Allah'ın sıfatlarının tecellilerine birer örnek teşkil ederler. Âdem'in affı *Ğafûr* isminin tecellisi, Şeytan'ın tardı *Kahhar* isminin tecellisi, Nuh'un kurtuluşu *Nasîr* isminin tecellisi, İbrahim'in korunması *Hâfız* isminin tecellisi, Musa'nın vahyi alışı *Kelîm* isminin tecellisidir."[147] Kur'an'ın emir ve tavsiyesiyle hadiseler bütününe *"âyet/âyât*" gözüyle baktığımızda, tarih alanı, teolojik bir boyut kazanmakta ve

---

[143] Ziyauddin Serdar, *İslam Medeniyetinin Geleceği*, s. 44.
[144] Cevdet Said, *Âdem'in Oğlu Habil Gibi Ol*, s.190.
[145] Rahman 55:29.
[146] Mustafa İslamoğlu, *Âlemlerin Rabbi Allah –Bilmek,tanımak, anlamak*, Denge yay., İstanbul, 2006, s.29. İslamoğlu, "Allah'ı tanımak için şu dört ayet okunmalıdır" diyerek konuya orijinal bir yaklaşım sunmaktadır. Bunları: "Âyât-ı Kâinât", "Âyât-ı İnsan", "Âyât-ı Hâdisât" ve "Âyât-ı Kur'an" olarak sıralamıştır. İslamoğlu, a.g.e., s. 28-30.
[147] İslamoğlu, *a.g.e.,* s. 29.

dolayısıyla Kelam ilminin bir konusu haline gelmektedir. Tarihin ve toplumsal yaşamın kendine özgü yasalı yapısına dikkat çeken, açık ve kapalı birçok ifadeyle, bunun keşfedilip ortaya konmasını büyük bir sorumluluk olarak gören ilk İlahi kitap şüphesiz ki, Kur'an'ı Kerim'dir.[148]

Bu önemine binaen Muhammed Abduh diğer dini ilimler gibi Kur'an'ın tarih algısını ortaya koyacak bir ilmin oluşturulması zaruretine şöyle işaret ediyor: "Allah'ın, yarattıklarında yasaları olduğunu bize göstermesi, onlardaki hidayet ve öğütün en mükemmel bir şekilde devam etmesi için bu yasaları tedvin edilmiş ilimlerden bir ilim yapmamızı bize zorunlu kılar. Ümmet içerisinde, Allah'ın varlıkla ilgili yasalarını açıklayıp ortaya koyan bir topluluğun olması zorunludur. Nitekim âlimler bu ilmin haricinde, Kur'an'ın genel olarak yol gösterdiği, âlimlerin de onun yol göstermesine uyarak onları genişçe açıkladığı Tevhid, Usul ve Fıkıh gibi ilimler konusunda bunu yapmışlardır. Allah'ın yasalarını bilmek en önemli ve en faydalı ilimlerdendir. Kur'an pek çok yerde ona değinir. Bu ilmin alınacağı yerin toplumların halleri olduğunu bize göstermiştir. Bu nedenle onları yeryüzüne çıkarıp, yok oluşlarının gerçeğini öğrenmek için yeryüzünde dolaşmamızı emretmiştir. Sahabenin bu ilmi tedvin etmemiş olması, aleyhimize delil olarak kullanılmaz. Çünkü sahabe bu ilmin dışındaki şer'i ilimleri de tedvin etmemişti. Öyle ki o ilimlerin ana konuları konulmuş, yan konular ve meseleler bundan çıkarılmıştır. Ben sahabenin bu yasaları bulanlar ve bunların anlatılmasından Allah'ın isteğini bilenler olduğunda şüphe duymuyorum. Yani onlar Arap kabilelerinin ve kendilerine yakın ulusların tecrübelerini, savaştaki haberlerini ve diğerlerini bilmekle, kendilerine verilen zekâ, beceri ve çıkarım gücü ile Allah Teâlâ'nın yasalarından kastedileni anlıyorlar; savaşlarında, fetihlerinde ve istila ettikleri toplumların yönetiminde bu yasalarla doğruyu buluyorlardı. Bu ilimden bildikleri ise sadece teorik olan bilgiden daha yararlı olan pratik ve tecrübî bir bilgi idi. İlimlerin hepsi böyle idi. Yüzyılın durumunun değişmesi ile birlikte ümmet ahkâm, akaid ve bunların dışındaki ilimleri tedvine ihtiyaç duyduğu gibi, bu ilmi tedvine muhtaç idi. Sen bu ilmi, İlahi yasalar ilmi, Sosyoloji ilmi veya Dini Siyaset ilmi olarak isimlendirebilirsin. İstediğinle isimlendir. Sorun olmaz."[149]

---

[148] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.71-72.
[149] Muhammed Reşit Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l- Hakim, (Tefsiru'l-Menar),* Mısır, 1367, C.4, s.139.

Tarihten kastımız geçmiş değildir. Tarih alanı tabii varlık alanının dışında kalan alandır.[150] Tarih alanı fizik alandan farklı olarak insanın da etkin olduğu bir alandır. Diğer bir ifadeyle tarih alanı önceden belirlenmiş olmayan ve fakat insanlığın eylemlerinin belirlediği olaylar alanıdır.[151] İnsan fizik alana bedeni ile katılırken tarih alanına hür iradesinin tayin ettiği eylemleri ile katılır.[152] Kur'an'ın sunduğu tarih tezinde "tarih ve toplum, belli bir zaman ve mekân kesitinde dondurulmak istenen mitik bir vakıa değil, oluşmakta ve oluşacak olan organik bir süreç, başlı başına bir tasfiye ve tasaffi olan İslam –kendi zaman çizgisinde- bitmeyen bir değişimdir; her toplumsal ve tarihsel değişime paralel çözüm önerilerini sunma dinamizmidir."[153] Bu bakımdan değişimi fesatla özdeş görerek, tarihsel süreci idea'lar çerçevesinde dondurmuş Platon ve tarihsel bir determinizme ve öndeyilere dayanan ütopik toplum modeli ile gerçek insan, gerçek zaman ve gerçek mekan unsurlarına dayanan Kur'an'ın tarih ve toplum modeli arasındaki fark gayet açıktır.[154] Kur'an sürekli bir değişeme maruz kalan tarih ve evren görüşüyle, dinamik bir tarih ve toplum algısı ortaya koymaktadır.

Tarihe yön veren temel faktör insan iradesidir. Diğer bir ifadeyle tarihi saha insani bir özelliğe sahiptir.[155] Malik b. Nebi'ye göre tarih, insan elinin müdahil olmadığı, kesin hatlarla takdir edilmiş bir alan değildir. Bilakis tarih, beşer iradesinin bir ürünüdür. Dolayısıyla tarihsel olayların nedenlerini kavradığımız zaman tarihe hükmedebiliriz. Çünkü bütün tarihsel nedenler, özümüzden kaynaklanan davranışlarımıza ve eşyanın değişimine olan irademize bağlıdır.[156] Buna göre değişim eyleminde insanın esas faktör olarak kabul edilmesi, gerçek bir dönüşümde başlangıç noktasıdır.[157] Tarihin beşer iradesine dayanan ve dolayısıyla sürekli bir değişim çizgisi üzerinde ilerleyen karakterini, bir başka çağdaş düşünür şöyle ifade etmektedir: "Temel fikir eksenlerinden olmak üzere hiçbir şeyi kör kuvvetlere bırakmayan, hareketler ve kımıldanışlar gerisinde derin fikir, zekâ, istek, düşünce,

---

[150] Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, İstanbul 1988, s.158 vd.
[151] Özsoy, *Sünnetullah*, s. 83-86.
[152] Özsoy, a.g.e., s.88-89.
[153] Kılıç, Sadık, "Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar", *I. Kur'an Sempozyumu, 1-3 Nisan 1994*, Bilgi Vakfı yay., Ankara 1994, s.97.
[154] Kılıç, *a.g.m.*, s.97.
[155] Sadr, *Kur'an Okulu*, s.83.
[156] Ali Kureyşi, *Malik bin Nebi'ye Göre Toplumsal Değişim*, çev. Mustafa Altunkaya, Ekin yay., İstanbul 2002, s.109.
[157] Kureyşi, *a.g.e.*, s.95.

itikat gibi pek çok faktörler gören; böylece de tarihe son derece şeffaf bir yaklaşım sunan Kur'an, tarihi, medeniyet kadavralarının ya da ölü ve kemikleşmiş, hayat damarları tıkanmış ideolojilerin acımasız bir arenası olma sürecinden kurtarmak amacına yönelir. Onu, gerçekleşmesi mümkün olmayan ütopik ve kaderci, tarihin bir son durağı olduğunu iddia eden toplum modellerine karşın, özgür ve kendine yakın insanın irade ve seçiminin bir boyutu biçimine dönüştürmek; insanın karşısında olmayan, aksine onu yücelten ve geliştiren bir çizgi üzerinde tutmak ister."[158] O halde ahlaki sorumluluğu, fikri ve duygusal boyutu olan insanı görmezden gelen; ona rağmen kendisini dayatan bir tarihsel süreçten değil de, onun seçimleriyle anlam kazanan bir tarih algısından söz edilmelidir.

Çağdaş kelamcılardan Şaban Ali Düzgün, dinin insana dönük yüzü olarak "*sosyal teoloji*" kavramsallaştırmasını teklif etmektedir. Yazar, "teolojinin sadece tabiatüstüne referansla ele alınmasının ve bu tabiatüstünün birlikte anlam kazanacağı insan gerçeğini dikkate almamanın getirdiği teorik sınırlılık, sosyal teoloji kavramını önermemizi zorunlu kılmaktadır"[159] diyerek bir taraftan teolojinin ve dinin anlamsızlaştırılmasının önüne geçmeye çalıştığını, diğer taraftan dinlerin reddedilme gerekçelerini ortadan kaldırmak istediğini ifade etmektedir. Şöyle ki, bu teolojik algıda insan "ne Tanrı'nın mutlak sıfatlarını kendi gücü için bir tehlike görüp Tanrıyı yok sayan bir ateist ya da deist, ne de kendini tümüyle Tanrının iradesine terk edip, ben olmanın getirdiği tüm sorumlulukları da Tanrıya havale eden sorumsuz ve kaderci bir varlıktır."[160] Bu algı içerisinde Allah ve insan çatışan iki taraf olarak değil, hayatın ve hayatta yaşanan değerlerin ortak iki kaynağı olarak sunulmaktadır. Tanrı, insan ve tarih veya toplumsal süreç olarak üç temel nosyona dayandırılan sosyal teolojinin, tarihsel süreç içerisinde Allah'ın ve insanın rolünün ne olduğunu ortaya koyacak ve müslümana bir gelecek perspektifi sunacak nitelikte olduğu ifade edilir.[161] Bu çerçevede tarihsel varoluşu, Kur'an'ın dünya görüşüne göre anlamlandıracak yeni bir tarih algısı ortaya koymak, yine Kur'an'ın bir emri olarak görülmelidir.

Tabiat alanından farklı olarak tarih alanı Allah ve insanın birlikte meydana getirdiği bir olgu, bir hâsıladır. Zira Allah Kur'an'da tarihsel değişim olgusunu hem

---

[158] Kılıç, a.g.m., s.91.
[159] Düzgün, Ş. Ali, *Sosyal Teoloji: İnsanın Yeryüzü Serüveni*, Lotus yay., Ankara, 2010, s.13.
[160] Düzgün, *a.g.e.*, s.14.
[161] Düzgün ,*a.g.e.*, s.14-15.

kendine hem de insanlara nispet etmiştir. Tarihin meydana getirilmesinde Allah'ın fiili, insanların fiillerinden sonra ve ona tabidir. "Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirinceye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez."[162] Ayet değişim olgusunda iki failin etkin olduğunu ortaya koyuyor. İstenen değişimin meydana gelmesi için önce insanların nefislerinde olanı değiştirmeleri gerekir ki, Allah da ikinci aşamada onların durumunu değiştirsin. İnsana özgü olan değişimin öncelenmesi, onun tarihin akışına olan etkisini ve tarihin olayları karşısındaki sorumluluğunu ifade etmektedir.[163] Diğer bir ifadeyle Kur'an tarihin yasalarını keşfetmeyi ve ondan yararlanmayı topluma bir sorumluluk olarak yüklemektedir. Buna göre Allah değişimin yasalarını ve sonuçları yaratan, insan ise bu yasaları uygulamaya koyan, onları kullanan ve etkin hale getiren, istenen sonuçların gerçekleşmesi için hizmete sokandır. Bu bakımdan tarihin ve değişimin yaratıcısı olan Allah, kendi değişimci yaratışını beşer iradesine bağlamıştır.[164] Birey ve toplumların helakinin anlatıldığı ayetlerde[165] de görüleceği üzere Kur'an'da tarih, ilahi irade ile insan iradesi arasındaki ilişkinin ve uyumun bir sonucu olarak ortaya konmaktadır.[166]

Bu itibarla değişim olgusu iki yönlü bir ameliyedir. Birinci yön; ilahi bir özelliğe sahiptir ve değişim olgusunun gerektirdiği yasalar, hükümler ve metotlar cihetidir. İkinci yön ise; beşeri bir özelliğe sahiptir. Peygamberlerin başlattığı inkılâp ameliyesi şeriat ve ilahi vahye bağlılığı açısından ilahi ve tarih üstü bir konuma sahiptir, fakat tarih sahnesinde sergilenen bir olay olması cihetiyle tarihi bir eylemdir ve orada tarihin hükümleri geçerlidir.[167] Dolayısıyla tarih kendi yasaları uyarınca işleyen bir süreç değil, birey, toplum ve Allah arasında sürekli bir diyalektiktir.[168]

Dolayısıyla Kur'an'ın tarih algısında üç temel özellik dikkat çekmektedir. Bunlar ilahilik, insanilik ve yasalılıktır. Buna göre tarih, yasaları Allah tarafından belirlenmiş olması ve her an O'nun müdahalesine açık bulunması açısından ilahi, Allah'ın yaratıcı iradesini insanın özgür iradesine bağlaması; tarihsel gidişatın insan

---

[162] Ra'd 13:11. Benzer bir ayet için bkz. Enfal 8:53.
[163] Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları*, çev. İlhan Kutluer, İnsan yay., İstanbul 1986, s.42.
[164] Kılıç, Sadık, "*Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar*", s.98.
[165] Bkz. Ali İmran 3:152,159; En'am 6:6, 131; Tevbe 9:14; Yunus 10:13; Nahl 16:34; İsra 17:16-17.
[166] İmadudin Halil, İslamın Tarih Yorumu, s.135.
[167] es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.48-49.
[168] Özsoy, Ömer, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, Kitabiyât, Ankara 2004, s. 17. Benzer ifadeler için bkz. Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'da Tağyir Olgusu", EKEV Akademi Dergisi, Erzurum 2006, S.27, s.56.

eylemleriyle anlam kazanması açısından insani, kör bir süreç veya tesadüflere değil de ilahi kaynaklı ve beşeri karakterli yasalara bağlı olması açısından yasalı bir niteliktedir.

I. BÖLÜM

KUR'AN'IN TARİH ALGISINI OLUŞTURAN ANA TERİMLER

Kelimeler içinde kullanıldığı kültürün dünya görüşünü yansıtırlar. Kur'an tarihi ve tarihsel haberleri ifade etmek için bir takım temel terimler kullanır. Bu terimler, hem sözlük anlamları hem de ilahi vahiy içerisinde kazandığı anlamlar açısından, Kur'an'ın dünya görüşünü ve tarih algısını ortaya koyacak niteliktedir.

A. Kur'an'da Tarihsel Haberlere İsim Olan Kelimeler

1. Kıssa/Kasas: Tarihin Aktörlerine Örnek Model Yaşamlar

Arapça "k-s-s" kökünden gelen "*kassa*" fiili, kılı, yünü veya tırnağı kesmek, kırpmak, koparmak; "*kassa eserehu*" şeklinde kullanıldığında, birinin izinden gitmek, takip etmek, izini sürmek anlamlarına gelir.[169] Kur'an'da "Musa: İşte aradığımız o idi, dedi. Hemen izlerinin üzerine geri döndüler"[170] ve " Annesi Musa'nın ablasına: Onun izini takip et, dedi"[171] ayetlerinde bu anlamda kullanılmıştır. Denilir ki "*harace fülanün kasasan fi eseri fülan*" (filan filanın izinden gitti.) Bu kök anlamından dolayı kıssacıya, bir haberi diğerinin peşinden getirdiği ve bir sözü diğer bir sözün peşinden söylediği için kıssacı denmiştir.[172] Kelime "*kassa aleyhi'l- habera*" şeklinde "*alâ*" edatı ile müteaddi yapıldığında, "birine bir şeyi bildirmek, beyan etmek, haber vermek" anlamına gelir.[173] "(Ey Muhammed!) Biz, sana bu Kur'an'ı vahyetmekle geçmiş milletlerin haberlerini sana en güzel bir şekilde anlatıyoruz"[174] ayetinde bu anlamda kullanılmıştır. Kelimenin Kur'an'da bu kullanımı yaygındır.[175] Bu anlamlardan hareketle "*kassa*" fiili, " bir kimseye veya bir şeye ait hadiseleri adım

---

[169] Cevheri, İsmail bi Hammad, *es-Sıhah Tacu'l-Lüğa ve Sıhahu'l-Arabiyye*, thk. Ahmet Abdulğafur Atar, Beyrut, 1979, C.3, s.1051.
[170] Kehf 18:64.
[171] Kasas 28:11.
[172] Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Carullah Muhammed İbn Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil, Beyrut*, Riyad, 1998, C.3,s.251.
[173]İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemalettin Muhammed İbn Mükerrem, *Lisanu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali Kebir ve diğerleri, Kahire, ty. C.5, s.3650.
[174] Yusuf 12:3.
[175] Bkz. Nisa 4:164; A'raf 7:101; Yusuf 12:5; Nahl 16:118; Kasas 28:25; Ğafir 40:78 vd.

adım izleyerek noktası noktasına bildirdi"[176] demek olur. Bu fiilden türetilen "*kıssa*" ve çoğulu "*kısas"* Kur'an'da kullanılmaz; bunun yerine, aslında isim olup fakat çoğunlukla masdar yerine kullanılan[177] "*el-kasas*" terimi kullanılır. Kasas, masdar manasıyla, asıl olarak bir şeyin izini takip ederek arkasına düşmektir. İkinci olarak takibe değer bir haberi nakil ve hikâye etmektir. Üçüncü olarak anlatılan haber veya hikâyede mef'ul manasında masdar yani "*maksus*" manasına "*kasas*" yahut "*kıssa*" denilir.[178] Isfehani "kasas"ın, Kur'an'da "birbirini takip eden, birbirinin peşinden gelen haberler" anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.[179] Bu manada, sözlükte iş, durum, olay, haber anlamlarına gelen[180] "*kıssa*" ile eş anlamlı olup her ikisinin de çoğulu "*kısas*"tır.

Kıssa kelimesinin lügat manasında, tarihin tekerrür edici vasfına bir işaret vardır. Çünkü kelimede izleme, takip etme ve dolayısıyla benzerlik anlamları dikkat çekmektedir. Geçmişte toplumların helakine sebep olan sebepler bu gün mevcut toplumlar içerisinde de varsa, onlar için de sonuç farklı olmayacaktır. Bu anlamda kıssa "*bitmeyen hikâye*" anlamına gelir. Bu bakımdan "Kur'an'da tek tek kıssaların anlatılması esnasında asıl anlatılmak istenen büyük kıssa, Kur'an'a muhatap olan insan ve toplumların asla olaylardan bağımsız bir şekilde hakikati kendi başlarına anlayamayacakları ve olayların her zaman Allah'ın gözetim ve müdahalesine açık olarak cereyan eden bir süreç olduğudur. Böylece kıssalar, kendilerini dinleyenlere "anlatılan" birer eski öykü değildirler, aksine onlar kendilerini dinleyenlere hem olayları hem de olaylar içinde belirginleşen kavramları yani dünyayı daha farklı algılamaları ve tutumlarını değiştirmeleri konusunda sorumluluk içinde bırakan yeni olaylardır."[181]

---

[176] Yıldırım, Suat, "Kur'an'ı Kerim'de Kıssalar", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1979, S. 3, ss. 37-63, s.38.

[177] Cevheri, *Sıhah*, C.3, s.1051.

[178] Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, , (sadeleştirilmiş baskı), Akçağ yay., Ankara, 1995, C.4, s.463.

[179] Isfehani ilgili yerde şu ayetleri bu kullanıma örnek olarak vermektedir. Ali İmran 3:62; Yusuf 12:3,111; Kasas 28:25. Bkz. *Müfredat*, s.464.

[180] Cevheri, *Sıhah*, c.3, s.1051*; Lisanu'l-Arab*, C.5, s.3651; Maturidi, Ebu Mansur Muhammede b. Muhammed es-Semerkandi, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, Mizan yay., İstanbul, 2005, C.2, s.324.

[181] Tatar, Burhanettin, "Kur'an'da Kıssaların Temel Anlamları Üzerine Felsefi Notlar", *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C.6, S.1, Ocak-Nisan 2009, s.104.

Kıssalar, sebeplerin benzerliği durumunda sonuçların da benzer olacağını işaret etmekle ve beyan vasfıyla, insan ve insan topluluklarına, geleceklerini inşa etmeleri konusunda, sağlam bilgiler vermektedir. Bu çerçevede kıssalar tarihin aktörlerine epistemolojik modeller olarak ortaya konur. Bu da tarihin bilgi kaynağı olarak görülmesi gerektiği sonucuna götürür bizleri.

Kur'an bildik anlamda bir tarih kitabı değildir fakat onda "ilahi mesaj olma özelliğine paralel miktar ve ölçüde de olsa kıssalar üslubunda tarih de vardır. İnsanlar arasında yaygın olan tarih anlayışından farklı bir tarih anlayışı da şüphesiz sergilenmektedir. Bu tarihe ana hatlarıyla ve özetle insanlığın tarihi de demek mümkündür. İfade edilen ölçüde Kur'an'ı kerim'e tarihi bir kaynak olarak bakıldığında şüphesiz O, kaynakların en doğrusu, en muteber olanı ve metni güvenilir bir kitap olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Kur'an'ın kaynağı vahiydir."[182]

Kıssaların Kur'an dörtte üçünü, üçte birini[183] veya yarısını[184] oluşturduğu şeklinde değişik kabuller vardır. Âdem'in yaratılışı, İblis ile mücadelesi, Âdem'in iki oğlunun hikâyesi, Peygamberlerin kavimleriyle olan mücadeleleri, Ashabu'l-Kehf, Ashabu'l- Uhdud ve Ashabu'l-Fil gibi toplumların, Lokman, Zülkarneyn, Meryem ve Üzeyr gibi Salih kulların, Karun ve Nemrut gibi kendisini refahın şımarttığı kimselerin hikâyeleri vb. Kur'an kıssalarının konularını oluştururlar. Kur'an Nuh kavminin inkâr ve kibirleri, Lut kavminin fuhuş ve sapıklıkları, Ad kavminin güç ve ihtişamlarına güvenip peygamberi yalanlamaları, Semud kavminin ahireti unutup kendilerini bütünüyle dünyaya adamaları, Meyden kavminin alışverişlerinde adaletten ayrılıp ölçü ve tartıda hileye başvurmaları sebebiyle helak edildiklerini haber vermekte, gerçek kurtuluşun ise peygamberleri tasdik edip onlara tabi olmakta olduğunu beyan etmektedir. Kısaca, Kur'an zulüm, günah, yalan, kibir, azgınlık vb. kötü ahlakları yüzünden helak edilen kavimlerin yanında iman, Salih amel, doğruluk, adalet, sabır, şükür, sadakat vb. iyi ahlakları sebebiyle kurtuluşa erip yeryüzüne varis olan milletlerden de haber vermektedir. Burada dikkat çeken husus, kıssaların kişi ve toplum merkezli tarihi haberler olarak hikâye edilmesidir. Bu kıssalarda hem olumlu

---

[182] İdris Şengül, "Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri", *IV. Kur'an Haftası kur'an Sempozyumu*, 17-18 Ocak, 1998, Fecr yay. Ankara, 1998, s. 172.
[183] Yıldırım, Suat, *a.g.m.*, s.37.
[184] Görgün, Tahsin, "Kur'an Kıssalarının Neliği (Mahiyeti) Üzerine", *IV.Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu*, 17-18 Ocak 1998, Fecr yay. Ankara 1998, ss. 19-40, s.20.

ve hem de olumsuz anlamda kişi ve toplum tipolojileri sunulmak suretiyle, sonraki kişi ve toplumlara örnek modeller ortaya konmaktadır.

Kur'an'da kıssalar ibret vesikaları olarak dikkatlere sunulur. "Andolsun onların (geçmiş peygamberler ve ümmetlerinin) kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır."[185] Eğer ibret alınmaz ise kötü akibetin her toplum için muhtemel olduğu bildirilir. "Andolsun biz, sizin benzerlerinizi hep helâk ettik. Düşünüp ibret alan yok mu?"[186] Gaye ibret olduğundan Kur'an'da bu gayeye hizmet etmeyen zaman, mekân ve kişiler gibi ayrıntılara değer verilmez. Yine tarihi bir hedef gözetilmediğinden kıssalarda kronolojiye de değer verilmez. Zira Kıssalar bir ruhi tatmin aracı değil, düşüncenin, aklın ve tefekkürün konusudur.[187] Bu bakımdan Kur'an kıssaları kognitif bir değer taşırlar. Maturidi, kıssaların üç ayrı hikmetinden söz eder. *Birinci hikmet,* peygamberin peygamberliğinin delili olması, *ikincisi,* takva ehli için ibret olmasıdır. Zira Kur'an kıssalar için "*İşte bunda, ahiret azabından korkanlar için elbette bir ayet vardır"*[188] yani ahiret azabından korkanlar için ibret vardır buyurmaktadır. *Üçüncüsü* ise müşrik ve inkârcıları şirk ve inkârlarından vazgeçirmektir.[189]

Kur'an, kıssaları tarihin belli bir zaman kesitinde yaşanmış, olmuş-bitmiş bir olay olarak sunmaz. Aksine olayları şimdiki zaman kipiyle anlatır. Zihni bir intikalle gelecek zaman ve ahiretle mutlaka bir irtibat kurulur. Kur'an geçmiş, hal ve gelecek şeklinde tasnife tutulan zaman birimleri arasında keskin bir ayırım yapmaz; zamanı, ilk yaratılıştan kıyamete kadar kesintisiz devam eden bir süreç olarak ortaya koyar. Bunun anlamı şudur: bugün dünden, gelecek bugünden, ahirette göreceğimiz muamele de bütün bir hayatımızdan kopuk olmayacak. Gerek bireyler ve gerekse toplumlar geleceklerini, ancak geçmiş ve şimdiki durumdaki tutum ve davranışlarıyla tayin ederler. İşte Kur'an'daki kıssalar geleceği nasıl daha iyi kurabileceğimizin yollarını öğretmek için anlatılmıştır. Buna göre Kıssalar sadece toplumların geçmişlerini değil, asıl geleceklerini konu edinir.

---

[185] Yusuf 12:111.
[186] Kamer 54:51.
[187] A'raf 7:176.
[188] Hûd 11:103.
[189] Maturidi, *Te'vilât*, C.7, s.234.

İlk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar tüm peygamberlerin tebliğ ettikleri dinin aynı din; İslam ve Allah'ın hepsinin Rabbi olduğunu açıklamak, kıssaların temel amaçlarından birisi olarak görünüyor.[190] Nitekim buna örnek olarak Enbiya suresinin 48–92 pasajı örnek verilebilir. Bu pasajda tüm peygamberlerin aynı hakikate yani tevhid'e davet edişleri ve kavimleriyle mücadeleleri anlatılır ve son ayette bunları hikâye etmenin hikmeti izah edilir. "Hakikaten bu (bütün peygamberler ve onlara iman edenler) bir tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir. Ben de sizin Rabbinizim. Öyle ise bana kulluk edin." Birçok müfessir buradaki "ümmet" kelimesinin "din" ve "İslam şeriati" anlamında kullanıldığını ifade etmişlerdir.[191] Buna göre bütün peygamberler aynı inanç ailesine mensupturlar. O halde kıssalar en temelde dini bir gaye için vazedilmiştir ki, bu da tüm zaman ve mekânların yaratıcısının ve müdebbirinin, diğer bir ifadeyle var eden, yasa koyan ve işleri çekip çevirenin Allah olduğunu, Allah'tan bağımsız bir varlık tasavvurunun imkânsız olduğunu, Allah'ın zamana ve tarihe her an müdahil olduğunu, yaşanmış somut örneklerle, kalplere hissettirebilmektir. Kıssaların ne'liğine dair böyle bir bakış, tarih alanını teolojik bir bakış açısıyla yorumlamayı gerektirmektedir. Kıssaların bu gayesi sonuçta yine Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispata yönelik olabilir. Zira tüm peygamberler aynı kaynaktan geldiği ve aynı hakikati tebliğ ettikleri için birisini red ve inkâr, gerçekte hepsini inkâr anlamına gelecektir. Aynı zamanda bu durum Hıristiyan ve Yahudilerin Hz. Muhammed'i reddetmekle içine düştükleri çelişkiye de bir göndermedir.

Tahsin Görgün Kur'an kıssalarının mahiyeti üzerine yapılan çalışmaları beş gurupta toplamıştır. Birincisi ve en eskisi Kur'an kıssalarını tarih olarak değerlendiren çalışmalardır ki, bu anlayışın sonucu olarak evrensel tarihler telif edilmiştir. İkincisi kıssaların tarihi olayları anlatan rivayetler olmalarının yanında, aynı zamanda bir tarih felsefesinin ana hatlarını ihtiva ettiğini savunur. Üçüncü tez, kıssaları ahlaki ibret hikâyeleri olarak görür. Dördüncüsü, kıssaları edebi açıdan ele alarak, bunları olmuş-bitmiş olayları ifade eden değil, insanlara anlatılan edebi birer kurgu, bu anlamda da bir edebiyat şaheseri olarak görürler. Beşinci tez, kıssaları sosyolojik veriler olarak

---

[190] Yıldırım, Suat, *a.g.m.*, s. 42.
[191] Bkz. Maturidi, *Te'vilât*, C.9, s.320; Zemahşeri, *Keşşaf,* C.4, s.164.

ele alıp, bunlardan bir toplumbilim nazariyesi elde etmeye çalışan tezdir.[192] Yazar tüm bu kabullerin bir doğruluk payları olabileceğini ifade ettikten sonra, bir bütün olarak Kur'an'ın ve onun bir cüzü olan kıssaların, temelde, hidayet kaynağı olmaları sebebiyle, kıssaların Kur'an'ın bütünlüğü içindeki yerini şöyle tespit etmiştir. "Kısaca ifade etmek gerekirse, kıssalarla, Müslümanların içlerinde yaşadıkları manevi gerçekliği kavramaları konusunda modeller verilmiştir. Bu modeller, ancak, kendilerine konu olan olgular arasında kurulan bağlantıların, yani olguların mantığının tespiti ve bunun, içinde yaşanılan manevi (sosyal, siyasi, ahlaki, iktisadi vs.) gerçeklikteki karşılıklarının tespiti sayesinde insanların bu alanlardaki hidayet rehberleri olurlar."[193]

Model olma vasfıyla kıssalar, bizzat yaşanmış tarihi olaylardır. Aksi takdirde model alınamazlar. Kur'an kıssaların bir kurgu değil de aynıyla yaşanmış tarihsel olaylar olduklarını değişik ifadelerle beyan ediyor. "Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini (tatmin ve) teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz. Bunda sana gerçeğin bilgisi, müminlere de bir öğüt ve bir uyarı gelmiştir."[194] "İşte (îsâ hakkında) bu anlatılanlar, gerçek kıssalardır."[195] "(Şimdi) onların kıssasını bütün gerçeğiyle sana anlatacağız."[196]

Bu ayetler kıssaların mecaz, uydurma veya sembolik anlatımlar olmadığını ifade eder. Çünkü "bi'l-hakk" yalınkat anlamda "bütün gerçekliğiyle", "aslına uygun olarak" ya da "gerçekleşmiş haliyle" anlamlarına gelir.[197] "Hakk" kelimesi Kur'an'da üç ayrı anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, vakiye uygunluk; olgusallık; doğruluk, ikincisi, olması gerekene uygunluk: iyilik, üçüncüsü, tutarlılık.[198] Kur'an'da "hakkı kıssa etmek"[199], yukarıda ifade edilen "hakla kıssa etmek" ve "hak kasas" ifadeleri kıssaların tarihi değerini beyan edecek niteliktedir. "Hakkı kıssa etmek"te, tahakkuk edecek prensibin açılımı ve adım adım takibinin mümkün olacağı bir seviyede

---

[192] Görgün, Tahsin, "Kur'an Kıssalarının Neliği (Mahiyeti) Üzerine", *IV.Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu,* 17-18 Ocak 1998, Fecr yay. Ankara 1998, ss. 19-40, s.21-24.
[193] Görgün, *a.g.m.*, s.30.
[194] Hûd 11:120.
[195] Ali İmran 3:62.
[196] Kehf 18:13.
[197] İslamoğlu, *Meal*, s.557, 14. not. Ayrıca bkz. İbn Aşur, Muhammed Tahir, Tefsiru't-Tahrir ve't-Tenvir, Tunus, 1984. c.15, s.271; Razi, Fahruddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefatihu'l-Ğayb),* Beyrut, 1981, C.21, s.98.
[198] Görgün, *a.g.m.*, s.30.
[199] En'am 6:57.

anlatımı söz konusu iken, "hak ile kıssa"da, doğru olmayan unsurların sızmasına imkân vermeden, indi değerlendirmelerin nüfuzunu engelleyen bir usulle adım adım takip ettirecek tarzda anlatım söz konusudur. "Hak kasas" ise, bu şekilde ulaştırılmış ve muhtevasına herhangi doğru olmayan unsurlar dâhil olmamış kıssalar demek olacaktır."[200] Bu bakımdan kıssaların tarihi değeri hakkındaki düşüncemiz onların aynıyla gerçekleşmiş olduğu şeklindedir.[201] Kur'an kıssaların uydurulmadığını, bizzat tüm gerçekliğiyle Allah tarafından vahyedildiğini çok açık bir şekilde beyan ediyor: "Onların kıssalarında akıl sahipleri için bir ibret vardır. Bu kıssalar, uydurulmuş bir söz değil; fakat kendilerinden öncekilerin tasdiki ve her şeyin açıklamasıdır; İman edenler için hidayet ve rahmettir.[202] Bu bakımdan, en azından Kur'an'daki kıssalar çerçevesinde, tarih, imanın konusu olmaktadır.

Bu yönüyle kıssalar mesellerden de farklıdır. Kıssalar olmuş veya gelecek bir zamanda, ahrette olması mümkün olayları dile getirir. "Mesel"de böyle bir şart yoktur; mesel olmamış ve olması da âdeten mümkün olmayanı dile getirir. Bu ikisi arasındaki farkı şöyle bir formülasyonla tayin etmek mümkündür: Her kıssa bir meseldir, fakat her mesel bir kıssa değildir.[203] Hakikate karşı kör ve sağır davranarak karanlıklar içinde kalan bir kimselerin meselinin anlatıldığı Bakara suresinin 17-20 ayetleri mesel'e örnek verilebilir.

Kur'an bütün anlatım ve üslup özellikleriyle dini bir gayeyi gerçekleştirmek arzusundadır. Bu gaye de; kevn ve fesat âlemi olan varlıklar dünyasında bütün oluş ve bozuluşun sebebinin, nihai noktada, Allah olduğu (tevhit), ve dolayısıyla Allah hesaba katılmadan varlığın anlaşılamayacağı, diğer bir ifadeyle Allahsız bir varlık tasavvurunun anlamsızlık ve amaçsızlık doğuracağı şeklinde ifade edilebilir. Bu gayenin de gayesi vardır: İnsana aslını, amacını, gayesini, yeteneklerini yani kendisini tanıtabilmektir. Zira Kur'an insana inmiştir ve ana konusu insandır. Kur'an bu amacına uygun olarak tarihi kıssalardan bahseder. Amaç tarihsel bilgiler vermek olmadığı için genellikle olayın kahramanı, yeri, tarihi ve benzeri detaylara girilmez.

---

[200] Sayı, Ali, "Kur'an'da Kıssa Kavramı Üzerine", *Dokuzeylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,S.9, İzmir 1995, ss.145-196, s.161.

[201] Kur'an kıssalarının tarihi değerleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. İdris Şengül, "Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri", *IV. Kur'an Haftası kur'an Sempozyumu*, 17-18 Ocak, 1998, Fecr yay. Ankara, 1998, ss.169-184; İdris Şengül, "Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri", *Diyanet İlmi Dergi*, C.32, S.4, 1996, ss.63-91.

[202] Yusuf 12:111.

[203] Görgün, *a.g.m.*, s.29-30.

Kur'an'da kıssaların özet olarak yer alması kıssaların kendisinin değil, ondan alınması gereken ibretin hedeflendiğini gösterir.[204] Mesela mağara ashabının kıssası anlatılırken olayın kahramanlarının isimleri, sayısı, mağarada ne kadar süre kaldıkları vesaire detay bilgiler verilmez. Zira Kur'an'ın gayesinin gerçekleşmesi için bu türden teferruata gerek yoktur. Olaylar birer ibret vesikaları olarak hikâye edilir ve insanların aynı hataya düşmemeleri öğütlenir. "Ancak Kur'an'ın kıssaları anlatırken bizden talep ettiği yorum "kıssadan hisse" yaklaşımı içinde yapılan yorumdan daha fazla bir şeydir. Zira kıssalar tarihsel olayların doğuşundan ziyade tüm zamanlar için geçerli olabilecek bir anlamın değerin ya da hakikatin doğum anına işaret ederler. Tam da bu yönüyle onlar tarih denen akış içinde birer sabite ya da anlam merkezini oluşturmaya başlarlar. Bizlere etrafımızda cereyan eden veya edebilecek olaylar karşısında nerede durabileceğimizi ve bu olayları nasıl yorumlayabileceğimizi gösteririler."[205]

Kur'an bir tarih kitabı olmadığı için bütün peygamberlerin bütün kıssaları da hikâye edilmemiştir.[206] Diğer taraftan anlatılan peygamber kıssaları kronolojik bir tertip içerisinde de gelmez; değişik bağlamlar içerisinde birden fazla anlatıldığı yerler vardır. Mesela Nuh tufanından 10'a yakın yerde bahsedilir. Tüm bu anlatım özellikleri Kur'an'ın amacının tarihsel bilgi vermek değil, insanların ibret alması olduğunu açıkça ortaya koyuyor. İdris Şengül bu gerçeği şöyle ifade ediyor: "Kur'an'ı Kerim'de kıssa üslubu, birinci derecede mü'minlerin ruhlarına, kalplerine, akıl ve vicdanlarına inanç esaslarını sağlam bir şekilde yerleştirmek için etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Bu sebeple bir kıssa ve kıssanın bölümleri münasebet gereği birçok surelerde dağıtılarak anlatılmıştır. Münasebet ilgili husus tekrar ettikçe kıssadan halin gerektirdiği bölüm zikredilmiştir. Bu durum adeta uzun bir filmin çeşitli sahnelerini, hatta sahnelerin değişik pozlarını, farklı bölümlerini ayrı ayrı şekillerde, farklı gaye ve münasebetlerle göstermeye, seyircilerin dikkatlerine sunmaya benzemektedir."[207]

Kur'an kıssaları dikkatli bir şekilde incelendiğinde toplumların varoluşu ve yok oluşu ile ilgili "sünnetullah"ı ana hatlarıyla görmek mümkündür. Çağdaş bir

---

[204] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.8, s.59.
[205] Tatar, *a.g.m.*, s.109.
[206] Bkz. Nisa 4:164; Mu'min 40:78.
[207] Şengül,İdris, "Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri", *IV. Kur'an Haftası kur'an Sempozyumu*, 17-18 Ocak, 1998, Fecr yay. Ankara, 1998, s. 172.

terminoloji içerisinde söylemek gerekirse kıssalarda açık bir tarih felsefesinin varlığı dikkat çekmektedir.

2. Nebe'/Enbâ': Geleceğe Dönük Yokoluş Haberleri

"Nebe'" ve çoğulu "*enbâ*'" Kur'an terminolojisinde haber anlamına gelir. "*Nebi*" de Allah'tan haber getirdiği için bu isimle tesmiye edilmiştir.[208] Nebe' kelimesi lügat anlamı itibariyle kendisiyle bir ilim veya en azından zannı galip elde edilen ve büyük önemi haiz haber anlamındadır. Bu üç unsuru ihtiva etmeyen habere nebe' denmez. Nebe' adı verilen haberin mütevâtir bir haber gibi yalandan uzak olması gerekir. Bu kelime hem haber, hem de ilim manasını tazammun eder. Dolayısıyla, "*enbe'tühu keza*" demek, hem "bunu ona haber verdim" (haber) hem de "bunu ona bildirdim (ilim)" anlamına gelir.[209]

Nebe' sıradan haberler için değil, dikkat çeken, önemli ve uyaran haberler için kullanılan bir terimdir. Bu bakımdan "nebe', içinde mühim bir konunun yer aldığı ve kıssaların ana gövdesini oluşturan ham ve fakat dikkat çekici[210] önemli haber"[211] olarak değerlendirilmiştir.

Kur'an Nebe' ve çoğulu Enba' kelimelerini geçmiş tarihi olaylar anlamında kullanmıştır. Buna göre geçmiş toplumların yaptıkları fiilleri haber verirken kullanılan nebe' kelimesi, sonradan gelen insanlar için büyük bir fayda sağlar; onlara bir ilim veya en azından zannı galip temin eder. Bu bakımdan "nebe'" ile ifade edilen tarihi olayların tarihsel bir gerçekliğe sahip olması zorunludur. Aksi takdirde elde edilecek bilgi veya fayda da sahte olmak durumundadır. Kur'an söz konusu kelime ile bildirilen kıssaların "hak" olduğunu beyan ediyor. "Onlara, Âdem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak (hakla) anlat."[212] "Hak olarak" kaydı ile olayın bir efsane değil, tarihsel bir gerçekliğe sahip olduğu ifade edilmek istendiği gibi[213] aynı zamanda bu kayıt, kıssaların mücerret olarak hoş vakit geçirme ve eğlenme konusu olmadığını,

---

[208] Cevheri, *Sıhah,* C.1, s.74; İbn Manzur, *Lisan*, C.6, s.4315.
[209]Isfehani, Ebul-Kasım el-Huseyn b. Muhammed Ragıp el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an, thk. Muhammed Seyyid Kiylani, Mısır, 1961, s.551.
[210] Ali Sayı, *a.g.m.*, s.172.
[211] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.7, s. 136; a.e., C.15, s.271.
[212] Maide 5:27. Benzer bir ayet için bkz. Kehf 18:13;
[213] Yazır, *Hak Dini*, C.3, s.158; Reşit Rıza, Muhammed, *Tefsiru'l-Kur'ani'l- Hakim, (Tefsiru'l-Menar*), Mısır, 1367, C.6, s.341.

aksine gerçek bir amaca matuf olarak haber verildiğini ifade etmektedir.[214] Zira bu kısa bağlamında, Hz. Peygambere haset edip ona zulmeden Müşriklere ve Ehl-i Kitab'a karşı hased kötülenmektedir.[215] Dolayısıyla Habil-Kâbil kıssasında hasedin hüsran sebebi olduğuna işaret edilerek, kıyamete kadar gelecek tüm insanlar uyarılmaktadır.

Maturidi Kur'an'da "nebe'" kelimesinin "haber" ve "olay" anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Bu çerçevede Nuh, Âd, Semud kavmi, İbrahim halkı, Meyden ahalisi ve altı üstüne getirilmiş kentlerin felaket haberleri yani helakleri bağlamında "nebe'" kelimesi kullanıldığı gibi[216], Ashab-ı Kehf'in haberi[217] bağlamında da kelime hakka sahip çıkanların kurtuluşunu ifade etmek için kullanılmıştır.[218] Maturidi kelimenin "olay" anlamına dikkatleri çekmektedir. *"Gerçekten onlar, kendilerine Hak geldiğinde onu yalanlamışlardı. Fakat yakında onlara alay ettikleri şeyin haberleri gelecektir."*[219] Maturidi ayette ifade edilen "nebe'"yi salt haber ve bilgi anlamında değil, bilakis, peygamberlerle alay edenlerin başlarına gelen felaket ve azap olarak tefsir etmiştir. Dolayısıyla Mekke müşriklerine gelecek olan şey, sadece geçmiş toplumların haberleri değil, helakin ve acele gelmesini istedikleri azabın bizzat kendisidir.[220] Yani gelecek olan haber kulakla duyulan bir haber değil, tüm varlıklarıyla duyacakları bir haberdir. Dolayısıyla burada nebe', haberin muhtevasının gerçekleşmesine isim olmuştur.[221] "Bir zaman sonra onun haberini mutlaka öğreneceksiniz"[222] ayetinde de kendisinden haber verilen şey kastedilmektedir. Çünkü haberin bizzat kendisi zaten daha önce bilinmektedir.[223] Bu bakımdan Kur'an'da hem geçmişte olmuş ve hem de gelecek bir zamanda gerçekleşecek helak "nebe'" kelimesiyle ifade edilmiştir. Reşit Rıza ise söz konusu

---

[214] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.6, s.169.
[215] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.2, s.224.
[216]Tevbe 9:70. Ayrıca bkz. En'am 6:6; İbrahim 14:9. Kelimenin kişi ve toplumların helaki bağlamındaki haberleri anlamında kullanımına örnek olarak bkz. A'raf 7:101, 175; Yunus 10:71; Hûd 11:49, 100, 120; İbrahim 14:9; Şuara 26:69; Teğabün 64:5.
[217] Kehf 18:13. Ayrıca bkz. Kasas 28:66.
[218]Maturudi, *Te'vilât*, 5/53. Âdem'in iki oğlunun hikayesi "nebe"kelimesiyle ifade edilmiş ve kelime ne olumlu, ne de olumsuz, nötr bir kullanıma sahiptir. Bkz. Maide 5:27; Yusuf 12:102; Tâhâ 20:99; Kasas 28:3.
[219]En'am 6:5. Benzer bir ayet için bkz. Şuar 26:6.
[220]Maturudi, *Te'vilât*, 5/13.
[221] İbn Aşur, *Tahrir*, C.7, s.136.
[222] Sâd 38:88.
[223] İbn Aşur, *Tahrir*, C.7, s.136.

"haberler" den muradın, Kur'an'da Allah'ın Peygamberine yardım ve dinini üstün kılma vaadi, Peygamberinin düşmanlarına ise dünyada azap ve yardımsız bırakma ile ahirette helak edileceklerine dair ilahi vaîdi olduğunu ifade etmektedir.[224]

Bu bakımdan nebe' kelimesi Kur'an'da "*gelecek tarih*"i ifade edecek bir kullanıma da sahiptir. "Her haberin gerçekleşeceği bir zaman vardır. Yakında siz de gerçeği bileceksiniz."[225] Maturidi bu ilahi ifadenin "her işin bir hakikati vardır" ve "her haberin kendisine varacağı bir gayesi vardır" şeklinde tefsir edildiğini ifade ettikten sonra, bir önceki ayetle ilişkisi içerisinde, üçüncü bir anlamdan daha söz etmektedir. Buna göre anlam, "her haberin gerçekleşeceği bir zaman vardır, yani ben sizin üzerinizde koruyucu değilim, fakat mallarınızı ganimet, nesillerinizi de esir olarak alacağıma dair haberin gerçekleşeceği bir zaman vardır."[226] Allah'ın insan ve toplumlarla ilişkisinin nasıl olduğunu çok iyi bilen Peygamber, ayette, müşriklere karşılaşacakları kesin bir durumu haber vermektedir. Buna göre hakkı inkâr edenler helak edilecek, onlara ve tüm yeryüzüne salih kullar varis olacaktır.[227] Dolayısıyla Kur'an gelecek bir zamanda gerçekleşecek helaki "nebe"' kelimesiyle ifade ederek, inanan-inanmayan tüm muhatapları için evrensel ve nesnel bir bilgi ve yasa ortaya koymaktadır.

Kur'an'da geçmiş ve gelecek tarihsel olaylar bağlamında kullanılan "nebe"'nin yalandan uzak, içerisinde tam bir bilgi ve hakikati barındıran, aynı zamanda büyük bir faydaya sahip haber olma keyfiyetine şu ayet de işaret etmektedir: "Gerçek şu ki; onlara kendilerini kötülükten engelleyecek nice haberler geldi. Bunlar hedefe ulaştıran tam bir hikmettir. Fakat uyarının hiçbir yararı olmadı."[228] Buna göre Kur'an'da geçmiş kavimlerin hallerine veya ahirete yönelik[229] öyle önemli ve kesin bilgi ifade eden haberler yer almıştır ki, tüm bunlarda, hakikati yalanlayanları bundan vazgeçirtecek tehdit, sakındıracak öğüt veya sakınılması gereken acı sonuçlar bulunmaktadır.[230] "*Ma*"dan veya "*müzdecer*"den bedel yahut hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak okunan "*hikmet-i bâliğa*", hedefe ulaştıran ve sahibine

---

[224] Reşit Rıza, *Menar,* C.7, s.303.
[225] En'am 6:67.
[226] Maturudi, *Te'vilât* 5/96.
[227] "Andolsun Zikirden sonra Zebur'da da "yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır" diye yazmıştık." Enbiya 21:105.
[228] Kamer 54:4-5.
[229] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.5, s.654.
[230] Yazır, *Hak Dini,* C.7, s.73.

fayda sağlayan sağlam bir anlayış ve aklın tam bir isabeti olarak tefsir edilmiştir.[231] Maturidi bundan muradın Kur'an olabileceği gibi, geçmiş kavimlerin haberleri de olabileceğini ifade eder ve bunu şöyle izah eder: "İçinde kötülükten engelleyici ve hedefe ulaştıran tam bir bilgi bulunduran haberler, bu surede zikredilen Âd, Semud, Lût, Nûh ve Musa kavminin haberleridir. Zira bunların haberleri Mekkelilere geldi ki, onlar söz konusu geçmiş kavimlerin başına gelen azap ve helaki ve bunların niçin geldiğini öğrensinler de –bunun sebebi peygamberleri yalanlamalarıdır- onların yaptıkları kötü fiillerin aynısını yapmasınlar ve böylece öncekilerin başına gelen helakin bir benzeri onların da başına gelmesin. İşte bunlarda kesin ve tam bir bilgi vardır."[232] Dolayısıyla "nebe'" lafzıyla ifade edilen tarihsel haberler, bir taraftan kendisinden haber verilen olayların gerçekliğine işaret ettiği gibi, diğer taraftan gelecek zamanlar için objektif ve evrensel bilgiler vermektedir. Bu da Kur'an'da ortaya konan tarihin, tekrar edebilir, insani ve yasalı yapısına işaret etmektedir.

3. Mesel/Emsal/Mesulat: Geçmiş Ümmetlerin İbretlik Örnek Halleri

Misl ve *mesel*; benzer, eş, aynı cinsten olan, denk, ayet, işaret, delil anlamlarında kullanılır.[233] İki şey arasında benzerliği ifade etmek için "bu onun misli ve meselidir" denilir.[234] Isfahani mesel kelimesinin iki anlamda kullanıldığını ifade etmiştir. Birincisi, "İşte biz, bu temsilleri insanlar için getiriyoruz; fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir"[235] ayetinde ifade edildiği gibi temsil, misal, örnek anlamındadır. Bu anlamda mesel, bir şey için örnek olarak verilip de onun benzeri kılınan şeydir.[236] İkinci olarak bu kelime, bir şeyin bir başka şeye herhangi bir anlamda benzerliğini ifade etmek için kullanılır ki, bunun için konulmuş kelimelerin en genelidir. Zira mesel kelimesiyle müradif olan kelimelerden "*nidd*", sadece cevherde , "*şibh*" sadece keyfiyette, "*müsavi*" sadece kemiyette, "*şekl*" ise sadece ölçü ve alanda ortaklığı ifade ederken, mesel terimi, tüm bunlara şamildir.[237]

---

[231] İbn Aşur, *Tahrir*, C.27, s.175, Yazır, *Hak Dini*, C. 7, s.73-74.
[232] Maturudi, *Te'vilat*, C.14, s.228.
[233] Cevheri, *Sıhah*, C.5, s.1816; İbn Manzur, *Lisan*, C6, s.4134.
[234] İbn Manzur *Lisan*, C.6, s.4132.
[235] Ankebut 29:43.
[236] İbn Manzur, *Lisan*, C.6, s.4133.
[237] Isfehani, *Müfredat*, s.529. Bizim bu başlık altında ele almaya çalıştığımız mesel, "*Ulumu'l-Kur'an*" içerisinde "*Emsalü'l-Kur'an*" başlığı altında ele alınan "*meseller*"den farklıdır. Zira Kur'an ilimleri içerisinde incelenen mesel; maddi veya manevi iki şey arasındaki teşbih ve benzetme anlamında

Meseller, aynen kıssalar gibi tarihi bir gerçekliğe sahip, aynıyla yaşanmış tarihi olaylardır. Bu bağlamda Kur'an'da "*ashabu'l-karye*"nin kıssası "mesel" kelimesiyle ifade edilir. "Kendilerine elçiler gelen kasaba halkını, onlara mesel olarak anlat."[238] Yani "kasaba halkının kıssası gibi harika bir kıssayı onlara hatırlat."[239]

Maturidi Allah'ın, Peygamberine "ashabu'l-karye"nin kıssasını anlatmasına dair emrini iki açıdan izah etmiştir. Birincisi, Mekkeliler bu kasaba halkının hazin hikâyesinden ve peygamberleri yalanlamaları ve onlara kötü muameleleri sebebiyle başlarına gelen felaketten haberdar olmuşlar fakat bunu daha sonra unutmuşlardır. Bu ayetle Allah Peygamberine, Mekkelilere bu halkın gittikleri yoldan gitmemeleri ve bu konuda bir hatırlatma olması için söz konusu kıssayı anlatmasını emretmektedir. İkinci olarak, bu kavmin hikâyesinden Mekkeliler haberdar olmamış olabilir. O zaman emir peygamberin bu kıssayı kavmine bildirmesi ve açıklamasına dair olacaktır. Zaten Mekkeliler bu hikâyeyi Ehl-i Kitab'a soruyorlar; onlar da anlatıyorlardı. Ümmi olan ve bu konularda herhangi bir kimseyle görüşmeyen Peygamberin böyle bir kıssayı aslına uygun olarak anlatması O'nun doğruluğunun en büyük delili olacak ve böylece Peygamberin bu kıssayı nakletmesi, inkârcıları, söz konusu helak edilen kavmin yaptıklarını yapmaktan sakındırmış olacaktır. Maturidi'ye göre Kur'an'da ki tüm haber ve kıssalar, inkârcıları uyarı ve Hz. Peygamberin nübüvvetini ispat şeklindeki temel iki hikmete mebnidir.[240]

Mesel kelimesi kıssalar siyakında ibret, ders ve örnek anlamlarında kullanılır. Bu bakımdan meseller, sonrakilere benzetme yoluyla yeni hükümler çıkartma imkânı veren anlatımlardır. "Böylece onları, sonradan gelecek olanlar için bir tarih (selef) ve

---

kullanılıp, bununla tezkir, va'z, his, zecr ve ibret gibi ahlaki bir netice çıkarıp, insanları uyarma ve bir şeyi yapmaya teşvik etmek amaçlanmıştır. Bu anlamda meseller iki kısımda incelenmiş; hakkın ve hak sahiplerinin gökten yağan ve yerde çeşitli menfaatler sağlayan sulara; batılı ve batıl olanları ise hak üzerinde kısa bir müddet yükselmiş olmakla beraber çabuk kaybolan köpüklere benzetildiği ayet (Ra'd 13:17) sarih ve zahir mesellere, İbn Abbas'a göre mümin ve kâfir için bir mesel olarak vahyedilen "Rabbinin izniyle güzel memleketin bitkisi (güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız bitkiden başka birşey çıkmaz. İşte biz, şükreden bir kavim için âyetleri böyle açıklıyoruz" (A'raf 7:58) ayeti ise gizli ve remizli olan mesele örnek olarak verilir. Geniş bilgi için bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s.174-177. Bu meseller gerçekte vuku bulmayan bir takım benzetmelerden ibarettir.

[238] Yasin 36:13.

[239] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.5, s.169.

[240] Maturudi, *Te'vilât*, C.12, s.68.

ibret (mesel) kıldık."[241] Bu ayetin öncesinde Mekke müşriklerinin şirkinden söz edilir. Bu konuda helak edilen önceki milletlerin yolunda oldukları beyan edilir.[242] Bu meyanda İbrahim ve kavminin durumu, Musa'nın Firavun ve kavmiyle mücadelesi anlatılır.[243] Bu bölümde Mekke müşrikleri ile firavun arasındaki benzerlik dikkatlere sunulur. Müşrikler, "bu Kuran, neden iki şehrin ileri gelenlerine inmiş değil?"[244] diyerek Peygamberi küçümseyip kendilerini üstün tutarlarken, Firavun da, "halkına bir çağrıda bulunarak "Ey kavmim!" dedi, "Mısır'ın hakimiyeti bana ait değil mi? Bütün bu nehirler benim ayaklarımın altında akmıyor mu? (Sizin en büyük efendiniz olduğumu) görmüyor musunuz? Ben, ne demek istediğini bile anlatamayan şu zavallı adamdan daha iyi değil miyim? Sonra, neden ona hiç altın bilezikler verilmemiş ve neden onunla birlikte bir melek gelmiş değil?"[245] diyerek, kendine göre Musa'nın zayıflığını, kendisinin de büyüklüğünü kabul ettirmek istiyordu. Buna göre her iki toplumda da hakkı inkâr ve kibir tabiat halini almıştı. Kur'an Firavun ve kavminin helak edildiğini haber verir ve onların bu acı hallerini, sonrakiler için ibret alınması gereken bir tarih ve örnek olarak sunar. Burada kullanılan kelimeler "*selef"* ve "*mesel*"dir. Ferra ve Zeccac, helak edilen Firavun ve kavminin selef kılınmasını, onların, Hz. Muhammed ümmetinden inkârcıların bakıp ibret ve öğüt alacakları geçmişler kılınması şeklinde izah etmişlerdir.[246] Mesel olmaları ise, kendilerinden sonra gelenler için bir ibret, öğüt, ayet ve işaret kılınmaları anlamındadır.[247] Ya da bundan murat, söz konusu helak edilen kavmin, insanlar arasında meseller babında dolaşan ilginç hikâye ve kıssalar olmasıdır ki, bu durumda ayetin anlamı şöyle olur: "Onları sonrakilerin konuştukları bir hikâye haline getirdik ki, onları hikâye edenler onlardan öğüt alabilsinler."[248] Buna göre ayet, amelde benzerliğin akibette de benzerliği zorunlu olarak doğuracağını ifade etmekte[249] ve Mekkelilere, âdeta "Ey

---

[241] Zuhruf 43:56.
[242] Zuhruf 43:22-25.
[243] Zuhruf 43:26-55.
[244] Zuhruf 43:31.
[245] Zuhruf 43:51-53.
[246] Razi, *Mefatih*, C.27, s.221.
[247] Taberi, Muhammed b. Cerir Ebu Ca'fer, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, thk. Ahmet Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risale, 2000, C.21, s.624; Razi, *a.g.e.*, a.y. Ebu Ali el-Farisi "mesel"in tekil olduğunu fakat kendisiyle çokluğun murat edildiğini ve bu sebeple çoğul olan "selef"e atfedildiğini belirtiyor. Razi, *a.g.e.*, a.y.
[248] İbn Aşur, *Tahrir*, C.25, s.235
[249] İbn Aşur, *Tahrir*, a.y.

Müşrikler meseliniz, Firavun'un kavminin meseli gibi olacak"[250] demektedir. Bu makamda bu kıssa, Peygamber'i teselli ve destekleme; düşmanlarına ise bir uyarıdır.[251]

"Andolsun ki biz size (gerekeni) açık açık bildiren âyetler, sizden önce yaşayıp gitmiş olanlardan meseller (örnekler) ve takvâya ulaşmış kimseler için öğütler indirdik."[252] Zemahşeri "sizden öncekilerin meseli" ifadesindeki "mesel" terimini "emsal" şeklinde çoğul olarak kabul eder ve bunu, "yani Yusuf ve Meryem kıssası gibi onların kıssalarından ilginç bir kıssa" şeklinde izah eder.[253] İbn Kesir ise, "geçmiş ümmetlerin haberleri ve Allah'ın emirlerine muhalefetleri sebebiyle başlarına gelen şey"[254] olarak tefsir etmiştir. Bu ayette Allah'ın önceki toplumların mesellerini, peygamberleri yalanlayanların başına gelen kötü akibeti, öğüt alınsın diye vahiy yoluyla bildirdiği ifade edilmektedir.[255] Bu ayette de mesel terimi, haber ve kıssa kelimeleriyle aynı anlamı ifade edecek bir kullanıma sahiptir.

Kur'an'da önceki toplumların ibretlik örnek hallerinin, "*mesel*" ve çoğulu "*emsal*" kelimesiyle ifade edilmesi, halleri benzeşen halef ve selef toplumların akibetleri arasında da denklik ve benzerlik[256] olacağı anlamını ifade etmektedir.

Kur'an'da "emsal" terimi, genellikle, toplumların olumsuz ve ibretlik örnek hallerini ifade etrmek için kullanılsa da, bazı ayetlerde müminlerin olumlu ve ibretlik örnek hallerini ifade etmek için de kullanımaktadır. "Bu böyledir, çünkü hakikati inkâra şartlanmış olanlar, sahte ve yalanın arkasından gittikleri halde iman edenler (yalnızca) Rablerinden (gelen) hakikate uyarlar. Allah, onların gerçek durumu ile ilgili örnek olayları insanlara bu şekilde anlatmaktadır."[257]

Emsal, sahibinin kendisiyle temessül ettiği, yani sahibinde görünür bir durum kazanan hali ifade eder.[258] Hamdi Yazır "emsal" kelimesini, "her kavmin örnek olacak iyi veya kötü akıbetleri" şeklinde tefsir etmiştir.[259] Zira bu ayetin öncesinde,

---

[250] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.5, s.451.
[251] Yazır, *Hak Dini,* C.6, s.383.
[252] Nur 24:34.
[253] *Keşşaf,* C.4, s.305.
[254] İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim,* thk. Sami b. Muhammed Selame, Riyad, 1999, C. 6, s.57.
[255] Maturidi, *Te'vilât,* C.10, s.161.
[256] İbn Aşur, *Tahrir,* C.19, s.29.
[257] Muhammed 47:3.
[258] İbn Aşur, *Tahrir,* C.26, s.77.
[259] Yazır, *Hak Dini,* C.6, s.455.

batıla tabi olan inkârcıların ve Allah yolundan yüz çevirenlerin tüm çalışma ve gayretlerinin sonuçsuz kalacağı, hakka tabi olan, inanan ve Salih amel yapanların ise durumlarının ıslah edilip düzeltileceği haber verildikten sonra, onların durumları "emsal" kelimesi kullanılarak sonraki insanlar için, "örnek yaşamlar" olarak sunulmaktadır. Bu emsaller Kur'an'da, insanların ibret almaları[260], kendilerinden önce gelmiş olan kavimlerin yaptıkları kötü fiilleri yapmaktan onları engelleyecek bir öğüt olması için, şayet öncekilerin yolundan gidecek olurlarsa benzer bir akibete uğrayacaklarını beyan etmek için kıssa edilmiştir.[261] "Sizden önce, kendilerine zulmetmiş olanların diyarlarına yerleştiniz. Onlara neler yaptıklarımız da size iyice belli oldu ve size meseller getirerek gerçekleri anlattık."[262] Kur'an'da Nuh, Âd, Semud vb. geçmiş birçok kavmin başına gelen helak, örnek meseller olarak zikredilmiş, şayet sonrakiler de aynı yolu takip ederlerse benzer bir akibete uğrayacakları "mesel" kelimesi kullanılarak haber verilmiştir.

Ankebut suresinde 14–43. ayetler arasında Nuh, İbrahim, Lut, Şuayb ve Musa peygamberlerin kavimleriyle olan mücadeleleri, kendilerini yalanlayan kavimlerinin, Âd, Semud, Karun, Firavun ve Haman'ın hazin sonları konu edilir ve onların azapta ortak olmalarının sebebi şöyle beyan edilir: "Nitekim onlardan her birini günahı sebebiyle cezalandırdık. Kiminin üzerine taşlar savuran rüzgârlar gönderdik, kimini korkunç bir ses yakaladı, kimini yerin dibine geçirdik, kimini de suda boğduk. Allah onlara zulmetmiyor, asıl onlar kendilerine zulmediyorlardı.[263] Bu ayet, helak edilen tüm kavimlerin helak şekillerinin farklı olsa da, helak sebeplerinin aynı olduğunu ve dolayısıyla hepsinin de azapta ortak olduklarını ifade ediyor. Daha sonra bu kavimlerin kıssaları "emsal" kelimesiyle ifade edilir. "Biz bu misalleri insanlar için veriyoruz. Onları da ancak ilim sahibi olanlar anlayabilir.[264] "Emsal", benzer hal ve durumları ifade eder.[265] Kelime etimolojik kökeni itibariyle bir uyarı ve tembih ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle "emsal" kelimesi Kur'an'da Allah'ın tarih ve topluma koymuş olduğu objektif/nesnel ilahi yasaların varlığına işaret eder. Bu bakımdan ibret

---

[260] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.5, s.515.
[261] Maturidi, *Te'vilât*, C.7, s.520.
[262] İbrahim, 14:45.
[263] Ankebut 29:40.
[264] Ankebut 29:43.
[265] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.20, s.39-40.

alınmadığı takdirde tarih tekerrür etmekten usanmayacaktır. Şu ayet bu gerçeği açık bir şekilde ifade etmektedir.

"Önce her birinin önüne ibretlik örnekler koyduk, (ibret almadıkları için) sonra hepsini paramparça edip mahvettik."[266]

Maturidi ayeti şöyle tefsir etmiştir: "Yani Mekkelilere, kendilerinden önceki kavimlerden, peygamberleri yalanlayanlar ve tasdik edenlerin mesellerini, başlarına gelen şeyi, tekzipleri sebebiyle maruz kaldıkları akibeti onlara hatırlattık ki, bu kötü son tam bir helaktir."[267] Alûsî ise ayeti, "yani peygamberler vasıtasıyla geçmiş kavimlerden her birine, onları inkârlarından ve isyanlarından döndürecek nice ibretlik kıssaları hikâye ettik"[268] şeklinde tefsir etmektedir. Zemahşeri de "emsal" kelimesini, "önceki milletlerin dikkat çekici kıssaları"[269] olarak izah eder ve ayete Alusi gibi bir anlam verir. Bu ayet öncelikle Mekkeli müşrikler için[270] ve daha sonra kıyamete kadar gelecek tüm insanlar için bir uyarı niteliğindedir. Zira ayetin öncesinde Musa'nın ve Harun'un, Nuh'un kavimlerinin, Âd, Semud, Ress halkının ve bunlar arasında geçen nice milletlerin, kendilerine gönderilen peygamberleri yalanladıkları ve kendilerine anlatılan ibretlik olaylardan ders çıkarıp, gittikleri yanlış yoldan dönmedikleri için helak edildikleri anlatılmaktadır. Bu ayet, kıssa edilen bunca örnek olaydan ibret alınmadığı takdirde, sonra gelen toplumların da öncekiler gibi helak edileceklerini haber vermektedir. Zira Kur'an'da tüm iyi ve kötü hallerle ilgili önceki toplumlardan ibretlik örneklerin kıssa edilmesi, sonrakilerin kendi durumlarını gözden geçirmeleri içindir.[271]

Kıssalar bağlamında mesel kelimesinin Kur'an'da bir başka kullanımı "*meselü'l-evvelin*" şeklindedir. "Daha önce gelip geçmiş nesillere nice elçiler gönderdik! Onlara hiçbir nebî gelmedi ki onunla alay etmiş olmasınlar. Biz bunlardan, (senin Mekkeli muhataplarından) daha kuvvetli olan toplumlar helâk ettik. Nitekim öncekilerin kıssaları geçmiştir."[272] "Meselü'l-Evvelin" için, "*öncekilere*

---

[266] Furkan 25:39. Benzer bir ayet için bkz. İbrahim 14:45.
[267] Maturidi, *Te'vilât,* C.10, s.253.
[268] Alûsî, Şihabuddin Mahmud b. Abdillahi'l-Huseyni, *Ruhu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'il Mesani,* C.14, s.98.
[269] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.4, s.351.
[270] İbn Kesir, *Tefsir,* C.6, s.110.
[271] İbn Âşur, *Tahrir,* C.19, s.29.
[272] Zuhruf 43:6-8.

verilen ceza", "*öncekilerin izlediği yol*", "*öncekilerin ibretlik halleri*"[273], "*mesel babında dikkat çekici hikâye ve kıssalar*"[274] şeklinde hemen hemen aynı anlamı ifade edecek izahlar yapılmıştır. Hamdi Yazır, tüm bu anlamları kapsayacak şekilde ayeti şöyle tefsir etmiştir: "Ve öncekilerin örneği geçti. Nasıl yıkıma uğratıldıklarına dair örnek haline gelmiş enteresan hikâyeleri Kur'an'da geçti."[275] Dolayısıyla "*meselü'l-evvelin*"; Kur'an'da olumsuz bir kullanım içerisinde, "*örnek haline gelmiş enteresan helak kıssaları*" olarak tanımlanabilir.

Mesel terimi ile aynı kökten gelen, tarihsel ve toplumsal bir kullanım içinde geçen kelimelerden biri de "*mesülât*"tır. "*Mesulât*"; *ukûbet*[276] ve "*nekâl*" gibi bir insanın başına gelip de bir başkasının aynı kötülüğü işlemesine engel olmak için misal ve örnek kılınan azap ve helakler için kullanılır.[277] Kur'an, azabın acele gelmesini isteyen[278] Müşriklere yönelik olmak üzere, kendilerinden önce benzer şekilde davranan milletlerin başına gelen helakleri aynı kelime ile ifade etmiştir. "(Müşrikler) senden iyilikten önce kötülüğü çabucak istiyorlar. Hâlbuki onlardan önce ibret alınacak nice azap örnekleri gelip geçmiştir."[279]

Ayette geçen kelime hakkında farklı okuyuşlar mevcuttur. Kelimenin tekili "mesüle" okunduğunda çoğulu "*mesülât*", "*müsle*" okunduğunda ise çoğulu "*müsülât*" ve "*müslât*" şeklinde getirilir. "*Müsle"* kelimesi ukubet ve ceza anlamında kullanılır. İbnu'l Enbari kelimeyi şöyle tefsir eder:"*Müsle*" cezalandırılan kimsede iz bırakan bir ukubettir. Bu da, bedende çirkin bir iz bırakan değişikliktir. Araplar, bir kimse bir başkasının kulağını, burnunu kesmek, gözlerini oymak ve karnını deşmek suretiyle, bir başkasının şeklini ve suratını değiştirdiğinde bu deyimi kullanmışlardır. İşte, bu kelimenin esas manası budur." Arap dilinde de bedendeki bu devamlı utanç verici ve hiç gitmeyen ize "müsle' denilmektedir. Vahidî ise söyle demiştir: "Bu kelimenin aslı, benzer manasına gelen kelimesidir. Bunda aslolan, cezanın suça denk ve ona mümasil

---

[273] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.21, s.571; Maturidi, *Te'vilat*, C.13, s. 225; İbn Kesir, *Tefsir*, C.7, s.219; İbn Aşur, *Tahrir*, C.25, s.167.
[274] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.5, s.426.
[275] Yazır, *Hak Dini*, C.6, s.374.
[276] Cevheri, *Sıhah*, 5, s.1816.
[277] Isfehani, *Müfredat*, s.530. Ayrıca bkz. İbn Aşur, *Tahrir*, C.13, s.92.
[278] Ve yine demişlerdi ki: "Allahım! Bu senin katından gelen hak ise, üzerimize gökten taş yağdır: yahut bize elim bir azâb ver". Enfal 8:32. Ayrıca bkz. Sad 38:6.
[279] Ra'd 13:6.

olması olduğu için, pek yerinde olarak bu benzerlik "*müsle"* diye isimlendirilmiştir.[280]

Mekkeliler kendilerinden önce Allah'a isyan eden ve peygamberlerini yalanlayan kavimlerin başlarına gelen büyük felaketleri biliyorlardı. Taberi, tüm bu felaketleri "mesülat" kelimesi içinde mütalaa ederek bu kelimeyi "ibret-i âlem cezalar"[281], Alusi de "kendileri gibi yalancı ve müstehzi olanların başına gelen küçük düşürücü cezalar"[282] olarak açıklamıştır. Cezanın suça denk olduğunu ifade etmek için bu kelime kullanılmıştır.[283] Yani "kötülüğün karşılığı ancak misliyle kötülüktür."[284] Bu anlamın yanında "mesülat"; "*emsal*" ve "*eşbah*" olarak da tefsir edilmiştir. Bu durumda Maturidi ayetin muhatabını Müşrikler kabul ederek şöyle tefsir etmiştir: "sizden önce nice emsaller (benzer hikâyeler) gelip geçti. Şayet onlardan ibret alacak olsaydılar, bu onlar için bir örnek olmuş olurdu. Fakat ibret almadılar ve bu durum onları öncekiler gibi olmaktan, evvelkilerin başına gelen helakin, onların da başına gelmesinden onları koruyamadı."[285]

Tarihsel süreç içerisinde aynı şekilde hareket eden, peygamberleri yalanlayıp onlara karşı koyan tüm kavimlerin uğratıldıkları cezanın "mesülat" kelimesiyle ifade edilmesi, aynı zamanda, tarihin yasalı yapısının ve bu yasaların objektifliğinin delilidir. Zira bu kelime, hiç kimseyi veya hiçbir toplumu istisna etmeden, herkesin tarihin yasaları önünde eşit olduğunu, aynı sebeplerin aynı veya benzer sonuçları doğuracağına işaret etmektedir. Bu bakımdan Kur'an'da meseller, tarihin bilgi kaynaklarından birisi olarak ortaya konur.

4. Hadîs/Ehâdis: Efsaneye Çevrilmiş Milletlerin Hikâyeleri

Sözlükte "hudus" bir şeyin yokluktan sonraki varlık halini ifade ettiği gibi, bir şeyin "ihdası" da, onun varedilmesidir. Bu anlamda Allah varlığı yokluktan varlığa çıkardığı için "*muhdis*"tir.[286] Hadîs ise; eskinin zıddı yeni, yeni olan her şey, az ve

---

[280] Razi, *Tefsir*, C.19, s.12.
[281] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.16, s.350.
[282] Alusi, *Ruhu'l-Meani*, C.9, s.204. Ayrıca Bkz. Zemahşeri, *Keşşaf,* C3, s.334
[283] Zemahşeri, *Keşşaf*, a.y.
[284] Şura 42:40. Ayrıca bkz. En'am 6:160; Kasas 28:84; Ğafir 40:40.
[285] Maturidi, *Te'vilât*, C.7, s.391.
[286] Isfehani, *Müfredat*, s.131; İbn Faris, Ebu'l-Hüsayn Ahmed, *Mucmelü'l-Lüğa*, thk. Züheyr Abdü'l-Muhsin Sultan, Beyrut, 1986, s.223.

çok her şey hakkındaki haber anlamlarında kullanılmıştır.[287] Taze yaş meyveye de, hadis denilir.[288] Aynı zamanda kelime konuşma, müzakere anlamlarında da kullanılır. Hadis, bir eylemi bildiren "hadsân"dan türetildiği için söze nispeti mecâzîdir. Asıl manası fiilidir ve "bir olayı haber veren söz" demektir."[289]

Kur'an'da tarihsel olaylar bağlamında kullanılan "*hadîs*" terimi, kıssa, haber, hikâye, olay" anlamlarında tefsir edilmiştir.[290] Musa'nın başından geçen olay[291], İbrahim'in ikrama mazhar olmuş misafirleri hakkındaki kıssa[292], Firavun ve Semud kavminin ordularının olayı[293], "hadîs" kelimesiyle ifade edilmiştir. Bu yerlerde cümleye "*hel etake*" yani "sana geldi mi?, sana ulaştı mı?" şeklinde bir soruyla başlanmıştır. Zemahşeri, bu usulün, söze bir vurgu kattığını ve söz konusu haberin, peygamberin kendi ilminden neşet etmediğine, bunu ancak vahiy yoluyla bildiğine dair bir uyarı ve tembih niteliğinde olduğunu ifade ediyor.[294] Bu, aynı zamanda, dinleyeni haber konusunda heyecanlandırma ve söz konusu haberle ilgili önceki bilgisini gözden geçirmesini sağlama amacına matuftur.[295] İnsanların ahvaline dair meydana gelen olaylar, bu kelimeyle ifade edilir ve bundan dolayı "haber"e ıtlak olunmuştur.[296] Hamdi Yazır, "hadis: insana gerek uyanıkken ve gerek uykuda vahiy ve işitme suretiyle gelen söze denir. Biz bu gibi yerlerde kıssa diyoruz" diyerek kelimenin hem söze hem de vahye nispetini izah etmiştir.[297] Hadis kelimesinin "kıssa" anlamında kullanıldığı tüm yerlerde, peygamberi teselli etmek, peygamberi yalanlayanların sonları hakkında bir ibret örneği göstererek inkârcıları uyarmak amaçlanmıştır.[298]

Hadis, her okunduğunda veya dinlenildiğinde tazeliğini koruyan haber demektir. Hamdi Yazır'ın ifadesiyle hadis: "herkes tarafından birbirlerine nakledilip

---

[287] Cevheri, *Sıhah*, C.1, s.278; İbn Manzur, *Lisan*, s.797
[288] Isfehani, a.g.e., a.y.
[289] İslamoğlu, *Meal*, s.1144, 5. not. Benzer bir tanım için bkz. İbn Aşur, *Tahrir*, C.16, s.193.
[290] Isfehani, *a.g.e.*, a.y.;Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.18, s.275; *Te'vilât*, 9/182; İbn Kesir, *Tefsir*, C.5, s.275, c.8, s.315; Zemahşeri, *Keşşaf*, C.4, s.68; İbn Aşur, *Tahrir*, C.16, s.193; Yazır, *Hak Dini*, C.5, s.238; İslamoğlu, *Meal*, s.1041.
[291] Tâhâ 20.9; Nâziât 79.15.
[292] Zâriyât 51.24.
[293] Buruc 85.17-18.
[294] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.5, s.615.
[295] İbn Aşur, *Tahrir*, C.30, s.73.
[296] İbn Aşur, *Tahrir*, C.30, s.74.
[297] Yazır, *Hak Dini*, C.6, s.585.
[298] Yazır, *Hak Dini*, C.8, s.242.

rivayet olunarak söylenmeye, hikâye edilmeye ve her anlatılışında yeni gibi dinlenmeye değer söz ve haber demektir."[299] Bu bakımdan "hadis" kelimesiyle ifade edilen tarihsel olaylar her ne kadar geçmişte meydana gelmiş olsa da, şimdi ve burada olanı da ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle bu kelime gerçekte, bize bizi anlatmaktadır. Dolayısıyla bir uyarı, ikaz, öğüt ve ibret ihtiva etmektedir.

Kur'an'ın tarihsel süreç içerisinde yaşanan toplumsal yok oluşlar için kullandığı terimlerden birisi olan "*ehâdîs*" ise; "*efsane*" veya "*ibretlik hikâyeler*" anlamındadır.

"*Sonra biz peşpeşe peygamberlerimizi gönderdik. Herhangi bir ümmete peygamberlerinin geldiği her defasında, onlar bu peygamberi yalanladılar; biz de onları birbiri ardından yok ettik ve onları ibret hikâyelerine dönüştürdük. İman etmeyen böyle kavimler yok olsun.* "[300]

Bu ayetin öncesinde, Nuh kavminden sonra yeryüzüne birçok kavmin gönderildiği, her kavmin peygamberinin kendi kavimlerini tevhide davet ettiği, fakat her defasında yalanlandıkları, bunun akabinde Allah'ın söz konusu bu toplumları, yasası gereği[301] helak edip yerlerine başka milletler yarattığı ifade edilmektedir.[302] Helak edilen her toplum için Kur'an "ehadis" kelimesini kullanmaktadır. Kelime, söz anlamına gelen "hadis"in çoğulu olması itibariyle "insanların kendi aralarında konuştukları ibret hikâyeleri"[303], "haber"[304] veya "uhdûse"nin çoğulu olması itibariyle "insanların kendi aralarında eğlenceye alarak ve şaşkınlık duyarak konuştukları efsaneler"[305] anlamına gelmektedir.

"Hadis" ve aynı kökten gelen "ehadis" kelimelerinin, tarihsel helak haberleri bağlamında kullanılması, kelimenin "eskinin zıddı yeni" temel anlamı ve ism-i fail formu[306] da göz önüne alındığında, tüm insanlara ve toplumlara şöyle bir mesaj

---

[299] Yazır, *Hak Dini*, C.8, s.409.
[300] Mü'minun 23.44. Benzer bir ayet için bkz. Sebe' 34:19.
[301] İbn Aşur, *Tahrir*, C.18, s.61.
[302] Müminun 23:23-43.
[303] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.19, s.35; *Te'vilât*, 10/30; 11/420, C.11, s.420.
[304] İbn Kesir, *Tefsir*, C.5, s.475.
[305] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.4, s.232; Razi, *Tefsir*, C.23, s.101; İbn Aşur, *Tahrir*, C.18, s.62.
[306] İsm-i fail sigası süreklilik arzeder. Diğer bir ifadeyle ism-i faille hem şimdiki zaman hem geçmiş zaman hem de gelecek zaman kastedilmektedir. Bkz. Razi, *Tefsir*, C.29, s.53; Yazır, *Hak Dini*, C.9, s.220-221.

vermektedir: "Ey insanlar! Her eski zannettiğiniz helak, şayet ibret ve öğüt almazsanız, sizler için yeniden meydana gelme imkânına sahiptir. Çünkü bu "sünnetullahtır. Siz öğüt alıp yanlıştan vazgeçmezseniz, Allah her defasında sizi helak edip yerinize yeni nesiller getirmekten usanmayacaktır."

5. Eyyam/Eyyamullah: Allah'ın Aktifliğinin Ana Omurgası

"*El-Yevm*"; temel anlam olarak, güneşin doğuşundan batışına kadar olan bir vakti ifade eder. Ya da zamandan bir süreyi de ifade edebilir.[307] Çoğulu "*eyyam*"dır. Oluş, kozmoloji, dünya hayatı ve ahiret hayatı gibi geniş bir alanı kapsayan kelime, Kur'an'da farklı mana, değişik zaman ve sürelere işaret etmektedir. Bu çerçevede Kur'an'da, sadece gündüz[308], gece ve gündüzün tamamı[309], mutlak zaman[310], kevn, asır-devir[311] anlamlarında kullanılmıştır.[312]

Yevm kelimesinin, kevn yani oluş anlamı dikkat çekicidir. Araplar, kötülüğü ve ızdırabı uzayan sıkıntılı zamanı ifade etmek için "*yevmün zü eyyam*" derler. Yine "eyyam" kelimesini "olaylar" anlamında ve "*Eyyamu'l-Arap*" terkibini, Arap tarihi veya Arap savaşlar tarihi anlamında kullanırlar.[313]

Kur'an'da kelimenin çoğulu "eyyam" teriminin, tarihsel süreci ifade edecek bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir.

"Eğer siz bir yara almışsanız, (karşınızdaki) kavim de o yaranın aynını almıştı. Allah'ın iman edenleri ortaya çıkarması, içinizden şahidler edinmesi ve îman edenleri temizleyip kâfirleri de yok etmesi için o (iyi ve kötü) dönemleri insanlar arasında nöbetleşe döndürür dururuz. Allah, zâlimleri sevmez."[314]

---

[307] Isfehani, *Müfredat*, s.627.
[308] Bakara 2:184, 185, 203 vb.
[309] Bkz. Yunus 10:3; Secde 32:5 vb.
[310] Fatiha 1:4. Bkz. Yazır, *Hak Dini*, C.1, s.93.
[311] A'raf 7:54; Secde 32:4; Fussilet 41:9 vb.
[312] Geniş bilgi için bkz. Kalın, Faiz, *Felsefe ve Bilim Işığında Kur'an'da Zaman Kavramı*, Rağbet yay., İstanbul, 2005, s.127-141.
[313] İbn Manzur, *Lisan*, C.6, s.4975.
[314] Ali İmran 3:140.

Bu ayetteki "*eyyam*" kelimesini, toplumların başına gelen ceza, bela, musibet ve helak gibi olumsuz durumları ifade bağlamında tefsir edenler olduğu gibi[315], zafer ve üstünlük günleri[316] olarak tefsir edenler de vardır. Kimi müfessirler de, bu iki görüşü kapsayacak şekilde kelimeyi hem helak hem de zafer günleri anlamında izah etmişlerdir.[317] İbn Aşur da bu kelimenin "zaman" anlamında kullanılmış olabileceğine işaret eder.[318] Yorumlar farklılaşsa da ortak fikir, eyyam kelimesinin tarihsel süreci ifade ettiği şeklindedir.

"*Müdavele*" Allah'ın tarih ve toplumlar için tayin etmiş olduğu evrensel yasalardan birisidir.[319] Buna göre devlet bir dönemde hak ehlinin, bir başka dönemde batıl ehlinin olabilir. Allah'ın hak ehline olan vaadi, işin sonunda onları üstün kılacağına dairdir. Evvelemirde zafer sürekli el değiştirebilir.[320] Bu bakımdan tarih, değişim tarihi olarak görülmelidir. Diğer bir ifadeyle, tarih sürekli bir kevn ve fesattan ibarettir.[321] Müdavele bu gerçeğin Kur'anî ifadesidir. Varlığın varlık sebebi olan imtihan ve ıstıfa[322], ancak bu yasayla gerçekleşmiş olacaktır. Şayet müdavele olmamış ve inkârcılar sürekli kaybetme kuşağında olsalardı, iman ihtiyari değil, ıztırarî bir iş olurdu. Tersi bir durumda ise münkirler hak üzere olduklarını zannederler ve bu da onları Müslüman olmaktan engellerdi. Dolayısıyla sorumluluğun, sevabın ve azabın bir anlamı kalmaz, çalışıp elde etmeye ve iradi olarak yapıp etmeye bağlı olan sınırsız terakki ve ıstıfa (saflaşma, seçilme) kanunu bulunmazdı. İkinci olarak müdavele, iyimser bir tarih algısının da temeli durumundadır. Şöyle ki, ayette ifade edildiği gibi, insanlar arasında günlerin dolaşımı, iman ve küfür arasında bir seçilme ve işin sonunda müminleri yüceltme, inkârcıları

---

[315] Maturidi, *Te'vilât,* C.7, s.118; İbn Kesir, *Tefsir,* C.2, s.127. Yunus 10:102'de "Eyyam" kelimesi, müfessirlerin ittifakıyla, helak anlamında kullanılmıştır. Bkz. Taberi, *Cami',* C.15, s.215-216; Razi, *Tefsir,* C.17, s.177; İbn Kesir, C.4, s.299.

[316] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.1, s.632; Reşit Rıza, *Menar*, C.4, s.147; Yazır, *Hak Dini,* C.2, s.387.

[317] Taberi, *Camiu'l-Beyan,* C.7, s.239; Razi, *Tefsir,* C.9, s.15.

[318] İbn Aşur, *Tahrir*, C.4, s.100. Hakka 69:24'de "eyyam" ile dünyada yaşanan tarihsel süreç kastedilmiştir.

[319] Reşit Rıza, *Menar*, C.4, s.147; İbn Aşur, *Tahrir,* C.4, s.100.

[320] "O halde, kendilerinden önce gelip geçen (inkârcıların yaşadığı felaket) günlerinden başka günler mi bekliyorlar? De ki: "Öyleyse, (olacak olanı) bekleyin bakalım; doğrusu ben de sizinle beraber bekleyeceğim!" (Çünkü bu konudaki değişmeyen uygulama şudur: hakkı inkâr edip ayetlerimizi yalanlamaya kalkışanların felaketlerini hazırlarız) ve buna karşılık elçilerimizi ve imana erişenleri kurtarırız. İşte bize hak olan, böylece inananları kurtarmamızdır." Yunus 10:102–103.

[321] Bkz. Razi, *Tefsir,* C.9, s.16.

[322] Bkz. Bakara 2:214, Ali İran 3:142; Tevbe 9:16; 143; Hûd 11:7; Ankebut 29:1-3; Muhammed 47:31; Mülk 67:2.

ise yok etme hikmetine mebnidir.[323] Bu durumda müminler geleceği iyiye kodlamak zorundadırlar.

Müdavele yasası, insanların ve toplumların iradelerinden ve sebeplerden bağımsız bir şekilde, sadece Allah'ın iradesiyle işleyen ve insanları kendine mahkûm etmiş bir yasa değildir. Tam aksine bu yasa, insanların iradelerine dayalı ve sebepler dairesinde cereyan eden ilahi bir yasadır. Muhammed Abduh, bunu şöyle izah ediyor: "Müdavele, "sizden önce nice (milletler hakkında) ilâhî kanunlar gelip geçmiştir"[324] ayetinde ifade edilen kaidelerden biridir. Yani söz konusu ilahi yasalardan bir yasadır. Hak ve batıl taraftarlarına bakıldığında, insanlar arasında bu durum açık olarak görülecektir. Müdavele gerçekte, insanların amellerine bağlı olarak cereyan eder. Dolayısıyla devlet, gelişigüzel bir şekilde, sadece bir topluluğun olmaz. Bu ancak, devlet olmanın sebeplerini bilen ve buna hakkıyla riayet eden kimselerin olacaktır. Yani siz bunun bir yasa olduğunu bildiğinizde, size düşen, karşılaştığınız kötü durumlardan dolayı gevşeyip zafiyet göstermemektir. Çünkü siz devletin sürekli el değiştirdiğini biliyorsunuz. İbare gerçekte Müslümanlarca malum olan gizli bir gerçeğe işaret ediyor. Bu da her devletin bir sebebi olduğu temel ilahi yasasıdır. Bu durumda ayet şöyle demiş olmaktadır: Müdavele birlik, sebat, doğru bakış, kararlılık, liyakat, mümkün olan kuvvetin hazırlanması gibi amellere bağımlı olduğu için, size düşen bu gibi işleri yerine getirmek ve sağlam bir şekilde yapmaktır."[325] Kur'an müdavele yasasından söz edildiği bağlamda, müminlerin mağlubiyetin sebebini anlayamamaları ve "bu neden böyle oldu?" diye sormalarına cevaben "de ki, sizin kendi yüzünüzden. Hiç kuşkusuz Allah her şeye kadirdir"[326] karşılığını vermektedir. "Kadîr; hikmetin gerektirdiği şekilde dilediğini yapandır."[327] Buna göre Allah'ın her şeye kadir olmasını, "hikmeti gereği her şeyi bir yasaya tabi kılması" olarak anlamak mümkündür. Dolayısıyla müdavele yasası, tarihsel süreci gelişigüzel ve rastgele bir süreç olmaktan çıkarıp, yasalı ve dolayısıyla objektif bir yapıya kavuşturmaktadır.

---

[323] Bkz. Maturidi, *Te'vilât*, c.2, s.432; Razi, *Tefsir*, C.9, s.16; Yazır, *Hak Dini*, C.2, s.387.
[324] Ali İmran 3:137.
[325]Reşit Rıza, *Menar*, C.4, s.148.
[326] Ali İmran 3:165.
[327] Isfehani, *Müfredat*, s.454.

Sonuçta bu tarihsel umumi yasalara ve ilahi hikmete bakan herkes, müdavele kanununa tabi olan tarihi süreçte herhangi bir iltimas ve kayırma göremeyecektir.[328]

Kur'an'da tarihi sürecien güzel ifade eden terim, "*eyyâmullah*" terkibidir. "Musa'yı âyetlerimizle göndermiş ve "kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar ve Allah'ın günlerini onlara hatırlat; zira bunda, her sabreden için ve her şükreden için deliller vardır" diye de emretmiştik."[329]

Ayette geçen "eyyamullah" ifadesinin delaleti konusunda ihtilaf edilmiştir. Taberi'nin nakline göre Mücahit, Katede ve daha birçok tefsir otoritesine göre burada söz konusu olan mana "Allah'ın nimetleri" yani "Allah'ın bir topluma ihsan ve ikram günleri"dir. Allah İsrailoğullarına birçok nimet verdi, denizi yardı ve onları Firavun'un zulmünden kurtardı, bulutla gölgelendirdi, üzerlerine menn ve selva indirdi. Taberi de "eyyamullah"ın Allah'ın nimet günlerine delalet ettiğini ifade etmektedir.[330] Bunun yanında bu ifadeyi Ferra ve Zemahşeri gibi bazı müfessirler de "Allah'ın helak günleri" yani "Allah'ın yarattığı geçmiş olaylar ve hadiseler" şeklinde tefsir ederler.[331]

İbn Abbas'a göre bu ifade hem Allah'ın, kendilerine nimet verdiği kimselerin nimet günlerini ve hem de Nuh, Âd, Semud gibi kavimlerin başına verdiği helak günlerini kapsamaktadır.[332] Razi tefsirinde "eyyam" ile mutlak manada zamanın kastedilmediğini, bilakis, zaman içinde meydana gelen önemli olayların murat edildiğini ifade ediyor. Ona göre bu durumda Allah Musa'ya kavmine terğip, terhip, vaad ve va'id ile nasihat etmesini emretmektedir. Terğip ve vaad ile nasihat etmesi, onlara Allah'ın kendilerine ve daha önceki devirlerde yaşayıp da Peygamberlere iman eden önceki nesillere verdiği nimetlerini hatırlatmasıyla olur. Terhip ve va'id ise, geçmiş zamanlarda Âd, Semud ve benzeri kavimlerin peygamberleri yalanlamaları sebebiyle maruz kaldıkları İlahi azabı, helaki ve intikamı hatırlatmakla olur.[333] İbn Aşur da "eyyam" kelimesinin bir kişi ve kabile ismine muzaf kılınmasıyla, yaygın olarak, üstünlük ve zafer günlerinin kastedildiğini belirterek "*eyyamullah*"ın, Allah'ın

---

[328] Reşit Rıza, *a.g.e.*, a.y.
[329] İbrahim 14:5.
[330] Taberi, *Cami'*, C.16, s.520-522. Ayrıca bkz. Maturidi, *Te'vilât*, C.7, s.459; İbn Kesir, *Tefsir*, C.4, s.478
[331] İbn Manzur, *Lisan*, C.6, s.4974; Zemahşeri, *Keşşaf*, c.3, s.363; Ayrıca bkz. Taberi, *a.g.e.*, C.16, s.519; *Te'vilât*, C.7, s.459.
[332] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.3, s.363.
[333] Razi, *Tefsir*, C.19, s.85.

kudretinin ve inkârcıları helak etmesinin, aynı zamanda dostlarına ve kendisine itaat edenlere yardımının ortaya çıktığı "Allah'ın zafer günleri" anlamına geldiğini, dolayısıyla bu ayette Allah'ın İsrailoğullarına bahşettiği zafer günlerinin kastedildiğini ifade ediyor.[334] Maturidi ise ayette geçen "*eyyamullah*" ifadesinin olumlu ve olumsuz her iki manaya da içermesinin muhtemel olduğunu ifade ediyor. Buna göre bu kavram bir taraftan iman edenlerin azap ve helakten kurtarıldıkları nimet günlerini işaret ederken, diğer taraftan inkârcıların yalanları sebebiyle uğradıkları helak günlerini de ifade etmektedir. Bu bakımdan hem helake hem de nimete şamil olan "Allah'ın günleri", ilahi kudret ve otoritenin kendisinde tecelli ettiği tarihin kendisidir. Dolayısıyla Allah'n Musa'dan kavmine hatırlatmasını istediği "Allah'n günleri", hem Firavun'un İsrailoğulları üzerindeki zulüm günlerini hem de bu zulümden ilahi yardımla kurtulma günlerini kapsamaktadır.[335] Kelimenin bu çift yönlü kullanımını şu ayette de görmek mümkündür.

"*İman edenlere söyle: Allah'ın günlerinin geleceğini ummayanları bağışlasınlar. Çünkü Allah her toplumu, yaptığına göre cezalandıracaktır.*"[336] Bu ayetteki "*eyyamullah*" ifadesini kimileri ahiretle ilgili bir anlam alanı içerisinde "Allah'ın müminlere ahirette vereceğini vaad ettiği, zeval bulmaz ve kesintisiz daimi nimeti" kimileri de "Allah'ın ceza ve gazabı" anlamında tefsir etmiş olsalar da[337] kelime tefsir otoriteleri tarafından çoğunlukla, toplumların dünyada karşılaşmış oldukları nimet ve azap bağlamında da izah edilmiştir.[338]

Özet olarak ifade etmek gerekirse "*eyyamullah*" müminler açısından "Allah'ın nimet günleri" anlamına gelirken, inkârcılar açısından "Allah'ın helak ve azap günleri" anlamına gelir. Hamdi Yazır da "eyyamullah"ı "Allah'ın düşmanlarına yaptığı olaylar yahut Allah'ın müminlere yardım ve zaferi, sevap ve mükâfatı, vaadi, kâfirlere kahrı, azabı ve tehdidi için belirlediği vakitler"[339] olarak izah ederek kelimeye inananlar açısından olumlu, inkârcılar açısından olumsuz bir mana vermektedir.

---

[334] İbn Aşur, *Tahrir*, C.13, s.189; *a.g.e.*, C.25, s.340.
[335] Maturidi, *Te'vilât*, C.7, s.459-460.
[336] Casiye 45:14.
[337] Maturudi, *Te'vilât,* C.13, s.326.
[338] Taberi, *Cami'*, C.22, s.66-67; İbn Kesir, *Tefsir*, C.7, s.266;Zemahşeri, *Keşşaf,* C.5, s.484; Razi, *Tefsir*, C.27, s.264. İbn Aşur, *Tahrir*, C.25, s.340;Hamdi Yazır, *Hak Dini*,
[339] Hak Dini, C.6, s.415.

"*Eyyamullah*" ifadesi ile ister içinde yaşanılan tarih alanı, isterse "kıyamet ve sonrasındaki hesap günü" kastedilsin, her iki durumda da, son tahlilde, bu kavram Allah'ın zamana müdahil oluşunun, bir diğer ifadeyle, Allah'ın tarih içindeki aktifliğinin ana omurgasını oluşturmakta, Allah'tan bağımsız bir tarih ve gelecek algısının mümkün olamayacağını ifade etmektedir.

6. Âkıbet: Kur'an'da "*Gelecek Tarih*" Fikri

Akıbet, bir şeyin sonu, vardığı son nokta demektir. "Filanın akıbeti yoktur" demekle, çocuğu olmadığı ifade edilir. Hz. Peygamberin "*ene'l-âkibu*" sözü peygamberlerin sonuncusu olduğu anlamındadır. Bir şeyden sonra yerine halef olan her şey, onun âkibidir. Ceza anlamında "*ukubet*" de aynı kökten gelmektedir.[340]

Akıbet kelimesi Kur'an'da 32 yerde geçer ve bağlamına göre olumsuz anlamda helaki ve olumlu anlamda iyi sonu; kimi yerde geçmiş tarihi, kimi yerde de "gelecek tarih"i ifade eder. Bu çerçevede peygamberleri yalanlayanların[341],mücrimlerin[342], müfsitlerin[343], zalimlerin[344], uyarılıp da uyarılara sırt dönenlerin[345], geçmiş ümmetlerden helak edilen toplumların[346] akıbetlerinden bahsedildiği yerde kelime, helak anlamında olumsuz bir kullanıma sahiptir. Bu bağlamda "âkıbet" kelimesi geçmiş tarihi ifade etmektedir.

Kur'an akıbet kavramıyla, "bir şeyin peşinden gelme, onun yerine geçme" sözlük anlamı da dikkate alındığında, kıyamete kadar gelecek tüm inkârcıları, başlarına gelmesi muhtemel helake karşı uyarmaktadır. "Sizden evvel kanun olmuş bir takım vak'alar geçti, onun için Arzda dolaşın da bir bakın: Peygamberleri tekzib edenlerin akıbetleri nasıl olmuş?"[347] Âyetin bağlamı Mekke müşriklerinin zaferiyle, müminlerin mağlubiyetiyle neticelenen Uhut savaşıdır. Burada Peygamberi ve ona tabi olanları teselli etmek ve gelecek güzel günlere hazırlamak için, geçmiş ümmetler içerisinde Peygamberlere tabi olanların da başlarından zaman zaman benzer kötü

---

[340] Cevheri, *Sıhah*, C.1, s.184; İbn Manzur, *Lisan,* C.4, s.3022; Isfehani, *Müfreda*t, s.393; İbn Aşur, *Tahrir,* C.7, s.149.
[341] Bkz. Ali İmran 3:137; En'am 6:11; Nahl 16:36; Zuhruf 43:25
[342] A'raf 7:84; Neml 27:69;
[343] A'raf 7:86,103; Neml 27:14;
[344] Yunus 10:39; Kasas 28:40;
[345] Yunus 10:73; Saffat 37:73;
[346] Yusuf 12:109; Rum 30:9, 10, 42; Fatır 35:44; Ğafir 40:21, 82; Muhammed 47:10.
[347] Ali İmran 3:137.

durumların geçtiği, fakat işin sonunda galip gelenlerin müminler, mağlup olanların da inkârcılar olduğunu hatırlatmak kastıyla, "arzda dolaşın da bir bakın: Peygamberleri tekzib edenlerin akıbetleri nasıl olmuş?" denilir.[348] Ayet tüm inkârcıları benzer sonuçların beklediğini haber vermektedir. Yani halef olan her inkârcı toplum bir müddet sonra selef olmak zorunda kalacaktır ve bu helak süreci ibret alınmadığı müddetçe böylece devam edecektir.

Kur'an önceki toplumların acı akıbetlerini ve ahirette uğrayacakları azabı, sonraki inkârcıları bekleyen örnek akıbetler olarak takdim ediyor. "*Yeryüzünde dolaşıp kendilerinden öncekilerin sonlarının nasıl olduğunu görmezler mi? Allah onları yere batırmıştır. Kâfirlere de onların benzeri vardır*."[349] Bu ayet değişmez ilahi bir yasayı ifade etmektedir: "İnkâr, her zaman ve her yerde helak sebebidir."[350]

"*Akıbet Allah'a karşı sorumluluk bilincine sahip olanlarındır!"* [351] "*Akıbet sorumluluk bilincine bağlıdır."*[352], "*İşlerin akıbetini belirlemek Allah'a aittir*"[353] gibi yerlerde ise "*akıbet*" kelimesi, "*güzel son*"[354] anlamında olmak üzere olumlu bir anlam kazanmıştır. İbn Aşur "*El-Akıbet*" şeklinde kelimenin "*lam*" ile ma'rife gelmesiyle olumlu bir anlam kazandığını, bir işin sonunun evvelinden daha iyi olacağına işaret ettiğini ve bu ma'rife haliyle "kötü son"a isim olmayacağını ifade ediyor.[355] Tamlama şeklinde geldiği yerlerde ise helake ve azaba delalet eder.[356] Maturidi kelimenin olumlu kullanımlarında iki ayrı anlamdan söz etmektedir. Birinci olarak; akıbet kelimesi ahireti ifade etmektedir. Buna göre dünya kâfir ve müminler arasında ortaktır, fakat ahiret sadece inananların olacaktır. İkinci olarak kelime, muttakilerin, işin sonunda, henüz dünyada iken, düşmanlarına karşı zafer ve üstünlüğünü ifade etmektedir.[357] Kelime, olumlu bir anlam bir çerçeversinde ister

---

[348] İbn Kesir, *Tefsir*, C.2, s.126.
[349] Muhammed 47:10
[350] Maturidi, *Te'vilât,* C.13, s. 392; *a.g.e.*, C.13, s.34.
[351] A'raf 7:128; Hûd 11:49; Kasas 28:83
[352] Tâhâ 20:132.
[353] Hac 22:41; Lokman 31:22.
[354] Taberi, *Cami'*, C.13, s.43; Zemahşeri, *Keşşaf*, C.2, s.492; Reşit Rıza, *Menar*, C.9, s.80-81
[355] İbn Aşur, *Tahrir*, C.9, s.60.
[356] Isfehani, *Müfredat*, s.393.
[357] Maturidi, *Te'vilât*, C.6, s.30. Benzer yorumlar için bkz. Razi, *Tefsir*, C.14, s.221; İbn Aşur, *Tahrir*, C.9, s.60; Reşit Rıza, *Menar*, C.12, s.89.

dünya, isterse ahiret bağlamında kullanılsın, tamamında "*gelecek tarih*"[358] söz konusu edilmektedir.

Kur'an, kavminden gördüğü haksızlıklar sebebiyle üzülen Hz. Peygamberi ve müminleri teselli etmek, başlangıçta mağlup olsalar da sonunda mutlaka galip geleceklerini haber vermek için, önceki toplumlardan da örnekler vermek suretiyle, akıbetin müttakilerin olacağını ifade etmekte ve inananlara ümitlerini yitirmemeleri gerektiği telkin edilmektedir.[359] Diğer taraftan güzel sonun sorumluluk bilincine bağlanmasıyla, yani sorumluluk duygusunun sebep, akıbetin sonuç yapılmasıyla, gelecek tarihin şekillenmesinde insanların iradesinin merkezi konumuna dikkatler çekilmektedir. Fakat hemen "en nihayetinde işlerin sonucunu belirlemek Allah'a aittir"[360] denilerek Allah'tan bağımsız bir tarih algısının mümkün olmadığı ifade edilir.

Akıbet, inananlara işin sonunda zafer ve galibiyet vaadi, inkârcılara ise helak ve azap va'idi içermektedir. Bu bakımdan akıbet terimi müminler için dünyada ve ahirette üstünlük ve güzel bir gelecek, inkârcılar için isemağlubiyet ve yokoluş vaat etmektedir. Dolayısıyla Kur'an bu kelimeyle, "eyyamullah" terkibinde olduğu gibi, müminler açısından iyimser bir gelecek fikrinin temellerini oluşturmaktadır.

B. Kur'ân'da Tarihi Haberlerin Varlık Hikmeti

Kur'an bir bütün olarak hidayet ve din kitabı[361] olduğu gibi, her bir ayeti de aynı gaye ve hedefe yönelik olarak vahyedilmiştir. Kur'an'da büyük bir yer tutan tarihsel haberler anlamındaki kıssalarda da aynı hedef ve gayenin gözetildiği muhakkaktır. Kıssalar bağlamında kullanılan bazı kelime ve kavramlar ışığında, tarihsel haberlerin Kur'an'da yer almasının hikmet ve felsefesini anlamaya çalıştık.

1. İbret: Tarihin "*Nedensel*" Karakteri

İbn Haldun öncesinde tarih, vakayiname türünden bir yazım türü olarak görülüyordu. Diğer bir ifadeyle tarih kronolojik bir dokümantasyon faaliyeti olarak

---

[358] Bkz. Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, İşaret yay., İstanbul, 1999, C.1, s.294; C.1, s.433
[359] İbn Aşur, *Tahrir*, C.12, s.93.
[360] Hac 22:41; Lokman 31:22.
[361] Bakara 2:2, 185; Ali İmran 3:138;A'raf 7:203 vb.

telakki ediliyordu. Taberi bu tarih yazımının en baş temsilcilerindendir. Yine hadis literatüründeki "*İsnat*" metodolojisiyle ortaya konan tarih yazıları, fıkra ve biyografi niteliğindeydi. Fakat İbn Haldun'la beraber tarih, olayların iç yüzünü ve nedenlerini tam ve doğru olarak anlama çabası olarak ele alınmaya başlandı.[362] İbn Haldun tarihi bir "*ibretler*" (İber) bütünü olarak ele alır. Bu bakımdan tarihe dair yazmış olduğu kitabının adını da *Kitabu'l-İber* (ibretler kitabı) koymuştur.

Arapça " *'abr*" ve " *'ubur*" "boydan boya, halden hale geçmek, katetmek, atlayıp geçmek" anlamlarına gelir. Aynı kökten türetilen "ibare", konuşanın dilinden dinleyenin kulağına geçen söze özel bir ifadedir.[363] Bu kökten türetilen tüm kelimelerde intikal, geçiş anlamı vardır. İbret ise, "görüleni marifetten sonra, henüz görülmeyeni bilmeye vesile kılınan durumdur."[364] Bu da ancak iki şey arasında kıyas yapmakla mümkün olur ki, sonuçta bir bilgiye ulaşılır. Dolayısıyla ibret, ders alma anlamının çok daha ötesinde bir mana ifade eden kıyas anlamına gelir.[365] Bu anlamlarıyla ibret, iki şey arasında bir karşılaştırma yaparak, somuttan soyuta, görünenden görünmeyene, bilinenden bilinmeyene, geçmişten geleceğe geçip, faydalı bir bilgiye ulaşmayı ifade eder.

Kur'an tarihi olayları, her şeyden önce, ibret vesikaları olarak ortaya koyuyor. Bu durum Kur'an'ın zamanı bir bütün olarak kabul ettiğinin ve dolayısıyla geleceğin geçmişten ayrılamayacağının bir ilanıdır. "Andolsun onların (geçmiş peygamberler ve ümmetlerinin) kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır."[366]

Kur'an'a göre tarih tevhid ve şirk mücadelesidir. İşin sonunda Allah'ın yardım ve inayetiyle tevhid, şirki ve taraftarlarını galebe çalacaktır.[367] Kıssalar müminlerin niçin ve nasıl kurtuluşa ulaştıkları, inkârcıların da niçin ve nasıl helak edildiklerine dair ibretlerle doludur. Diğer bir ifadeyle Kur'an tarihsel haberler aracılığıyla meydana gelen her şeyin, Allah'ın iradesinin objektifleşmesinden başka bir şey olmadığını, gâlip olanın Allah olduğunu beyan ediyor.

---

[362] Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB. Yay., İstanbul, 1990, C.1, s.5.
[363] İbn Manzur, *Lisan*, C.4, s.2782.
[364] Isfehani, *Müfredat*, s.370. Benzer bir tanım için bkz. İbn Aşur, *Tahrir*, C.13, s.71.
[365] Ali Sayı, *a.g.m.*, s.169.
[366] Yusuf 12:111.
[367] İbn Aşur, *Tahrir*, C.28, s.72.

İbret niteliğiyle kıssalar tefekkür ve teemmül konusudur.[368] Kur'an kazanılan başarının, meydana gelen tüm olumlu ve olumsuz değişimin ibret ve akıl konusu olduğunu ifade ederek, tarihin tefekkür edilmesini emretmektedir. "Şu halde ibret alın ey akıl sahipleri!"[369] Âyette geçen "*i'tibar*" lafzı "*infial*" babının yapısı gereği, eşyanın hakikatini, sebep, sonuçlarıyla birlikte kavrayıp gereğini yerine getirmek demektir.[370] Burada bir Yahudi kabilesi olan Beni Nadîr'in Allah'ın inayetiyle Medine'den çıkarılmaları söz konusu edilmekte ve sonuçta her işinde galip, yaptığını hikmetle yapan Allah'ın fiillerinin i'tibar konusu yapılması emredilmektedir. İ'tibar, eşyanın gerçekliğine ve işaret ettiği yöne öyle bir bakıştır ki, o bakışla onların cinsinden başka bir şeyin bilgisi meydana gelsin.[371] Bu kelimede şaşırarak ders alma anlamı vardır. Bu bakımdan ayette i'tibar konusu yapılması emredilen şeyi Yazır iki maddede özetlemiştir. Birincisi, sebep ve aletlerin gücüne değil, Allah'a güvenmek gerekir. Çünkü her durumda en üstün, hüküm ve hikmet sahibi olan O'dur. İkincisi, zulüm ve küfür azaba sebeptir; bunlar gerçekleşince azap da gerçekleşir. Hiç kimse bu ilahi yasanın dışında değildir.[372]

Buna göre Kur'an'ın inşa ettiği düşünce dünyasında tarihteki tüm değişim ve dönüşümler, sadece maddi değil, gerçekte manevi dinamiklere dayanır. Göklerin ve yerin orduları kendisine ait olan Allah[373], her türlü maddi ve manevi sebepleri yaratmak ve iradesini tahakkuk ettirmek suretiyle[374], dilediğine yardım eder. Bedir savaşında maddi şartlar tamamen müşriklerin lehine olmasına rağmen, Müslümanlar galip gelmişlerdir. Allah, karşı tarafı farklı algılamayı sağlama, meleklerle yardım gönderme gibi yollarla müminlere yardım etmiş ve bu şekilde zaferin, doğrudan silah

---

[368] Razi, *Tefsir*, C.18, s.232.

[369] Haşr 59:2. Fıkıh usulü âlimleri bu ayeti kıyasa delil yapmışlardır. Kıyas sözlükte bir şeyin başka bir şeyle ölçülmesi anlamına geldiği gibi iki şeyi birbirine eşitlemek anlamında da kullanılır. Kumaşı metre ile ölçtüm" dendiğinde birinci anlamda kullanım, "bu yaprağı şu yaprağa eşitledim" veya "falanca kişi falancayla kıyas edilemez" dendiğinde de ikinci anlamda kullanım söz konusudur. Usul-ü fıkıhta iki mesele arasında kıyasa gidilebilmesi için illet birliği şarttır. Müctehid kitap sünnet ve icmada hükmü bulunan bir meselenin illetini tespit eder. Sonra bu üç kaynaktan birinde hükmü bulunmayan bir meseleyle karşılaştığında, bu ikinci meselede de aynı illetin bulunduğuna yani bu iki mesele arasında illet birliği bulunduğuna kanaat getirirse, nassda mevcut olan hükmü bu yeni meseleye uygular ve böylece her iki meseleyi hüküm bakımından eşit hale getirir. Zekiyyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l-Fıkh),* trc. İbrahim Kafi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1996, s.126-127.

[370] İslamoğlu, *Meal*, s.1102, 5. not. Benzer bir ifade için bkz. İbn Aşur, *Tahrir*, C.28, s.72.

[371] Yazır, *Hak Dini*, C.7, s.203.

[372] Yazır, *a.g.e.*, C.7, s.203-204.

[373] Fetih 48:7.

[374] Maturidi, *Te'vilât*, C.15, s.60

ve sayı çokluğunun bir neticesi olmadığını, ancak Allah'ın yardımının bir sonucu olduğunu[375], "işte bu olayda basiret sahipleri için elbette ibretler vardır"[376] buyurmak suretiyle, bir ibret konusu olarak dikkatlere sunmaktadır.

İbret ve i'tibar kelimeleriyle Kur'an, bir taraftan, Allah'ın tarihe müdahil olduğunu, Allah'tan bağımsız bir varlık alanı düşünülemeyeceğini beyan ederken, diğer taraftan akıl ve basiret sahiplerine tarihten ibret alıp, helak edilen kavimlerin yollarından değil de, kurtuluşa eren müminlerin yollarından gitmelerini onlara öğütlemektedir. Zira Kur'an zulüm ve küfür üzere olan tüm milletlerin yok edildiklerini bildirerek, bundan ibret alınmasını istemektedir.

"Andolsun biz, sizin benzerlerinizi hep helâk ettik. Düşünüp ibret alan yok mu?"[377]

"Nitekim birçok memleket vardı ki, o memleket (halkı) zulmetmekte iken, biz onları helâk ettik. Şimdi o ülkelerde duvarlar, (çökmüş) tavanların üzerine yıkılmıştır. Nice kullanılmaz hale gelmiş kuyular ve (ıssız kalmış) ulu saraylar vardır. (Sana karşı çıkanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalardı elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur."[378]

2. Âyet/Âyât: Allah'ın Canlılar Evrenindeki Etkinlik İşaretleri

Âyet sözlükte "alamet, işaret" anlamına gelir. "*Âyetü'r-Racül*" tamlaması; "kişinin şahsı", "güneşin ayeti"; "ışığı" anlamında,"kavim tüm ayetleriyle çıktı" demek ise; "arkalarında hiçbir şey bırakmaksızın cemaatleriyle toplu halde çıktılar" anlamında kullanılır. Bu çerçevede Kur'an'daki cümlelere ayet denmesi, harflerin toplamı olması itibariyledir.[379] Yine ayet sözlükte "ibret"[380] anlamındadır. "Andolsun ki Yusuf ve kardeşlerinde, (almak) isteyenler için ibretler vardır."[381]

Âyet, asıl olarak, delil ve şahit demektir. Bu itibarla peygamberlerin sıdkının delili olması açsından "mucize"ye, şer'i bir hükme, öğüte veya bunun gibi şeylere işaret olması yönünden Kur'an'da ki her iki durak arasındaki bölümlere de âyet

---

[375] Bkz. Razi, *Tefsir*, C.7, s.189-190.
[376] Ali İmran 3:13.
[377] Kamer 54:51.
[378] Hac 22:45-46. Benzer ayetler için bkz. Rum 30:9; Fatır 35: 44; Ğafir 40:82; Naziat, 79:26.
[379] Cevheri, *Sıhah*, C.6, s.2275- 2276; Isfehani, *Müfredat*, s.40.
[380] İbn Manzur, *Lisan*, C.1, s.185.
[381] Yusuf 12:7.

denilmiştir. Diğer bir ifadeyle, yoldaki işaret taşları gibi, kendisiyle başka bir şeye ulaşmaya işaret olduğu için Kur'an ayetleri, âyet olarak isimlendirilmiştir.[382]

Kur'an her bir peygambere verilen şeriati[383], mucizeleri[384] ve ilahi vahiyleri[385] ayet olarak isimlendirdiği gibi, bir bütün olarak kâinatı ve içindekileri, vahdaniyetinin ve ulûhiyetinin açık delil ve işaretleri anlamında ayet olarak nitelemektedir.[386] Bu bakımdan bütün kâinat, Allah'ın isimlerinin birer tecellisi olan varlıklardan oluşur.[387] Kur'an'a göre doğa bir bütün olarak "âyet"tir. Bu bakımdan doğayı olumsuzlayarak Allah'a ulaşmak söz konusu değildir. Zira Kur'an doğaya ve doğal olgulara diğer ilahi kitaplardan daha fazla dikkat çekmiş, okuyucusunu, doğanın maddi olgularına bilinçli bir şekilde yönelerek, buradan manaya ulaşmaya, doğanın içindeki gerçeği seyretmeye ve Allah'ı anlamaya çağırmaktadır.[388]

"Âyet", maddi, insani ve toplumsal olguları ifade eder.[389] Kur'an mu'cizevi, ğaybi, bilimsel ve duyumsanabilir şeyleri "âyet" olarak isimlendirmiştir. "Buna göre, bizzat varlık anlamında olmayıp duyumsanamayan bir şeye işaret edici olan ve Kur'an'da maddi, manevi bütün olgulara karşılık gelen âyet, bilinmez ve gaybî varlığın duyumsanabilen görünüşü ya da mezahir anlamına gelen fenomenin tam karşılığıdır."[390]

Bununla birlikte Kur'an'da, helak edilen tüm geçmiş milletlerin helakinde ve kurtuluşa eren tüm kavimlerin kurtuluşunda Allah'ın iradesinin, kudretinin, vahdaniyetinin, rahmetinin, nusretinin, yaratmasının, rızık vermesinin, öldürmesinin ve diriltmesinin[391] açık delilleri ve sonradan gelecek toplumlar için de bir ibret ve ders anlamında "açık ayetler" olduğu beyan edilir. Şöyle ki, kâinatın tamamında ilahi irade hâkimdir; insan yeryüzünde bu iradeyi kendi iradesiyle gerçekleştirme vazifesiyle memurdur. Çünkü o yeryüzünün halifesidir. Dolayısıyla kâinatta ve

---

[382] İbn Manzur, *Lisan*, C.1, s.185; İbn Aşur, *Tahrir,* C.1, s.656.
[383] Bkz. Bakara 2:106; Nahl 16:101 vb.
[384] Bakara 2:118,145; Ali İmran 3:49, 50; Maide 5:114; En'am 6:35, 37, 109; A'raf 7:106; Ra'd 13:38 vb.
[385] Bakara 2:211,252; En'am 6:4, 124; Ali İmran 3:7, 58 vb.
[386] Bakara 2:248,259; Ali İmran 3:41,49; En'am 6:25; A'raf 7:73; Yunus 10:92; Yusuf 12:105; İsra 17:12; Nahl 16:11,13,65,67,69; Fussilet 41:53; Zariyat 51:20 vb.
[387] Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Işık Akademi yay., İstanbul, 2011, s.44.
[388] Ali Şeriati, *İslam Bilim,* çev. Faruk Alptekin, Nehir yay., İstanbul, 1992, s.137.
[389] Şeriati, *İslam-Bilim,* s.135.
[390] Şeriati, *a.g.e.,* s.140.
[391] İbn Aşur, *Tahrir,* C.22, s.180.

insanların hayatında meydana gelen hadiseler de birer ayettir; bu hadiselerle de Allah'ı tanımak mümkündür.[392]

Birer ayet olma vasıflarıyla Kur'an'da yer alan tarihi haberler, kıyamete kadar gelecek sonraki nesiller için bir ibret ve ders niteliğindedir. Kur'an Lût kavminin ibretlik halinden "ayet" olarak söz ediyor. *"Acı azaptan korkanlar için orada bir işaret bıraktık."*[393] Bu ayet, helak edilenin yalanlama ve inkârları sebebiyle helak edildiği, kurtulanın ise iman ve İslam'la kurtulduğunu haber verir ve sonraki nesillere tutmaları gereken yolu hatırlatır.[394] Maturidi tüm Kur'an kıssaları için şöyle bir yargıda bulunuyor: "Musa, Lût, İbrahim, Hûd, Semud kıssaları ve bunlar gibi tüm haberler "*yeryüzünde, gönülden inanmış olanlar için ilahi işaretler (âyât) vardır"*[395] ayetinin tefsidir. Zira Allah'ın yeryüzündeki âyetleri iki şekilde olur. Birincisi, Allah'ın yeryüzünde yaratmış olduğu mahlûkat dairesinde; ikincisi ise, önceki toplumlardan Peygamberleri yalanlayanlar ve tasdik edenlerin haberleri dairesindedir. Yani Peygamberleri yalanladığından dolayı helak edilenlerin helakinde, Peygamberleri tasdik ettiklerinden dolayı kurtulanların kurtuluşunda, öğüt almak isteyenler için çok açık mesajlar (âyât) vardır. Dolayısıyla burada zikredilen haber ve kıssalar, "*yeryüzünde gönülden inanmış olanlar için ilahi işaretler (âyât) vardır*" ayetinin tefsiridir."[396] Maturidi, ikinci anlamda ayet vasfıyla kıssaların, tarihsel varoluşun nasıllığına dair kesin bir bilgi kaynağı olarak ortaya konduğunu ifade etmektedir.

Kur'an'da tarih kavramına karşılık gelebilecek bir tamlama olarak kullanılan "*eyyamullah*" ile "*âyât*" kelimelerinin yan yana gelmesi dikkat çekicidir. "Musa'yı âyetlerimizle göndermiş ve "kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar ve Allah'ın günlerini onlara hatırlat; zira bunda, her sabreden ve her şükreden için âyetler vardır" diye emretmiştik."[397] Bundan sonraki ayetlerde Musa, İsrailoğullarına, Allah'ın vermiş olduğu nimetleri hatırlatmakta ve şayet önceki helak edilen kavimler gibi nimete nankörlük ederlerse, bunun zararının sadece kendilerine olacağını, Allah'ın âlemlerden müstağni olduğunu bildirmektedir. Burada Allah'ın Musa'ya kavmine

---

[392] Ünal, *a.g.e.*, s.45.
[393] Zâriyât 51:37.
[394] Maturidi, *Te'vilât*, C.14, s.146, *Te'vilât*, C.11, s.104.
[395] Zâriyât 51:20.
[396] Maturidi, *Te'vilât*, C.14, s.146-147.
[397] İbrahim 14:5.

hatırlatmasını istediği "Allah'ın günleri"nden murat, Allah'ın İsrailoğullarını düşmanlarının elinden kurtardığı, onlara yardım edip, tüm başarı sebeplerini emirlerine amade kılındığı ve Musa zamanında büyük bir nimete mazhar oldukları günlerdir.[398] Bu günlerde Allah'ın kudretinin, izzetinin ve kendisine itaat eden kimselere yardımının açık âyetleri yani delilleri vardır. Bu ayetler hem öğüt ve sakındırma hem de iyilik ve teşvik içermektedir.[399] Bunlar tüm insanlar için ayet olma niteliği taşısa da sabrı ve şükrü olmayanlar bundan faydalanamazlar. Tarihten tam olarak faydalanma ancak sabırlı ve çok şükreden kimselere özgüdür. Çünkü onlar zorluklar karşısında yılmazlar; başarının sabredenlere verileceği ilahi yasasını bilirler. Bununla beraber her türlü nimetin gerçek sahibinin Allah olduğunun farkında olduklarından, küfran-ı nimette bulunmazlar; zulüm ve inkârın helak sebebi olduğunun bilincindedirler.

Kur'an tarihen sabit olan Nuh ve gemi halkının kurtuluşunu, Hûd ve Yusuf kısasını, İbrahim'in ateşten kurtuluşunu, Sebelilerin, Firavun'un helakini, Bedir savaşında zahiri sebepler açısından kuvvetli olanın değil de zayıf olanın zafer kazanmasını, insanlara Allah'ın ulûhiyetinin ve kudretinin ayetleri olarak ifade etmektedir.[400] Tarihsel olaylar veya diğer bir ifadeyle Kur'an'da hikâye edilen kıssalar birer "âyet" olmaları yönünden, öncelikle Allah'ın sonsuz bir güç ve bilgi kaynağı olarak beşeri olaylar ve eylemler içinde nasıl rol aldığını ortaya koymaktadırlar. Bu yönüyle kıssalar bir taraftan geçmiş olaylara dikkatleri çekerken, diğer taraftan anlatım tarzıyla Allah'ın şimdi-burada aktif olduğunu da bildirirler.[401] Bu bakımdan kıssalar, kendilerinden bir takım değerler çıkararak kendi hayatımıza tatbik edebileceğimiz tarihsel malzemeler olmaktan daha önce, bizim gerçekliğimizi yine bize anlatan ve bu yönüyle Allah'ın ilmi, iradesi ve kudretine nispetle nasıl bir konumda bulunduğumuzu anlamamızı sağlayan birer ayna görevi görürler.[402] Bu

---

[398] "Mûsâ kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim! Allah'ın, içinizden peygamberler çıkardığı, sizi hükümdarlar yaptığı ve âlemlerden hiç kimseye vermediğini size verdiği zamanki nimetini hatırlayın." Maide 5:20.
[399] İbn Aşur, *Tahrir*, C.13, s.190. Ayrıca bkz. Taberi, *Cami'*, C.16, s.523; İbn Kesir, *Tefsir*, C.4, s.478.
[400] Ali İmran 3:13; Hud 11:103; Yusuf 12:7; Hicr 15:75,77; Mu'minun 23:30; Şua'ra 26:139; Neml 27:52; Ankebut; 29:15,24,35, Secde 32:26; Sebe' 34:19; Zariyat 51:37; Kamer 54:15
[401] Tatar, *a.g.m.*, s.105.
[402] Tatar, *a.g.m.*, s.110-111.

bakımdan bir bütün olarak tarihin, Allah'ın ulûhiyet ve kudretinin ayetleri olduğunun kabulü, tarihsel alanı teolojik bir renge büründürmektedir.

Kur'an'ın tarihsel olaylar için "ayet" ifadesini kullanması, bir taraftan, Allah'ın tarihsel süreç içerisindeki etkinliğinin bir işareti olarak anlaşılabileceği gibi, diğer taraftan, tarihin akledilebilir ve keşfedilebilir yapısına da işaret etmektedir. Tarihin keşfedilebilir yasalara dayandığının kabulü, insan ve toplumların tarihsel gidişat üzerinde etkin olabileceğini ve çevresini kendi ideal ve inançları yönünde değiştirebileceğini de zımnen kabul etmek anlamına gelir.

3. Beyan, Hidayet ve Mev'ize: Tarihin Objektif Açıklaması

Kur'an tarihin, insanlığa geleceğe dair açık bilgiler verdiğini, almak isteyenler için de bir yol gösterici ve öğüt olduğunu beyan etmektedir. "Sizden önce, (ibret alınması gereken pek çok) hâdise olup bitmiştir. Bu itibarla, yeryüzünde şöyle bir dolaşın (ve inceleyin) sonra da, (dîni ve dînin esaslarını) yalanlayanların akıbetlerinin ne olduğunu, (kendi gözlerinizle) görün. İşte bunlar, insanlar için bir beyandır; Allah'tan korkanlar için bir hidayet ve bir öğüttür."[403]

Ayette geçen "*sünen*" burada, "olaylar" anlamına gelir.[404] Bununla birlikte kelimeyi "*sünenüllah*" şeklinde Allah'a muzaf yaparak, "Allah'ın inkârcı toplumları helak yasaları" şeklinde olumsuz bir anlamda veya "Allah'ın kâfir ve mümin tüm insanlar hakkındaki değişmez yasaları" şeklinde izah edenler de vardır.[405] Sünen'in buradaki vurgusu olumsuzdur ve sonu helak olan bir yaşam biçimine delalet eder. Bu kelime insanın geçmişin tecrübelerinden ders çıkarma zorunluluğuna ve imkânına dair Kur'an'daki tipik atıflardan biridir.[406] Âyetin bağlamı Mekke müşriklerinin zaferiyle, müminlerin mağlubiyetiyle neticelenen Uhut savaşıdır. Burada Peygamberi ve ona tabi olanları teselli etmek ve gelecek güzel günlere hazırlamak için, geçmiş ümmetler içerisinde Peygamberlere tabi olanların da başlarından zaman zaman benzer kötü durumların geçtiği, fakat işin sonunda galip gelenlerin müminler, mağlup olanların da inkârcılar olduğunu hatırlatmak kastıyla, "arzda dolaşın da bir bakın: Peygamberleri tekzib edenlerin akıbetleri nasıl olmuş?" denilir.[407] Taberi, kelimeyi

---

[403] Ali İmran 3:137-138.
[404] Yazır, *Hak Dini*, C.2, s.385.
[405] Razi, *Tefsir*, C.9, s.12; Reşit Rıza, *Menar*, C.4, s.140-141; İbn Aşur, *Tahrir*, C.4, s.97.
[406] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.116, 98. not.
[407] İbn Kesir, *Tefsir*, C.2, s.126.

"yaşanmış ibret-i âlem cezalar"[408] şeklinde tefsir eder ve bu çerçevede Âd, Semud, Hud ve Lût kavminin yaşadığı helakleri, ayette ifade edilen "sünen" kelimesi içinde mütalaa eder. Alûsî kelimeyi "Allah'ın âdeti gereği peygamberleri yalanlayan kavimler için uygulamaya koyduğu helak olayları"[409] şeklinde tefsir etmiştir. İbn Aşur da aynı paralelde ayeti şöyle tefsir etmiştir: "Sizden önceki toplumlarla ilgili, Allah'ın yaratıkları hakkındaki âdeti olan tek bir yol üzere cari, nice haller gelip geçmiştir. Allah'ın âdeti ise, zalimlerin kuvvetinin ve zayıflara karşı zulmünün yok olup gitmesi, güzel sonun ise hakkı gerçekleştirmeye çalışan müttakilerin olmasıdır."[410]

Helake sebep olan olaylar serisinin, "hayat tarzı, gidilen yol" anlamında sünen ile ifade edilmesi, söz konusu yolun, geçmişin bir uzantısı ve kendini takip edenlerin de belirleyicisi olmasına işarettir.[411] Bu da tarihsel sürecin, Allah açısından değil, fakat insanlar açısından, zorunlu toplumsal yasalara tabi olduğunu ifade eder.

Yukarıdaki ayet, Allah'ın tarihe koymuş olduğu ilahi yasalar gereği meydana gelen helaklerin ve tarihsel sürecin işleyişinin, tüm insanlık için beyan, müttakiler için ise hidayet ve öğüt olduğunu ifade ediyor.[412] "Bu" anlamına gelen işaret zamiriyle, geçmiş ümmetlerin içinde bulunduğu ve helakle sonuçlanan hayat tarzlarının kastedildiği ifade edilmektedir.[413] Buna göre Kur'an, tüm işleri olanca açıklığıyla ve geçmiş milletlerin düşmanlarıyla nasıl mücadele ettiğini beyan eder. Onda önceki ümmetlerin haberleri vardır. Bu haberlerle kalpleri doğruya ulaştırmak ve Allah'ın yasaklarından ve haram kıldığı şeylerden de engellemek ister.[414] İbn Aşur'a göre bu durumda ayet, "zaferle güzel sonucun, yenilgiyle kötü sonucun ayrı ayrı şeyler olduğunu bilmeyenler için bir açıklama ve sebep-sonuç ilişkisini kurabilmeleri için yol gösterici bir kılavuzdur. Zira zaferin gerçek sebebi iyilik ve istikamettir. Yine bu ayet, insanların fesattan sakınmaları ve "bizden daha güçlü kim var?"[415] diyerek gurura kapılan Âd kavmi gibi aldanmamaları için bir öğüttür."[416]

---

[408] Taberi, *Cami'* C.7, s.228.
[409] Alûsî, *Ruhu'l-Meani*, C.3, s.228. Zemahşeri de benzer bir yorum yapmıştır. Bkz. *Keşşaf*, C.1, s.630.
[410] İbn Aşur, *Tahrir*, C.4, s.97.
[411] İslamoğlu, *Meal*, s.131, 6. not.
[412] Yazır, *Hak Dini*, C.2, s.385.
[413] Taberi, *Cami'*, C.7, s.231-232; Maturidi, *Te'vilât*, C.2, s.431; İbn Aşur, *Tahrir*, C.4, s.97.
[414] İbn Kesir, *Tefsir*, C.2, s.126.
[415] Fussilet 41:15.

Tarihin beyan, hidayet ve mev'ize olarak nitelenmesi, tarihsel sürecin keşfedilebilir bir yapıya, yani objektif yasalara sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu yasalara tabi olan, bunların gereğince amel eden kimseler, ister kâfir, ister mümin olsun, hedefine ulaşır. Nitekim Hz. Ali'nin "onlar batıl davaları üzerinde bir araya gelmekle zafere ulaştılar, siz hak davanız üzerinde ayrılığa düşmekle başarısızlığa düştünüz"[417] sözü de bu gerçeğe işaret etmektedir. Bu bakımdan helak edilen milletlerin hangi sebeplere bağlı olarak helak edildikleri, tarihin öznesi olan milletlerin ise neden ve nasıl bunu başardıkları, tarihi araştırmalar sonucunda anlaşılabilir.

4. Zikr/Zikra/Tezkira: Tarihin Toplumların Hafızası Olma Niteliği

"*Zikr*"; "bir şeyi telaffuz etme, zihinde hazır etme, insanın edindiği şeyi korumasını sağlayan nefsin bir durumu, korunan, edinilen şeyin zihinde hazır hale getirilmesi, hatırlama, anma, itibar, şeref" demektir.[418]

Kur'an'da zikr kelimesi; Kur'an'ı[419], önceki ilahi kitapları[420], namaz ve duayı[421] ihtiva eder.[422] Kur'an insanlara Allah'ın vahdaniyet ve ulûhiyetinin kesin delil ve işaretlerini[423], geçmiş ümmetlerin olaylarından ibretli kıssa ve haberleri hatırlattığı ve kişinin lehine ve aleyhine olan, alması ve terk etmesi gereken, vaad ve vaid türünden her şeyi beyan ettiği için ve ayrıca şeref ve şan sahibi olması anlamında "*ez-Zikr*" adını almıştır.[424] Buna göre zikr, hem öğüt ve uyarı hem de şeref ve şan anlamlarına gelir. "Birinci anlama göre Kur'an'ın, insanları batıl inançlardan kurtarıp doğru inançlara yöneltmeyi, hak ve adaletle bağdaşmayan, insanlık onuruna yakışmayan tutum ve davranışlardan arındırıp temiz bir hayata, erdemli davranışlara kavuşturmayı amaçlayan buyruk ve yasaklarına, aydınlatıcı ve uyarıcı mahiyetteki açıklamalarının

---

[416] İbn Aşur, *Tahrir,* C.4, s.98. Ayrıca bkz. Zemahşeri, *Keşşaf,* C.1, s.631. Taberi ve Razi de "bu" ile söz konusu edilenin, bu ayetten önce geçmiş olan Allah'ın emri, nehyi, vaadi, vaidi, itaat, sabır, düşmana karşı cihat ve zikretmiş olduğu çeşitli delil ve mucizeler olduğunu ifade etmektedir. Taberi, *a.g.e.,* C.7, s.232, Razi, *a.g.e.,* C.9, s.13.

[417] Reşit Rıza, *Menar,* C.4, s.142.

[418] Cevheri, *Sıhah,* C.2, s.665; İbn Manzur, *Lisan,* C.3, s.1507; Isfehani, *Müfredat,* s.210

[419] Hicr 15:9; Sâd 38:1-3, 8; Zuhruf 43:44; Talak 65:10.

[420] Nahl 16:43; Enbiya 21:105.

[421] Ankebut 29:45.

[422] Bkz. İbn Manzur, *a.g.e.,* C.3, s.1507 vd., Isfehani, *a.g.e.,* s.210 vd.

[423] Görmedin mi? Allah gökten bir su indirdi, onu yerdeki kaynaklara yerleştirdi, sonra onunla türlü türlü renklerde ekinler yetiştiriyor. Sonra onlar kurur da sapsarı olduklarını görürsün. Sonra da onu kuru bir kırıntı yapar. Şüphesiz bunlarda akıl sahipleri için bir öğüt vardır. Zümer 39:21.

[424] Taberi, *Cami',* C.21, s.139-140; Maturidi, *Te'vilât,* C.12, s.204; Zemahşeri, *Keşşaf,* C.5, s.241; Razi, *Tefsir,* C.26, s.175; İbn Kesir, *Tefsir,* C.7, s.51; Yazır, *Hak Dini,* C.6, s.230.

önemine dikkat çekilmekte; ikinci anlama göre bu ifade, anılan özellikleriyle Kur'an'ın Müslümanlar için gelecekte bir şeref kaynağı olacağı, Kur'an sayesinde Müslümanların şanlı bir uygarlık kuracakları müjdesini içermektedir."[425]

Geçmiş ümmetlerin kıssaları söz konusu olduğunda Kur'an, kendisini "zikr" olarak nitelendirdiği gibi, bu kelime Kur'an'da bizzat tarihsel haberlerin ismi olarak da kullanılmıştır. Bu bağlamda zikr, sonraki insanlar için, Allah'ın toplumlara yönelik uygulaması anlamında ki "sünnetullah"ı hatırlatan ilahi öğütlerdir.

"Andolsun, size içinde sizin için öğüt bulunan bir kitap indirdik. Hâlâ akıllanmaz mısınız?"[426]

Bu ayetin öncesinde ve sonrasında, iman etmeyen ve zalim nice kavimlerin helak edilip yerlerine başka toplulukların var edildiği, ilahi vaad gereği Peygamberlerle beraber iman edenlerin kurtarıldığı ifade edilir ve bu bağlamda, öğüt niteliğinde kıssaların bulunduğu bir kitabın yani Kur'an'ın indirildiği haber verilir. Bu ayette geçen zikr kelimesi için şan, şeref, itibar, saygınlık ve din anlamının yanında, hikâye, kıssa[427], mevize, öğüt ve övgüye vesile olacak güzel ahlak[428] anlamı da verilmiştir. Aslında, kelime mastar olarak ve izafetle marife geldiği için hem öğüt, hem de şeref ve itibar anlamlarını ihtiva etmektedir.[429] Bu bakımdan ayet, Alusi'nin de ifade ettiği gibi[430], toplumların helakinin ve kurtuluşunun sebepleri bağlamında geldiği için, zikr kelimesinin, öncelikle, öğüt içerikli hikâyeler olarak anlamak daha doğru görünmektedir. Bu anlamda Kur'an, benimsenmesi gereken tavırla, sakınılması gereken tavrı; insanların lehine ve aleyhine olacak tüm durumları net olarak ortaya koymaktadır.[431] Şan, şeref ve din anlamıyla ise Kur'an, Hz. Peygamberin ümmetini gelecek zamanlarda şeref, izzet ve üstünlük sahibi yapacak ilahi öğütler ile din ve dünyaları konusunda ihtiyaç duyacakları her şeyi içermektedir.[432] Her iki anlam da, Kur'an'da yer alan beyanların ve kıssaların sonraki toplumlar için işlevsel yönünü ifade etmektedir ki bu da öğüt ve uyarıdır.

---

[425] Karaman, Hayrettin, Çağrıcı, Mustafa ve diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Diyanet İşleri Başkanlığı yay.*,Ankara 2006, C.4, s.565-566.
[426] Enbiya 21:10.
[427] Taberi, *Cami*, C.18, s.416; İbn Kesir, *Tefsir*, C.5, s.334.
[428] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.4, s.130
[429] İbn Aşur, *Tahrir*, C.17, s.22.
[430] Alusi, *Ruhu'l-Meani*, C.12, s.334.
[431] Maturidi, *Te'vilât*, C.9, s.263; Razi, *Tefsir*, C.22, s.145.
[432] Alusi, *a.g.e.*, a.y.

Kur'an'da tarihsel haberlerin tüm insanlık için varlık hikmetini ifade eden kelimelerden birisi de "*zikra"* terimidir. Zikra lafzı zikrin çokluğunu belirtir ve bunu ifade etmekte "zikir"den daha beliğdir.[433] Buna göre Kur'an'da yer alan tarihsel haberler inananlar için etkili hatırlatma araçlarıdır.

"Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini (tatmin ve) teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz. Bunda sana gerçeğin bilgisi, müminlere de bir öğüt ve bir uyarı gelmiştir."[434]

Bu ayette, Kur'an'da kıssa edilen tüm tarihi haberler[435] "*hak*", "*zikra*" ve "*mev'ize*" niteliğiyle dikkatlere sunulmaktadır. Bu, hikâye edilen tüm haberlerin varlık hikmetini ifade etmektedir.[436] Razi'ye göre "Hak" niteliği, tevhide, adalete ve nübüvvete delalet eden delillere işarettir.[437] "Zikra", kalıcı ve ıslah edici amellere irşat etmeye işaret eder. "Mev'ize" ise, bu dünyanın geçici zevklerinden uzaklaşmaya ve dünya ahvalinin ahiret yurdu yanında değersizliğine işarettir.[438] Taberi ve İbn Kesir'e göre ise "hak" ile Kur'an'da yer alan kıssa ve haberlerin, bizzat yaşanmış gerçek olaylar olmasına işaret edilir. Yine kıssalar inkârcıları inkârlarından engellemek için bir mev'ize, müminlere de Allah ve Rasulünü hatırlatıp sünnetullah"tan gaflet etmemeleri[439], önceki ümmetlerin hallerini hatırlatıp, kendilerini onlara kıyas etmeleri ve durumlarını tefekkür etmeleri[440] konusunda bir "zikra"dır. Buna göre Kur'an'da kıssalar, tüm insanları geçmiş tarihten haberdar etmek, helakin ve kurtuluşun sebeplerini beyan etmek, müşriklerden gelen inkâr, yalanlama ve sıkıntılar karşısında Hz. Peygamber ve diğer müminleri teselli etmek, önceki ümmetlere yönelik sünnetullahı beyan edip inkârcıların nasıl helak edildiğini, inananların ise ilahi yardıma nasıl mazhar olduklarını açıklamak suretiyle onların sebatlarını kuvvetlendirmek maksadıyla anlatılmaktadır.[441]

Tarihsel haberler bağlamında Kur'an'da öğüt ve uyarı anlamına gelen bir diğer kelime de "*tezkira*"dır. "Bütün bunları size (kesintisiz) bir uyarı haline getirelim ve

---

[433] Isfehani, *Müfredat,* s.211
[434] Hûd 11:120. Benzer ayetler için bkz. Ankebut 29:51; Ğafir 40:54.
[435] Bkz. Zemahşeri, *Keşşaf,* C.3, s.248.
[436] İbn Aşur, *Tahrir,* C.12, s.191.
[437] Ayrıca bkz. Reşit Rıza, *Menar,* C.12, s.196.
[438] Razi, *Tefsir,* C.18, s.82.
[439] Taberi, *Cami'*, C.15, s.543; İbn Kesir, *Tefsir,* C.4, s.363.
[440] İbn Aşur, *Tahrir,* C.12, s.193. Ayrıca bkz. Taberi, *Cami'*, C.20, s.53; İbn Kesir, *Tefsir,* C.6, s.288.
[441] Taberi, *Cami*' C.15, s.539-543; Maturidi, *Te'vilât,* C.7, s.262-263; Reşit Rıza, *Menar,* C.12, s.196.

her uyanık ve duyarlı kulak onu bilinçle algılayabilsin."[442] Bu ayetin öncesinde peygamberlerini yalanladıkları için helak edilen Âd, Semud, Firavun, Firavun öncesinde yaşamış kavimler, altı üstüne getirilmiş kavimler, Lût ve Nûh kavmi konu edilir ve sonuçta yaşanan tüm bu helaklerin ve helakten kurtuluşların[443], sonraki nesiller için öğüt ve uyarı olması "*tezkira*" kelimesiyle ifadelendirilir.[444] Maturidi tezkira terimini iki şekilde izah eder ve der ki: "birincisi bununla delil ve ibret irade edilmiştir. Yani bunu (Nûh kıssasını) size bir ibret ve Allah'ın vahdaniyetine ve kudretine bir delil kıldık. Zira şu ayette buna işaret edilir. "Fakat biz onu ve gemidekileri kurtardık ve bunu âlemlere bir ibret yaptık."[445] İkinci olarak, bu haberleri size bir öğüt kıldık. Yani bu haberleri kıyamete kadar okuyup öğüt alacağınız ve dolayısıyla Allah'ın size olan nimetine şükredeceğiniz, şükrünüze vesile kılacağınız bir Kur'an kıldık."[446] Kur'an Nuh kıssası ve diğer tarihsel haberlerle helakin ve kurtuluşun gerçek sebeplerini yani sünnetullahı beyan etmekte ve bu şekilde geçmiş tarihi, gelecek nesiller için bir ibret, öğüt ve uyarı vesilesi kılmaktadır.[447]

Tarihsel haberlerin hikmet ve felsefesini beyan eden bu kelime ve kavramlar, tarihin ilahiliğini ve objektifliğini, yani nesnel yasalara sahip olduğunu ve dolayısıyla, ibret ve öğüt alınmadığı müddetçe tekerrür edeceğini ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle Kur'an, kıssaları sünnetullah çerçevesinde zikretmiştir.[448] Diğer taraftan Kur'an'da ki tarihsel haberlere böyle bir bakış, tarihi en önemli bilgi kaynaklarından biri haline getirmektedir. Bu itibarla Kur'an'da tarih, Allah'ın vahdaniyetinin, ulûhiyetinin, iradesinin ve kudretinin delilleri ve aynı zamanda sonraki nesillere, geleceklerini güçlü bir şekilde inşa edebilmeleri için en güçlü temellerden biri konumundadır.

---

[442] Hakka 69:12.
[443] Razi, *Tefsir*, C.30, s.106.
[444] Bkz. Zemahşeri, *Keşşaf*, C.6, s.196;
[445] Ankebut 29:15.
[446] Maturidi, *Te'vilât,* C.16, s.57.
[447] Krş. Yazır, *Hak Dini*, C.8, s.55
[448] Şengül, İdris, "Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri", *Diyanet İlmi Dergi*, C.32, S.4, 1996, s.67.

II. BÖLÜM:

KUR'AN'IN TARİH ALGISININ TEMEL DİNAMİKLERİ

A- Tevhid: Tarihsel Eylemlere Ortak Amaç Yaratan Ana Dinamik

Kur'an'ın tarih algısında merkezde tevhid vardır; metafizik olsun veya olmasın tüm değerlendirmelerini bu öğreti temelinde yapar. Tevhid merkezli inanç sisteminin üç önemli özelliği vardır: Allah'ın mutlak birliğine inanmak, O'na hiçbir şeyi ortak koşmamak ve yalnız O'na kulluk etmektir. "Tevhid, insandan evrene, geçmişten geleceğe her şeyi ve her durumu Allah'ın tekliği ve birliği esasına göre değerlendirmek, hayatı bu çerçevede bir bütün olarak algılamak, ilahi birliğe paralel olarak evrensel birlik ve uyumu da gözetmektir."[449]

Tevhid, Allah'ın hayatın bütün alanlarına müdahil olduğu inancının Kur'ani ifadesidir. Bu temel ilke, hayatı kökten değiştiren ana dinamiktir. Bir Tanrı telakkisi olduğu gibi aynı zamanda bir dünya görüşüdür. Tevhîdî dünya görüşünde bütün dünya, dünya ve âhiret, fizik ve fizikötesi, madde ve mana, ruh ve beden şeklinde ikiye ayrılarak değil, hepsi bir bütün olarak algılanır. Diğer bir ifadeyle tevhide dayalı dünya görüşünde tüm varlık, "tek bir kül, tek irade, akıl, duygu ve hedef taşıyan, diri ve şuurlu tek bir gövde"[450] olarak görülür. Şeriati, "ben dünyayı diri, iradeli, öz bilinçli, ideal ve hedef sahibi bir varlık olarak kabul ediyorum. Dolayısıyla varlık; hayat, irade, duygu ve amaç taşıyan uyumlu bir düzenle diri bir varlıktır, tıpkı 'mutlak büyük bir insan' gibi. Yani irade, yaratıcılık ve hedef sahibi bir mutlak derecesine değin tüm boyutlarında örnek şeklinde genişletirsek dünyaya ulaşmış oluruz"[451] diyerek "tevhit" dünya görüşünün Materyalizm ve Natüralizm'den ne kadar farklı olduğunu ifade ediyor. Yine tevhid temel öğretisiyle Kur'an, tarih algısında, etnik merkezli bakış açısını temel alan Yahudilikten ve Hz. İsa'yı tarihin merkezine koyan Hıristiyanlıktan ayrılır.

Kur'an'a göre tevhit fıtratın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu ilahi hakikat Kur'an'da şöyle ifade edilir. "(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi

---

[449] Gündüz, Şinasi, "İslam Vahyi ve Diğerleri", *İslamiyât*, 7/1, 2004, s.23.
[450] Ali Şeriati, *İslam Bilim,* s.52-53.
[451] Şeriati, *a.g.e.*, s.53.

fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler."[452]

"*Hanif*" eğriliğe sapmaksızın doğru yoldan giden demektir. Terim olarak, İbrahim Peygamber'in tevhid, yani "Allah'ı bir tanıma dini" manasında kullanılır. Bir Allah'a inanan kimseye de "hanif" denir.[453] Kur'an "Hanif" kelimesini "Allah'a şirk koşmaksızın tevhit üzere inananlar" anlamında kullanıyor.[454] Buna göre bu kelime "istikameti ve tevhidi" ifade etmektedir.[455] Ayette zikredilen "*fıtrat*" ise "hilkat, yaratılış" anlamına gelir.[456] Fıtrat masdarı yaratılışın ilk tarz ve şeklini ifade eder. "İnsanların üzerinde bulunduğu…" kaydından da anlaşılacağı üzere burada İlahi murat, her ferdin kendine mahsus olan küçük fıtratı değil; bütün insanların, insan olması itibariyle yaratılışlarında esas olan ve hepsinde ortak olan tümel, genel ve büyük fıtrattır.[457] Bu fıtratta temelde hiçbir değişiklik söz konusu olamaz. Buna göre Allah, tüm insanları Tevhid'i ve İslam'ı kabule yatkın yaratmıştır. Tevhit akla ve sahih düşünceye en uygun inanç biçimidir. Tevhit fıtratın kendisidir ve şirk ise fıtratın bozulmasıdır.[458] Bu durumda şirk ve tüm batıl inanç sistemleri insanın fıtratına aykırıdır; insanın kendine yabancılaşmasıdır.

"*Yabancılaşma*" (alienation), Latince'de başkası, yabancı anlamlarına gelen *alienus* sözcüğü, kişinin kısmen veya tamamen kişilik aidiyetini kaybetmek suretiyle bizzat kendine ve cemiyete yabancılaşıp kendi öz faaliyetlerinin kontrolünü yitirerek sonuçta eylemlerinde sorumluluğunun sona ermesini ifade eder.[459] Yabancılaşma fert ile onun dünyası arasındaki diyalektik ilişkinin bilinçte kaybolduğu bir süreçtir. Bu durumda toplumsal dünya içerisinde ferdin canlı varlığını anlamlı faaliyetlerle sürdürüp geliştirdiği açık bir arena olmaktan çıkmakta, onun yerine hâlihazır ve gelecekteki faaliyetten bağımsız, içine kapalı, maddileşmiş bir küme haline gelmektedir. Bundan sonra insan sırf kendine etki edilen bir nesne haline gelmektedir.[460]

---

[452] Rum 30:30.
[453] Karaman ve arkadaşları, *Kur'an'ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*, s.406.
[454] Bkz Hac 22:31. Benzer kullanımlar için bkz. Bakara 2:135; Yunus 10:105; Nahl 16:120
[455] Yazır, *Hak Dini*, C.6, s.28.
[456] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.4, s.577.
[457] Yazır, *Hak Dini*, C.&, s.28.
[458] İbn Aşur, *et-Tahrir*, c.21, s.89-90.
[459] Kılıç, Sadık, *Yabancılaşma*, Rahmet yay., İstanbul, ty., s. 13; Kılıç, *a.g.e.*, s.109.
[460] Berger, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İnsan yay., İstanbul, 1993,s. 136-137.

Kur'an'da yabancılaşma, insanların fıtrat ve tabiatlarından; insani ve asli özelliklerinden uzaklaşmaları bağlamında ele alınan bir husustur. Diğer bir ifadeyle Kur'an'da yabancılaşma kişinin Yaratıcısını unutması ve nefsinin esiri olması anlamında kullanılmıştır. İnkâr, şirk, gaflet, nifak vb. hususlar yabancılaşmanın sebepleri olarak zikredilir. Kur'an insanın Rabbine yabancılaşmasını ve buna bağlı olarak kendisine yabancılaşmasını şöyle dile getirir. "Aman ha, kendileri Allah'ı unutan, bunun sonucu olarak da Allah'ın kendilerini bizzat kendilerine unutturduğu sorumsuzlar gibi olmayın. İşte onlar, evet onlardır yoldan sapanlar."[461] Kendini unutan kendine yabancılaşır.[462] Diğer bir ifadeyle Rabbine yani fıtratına yancılaşan kendine yabancılaşmış demektir. Ayetlerde kişinin Allah'ı unutması ve buna bağlı olarak Allah'ın da kişiye kendini unutturması, tam olarak yabacılaşmayı ifade ediyor. Sonuçta söz konusu kimseler, Rabbinden, fıtratından ve kendinden uzaklaşmakta, bu da bireysel ve toplumsal helakin sebebi olmaktadır. Kur'an'da geçen "şeytan çarpmış kimselerin kalkışı gibi kalkma"[463],maymunlaşma ve domuzlaşma[464], köpeklere[465] ve diğer hayvanlara[466] benzetilme hadiseleri gerçek anlamda değil mecâzi olarak kişinin fıtratına yabancılaşmasıyla ilgilidir. Aslında söz konusu ayetler dikkatli bir şekilde incelendiğinde hayvanlaşma şeklinde ifade edilen yabancılaşmanın sebebi olarak "dünyevileşme"nin işaret edildiği görülecektir.

Kur'an ve diğer tüm ilahi vahiyler, önce birey olarak insana hitap eder ve onda bir kişilik bilinci oluşturmayı hedefler. Zira kişilik bilinci oluşturamamış insanlar, toplum ve insanlık bilinci de oluşturamazlar. Diğer bir ifadeyle güçlü toplumlar, güçlü bir ben bilincine sahip fertlerden oluşur. İslam'ın tevhit inancı; tüm yaratma ve "emr"i uhdesinde bulunduran Allah inancı, güçlü bir ben bilinci telkin eder. Zira tevhit kelimesinde önce "ben" denilir, sonra Allah'ın birliği ikrar edilir. Bu bakımdan "benlik" bilinci, Allah'a imanda temel konumundadır.

Tevhid ilkesi, ferdin iç dünyasındaki bölünmüşlüğü gidermeyi ve kendi öz benliğine yabancılaşan ferdi fıtratına döndürmeyi amaçlamaktadır. Tevhidin savaş açtığı putperestlik ise insanı kendi elinin emeği önünde eğilme durumuna

---

[461] Haşr 59:19. Krş. Tevbe 9:67; Secde 32:14.
[462] İslamoğlu, *Meal*, s.1108, 3. not.
[463] Bakara 2:275.
[464] Bakara 2:65; Maide 5:60; Araf 7: 164-166.
[465] Araf 7:176.
[466] Araf 7:179.

getirmektedir.[467] Gerçekte tevhid, insana kendisinin nesne değil, özne olduğunu hatırlatan en temel ilkedir. Bu bakımdan Kur'an'da değişimin öncüleri olarak takdim edilen tüm peygamberler, kavimlerini öncelikle sadece Allah'a kulluk etmeye, O'na hiçbir şeyi ortak koşmamaya çağırmışlar; kişiyi öz benliğine yabancılaştıran şirk duvarını yıkmaya ve ferdi her türlü olumlu değişim ve dönüşümün merkezine yerleştirmeye çalışmışlardır. Onların daha sonraki tüm mesajları da, tevhidin korunmasına yönelik ilke ve pratikler ihtiva etmektedir.

Tevhidin gerçekleşmediği yerde anomi[468] vardır. İnanç alanında birlik, toplumsal düzeyde de birliği sağlar. Yani tevhid, kozmosu; şirk kaosu doğurur. Fıtratına yabancılaşan insan ve toplumlar tarihsel eylemlerinde ortak bir amaç etrafında bir araya gelmeyi uzun süre başaramazlar. Diğer bir ifadeyle, müşrik insan ve toplumlar, uzun soluklu bir çabanın ürünü olan medeniyet kurma konusunda en esaslı metafiziksel temelden yoksun kaldıklarından, insanlığın insanlığını geliştirici medeniyetler kuramazlar, aksine tüm çabaları kendilerinin ve insanlığın helakine hizmet eder.

Kur'an'da ilk helak edilen kavim olarak karşımıza çıkan Nuh kavminin helak süreci puta tapıcılıkla başlamış[469], süreç zalimlik, taşkınlık[470], bozgunculuk[471], kötü bir toplum olma[472], yalanlama ve olayların gerçek yüzünü değerlendirememe[473] şeklinde işlemiştir. Aynı şekilde Âd, Semud ve helak edilen diğer kavimlerin de helak süreçlerinin en başında, tevhid ilkesini ihlal etmeleri söz konusudur. Bu itibarla tevhid tüm iyiliklerin, şirk ise tüm kötülüklerin anasıdır.

İslam öncesi Mekke Arap toplumu birlik oluşturmanın tüm sebeplerine sahip olmalarına rağmen paramparça ve dağınık bir halde yaşıyorlardı. Vatan, dil, ırk, inanç, kültür, örf ve adet birliğine sahiplerdi. Ancak kabile asabiyet ve gururları ve buna bağlı kin ve düşmanlıkları bir araya gelmelerine engel oluyordu. Güneyde Fars işgali ve kuzeyde Roma işgali devam ettiği halde bu durum Arap milliyetçiliğini

---

[467] Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet*, 229.
[468] Sosyolojiye Durkheim'in kazandırdığı anomi kavramı, düzensizlik, kuralsızlık, dayanışmadan yoksunluk anlamlarına gelir. Bkz. Meriç, Cemil, *Mağaradakiler*, Ötüken Neşr., İstanbul, 1978, s. 329-330.
[469] Nuh 71:23.
[470] Necm 53:22.
[471] Zâriyât 51:56.
[472] Enbiya 21:77.
[473] Â'râf 7:64.

kabartmıyor ve işgale son vermek için onları bir araya getirmiyordu. Sonra İslam tevhid akidesi etrafında tüm Arapları bir araya getirmeyi başardı. İslam insanları tek bir esas üzerinde toplanmaya çağırmıştır. Bu "Allah'tan başka ilah olmadığı ve hiçbir şeyi ortak kılmaksızın kulluğu yalnızca O'na hasretmek" şeklinde ifade edilen "Tevhid" akidesidir.[474] Bu inanç etrafında bir araya gelen insanlar kısa zaman içinde iç ve dış işgale ve zulme son verdiler ve tarihin akışını değiştirdiler.

Tevhit, ahlaki değerlerin toplumsal bir zeminde ortak kabul görmesinin sebebidir. Güzellik, iyilik, adalet, doğruluk gibi hayatın üzerinde durduğu değerlerdeki aşırı rölativizmin getireceği tartışma ve çatışmaları ortadan kaldırmanın yolu, bunların kaynağını Bir'e bağlamaktan geçer.[475] Kur'an tevhid akidesiyle her şeyin kaynağının, yaratıcısının bir olan Allah olduğunu bildirmekte ve bu inanca sahip olanların bedenleri köleleştirilse bile ruhlarının köleleştirilemeyeceğini ilan etmektedir. Bu manada Tevhid, müslümanı duygusuyla, düşüncesiyle, inancıyla, hayalleriyle terbiye etme metodudur. Bu eğitim içerisinde mümin, hiç kimsenin ve hiçbir şeyin değil, sadece Allah'ın sevgisini ve rızasını kazanmayı en büyük hedef bilir ve İlahi iradeye uygun bir yaşam alanı oluşturabilmek için tüm varlığını ortaya koyar. Dolayısıyla Tevhid inancı, mümine etrafında gördüğü olumsuzluklara müdahale edip en iyiyi var etmenin imkânlarını sunan metafizik temel dayanağıdır.

İslam'ın Müslüman toplumların gelişmesinde çok büyük etkisi olmuştur. Aslında İslam, toplumsal yükseliş ve çöküşün temelinde yer alan insanın ahlaki ve manevi açılardan gelişmesine katkı sağlamıştır. Hayata bir anlam ve amaç katmış ve insanları bu amacı gerçekleştirme konusunda bir araya getirmiştir. Diğer bir ifadeyle İslam insanların hayata bakışlarını değiştirmiştir. Yıkıcı kan davaları, kıt kaynaklar ve sert bir iklimle boğuşan ve gelişmek için maddi imkânlardan mahrum olan bedevi bir toplumun, hızlı bir şekilde gelişerek entelektüel ve maddi açılardan çok daha üstün olan Bizans ve Sasani imparatorluklarına karşı koyabilmesi ve medeniyet sahasında onları geride bırakması, ancak İslam'ın insanlara ruh verici gücüyle izah edilebilir.[476] İslam, birbirine düşman insan ve kabilelerin kalplerini birleştirdi. Dağınık haldeki

---

[474] Muhammed Kutup, *İslami Açıdan Tarihe Bakışımız*, s. 123-124.
[475] Düzgün, Şaban Ali, "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi", *KADER*, 3:1 (2005), s. 10.
[476] Chapra, M. Umer, "İbn Haldun'un Gelişme Teorisi Günümüz İslam Dünyasının Düşük Performansını İzahta Yardımcı Olur mu?", çev.Tahsin Özcan, *İslam Araştırmaları Der*., S.16, 2006, s.221.

insanlardan bir bütün oluşturdu ve onları dinde kardeşler ilan etti. İmanları şirkten tevhide dönüştürdü. Kölelere ve kadınlara insani bir şahsiyet bahşetti. Köleleşen akılları özgürlüğüne kavuşturdu. Şüphesiz bütün bunlar Allah'ın dilemesi ve kaderiyle olmuştur. Zira Kur'an bu İlahi takdiri ve müdahaleyi şöyle ifade ediyor: "Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı sarılın ve birbirinizden ayrılmayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman iken kalplerinizin arasını uzlaştırdı da O'nun nimeti sayesinde kardeşler oldunuz ve siz ateşten bir çukurun kenarındaydınız da, sizi oradan kurtardı. İşte bu şekilde Allah size mesajlarını açıklar ki, doğruyu bulasınız."[477] "Ve (Allah), onların kalplerini birleştirmiştir. Sen yeryüzünde bulunan her şeyi verseydin, yine onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı. Çünkü O, mutlak galiptir, hikmet sahibidir."[478] İşte bu ruhla mücehhez olan Müslümanlar 8. yüzyılın ortalarından 12. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık dört asır boyunca ilim ve teknolojide üstünlüğü hiç kimseye kaptırmamışlar ve hatta liderlik konumunu kaybettikten sonra bile iki yüzyıl daha insanlığın gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır.[479]

Tevhit temelli din, insanın iki açıdan değişim ve dönüşümünü hedeflemektedir. Birincisi; şu ayette ifadesini bulan "içsel" değişimdir. "Hiç kuşkusuz bir toplumun bireyleri kendi iç dünyalarını değiştirmedikçe Allah da o toplumun gidişatını değiştirmez."[480] Bu içsel değişim, insanın akıl, bilinç ve şahsiyet noktasında eğitilmesini içerir.[481] Ayet, mevcut durumdan memnun olmayan mü'min muhatabın önüne "değişimi" bir hedef olarak koymaktadır. Bunun başlama noktası da yine kişinin kendisidir. Zira içinden aydınlanamayan dışını aydınlatamaz.[482] İkinci olarak din insanı, tabi ve sosyal çevresinin aynı zamanda tarihinin belirlemesinden kurtarmayı, onu Allah'la, toplumla ve tabiatla diyaloga sokmayı hedeflemektedir. Diğer bir ifadeyle dinin hedefi, insanı tabiata, topluma ve tarihe bağımlı kılan zindanlardan kurtarmaktır.[483] Bu da insanın kendine yabancılaşması sonucunu getirecek durumlardan uzak tutulmasıyla mümkün olur. Bu bağlamda şirk ve inkâr

---

[477] Ali İmran 3:103.
[478] Enfal 8:63.
[479] Chapra, M. Umer, "İbn Haldun'un Gelişme Teorisi", s.222.
[480] Ra'd 13:11.
[481] Macit, Nadim, "Çağdaş Müslüman Düşünüşünde "İlerleme" ve Kader", *Ekev Akademi Dergisi*, C.1, S.1, (Kasım 1997), s.26.
[482] İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an, Gerekçeli Meal-Tafsir*, s.459, 10. not.
[483] Macit, Nadim, *a.g.m.*, a.y.

yabancılaşmayı doğuran en büyük iki etkendir. Bütün peygamberler şirki ortadan kaldırmak için mücadele vermişlerdir. Çünkü onlar iyi yönde bir değişimi gerçekleştirmek için görevlendirilmişlerdir. Şirk ve inkâr var olduğu müddetçe olumlu bir değişimden söz etmek imkânsız olacaktır. Zira şirk büyük bir zulüm ve tüm kötülüklerin anasıdır.[484] Kötülüğün kaderi yok olmak olduğundan, temeli şirk olan değişim kalıcı olamaz.

Tarih insanın iç dünyasına uygun şekilde hareket eder. İnsanın iç dünyasını değer yargıları şekillendirir, tarihe yön veren gayeler ise ancak söz konusu değer yargılarından neşet eder.[485] Bu değer yargıları hayata ve kâinata genel bakış açısıyla sıkı bir ilişki içindedir. Tüm İlahi veya beşeri sistemler ve ideolojiler hayata ve kâinata genel bir bakış geliştirmeye çalışırlar. Bu çerçevede bazı toplumlar değer yargılarını üst bir kaynaktan değil de, yaşadıkları toplumdan ve atalarından alırlar ve bunları mutlaklaştırırlar. Fakat Kur'an birçok ayette mutlak değer kaynağının Allah olduğunu ifade ederek ata dini tapıcılığını eleştirir. Söz konusu toplumlar kendilerini yaşadıkları hayatı aşmaya çağıran Peygamberleri benzer tepkilerle karşılamışlardır. "Onlara (müşriklere): Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, "Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız" dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseler?"[486]

Bu ve benzeri ayetlere göre müşrik toplumların temel değer yargılarının kaynağı, atalarının örf, adet ve gelenekleridir. Değer yargıları tüm boyutlarıyla geçmişten ve yaşanan hayattan alındığı zaman, gelecek geçmişin tekrarından başka bir şey olamayacaktır. Çünkü körü körüne taklit, geçmişi, tüm hayat faaliyetinin belli bir kesiti olmaktan çıkarıp mutlaklaştırır. Bu durumda artık vakıa dondurulmuş ve bu vakıanın özel şartları genel geçer ve vazgeçilmez şartlara dönüştürülmüş olur. Ataların hayat biçimi, bölgesel bir olgu olmaktan çıkarak mutlak bir hedef, mutlak bir hakikat olarak kabul edildiğinde artık insan, tüm olumlu yeteneklerini dumura uğratmış ve kendisini değişime kapamış demektir. Artık bu toplum için tarihi hareket, sürekli tekrar eden bir hareket olacağı gibi, yaşanan hayat geçmişin bir tekrarı, gelecek de yaşanan hayatın ve geçmişin yeniden yaşanması dışında bir anlam ifade

---

[484] Lokman 31:13.
[485] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.149.
[486] Bakara 2:170. Benzer ayetler için bkz. Maide 5:104; Yunus 10:78; Hud 11:62; İbrahim 14:10; Zuhruf 43:22.

etmeyecektir.[487] Bu anlayış içinde olan birey ve toplumlar tarihi geriye sardıkları için tam bir anakronizme düşmüşlerdir. Bu durumda olan toplumlar ayakları bugünde olduğu halde kafaları geçmişte olduğu için, adeta yatay bir pozisyon almışlar demektir. Ancak ölen insanlar yatay bir pozisyon alırlar; yaşayanlar dik dururlar. Dolayısıyla ölü insanlar kalabalığından kendilerini kuşatan şartları aşmalarını ve tarihe yön vermelerini beklemek, en hafif ifadesiyle boş bir beklentidir. İslam dünyasının mevcut ölü durumu, bu acı gerçeğin somutlaşmış bir hali olarak okunabilir.

Allah'ın tüm varlıklar içinde sadece insanı başı gökte, ayakları yerde dik duran bir varlık olarak yaratması, sanki bir takım gerçeklerin gizli ifadesi gibidir. İnsanın bu yaratılışı, Allah'la arasındaki esas ilişkinin dikey bir ilişki olması gerektiğinin bir ifadesi olarak okunabilir. Buna göre insan temel değerlerini ve gayelerini yüce bir kaynaktan, Allah'tan alır ve yeryüzünde kalıcı değişimlerin baş aktörü olur. Bu noktada "Tevhit" insanları ortak bir amaç etrafında bir araya getiren ana dinamik olarak temel bir işleve sahiptir. Tevhit inancı mümini tüm sübjektif ve zaman-mekânla sınırlı mukayyet değer yargılarından kurtarıp, değerin ana kaynağı olarak Bir Allah'a imanı temel inanç ilkesi olarak ortaya koyar. Zira temel değer olan tevhidi her alanda gerçekleştirmek, mümin için en kutsal gayedir. Bu gayeyi gerçekleştirmeyi en büyük emanet olarak gören insan, kendini kuşatan şartlara boyun eğmez, aksine tüm olumlu ve kalıcı değişimlere öncü olur. Oysa hayatın içinden kaynaklanan değer yargılarını yaşayan toplumlar, sürekli tekrarlanan bir hayatı yaşadıklarından, insanlığı uzun seyir çizgisinde geliştirmeye ve yükseltmeye güç yetiremezler. Çünkü söz konusu sübjektif ve zaman ve mekânla sınırlı değer yargıları zamanla canlılıklarını yitireceklerinden, buna bağlı olarak toplum da, her ne kadar bir bütün gibi görünse de, gerçekte birliğini kaybedecektir. Kur'an bu hakikati şöyle ifade ediyor: "Sen onları birlik içinde sanırsın ama kalpleri darmadağınıktır."[488] Öyledir, zira onları bir araya getirecek üst bir değerleri olmadığı için herkes kendi derdindedir. Hâlbuki Kur'an insanları ortak bir gaye üzerinde sürekli bir arada tutan ana dinamik olarak Tevhit inancını ortaya koymaktadır. Tevhit, Allah dışında hiçbir varlığın değer yargılarının

[487] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.142-146.
[488] Haşr 59:14.

mutlak olamayacağını, her bakımdan mutlak olanın Allah olduğunu ifade eden bir kavramdır.

Tevhîdî değer yargıları kapsamlı ve evrensel olduklarından tüm insanlığı birleştirir, bütün ayrılıkları ve ihtilafları kendi içinde hazmeder. Kan, uyruk, milliyet, coğrafi sınırlar ve sınıfsal bağları bir vahdet içine sokar.[489] Kur'an bu birliği şöyle ifade ediyor: "Hakikaten bu (bütün peygamberler ve onlara iman edenler) bir tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir. Ben de sizin Rabbinizim. Öyle ise bana kulluk edin."[490] Ayet tevhit ilkesinin kuşatıcılığından söz etmekte ve insanları aralarındaki tüm sahte ihtilafları terk ederek bir olan Allah'a kulluğa davet etmektedir. Bu yönüyle tevhit, beşeriyeti vahdete ulaştıran bir ilke olarak takdim edilmektedir. Kur'an bunun karşısında tevhit parçalandığında insanlığın nasıl ihtilafa düşüp fırkalara ayrılacağını da beyan ediyor: "Firavun, (Mısır) toprağında gerçekten azmış, halkını çeşitli zümrelere bölmüştü. Onlardan bir zümreyi güçsüz buluyor, bunların oğullarını boğazlıyor, kızlarını ise sağ bırakıyordu. Çünkü o bozgunculardandı."[491] Mutlak olmayan değer yargıları mutlaklaştırıldığında tevhidin yerini şirk ve dolayısıyla zulüm sistemi almış demektir. Bu durum önce insanın iç dünyasını parçalar, bunun arkasından toplumun bütünlüğü parçalanır.

Tevhit bütün gayeleri, hedefleri ve coşkuları Allah'ta toplayan temel inanç ilkesidir. Tevhidi düşünce insanlığı tüm sahte ayrışma ve cedelleşmelerden kurtarıp, gerçek bir sorumluluk bilinci etrafında bir araya getiren ana unsurdur. İnsanın kendi el emeği olan, kendisinin ürettiği sahte bir varlığa karşı gerçek bir sorumluk bilincine varması mümkün değildir. Çünkü sahte bilinç, sahte değerler üretecektir. İnsanın benliğine, hislerine, düşüncelerine ve duygularına egemen olan gerçek bir sorumluluk bilinci, ancak yüce bir varlığa inanmakla oluşabilir. Bu imanı, mü'minin önüne "Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmayı", gerçekleştirmesi gereken en büyük hedef olarak koyar. Dolayısıyla ancak bu ideal ve sorumluk bilinciyle hareket eden birey ve toplumlar insanlığın hayrına, kalıcı ilerleme ve gelişmeleri gerçekleştirebilirler.[492] Bu bakımdan tevhit, insanı tüm sahte bilinçlenmelerden, yeteneklerini sınırlandıran sahte kayıtlardan kurtararak onu özgürleştirmekte ve sonsuz bir ilerleme ve gelişmenin

---

[489] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.217.
[490] Enbiya 21:92. Benzer bir ayet için bkz. Mu'minun 23:52.
[491] Kasas 28:4.
[492] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.178-189.

imkânlarını önüne koymaktadır. Tarih kölelerin kurduğu bir medeniyete henüz şahit olmamıştır. İnsanı yeryüzünün halifesi olarak yaratan Allah, tüm ilahi vahiylerde en temel vurguyu tevhit üzerine yaparak, insana gerçek özgürlüğün ve dolayısıyla kalıcı medeniyetler oluşturmanın yolunu göstermiştir.

Kur'an tevhit üzere olan dini, "*ed-dinu'l-kayyim*" olarak vasfediyor. Yani dosdoğru olan ve payidar olacak din, Tevhit temel ilkesi üzerine bina edilen dindir. Bu din yani İslam, tüm asırlar ve toplumlara uygun ebedi ve umumi bir dindir.[493] Dolayısıyla tevhit esasına dayanan gerçek din, birey ve toplumlar üzerinde özne (kayyim) olduğu gibi, bu dine inananlar da tarihin özneleri olacaklardır. "Dosdoğru din" kavramı, temeli tevhit olan dinin insan fıtratının kendisi olduğunu, insanın oluşumunda, terkibinde ve tarihsel süreç üzerinde esaslı ve etkin bir rolünün olduğunu ifade edecek bir anlama sahiptir.[494]

B- Allah ve İnsan: Tarihin Ortak Özneleri:

Tarihsel süreç içerisinde etkin kabul edilen özneler ya Tanrı ya insan ya da "tarihsel özneler" şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu özneler çoğu zaman birbirlerine karşı konumlandırılmakta ve bire indirilmeye çalışılmaktadır. Özellikle dini kaynaklarda kimi zaman Tanrının mutlaklaştırılması adına insan yok sayılırken, buna karşıt olarak, kimi düşünce sistemlerinde Tanrının varlığı insan varlığı ve özgürlüğü için bir tehdit olarak görülmekte ve insan tek özne olarak kabul edilmektedir. Tekilci bir yaklaşımla tek tek tarihi olayları inceleme yerine, bu olayların arkasında olduğunu varsaydığı Tanrıyı konu edinen klasik tümelci ya da evrenselci felsefe, tek özne olarak tanrıyı kabul ederken, bu geleneksel felsefenin aksine Çağdaş Felsefe, tek özne olarak insanı kabul etmiş, metafiziği ve teolojiyi reddedip, bunun yerine bilgiyi yerleştirmiştir.[495] Ortaçağ'ın kapanmasıyla, tarihe Tanrısal bir planın açılımı olarak bakan tüm felsefeler reddedildi ve 1300'lerin sonu ve 1400'lerin başlarında İtalya'da ortaya çıkıp, ardından Fransa başta olmak üzere Batı Avrupa'ya kayan Rönesans'la (Yeniden Doğuş) beraber insanı temele alan "insancı tarih görüşü" benimsendi.[496] Bu felsefe içerisinde insan ve doğaya dair

---

[493] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.21, s.92.
[494] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.129.
[495] Düzgün, Ş. Ali, *Sosyal Teoloji*, s.121-122.
[496] Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s.102.

aşkın esaslara dayalı açıklama biçimleri terk edilerek, kutsaldan koparılmış ve akıl temeli üzerine yükselen yeni açıklamalar yapılmıştır.[497] Bu anlayış Hümanizm'i doğurdu. Hümanizm basit insancılık veya insandan yana olmayı değil, Tanrıya karşı insandan yana olmayı ifade eder. Artık insan, Tanrıdan uzak ve ona rağmen yaşayan ve ondan özgürleştiği oranda insan olarak var olabilen bir özne-varlıktır.[498] Burada İnsan kutsalla tüm bağlarını koparmış, yalnızca dünyaya yönelmiş ve dolayısıyla dünyadaki yaşayışını oluşturan doku, maddi ilişkiler ağından ibaret hale gelmiştir. Duralı'ya göre bu derekede mütalaa edilen insan, İslami bir ifadeyle beşere indirgenmiş olmaktadır.[499] Daha önce tarih, Tanrı tarafından çizilen ve insan tarafından oynanan bir drama iken, bundan böyle içini insanın istediği gibi dolduracağı boş bir alan haline getirildi.[500]

Kur'an'da tarihsel süreç üzerinde Allah-İnsan birlikteliği vurgulanır ve insan tüm değerini Allah'a karşı olmakla değil, O'nunla beraber olmaktan alır.[501] Zira insanın yorumladığı tarih alanı, kendi cinsinin tarihsel eylemlerinden oluşması bakımından antropolojik, ama aynı zamanda bir bütün olarak Allah'ın mahlûku, yani ilke ve yasaları (fıtratı) Allah tarafından belirlenmiş ve her an O'nun müdahalesine maruz kalıyor olması cihetinden teolojik bir yapıya sahiptir. Çünkü yaratılış Kur'an'da, başlangıçta bir defa meydana gelmiş, olmuş bitmiş bir hadise olarak değil, her an gerçekleşmekte ve kıyamete kadar da devam edecek bir süreç olarak anlamlandırılmaktadır.[502] Diğer taraftan Peygamberler göndererek iradesine uygun bir değişimi gerçekleştirmek isteyen Allah, her topluma ve döneme uygun hüküm ve programlar ortaya koymaktadır. İşte İlahi değişim projesi, şeriat ve İlahi vahye bağlı olması açısından teolojik ve aynı zamanda, değişim, ancak beşeri bir faaliyet sonucu tarihselleştiği için, insani bir karakter arz etmektedir.[503] Buna göre tarih, İlahi ve beşeri yönleri olan bütünsel bir süreçtir. Dolayısıyla tarih algısı oluştururken, tarihin bu iki özneye da bakan yönlerini bir bütün içinde ele alıp değerlendirmek gerekir.

---

[497] Duralı, Ş.Teoman, *Çağdaş Küresel Medeniyet, Anlamı/Gelişimi/Konumu*, Dergah yay., İstanbul, 2003, s.17-24.
[498] Evkuran, Mehmet, "Zaman, Bilinç ve Tarih Algısı Üzerine Teolojik Açıdan bir İnceleme", *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, c.4, S.3, (Eylül-Aralık 2007), s.46.
[499] Duralı, Ş. Teoman, *Çağdaş Küresel Medeniyet*, s.19.
[500] Evkuran, "Zaman, bilinç ve Tarih Algısı Üzerine", s.47.
[501] Evkuran, *a.g.m.*, s.64.
[502] Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, s.223.
[503] Muhammed Bakır es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.49.

1.Allah: Tarihe Müdahil Güç

Platondan bu yana bütün idealist felsefeler ve teistik inançlar, temel postulat olarak, hayata kaynaklık eden bütün değer ve hükümlerin ezeli ve kozmik bir mahiyet taşıdığında hemfikirdirler. Tanrı bütün varlıkların ve değerlerin yaratıcısıdır ve kaynağıdır. Tanrı dışındaki bütün varlıklar ise O'na bağlı olmaları sebebiyle bir değere sahiptir.[504]

Grek düşüncesi ve onun varisi olan Pozitivist-Aydınlanmacı tarih algısı Allah'ı, insanın yeryüzüne hâkim olma ve orayı imar etmeye yönelik gayretlerinden dolayı onu cezalandırmayı isteyen bir hasım olarak tasvir eder. Kur'an'ın tarih algısında ise Allah her türlü iyi amelin en büyük destekçisi ve yeryüzünün halifesi olarak yarattığı insanın yardımcısı ve dostu olarak tasvir edilir.[505] İslam'da Allah inancı, değerler dünyasının değişmezliğini ve sürekliliğini sağlayan en esaslı temeldir.[506] İnsan Allah'ın bu değerlere kaynaklık eden mahiyetinden pay alabilmekte ve aldığı pay oranında birçok hayırlara ulaşabilmektedir. "Hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse şüphesiz ona çokça hayır verilmiştir. Bundan ancak akıl sahipleri ibret alır"[507] ayeti insanın kendi tarihi üzerinde rol sahibi olabileceğinin İlahi beyanıdır.

Allah'ın bir bütün olarak âlemle ilişkisini ve bunu hangi kavramlar üzerinden gerçekleştirdiğini sorgularken, Kur'an'da kullanılan üç terimin, bu açıdan büyük bir önemi olduğunu düşündük. Bunlar aynı ayet içinde geçen "*halk*", *"istiva*" ve "*emr*" kelimeleridir.

1.1.Halk, İstiva, Emr: Allah'ın Tabiat ve Tarih Alanlarındaki Hâkimiyeti

"Rabbiniz, gökleri ve yeri altı aşamada yaratan ve sonra arşa istiva eden, gündüzü durmadan kovalayan gece ile bürüyen; güneşi, ayı, yıldızları, hepsini buyruğuna baş eğdirerek var eden Allah'tır. Bilin ki yaratma da emir de O'nun hakkıdır. Âlemlerin Rabbi olan Allah Yüce'dir."[508]

Gerçekte Allah açısından doğa alanı-tarih alanı ayrımı söz konusu değildir. Kur'an varlığı Allah'ın mahlûku olması açısından bir bütün olarak görür. Madde-

---

[504] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.57.
[505] Bakara 2:107, 257; Araf 7:155; Tevbe 9:116; Ra'd 13:37; Nur 24:55; Ankebut 29:22; Secde 32:4; Şura 42:31;
[506] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.61.
[507] Bakara 2:269.
[508] A'raf 7:54.

mana, ruh-beden, dünya-ahiret vb. ayrımlar Kur'an açısından gerçek değil, sunidir. Bu tür ayrımları insan anlama ulaşmak kastıyla yapar. Bilinmesi gereken ve ideal olan durum, varlığı kendi bütünlüğü içinde kavramaktır. İşte konumuz olan ayette Allah maddi âlemin yaratılışından ve bu alanın işleyişinin nasıllığından söz ederken, aslında aynı zamanda tarih alanından ve işleyişinden de söz ettiğini görüyoruz.

Şöyle ki gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan her şeyi yaratan Allah'tır. O her şeyin yaratıcısıdır.[509] Tüm evreni yaratan Allah, yaratmasını anlamlı, amaçlı, hikmetli kıldığı için, hiçbir şeyi kendi haline bırakmadı; yaratılış gayesini gerçekleştireceği İlahi yasalara bağladı. Diğer bir ifadeyle "*Arş*'a istiva etti." Tüm varlığı hüküm ve tasarrufu altına aldı. Âlemde görülen tüm tekrarlar, yenilenmeler, oluşumlar, yıkımlar, değişim ve dönüşümler O'nun hüküm ve idaresi altında gerçekleşmektedir. Allah, Eski Ahit tercemelerinde görüldüğü gibi, yaratmadan sonra bir köşeye çekilip her şeyi kendi haline bırakmadı.[510] Aksi durumda yaratma hikmetsiz, abes, batıl olurdu. Her şeyi hikmetli yaratan Allah, âlemlerin içinde ve her an varlığa müdahildir.[511] Zira her bakımdan mutlak ve sonsuz olan Allah'ın "*istiva*"sı da mutlak ve sonsuzdur.

Halk; varlığı meydana çıkartmak, emr ise; varlığı yaratılış amacına uygun hale getirmek anlamındadır.[512] Bu da uygun bir "fıtrat"ı ve yasalı yaratılışı gerektirir. Bu ayetten hareketle bazı müfessirler Allah dışındaki bütün varlık ve olayları "*halk âlemi*" ve "*emir âlemi*" şeklinde ikiye ayırmışlardır.[513] İslam düşüncesinde de birincisini karşılayacak şekilde "*şehadet âlemi*", ikincisini karşılayacak şekilde ise "*melekût âlemi*" denmiştir. Fakat burada "halk ve emr"i her iki âleme de genelleştirmek daha isabetlidir. "Buna göre maddesiyle manasıyla her şeyi var eden de O'dur, buyuran da O'dur; yaratma ve yönetme O'na aittir; varlık O'nun halkı, varlığın kanunları O'nun emridir; madde ve mana, beden ve ruh, mülkiyet ve tasarruf hep O'nun eseri ve düzenlemesi olup O'nun eksiksiz ilmi, hür iradesi ve sınırsız

---

[509] En'am 6:102; Ra'd 13:16; Zümer 39:62; Ğafir 40:62.
[510] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.3, s.540-541.
[511] Rahman 55:29.
[512] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.8, s.169.
[513] Razi, *Mefatıhu'l-Ğayb*, C.14, s.124. "Halk, takdir edip, ölçüp biçmek demektir. Cisim veya cismani olan her şeyin muayyen bir miktarı vardır. Böyle olanlar halk âleminden olurlar. Bir hacme ve muayyen bir miktara sahip olmaktan uzak olan her şey ise ruhlar ve emir aleminden olur."Razi, *a.g.e.*, a.y.

kudretiyle varlık ve işlerlik kazanmaktadır."[514] Buna göre varlığı ilk olarak yaratan Allah olduğu gibi koyduğu yasalarla, tasarruf ve tedbirleriyle[515] varlığın devamını sağlayan da O'dur. Hamdi Yazır'ın ifadesiyle "yaratma da O'nun, yürütme de O'nun… İcad O'nun, icap O'nun, yaratma O'nun, kanun O'nun, bütün O'nun dışındakiler O'nun hükmü altında yaratma ve emrinden ibaret, O ise külli yaratıcı, mutlak tasarruf sahibidir."[516] Dolayısıyla Allah her an tarihin içinde ve her an bir şandadır. "Göklerde ve yerde bulunan her varlık O'na muhtaçtır; her an O, hayata ve varlığa dair her işe müdahildir."[517] Bu ayet, bir taraftan tabiat olaylarında Tanrının iradesini dışlayan pozitivist ve materyalist akımları mahkûm edip, bilimin ulaştığı parlak sonuçları son tahlilde İlahi yasaların keşfinden ibaret görürken, diğer taraftan, Allah'ın yaratma sonrasında kâinatla ve tarihle ilgilenmediğini iddia eden deist felsefeyi de reddediyor.[518]

Allah-âlem ilişkisinde merkezi bir yeri olan "*istiva*" kelimesinin anlam alanını belirlemek, Allah'ın doğaya ve tarihe müdahilliğinin keyfiyetini ortaya koyacaktır. İstiva sözlükte, karar kılmak, yerleşmek, yükselmek, kastetmek, dengeli, düzgün olmak[519] "*alâ*" harfi cerriyle kullanıldığında "istila etmek" yani kaplamak, kurulmak, yerleşmek anlamına gelir.[520] Yukarıdaki ayette bu anlamda kullanılmıştır. "*İlâ*" harfi cerriyle kullanıldığında "yönelmek" anlamına gelir.[521] "Sonra duman halinde olan göğe yöneldi"[522] ayetinde bu anlamda kullanılmıştır.

"Arş" ise bir binanın veya yerin üzerini kuşatan şey, çatı anlamına, kendisiyle gölgelenilen şey, çadır vb. anlamlara gelir.[523] Bir eve göre tavanı, tavanına nispetle çatısı arş manasındadır. Bu anlamda arş yükseklikten kinaye, kralların oturdukları taht anlamında kullanılması ise izzet ve saltanattan kinayedir. Tüm bunlar dikkate alındığında "Arş", izzet, hüküm, güç ve saltanatı ifade eder.[524]

---

[514] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.2, s.537.
[515] Reşit Rıza, *Menar*, C.8, s.455.
[516] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.3, s.554.
[517] Rahman 55:29. Muhammed Esed, ayetin ilk kısmınıa şöyle meal vermiştir: "Göklerde ve yerdeki bütün mevcudat O'(nun kanunları)'na tabidir."
[518] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.5, s.206-207.
[519] Cevheri, *Sıhah,* C.6, s.2384-2386;
[520] Benzer kullanımlar için bkz. Yunus 10:3; Ra'd 13:2; Taha 20:5; Furkan 25:59; Secde 32:4; Hadid 57:4.
[521] Isfahani, *Müfredat*, s.294.
[522] Fussilet 41:11. Benzer kullanım için bkz. Bakara 2:29.
[523] Cevheri, *Sıhah,* C.3, s.1009-1010; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C.4, s.2880.
[524] Yazır, *Hak Dini*, C.3, s.545.

Dolayısıyla burada istiva ve arş, "Allah'ın düzenli hüküm ve saltanatını, emir ve iradesini uygulamasını, istila ve yüceliğini, kuvvet ve kudretinin kuşatıcılığı"nı ifade eder. Buna göre "sonra arşına istiva etti" ifadesinin "bütün mahlûklar üzerinde sürekli işini yürütmesi ve düzenli olarak hükümlerini icra ederek hiçbir halel getirmeksizin kudretini uygulama ve ilahi iradenin yürürlükte olması"ndan kinaye[525] olması en doğru anlam olarak görülmektedir.

İstiva Allah'ın fiil ve emrinin bir özelliğidir. Bu anlamda kelime, İlahi fiillerdeki uyum, düzen, süreklilik ve tekrarı ifade eder ki buna "*sünnetullah*" veya "*adetullah*" da denir. Buna göre tabiatta müşahede ettiğimiz düzenlilik ve tekrarlar Allah'ın eşyaya koyduğu yasaların bir sonucudur. Dolayısıyla Allah âlem ilişkisi yine Allah'ın tayin ettiği yasalar ve kanunlar dâhilinde gerçekleşmektedir. Bununla birlikte ayette istiva veya diğer bir ifadeyle düzenlik ve yasalılık eşyanın bir özelliği değil, Allah'ın fiillerinin bir özelliği olarak ifade edilmektedir. Zira ayet istivayı arşın da üzerine geçirmiş olması itibariyle sadece Allah'a tahsis etmiştir.[526] Buna göre Allah varlığa koyduğu yasasının mahkûmu değil, bilakis hâkimidir. Bu da Kur'an'ın, tabiat alanında bile olsa, "*determinizm*"i kabul etmediğinin delilidir.

Ayetin devamı, evvelini ve istivayı tefsir ediyor. Hamdi Yazır, bu çerçevede, Allah'ın bir bütün olarak âleme nasıl müdahil olduğunu, akılları tatmin edecek bir tarzda izah etmiştir. Özetle şöyle diyor: Allah geceyi gündüzle ve gündüzü geceyle kaplayıp bürüyor. Üstelik bunu bir kere değil, sürekli yapıyor. Böyle bir devir hareketi düzenli bir idare altında gerçekleşiyor ve bir anlamda Rabbani hâkimiyeti ilan ediyor. Gerek zaman ve mekân gerek iç ve dış dünya açısından, dünya ne yalnız bir gündüz devleti olur, ne yalnız gece devleti… Aynı şekilde bunlar dünyanın farklı yerlerinde sabit değişmez iki farklı devlet de oluşturamazlar. Her biri her an nöbetleşe istiva noktasından geçer, İlahi idarenin altında sürekli devrederler. Kelamcılar kelam kitaplarının ilk konusu olan ilim ve ilim elde etme yollarını ele alırken konuya "eşyanın hakikati sabittir" şeklinde bir cümleyle başlarlar. Bu, eşyanın zati bir varlığının olduğunu kabul etmek manasına gelir. Bununla birlikte aklen, hiçbir tabiatın kendiliğinden zıddına dönmeyeceği de sabittir. Burada gündüz tabiatı gereği, geceyi mağlup ettikten sonra istivasına mutlak anlamda sahip çıkması yani geceye

[525] Yazır, *Hak Dini*, C.3, s.547.
[526] Yazır, *Hak Dini*, C.3, s.548.

daima hâkim olması gerekirdi. Aynı şekilde gecenin tabiatına bakılınca da gündüzün asla meydana çıkmaması gerekirdi. İkisine birden bakılınca da aralarında ne bir devir, ne bir hareket bulunmaması, her birinin diğerini aynı düzeyde durdurup faaliyetini bozması gerekirdi. Eşyanın tabiatı her ne kadar böyle olmasını gerektirse de, gerçekte bu tabiat zatı itibariyle etkileyici ve hâkim değildir. Gece ve gündüzün tabiatlarını, gereklerinin zıddına zorlayan irade, onları da aşan tabiatüstü bir iradedir. Meseleye tabiat açısından bakıldığında, hareket ettirilen bir cismin uzayda sonsuza dek düz bir hareket ile hareket edip gideceği düşünülür. Gerçekte bütün aklî hareketlerin mantıkî gibi tasavvur olunan ve tabiat gereği denilen ıttırat (birbirini takip etme) kanununun hükmü budur. Hâlbuki âlemde böyle bir hareket yoktur. Her şey mutlak surette zıddıyla çatışma içinde bir değişimin konusu oluyor. Bu da eşyanın üst bir iradeye boyun eğdiğini, olayları tayin eden ve belirleyen zorunlu sebebin tabiatüstü bir varlık olan Allah olduğunu ortaya koyuyor. Buna göre âlemdeki tüm zıtların devir ve dönüşümü, doğrudan Allah'ın varlıklar üzerindeki istiva ve hâkimiyetini gösteren birer delildir. Tüm yaratma (halk), yasama ve yürütme (emr) O'na aittir. Bu sadece madde âleminde mi böyle? Yazır bu İlahi müdahalenin mana ve ruh âleminde yani tarih alanında da geçerli olduğunu, ayetin sonunda "Âlemlerin Rabbi" şeklinde gelen ve akıllılar âlemi üzerindeki İlahi rububiyyete dikkat çeken ifadeye dayanarak delillendirir. Buna göre hem doğa alanı hem de tarih alanı her an İlahi müdahaleye açıktır. Çünkü yaratma ve emir kendinde olan Allah hem madde aleminin hem de akıl ve ruhların Rabbi'dir.[527]

Bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde şöyle söylenebilir: Allah, bütün varlığın varlık sebebi, onların işlerini tedbir eden, düzenleyen ve bunu bir an bile kesintiye uğratmaksızın devamlı yapan, kozmik ve tarihsel yasaların var edicisi ve devam ettiricisi "Âlemlerin Rabbi"dir. Kur'an, Allah'ın her an faal, madde ve mana âlemleri üzerinde daima etkin olduğunu beyan ediyor. Aynı zamanda Kur'an tüm varoluşun yasalar çerçevesinde meydana geldiğini ifade ederek tarihin yasalı yapısını beyan etmekte, bununla birlikte mutlak determinizmi reddederek insana, özellikle, tarihsel sürecin işleyişinde rol vermekte, onu kendi tarihini oluşturma konusunda etkin bir konuma getirmektedir. Meseleye bu açıdan baktığımızda, tarihsel alanın, son tahlilde, İlahi eylemlerin meydana geldiği yer, diğer bir ifadeyle "teolojik olanın

[527] Yazır, *Hak Dini*, C.3, s.551-556.

objektifleşme alanı"[528] olduğu anlaşılmış olacaktır. Fakat Allah zamansız ve zaman dışı cevherler aracılığıyla iş yapmaz[529] ve özellikle tarih alanında, iradesini insanların özgür iradeleriyle gerçekleştirmek ister. İşte bu noktada insanın tarihte fail olması söz konusu olmaktadır.

1.2. Tesbih: Varlığın Tek Olan İlahın Hâkimiyetini İkrarı

Allah yaratmasında mükemmel, kudret ve hâkimiyetinde sınırsız ve tüm bunlarda eşi ve ortağının olmadığını ortaya koymak için, varlıktaki eşsiz düzen ve devamlılığı "tesbih" kelimesiyle dikkatlere arz ediyor. Bununla da düşünen insanlara, varlığı bir defa değil, devamlı olarak yaratan ve dolayısıyla ona devamlı olarak düzen ve yasa koyanın Allah olduğunu kavratmayı amaçlıyor.

"Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur; fakat siz onların tesbihlerini anlamazsınız. Doğrusu O cezalandırmada acele etmeyendir, eşsiz bir bağışlayıcıdır."[530]

Tesbih kelimesinin kök harfleri olan s-b-h; yüzmek, suyun ve havanın hızlı akışı, hareket etmesi anlamındadır.[531] Tesbih; Allah'ı tüm noksanlıklardan tenzih etmek anlamındadır ki; sözlü, fiili ve niyetle yapılan tüm ibadetleri kapsar.[532] Ayette göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Allah'ı tesbih etmesinin anlamı, bunların lisanı halleriyle bir yaratıcının varlığına, kudretine ve hikmetine delalet etmeleridir.[533] Bu da bir an olsun geri kalmaksızın, varlığın, İlahi emirlere boyun eğmesi, kendileri için tayin edilen yasalara tâbi olmaları şeklinde gerçekleşmektedir.

Kur'an'da bütün bir varlığın Allah'ı tesbih ettiğinin beyan edilmesi, varlığın iradeli veya iradesiz ilahi yasalara ve belirlemelere boyun eğdiğinin İlahi beyanı olarak kabul edilmelidir.[534] Bütün kâinat evrendeki varlık ve olayların var oluş ve işleyişini gerçekleştiren ilâhî yasalara mutlak bir zorunlulukla boyun eğmekte, bu suretle yaratanı tesbih etmektedir. Bu anlamda mümin, kâfir tüm insanlar da Allah'ı

---

[528] Şaban Ali Düzgün Allah, Tabiat ve Tarih isimli kitabının dördüncü bölümünün başlığında tarihi böyle yorumlamıştır. Bkz. *a.g.e.*, s.215.
[529] Düzgün, *a.g.e.*, s.224.
[530] İsra 17:44. Benzer ayetler için bkz. Ra'd 13:13; Nur 24:41; Haşr 59:1,24; Hadid 57:1; Saf 61:1; Cüm'a 62:1; Teğabun 64:1 vb.
[531] Cevheri, *Sıhah,* C.1, s.372; Isfehani, *Müfredat*, s.258; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C.3, s.1914.
[532] Isfehani, *a.g.e.*, s.258; İbn Manzur, *a.g.e.*, C.3, s.1914.
[533] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.3, s.522; Isfehani, *a.g.e.*, s.258; İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.15, s.114.
[534] Bkz. Isfehani, *Müfredat*, s.258.

tesbih ederler, varlığına tanıklık ederler. Özetle zerreden küreye, galaksilerden hidrojen çekirdeğinin etrafında saniyede 2000 km. hızla dönen elektrona kadar evrendeki her şey Allah'ın mutlak düzeni içinde işlemekte, O'nu tesbih etmekte, O'nun varlığına, birliğine kudret ve hikmetine tanıklık etmektedir.[535] Buna göre tüm varlık Allah'ın mahlûku olmaları, O'nun yasalarına boyun eğmeleri ve bunu lisan-ı halleriyle itiraf etmeleri (tesbih) etmeleri sebebiyle otomatik olarak müslümandır.

Yukarıda tüm varlığın Allah'ı tesbih ettiğini ifade eden ayette hitabın bağlama uygun olarak müşriklere veya tüm insanlara olması mümkündür.[536] Buna göre Allah burada bir hakikati ısrarla belirtiyor ve adeta şunu söylüyor. "Ey müşrikler sizin taptığınız sahte ilahların, ne âlemin yaratılında ve ne de varlığını düzen içerisinde devam ettirmesinde en küçük bir rolü yoktur. Bütün yaratılış, irade ve kudret Allah'a aittir. İsterseniz etrafınızda cansız olduğunu düşündüğünüz varlığa bakın. Onlar her halleriyle Allah'ın birliğini ve hikmetini size haykıracaklardır. Öyleyse tüm kâinatın maliki olan Allah sizin de malikinizdir. İradesiz varlıkları hikmetine uygun olarak bir takım yasalarla, belli bir gaye için yaratmış olan Allah, elbette sizi de başıboş bırakmamış, varlığınızı anlamlı ve amaçlı yapmıştır. Bir olan Allah'ın üzerinizdeki mutlak hâkimiyetini kabul edin ve varlık gayenizi gerçekleştirmek için gayret gösterin. Unutmayın ki, O'nun hükmü ve yasası nasıl ki sizin dışınızdaki varlıkta sürekli geçerli ise, sizin ve toplumunuzun üzerinde de geçerlidir. Hiçbir şey O'nun hükmü ve iradesi dışında değildir. Öyleyse Allah'tan bağımsız bir varlık alanı düşünmeyin. Allah her varlık alanına her an müdahildir."

2. İnsan: Tarihi Yapan Aktüel Güç

İnsanı tanımımız gerçekte Allah'a, evrene, tarihe ve topluma bakışımızı esastan etkilemekte, tüm düşünce ve yaşam alanlarımız üzerinde belirleyici olmaktadır. Herhangi bir dinin, ideolojinin veya düşünce biçiminin tarih algısı, insana bakışıyla çok yakından alakalıdır. Öyleyse Kur'an'ın tarih algısını ortaya koymak, en başta, Kur'an'ın insan anlayışını, insana bakışını ele almayı gerektirmektedir. İnsan tarihle ilgili bir çalışmada başlangıç noktasıdır. Dolayısıyla insanın kâinattaki yeri, anlamı, önemi ve gayesinin ne olduğu şeklindeki sorulara verilecek cevaplar, insana

---

[535] Komisyon, *Kur'an Yolu*, C.3, s.486.
[536] Bkz. İbn Aşur,*a.g.e.*, C.15, s.114.

bakışı ortaya koyacaktır. İnsanı tanımaya başlamanın en güzel yolu, Kur'an'da insanın yaratılışıyla ilgili ayetleri dikkatli bir şekilde okumak olacaktır.

2.1.İnsanın Yaratılışı

İnsanlık tarihini anlamak, ancak insanı tanımak ve anlamakla mümkündür. Tüm subjektif değerlendirmelerden uzak bir şekilde insanı hakikatiyle tanımak ancak, insanı yaratan ve dolayısıyla onun her şeyini, tüm yönlerini bilen bir yüce yaratıcının bildirmesiyle bilinebilir. Kur'an insanla ilgili en doğru bilgileri bulabileceğimiz en sağlam kaynaktır. İnsanı tanımaya en baştan, yoktan yaratılışıyla başlamak gerekir. Kur'an insanın biyolojik ve elementer yaratılış süreciyle ilgili şu bilgilere yer vermektedir.

"Hani o zaman Rabbin meleklere demişti ki: Ben balçıktan bir beşer yaratacağım. İzleyin; ne zaman ki onu şekillendirmeyi tamamlar da kendisine ruhumdan üflersem derhal yere kapanıp onun (hizmetine) amade olun!"[537]

İnsanın yaratılışındaki maddi ve manevi yönleri biraz daha ayrıntılı izah eden şu ayet de dikkat çekicidir. "Hani bir zaman Rabbin meleklere demişti ki: bakın Ben süzme, kurumuş, ses veren bir balçıktan; özgün bir biçim almaya elverişli, tabiatı değiştirilmiş, koyu ve yoğun bir çamurdan fiziki olarak görünen ölümlü bir varlık yaratacağım. İzleyin; ne zaman ki onu şekillendirir de kendisine ruhumdan üflersem derhal yere kapanıp onun (hizmetine) amade olun!"[538]

Bunun gibi ayetlerde insanın yaratılışında asli unsurlardan birisinin toprak ve toprak cinsinden farklı maddeler olduğunu görüyoruz.[539] İlahi gayenin insanın elementer yaratılışını anlatmak olduğu tüm ayetlerde insanı ifade etmek için "beşer" kelimesi kullanılır.[540] Kur'an'da "beşer" kelimesinin geçtiği 37 ayeti istikrai bir okumaya tabi tuttuğumuzda insanın beşer halinin, onun yiyen, içen, gezen vb. maddi

---

[537] Sâd 38:71-72.

[538] Hicr 15:28-29.Benzer ayetler için bkz. Hicr 15:26,33; Mu'minun 23:12; Furkan 25:54; Secde 33:7; Rahman 55:14

[539] Ayetlerde geçen "toprak", "süzme çamur", kuru çamur", "pişmiş çamur", "şekillenmiş balçık" gibi ifadeler Allah'ın insanı belli bir süre içindeki farklı yaratma mertebelerine işaret eder. Bkz. Hamdi Yazır, Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.6, s.248.

[540] Rahman suresinin 14. ayetinde, farklı olarak, "el-insan" kelimesi kullanılmıştır. Fakat burada gaye asıl olarak insanın elementer yaratılışı değildir. İnsanın basit yapısına göndermede bulunularak, adeta "ey insan biyolojik kökeniyin basitliğine rağmen sana insan olmak gibi bir nimet verdim" denilerek küfran-ı nimette bulunmaması gerektiği kendisine hatırlatılmıştır.

yönüyle ilgili olduğunu görürüz.[541] İnsanın beşer hali ilk halini ifade eder ve bu ismi derisine yani dış görüntüsüne nispetle almıştır.[542]. Kur'an'a göre insanın bu dönemi anılmaya değmez bir zamanı kapsar.

"İnsanın üzerinden, o tarih sahnesine çıkıncaya (kadar), tüm zamanlar içinden belirsiz ve uzun bir süre geçmemiş miydi (ki), henüz o (bu süre zarfında) anılmaya değer bir varlık bile değildi."[543]

Buna göre insanın ruh üflenmeden önceki hali "beşer" halidir ve sonraki yani "ruh üflenmesiyle birlikte akıl ve irade sahibi bir varlık olması"[544] haline göre önemsizdir; anılmaya bile değmez. Bu ayet insanın asıl değerini, kendisinin oluşturduğunu, tarih içinde iyiye veya kötüye yönelik tüm bilinçli ve iradeli eylemleriyle insanların ve toplumların değerli veya değersiz olacaklarını ifade etmektedir. Sonraki ayetler bu çerçevede ilk ayetin tefsiri gibidir.

"İnsanoğlunu katmerli bir karışım olan hayat tohumundan biz yarattık; sınava tabi tutmayı (diledik) ve ardından ona işitme ve görme yeteneği verdik. Elbet (onu amacına ulaştıracak olan) doğru yola biz yönelttik; iman eden ve inkâr eden biri olmayı (kendi tercihine bıraktık.) en sonunda (inkârı tercih edenler) kâfirler için tarifi imkânsız zincirler, tasmalar ve kışkırtılmış çılgın bir ateşi biz hazırladık. Elbet iyiler de hoş kokulu çiçek özü katkılı tarifsiz bir kadehten içecekler."[545]

Şu ayetler insanın yaratılış aşamalarının nasıl bir sırayla geldiğini izah etmektedir. "Öyle ki, insan türünü yaratmaya (basit) bir balçıktan başlamıştır. Sonra onun neslini yine (en az o kadar) basit bir sıvı özünden yaratmıştır. Daha sonra onu yaratılış amacını gerçekleştirecek bir donanıma sahip kılarak kendi ruhundan üflemiştir. Derken sizi hem işitme ve görme hem de duygu ve düşünce yetenekleriyle donatmıştır: ne kadar da azınız şükrediyor."[546] Bu ayetler ve özellikle Nuh suresindeki şu ayet insanın yaratılışında zamansal bir tekâmülün olduğunu açıkça ifade ediyor."Sizi uzun süreçler içerisinde halden hale geçirerek yaratan O'dur."[547] Ayette geçen "*etvar*" kelimesi, her bir halkası diğerinden farklı olan çok zamanlı ve

---

[541] Aişe Abdurrahman Bintü'-Şatıi, *Mekal fi'l-İnsan Dirasetün Kur'aniyyetün*, Daru'l-Mearif, Kahire, 1969, s.11.
[542] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.6, s.248
[543] İnsan 76:1.
[544] İslamoğlu, Mustafa, *Meal*, s.1201, 2. not.
[545] İnsan 76:2-5.
[546] Secde 32:7-9.
[547] Nuh 71:14.

çok aşamalı süreçlere delalet eder. Bu da insanın tabi olduğu tekâmül kanunun bir ifadesidir.[548]

İnsana ruhun üflenmesi; başta hayat olmak üzere ona ilahi sıfatlardan sınırlı düzeyde verilmesi yani insanlığını kazanması anlamındadır.[549] Zira ruh üflenmesi sadece cismani hayatı değil, aynı zamanda zihinsel ve ilmi hayatın kaynağı olan şuur halinin de verilmesini ifade eder. Ruhun üfürülmesiyle birlikte insan, artık maddi yönünden ayrı bir mana kazanmıştır. İlim, beyan, akıl ve temyiz yeteneklerine sahip kılınarak kendisini yeryüzünün halifesi olmaya ehil kılan bir makama yükseltilmiştir.[550] Allah'ın ruhu kendisine nispet ederek "ruhumdan" buyurması ise Allah'tan bir parçanın insana hulul etmesi anlamına gelmez; fakat Allah'ın kuluna değer ve şeref vermesi anlamına gelir.[551] Şeriati'nin ifadesiyle "Allah'ın ruhu", "mutlak ve sonsuz temizlik, yücelik, güzellik, görkem, güç, yaratıcılık, bilinç, görme, bilme, sevgi, rahmet, irade, özgürlük, bağımsızlık, egemenlik ve ölümsüzlüktür." İlahi ruhun kendisine üflenmesiyle artık insan, "doğanın bütün gizlerinin bilincinde olacak bir bilgiye ulaşır; maddi ve manevi bütün güçlerin, yerin ve göğün, güneşin ve ayın, hatta Allah'ın meleklerinin onun karşısında teslim bayrağını çekerek yere kapandıkları dünya saltanatına dayalı bir varlıktır; tanrımsı bir kuldur. Bilinçli, gören, yaratan, yargılayan, bilen, hikmetli, müdebbir, temiz ve yüce bir iradedir. Yeryüzünde Allah'ın emanetçisi, cennetteyse ölümsüz bir yaratık olan bir iradedir o."[552] Buna göre ruh üflenmesi, her şeyden önce, insana bilgisel bir kodlamanın yapıldığını gösterir.[553] İşte ancak bundan sonra Allah'ın meleklere, insana secde etmeleri emrini vermesi insanın değerinin maddesinde değil, ilahi bir lütuf olan yeteneklerinde olduğunu ifade eder.[554] Ruhun üflenmesiyle insana cansız maddeden, bitki ve hayvandan farklı, eşsiz bir insani tabiat verilmiştir.[555] Bu üstün tabiat insanın bilinçli hareket tarzıdır. Artık bu aşamada insan pasif bir varlıktan, hayatına değerlerin eşlik

---

[548] İslamoğlu, *Meal*, s.1174, 2. not.
[549] İslamoğlu, *Meal*, s.486, 16.not
[550] Aişe Abdurrahman, *Mekal fi'l-İnsan*, s.15.
[551] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.6, s.248. Ayrıca bkz. Yazır, *a.g.e.*, C.5, s.47.
[552] Şeriati, Ali, *İslam Bilim*, s.61-62.
[553] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.116,128-129.
[554] İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, C14, s.44.
[555] Muhammed Kutup, *İslami Açıdan Tarihe Bakışımız*, çev. Talip Özdeş, Risale yay., İstanbul, 2007, s.40.

ettiği aktif bir varlık haline evirilmiştir.[556] Üflenen bu ruh, ben bilincidir.[557] Değerden bahsedilen yerde, mutlak surette iradi davranış söz konusudur. Kur'an insanı yine insana tanıtırken bu gerçeği beyan ediyor.

"İnsan benliği ve onun yaratılış amacına uygun biçimlenişi şahit olsun ve nihayet insan benliğine iyiyi ve kötüyü tanıyıp sorumlu ve sorumsuz davranma yeteneğini yerleştiren (şahit olsun) ki: kim kendini geliştirip arındırırsa o kesinlikle ebedi mutluluğa erişecektir; kim de kendini geliştirmeyip (içindeki iyilik tohumunu) çürütürse, o kesinlikle kaybedecektir."[558]

"Doğrusu biz ona gerçek iki yolu gösterdik; ister şükreden olsun ister nankör"[559]

"Ve ona (iyilik ve kötülüğün) açık seçik iki yolunu da göstermedik mi?"[560]

Bu ayetler açık olarak insana iyiyi kötüden, hakkı batıldan, doğruyu yalandan, güzeli çirkinden ayıracak bir akıl ve irade nimetinin verildiğini ifade etmektedir. Böyle olduğu için insanın eylemleri ahlaki bir değer kazanır. Zorunluluğun olduğu yerde sorumluluğun ve dolayısıyla ahlakın bir anlamı olamaz. İnsana üflenen ruh işte bu ayırt edici vasfa işaret etmektedir. Artık insan tamamen güdülerine mahkûm bir hayvan olmadığı gibi, isyan etme kudreti olmayan bir melek de değildir. Artık kim yaratılışına ihanet eder de yeteneklerini varoluş gayesine aykırı kullanırsa kendi değerini düşürmüş olur. "Doğrusu biz cinlerden ve insanlardan akleden kalpleri olup da kavramayan, gözleri olup da görmeyen, kulakları olup da işitmeyen birçoklarını cehennemlik yapmışızdır. Hayvan sürüleri gibidir onlar, belki daha da aşağı! Onlar gaflete gömülmüş zavallılardır."[561]

Kim de sorumluluk bilinciyle hareket edip itaat yolunu tutarsa bu defa melekleşmekte, hatta bazı âlimlerin görüşüne göre meleklerden de üstün olmaktadır. "Ama doğrusu Biz Âdemoğluna kat kat ikram ederek onu üstün ve şerefli kıldık. Karada ve denizde onlara ulaşım imkânı hazırladık. Temiz ve helal besinlerle onları rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık."[562]

---

[556] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.74.
[557] Düzgün, *a.g.e.*, s.109.
[558] Şems 91:7-10.
[559] İnsan 76:3.
[560] Beled 90:10.
[561] A'râf 7:179.
[562] İsra 17:70.

İnsanın "mükerrem" yani her tür nimete layık ve varlık karşısında özgür yaratıldığını ifade eden yukarıdaki ayetler, ister tarihi isterse maddi ve ekonomik olsun insanı fiiline mecbur eden her türlü determinizmi ve cebri algıyı reddeder. Determinist düşünce şekline göre tarih insanın üzerinden geçmektedir ve artık insanın tarihi değiştirmesi veya yolunda durması mümkün değildir. İşte evrimci, organizmacı ve diyalektik tarih algılarında insan tarihsel, maddi ve ekonomik zorunluluklar altında bulunmaktadır. Dolayısıyla insan tüm iradesinden soyutlandığı için tarihsel oluşun sadece bir aleti konumuna düşmektedir.

Oysa Kur'an'a göre insan maddenin ve varlığın kölesi değil, efendisidir, sahibidir. Bu gerçek Kur'an'da "*teshir*" terimiyle ifade edilir. "Yine O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendi katından (bir bağış olarak) emrinize amade kılmıştır. Elbet bütün bunlarda da düşünen bir toplum için sayısız mesajlar vardır."[563]

Bu ve benzer ayetlerde varlığın insanın emrine verildiğinin ifade edilmesi bir taraftan eşyaya yasalar konması anlamına gelirken, diğer taraftan insanın bu yasaları keşfedecek üstün bir kabiliyetle yaratıldığını ifade eder.[564] Buna göre "teshir" hem tüm varlığın, hem de varlığın yasalarının insanın emrine amade kılındığını ifade eder. Dolayısıyla Kur'an'a göre insan tarihin mahkûmu değil, hâkimidir.

Yine Kur'an insanlık tarihinde gerçekleşmiş maddi, fikri, ruhi, sanatsal ve ahlaki her tür üretim ve başarıyı, insanı beşer halinden insan haline tahvil eden ruh (akledebilir ve irade edebilir) yönünün bir açılımı ve gerçekleşmesi olarak telakki eder. Tarihin materyalist yorumu ise tüm fikirleri, akideleri, değerleri ve müesseseleri maddi ve ekonomik durumların bir yansıması olarak kabul eder.[565] Materyalist algı insan oluşumunun unsurlarından belirli bir unsuru asli unsur olarak seçiyor, diğerlerinin ona tabi olduğunu iddia ediyor. Bu aynen insandaki cinsellik içgüdüsünü tek başına asli unsur kabul edip, insanın bütün diğer özelliklerinin cinselliğe tabi olduğunu savunan Freud'un iddiasına benziyor. Hâlbuki Kur'an maddi ve ekonomik unsurun insan hayatının kendisine dayandığı tek unsur olduğunu kabul etmez. Öncelikle beşer hayatının ve insan nefsinin bütün oluşumlarını asli olma noktasında aynı seviyede ve birbiriyle bağlantılı kompleks bir yapı olarak kabul eder. İkinci

---

[563] Casiye 45:13. Benzer ifadeler için bkz. Hac 22:65; Lokman 31:20.
[564] İslamoğlu, Mustafa, *Meal*, s.991, 13. not.
[565] Muhammed Kutup, *İslami Açıdan Tarihe Bakışımız*, s.45.

olarak Allah'a ve ahiret gününe imanın[566], evlenme ve ailenin[567] ve güzellik[568] duygusunun da beşer hayatının üzerine dayandığı asli unsurlardan olduğunu ifade eder.[569]

Kur'an'a göre insan, "*ruh-balçık*", "*takva-fücur*" yönleriyle "*diyalektik bir gerçeklik*"[570] tir ve bu gerçeklik ondaki ve tarihteki sürekli bir tekâmülü gerçekleştirir. Bu süreç süfli olandan ulvi olana doğru gerçekleşir. Bu çerçevede "insan bir 'seçim' dir; 'savaşım, çaba ve tanıma' dır; bir 'sürekli olmadır'; 'sonsuz bir hicret' tir; kendinde hicrettir; balçıktan Allah'a değin hicrettir insan."[571] Zira insan yeryüzünün halifesi olarak yaratılmış ve ona ağır bir mesuliyet yüklenmiştir.

2.2. İstihlaf: Allah'ın İnsana Tarihte Rol Verme İradesi

"Hani hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife tayin edeceğim dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi."[572]

Bu ayette insanın yaratılmasından söz edilmiyor, Allah tarafından insana verilen özellikler, sorumluluklar, yetki ve nimetler anlatılıyor.[573] Çünkü Allah'ın meleklere bu hitabı, Âdem'in yaratılışının tamamlanmasından sonra ruh üflenmeden önce veya tam ruh üflenirken gerçekleşmiştir.[574] Halife sözlükte, "başkasının arkasından gelen, onun yerini alan veya bir başkasına bedel onun yaptığı işi yapan, yetkisini kullanan" anlamındadır.[575] Allah'ın yeryüzünde yaratacağı halifenin hangi anlamda olduğuna dair iki ana görüş vardır. Birinci görüş, insanın daha önce yeryüzünde yaşamış şuurlu varlıkların, "*cin*" ve "*bin*" olarak isimlendirilen varlıkların yerine yaratılan varlık olduğu şeklinde, ikinci görüş ise insanın yeryüzünde İlahi iradeyi temsil edecek olan Allah'ın halifesi olduğu şeklindedir.[576] Birincisi kelimenin

---

[566] Hadid 57:25.
[567] Rum 30:21.
[568] Nahl 16:5-6.
[569] M. Kutup, *a.g.e.*, s.47-48.
[570] Şeriati, *İslam Bilim*, s.61.
[571] Şeriati, *a.g.e.*, s.65-66.
[572] Bakara 2:30.
[573] Komisyon, *Kur'an Yolu*, C.1, s.100.
[574] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.1, s.400.
[575] İsfehani, *Müfredat*, s.185; İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.1, s.398.
[576] Geniş bilgi için bkz. Reşit Rıza, *Menar*, C.1, s.255 vd.

hakiki anlamı, ikincisi ise mecâzi anlamıdır. Kelimenin mecâzi anlamında alınması ayetin bağlamına daha uygundur. Zira yeryüzünün ve göklerin yaratılışından söz edildikten hemen sonra insanın halife kılınma hadisesinden söz edilmesi, yeryüzünün yaratılmasından sonraki ilk işin insanın halife kılınması olduğuna delildir. Buna göre ilk halife Âdem'dir ve halifelik görevi ise, ilham ve vahiy yoluyla Allah'ın yeryüzünü imar etme emir ve iradesini gerçekleştirmesi ve İlahi muradı zürriyetine bildirmesidir.[577]

Halife hem ismi fail, hem de ismi meful kalıbıdır. Fail olarak "bir başkasına vekâlet eden", mef'ul olarak "bir başkasına vekâlet veren" anlamında kullanılır.[578] İnsanın halife kılındığını ifade eden tüm ayetlerde "*ceale*" fiili kullanılır. Bu fiil yaratmadan daha geneldir. Zira "yaratma (halk) zatın takdiri, ca'l ise hem yaratma anlamında zatın takdiri ve hem de sıfatın takdiri anlamlarına gelir.[579] Buna göre "*ca'l"* fiilinin kullanılması, insanın "*yeryüzünün halifesi*"[580] olmaya layık görüldüğünü ve fakat bu vasfın ortaya çıkmasının, ancak insanın olumlu çabasına bağlı olduğunu ifade eder. Halife lafzı burada her ne kadar tekil gelse de insan neslinin tümünü kapsayacak bir kullanıma sahiptir.[581]

Allah insanı halife kılmakla ona kendi iradesinden, kudret ve sıfatlarından bazı yetkiler vermiş, yani onu tarihsel sürecin oluşumunda pay sahibi yapmıştır. İnsanın yeryüzünde halife kılındığının bildirilmesi, öncelikle insanın yeryüzündeki meşru hâkimiyetini gösterdiği gibi[582], Allah'ın kendisine verdiği bu yetkileri O'nun rızası istikametinde dünyada kullanması iradesine de bir atıftır. İnsan bu sıfatıyla İlahi irade, emir ve kanunları uygulamaya memur kılınmıştır.[583] İşte bu görev insana Allah tarafından ihsan edilen en büyük şeref ve ikramdır.[584] Aynı zamanda mahza hayır olan Allah'ın insanı halife kılma iradesi, insanın iyi işler yapması, yeryüzünü ifsat etmek değil de imar ve ıslah etmesi şeklindeki iyiye yönelik arzusunun bir ifadesidir. Yukarıdaki ayet buna zımnen işaret etmektedir. Dolayısıyla insanın cennetten çıkarılması bir düşüş değil, iyiyi var etmesine imkân ve ortam hazırlamaktır. Said

---

[577] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.1, s.399.
[578] İslamoğlu, *Meal*, s.15, 3. not.
[579] Yazır, *Hak Dini*, C.1, s.255.
[580] En'am 6: 165; Neml 27:62; Fatır 35:39.
[581] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.1, s.251.
[582] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.12, 22. not.
[583] Reşit Rıza, *Menar*, C.1, s.258:259; Yazır, *Hak Dini*, C.1, s.255.
[584] Isfehani, *Müfredat*, s.185.

Nursi Âdemin cennetten çıkarılmasının, İlahi hikmete uygun olarak, bir görevle memur kılınması olduğunu belirterek meseleyi şöyle yorumluyor. "İnsan öyle bir vazife ile memur edilerek gönderilmiştir ki, beşerin tüm manevi ilerlemesi ve tüm yeteneklerinin inkişaf ve gelişmesi ve yine insanın tüm ilahi isimlerin kendisinde tecelli ettiği bir yer olması ancak bu vazifenin neticelerindendir. Şayet Âdem cennette kalsaydı melek gibi makamı sabit kalırdı, insani yetenekleri inkişaf etmezdi… Demek ki Âdem'in cennetten çıkarılması mahza rahmet ve hikmetin ta kendisidir."[585]

Aişe Abdurrahman İslam'dan önce gelen hiçbir dinin, insanı "yeryüzünün halifesi" olarak nitelendirmediğini ifade ederek bunun sebebini şöyle izah etmektedir: "Belki de beşeriyet, kendini bu hilafet bilincine hazır hale getiren, önemini ve onu üstlenmenin sorumluluğunu idrak ettirecek olgunluk aşamasına ulaşamamıştı."[586] Dolayısıyla "halife" kavramı Kur'an'ın insana bakışını ortaya koyacak en müstesna kavramlardan birisidir.

İnsan İlahi iradeyi yeryüzünde hâkim kılabilecek bir yetenekle birlikte "halife" olmaya layık yaratılmıştır. Fakat bu, doğuştan herkesin sahip olduğu kazanılmış bir durum değildir. Kim Allah'ın iradesini yeryüzünde hâkim kılma azim ve gayretinde olursa Allah onları gerçekte "halifeler" kılacağını bildiriyor:

Allah, sizlerden iman edip iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri sahip ve hâkim kıldığı (istihlaf) gibi onları da yeryüzüne sahip ve hâkim kılacağını, onlar için beğenip seçtiği dini (İslâm'ı) onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını ve (geçirdikleri) korku döneminden sonra, bunun yerine onlara güven sağlayacağını vâdetti. Çünkü onlar bana kulluk ederler; hiçbir şeyi bana eş tutmazlar. Artık bundan sonra kim inkâr ederse, işte bunlar asıl büyük günahkârlardır."[587]

Ayet "*istihlaf*" vaadinin iman ve Salih amel şartına bağlı olduğunu ifade ediyor. Dolayısıyla tüm insanlar değil, sadece müminler Allah'ın istihlaf vaadine ulaşabilir. Kur'an'da birçok toplumun değişik zamanlarda yeryüzünün halifeleri kılındığını ve nasıl hareket ettiklerine bakıldığını görüyoruz. İşte Peygamber kıssaları bize bu süreci anlatıyor. Buna göre istihlaf Allah'ın şarta bağlı bir vaadidir ve

---

[585] Said Nursi, *Mektubat*, Sinan Matbaası, İstanbul, 1964, 12. Mektup, s.39.
[586] Aişe Abdurrahman, *Mekal fi'l-İnsan*, s.26.
[587] Nur 24:55.

dolayısıyla hiçbir toplum bunu doğuştan hakkı olarak göremez. Ancak şartı yerine getiren toplumlar yeryüzünün ve tarihin sahibi ve hâkimi olacaklardır.

2.3. *Ta'limu'l-Esma*: İnsanın Tarihte Değer Üreten Bir Varlık Haline Getirilmesi

İnsanın değer üretebilen bir fıtrata sahip olduğunu Kur'an şu ifadelerle beyan ediyor: "Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti, sonra eşyayı meleklere gösterdi. "Eğer sözünüzde samimi iseniz bunların isimlerini bana söyleyin" dedi. Cevap verdiler: "Sen münezzehsin, öğrettiğinden başka bizim bir bilgimiz yoktur. Şüphesiz Sen hem bilensin, hem Hakîm'sin". Allah "Ey Âdem onlara isimlerini söyle" dedi. Âdem isimlerini söyleyince, Allah "Ben gökler ve yerde görünmeyeni biliyorum, sizin açıkladığınızı ve gizlemekte olduğunuzu da bilirim, diye size söylememiş miydim?" dedi."[588]

Âdem'e öğretilen isimlerin neler olduğu konusunda değişik görüşler vardır. Özet olarak bu isimlerden muradın; insanların tanışmasına, anlaşmasına sebep olan tüm isimler, diller olduğu veya meleklerin isimleri veya nesillerin isimleri yahut da bundan muradın dil değil de eşyanın özellikleri, diğer bir ifadeyle o özelliklerden oluşmuş ilmi şekiller olduğu ileri sürülmüştür.[589] Çağdaş bazı düşünürler de "esma"dan kastın bunlardan hiç biri olmadığını, buradaki ilahi muradın diller ve ıstılahlar değişse de hiç değişmeden kalan eşyanın cevheri, özü olduğunu ifade etmişlerdir.[590] Bu algıya uygun olarak Reşit Rıza da isimden müsemmanın kastedildiğini ifade ederek, haddi zatında hakiki ilmin "eşyayı zatında idrak etmek"[591] olduğunu belirtiyor. Hamdi Yazır'a göre ise burada kesin olan şey Âdem'e dil öğretildiği, ilim ve kelam sıfatlarına sahip kılındığıdır.[592]

Ta'limu'l-esma, insanın bir süreç içerisinde öğrenme yeteneğine ve özellikle Allah'ın insan nefsine, herhangi bir tayin ve tahdit olmaksızın, bütün eşyaya isim koyma yeteneğini koymasına delalet eder.[593] Esed'e göre bu mantıki tanımlama ve

---

[588] Bakara 2:31-33.
[589] Bkz. Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.1, s.482-486;Razi, *Mefatih*, C.2, s.192; İbn Kesir, *Tefsir*, C.1, s.222-224.
[590] Aişe Abdurrahman, *Mekal fi'l-İnsan*, s.37.
[591] Reşit Rıza, *Menar*, C.1, s.262.
[592] Yazır, *Hak Dini*, C.1, s.263.
[593] Reşit Rıza, *Menar*, C.1, s.262; İslamoğlu, *Meal*, s.16, 9. not.

dolayısıyla kavramsal düşünme melekesine delalet eder.[594] Allah halife sıfatıyla yarattığı insanın fıtratına bilme yeteneğini yerleştirerek bir taraftan, ona icra edeceği görevinde büyük bir destek veriyor diğer taraftan meleklere insanın hilafete layık olma sebebini izah etmiş oluyor.[595]

Ş. Ali Düzgün, bu ayetin, dünyanın yaratılmasında ve buna kaynaklık eden değerlerde insanın önemli bir rol oynadığına işaret ettiğini ifade ederek, ayetin zengin teolojik vurgularını şöyle ortaya koymaktadır: Öncelikle burada Allah Âdem'i meleklerden de üstün kılmış ve bunun doğal bir sonucu olarak "emanet"i onun omuzlarına yüklemiştir. Allah insana eşyanın isimleri öğretiyor, o da bunları bilme özelliği kazanıyor. Bu, ilim ve hikmete mutlak manada sahip olan Allah'ın bu iki niteliğini, sınırlı da olsa, insana ihsan etmesi anlamındadır. Âlim vasfıyla kendisine öğretilenleri öğrenmekte, Hakîm vasfıyla da kendisine öğretilmeyenleri keşfedip öğrenebilecektir. Dolayısıyla ayet insanın hem hazır değerler alma, hem de kendi adına değerler üretme potansiyeline sahip olduğunu ifade etmektedir.

Bir varlığı isimlendirme, ona sadece bir nitelik atfetme anlamına gelmez, aynı zamanda anlam ve önemini kazandırmayı da ifade eder. İsimlendirme kendine has yaratıcı bir eylemdir. Allah'ın yaratıcı faaliyeti, şekil vermeyi, birbirinden ayırmayı ve isimlendirmeyi içerir. Allah insana eşyayı isimlendirme yeteneği verince onu yaratıcı faaliyetine dâhil etmiş oldu. İnsan tüm yönlerden takdir edilmiş bir dünyanın içine atılmamış, aksine insan içinde yaşadığı hayatta anlamları keşfediyor ve hatta bu anlamları yaratıyor.

Yaşadığımız dünya her şeyiyle olmuş-bitmiş bir dünya değildir. Çünkü dünyanın bütün unsurları henüz isimlendirilmiş değildir. Dolayısıyla kıyamete kadar gelecek tüm insanların tarihin oluşunda belli bir payları olacaktır. Tarihi olmuş-bitmiş bir şey olarak gören düşünce, şu an yaşayan bizleri ve bizden sonra gelecek olanların varlıklarını anlamsızlaştırmaktadır. Hâlbuki Allah abes iş yapmaktan münezzehtir; her işi bir hikmete mebnidir.[596]

İkbal'e göre eşyaya isim koymak, varlık hakkında kavramlar üretmek anlamındadır; bu ise eşyayı *"teshir"* demektir.[597] Zira isimlendirmek tahakküm

---

[594] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.12, 23. not.
[595] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.1, s.407.
[596] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.65-70.
[597] İkbal, *Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s.30.

etmektir, müsemmayı hükmü altına almak demektir. Bu bakımdan tüm varlık insanın emrine âmâde yaratılmıştır. "O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendi katından (bir bağış olarak) emrinize âmâde kılmıştır. Elbet bütün bunlarda da düşünen bir toplum için sayısız mesajlar vardır."[598] Bu "teshir" yasasını Allah, varlığa yasalar koyarak ve insanı bu yasaları keşfedebilecek yeteneklerle donatarak icra etmektedir.

2.4.Emanet: İnsanın Tarihe Katılma İradesi

"Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yüklendi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir."[599]

Sözlükte korkunun gitmesi, nefsin mutmain olması anlamında[600] kullanılan "*emanet*"in bir din terimi olarak çok farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. İbn Aşur kelimenin; itaat, namaz, namazın, orucun ve guslün toplamı, tüm farzlar, dine tabi olma, iffeti koruma, tevhit veya Allah'ın birliğinin delilleri veya Allah'ın esmasıyla tecelliyatı, emanete riayet, akıl, hilafet" anlamlarında kullanıldığını ifade ettikten sonra, insan fıtratının bir gereği olmasından dolayı iman yani tevhid, akıl, eminlik ve yeryüzünün halifeliği anlamlarında kullanılmasının daha uygun olacağını belirtmektedir.[601] Buna göre emanet hilefeti kabul etmenin bir şekli, hilafet de emanetin pratik ve verimli olan veçhesidir denebilir.[602]

Emanet kavramı, insanı beşer olmaktan çıkarıp insan eden "irade" ve iradenin sonucu olan "ahlaki sorumluluk" olarak da anlaşılmıştır.[603] Reşit Rıza'ya göre ise emanet; "ahit ve misak"tır. Göklerin, yerin ve dağların emaneti yüklenmekten kaçınmalarının sebebi, anlamanın ve anlatmanın kendisiyle gerçekleştiği akıl yetisinden mahrum olmalarıdır. Sadece insanın bu yükü yüklenmesi ise aklın mekânı olması sebebiyledir."[604] Yine bu terim, "muhakeme, akıl, irade" olarak da açıklanmıştır.[605] Fazlur Rahman ise konuya bireysel boyuttan değil de sosyal bir

---

[598] Casiye 45:13.
[599] Ahzab 33:72.
[600] Isfehani, *Müfredat*, e-m-n- mad.; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C.1, s.140.
[601] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.22, s.126-129. Bkz. Isfehani, *Müfredat*, "emn" md; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.6, s.113
[602] Es-sadr, *Kur'an Okulu*, s.127.
[603] Aişe Abdurrahman, *Mekal fi'l-İnsan*, s.51,54; İslamoğlu, *Meal*, s.843, 6. not.
[604] Reşit Rıza, *Menar*, C.9, s.398.
[605] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.2, s.868, 87. not.

boyuttan bakarak emaneti,"yeryüzünde ahlaka dayalı bir sosyal düzen kurma"[606] vazifesi olarak anlamıştır. Fazlur Rahman'a göre Kur'an'ın insan davranışlarına yönelik emir ve yasaklarında daima bir toplum anlayışının bulunduğunu görüyoruz. Zira Kur'an insanı aynı zamanda "toplumsal bir varlık" olarak ele alır. "İnsanın bütün davranışları, "takva" ve "sıratı müstakim" gibi Kur'ani kavramlar açısından ancak toplumsal bir ortamda anlam kazanabilir."[607]

Bunların tamamını da "insanın, akıl ve hür iradeye dayalı yükümlülüğü" şeklinde anlamak mümkündür.[608] Daha öz bir ifadeyle söylemek gerekirse, emanet "insanlık"tır veya diğer bir ifadeyle, "beşere insanlığını veren tüm anlam ve değerlerdir" diyebiliriz.

İnsan bu "emanet"le artık değer üreten bir varlık haline geliyor. Bütün değer hükümlerini aklı ve ilahi vahiy yardımıyla bilebiliyor, eşyayı isimlendirebiliyor, en az iki hareket tarzı veya eylem arasında seçim yapabiliyor. İnsanın emanete talip olmasını, tarihsel sürece katılma iradesi olarak okumak gerekir. Bu iradesiyle insan, sahip olduğu değerlere uygun olarak çevresini değiştirebilir ve tarihe yön verebilir.

2.5. Ezeli Ahit: İnsanın Kendine Şahit Tutulması

"Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şâhit olduk, dediler."[609]

Bu misak tüm insanlarla yapılan bir fıtrat ve akıl sözleşmesidir. Allah'ın İslam fıtratı üzerine yarattığı her bir insan dünyaya geldiğinde iman, akıl ve istidlal yeteneklerine sahiptir.[610]

Yazır, "onları kendilerine şahit tuttu" ifadesini "kendilerini duymayan o şuursuz zürriyetlere "ben" ve "ben ötesi" şuurunun bilfiil kaynağını verdi: Her birine şuhut ve şehadet fıtratını, kendi nefsinde hakkın tesirini duymak ve duyurmak, itiraf ve şehadet etme yaratılışını, insanlık ruhunu verip hepsini Allah'ın bir oluşuna ve

---

[606] Razlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an* ,s.51.
[607] Açıkgenç, Alparslan, "Fazlur Rahman'ın Hayatı, Görüşleri ve Eserleri", s.22, (Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık* içerisinde)
[608] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.4, s.406. Ayrıca bkz. Aişe Abdurrahman, *a.g.e.*, s.60.
[609] A'raf 7:172.
[610] Reşit Rıza, *Menar*, C.9, s.387.

rububiyyetine şahit kıldı" şeklinde tefsir etmektedir.[611] Zemahşeri de ayette geçen Allah ile Ademoğlu arasındaki konuşmanın gerçek değil, temsili olduğunu, bunun ise; Allah'ın rububiyyetinin ve vahdaniyetinin delillerinin insanlar için ortaya konmuş olduğu, fıtratlarına Allah tarafından yerleştirilen ve onlar için mümeyyiz bir vasıf olan akıl ve basiretlerinin de buna şahitlik yapabileceği anlamına geldiğini ifade ediyor.[612] Buna göre ayet, bir olan Allah'a imanın, vahiyden önce, akılla mümkün olduğuna delildir. Maturidiler ve Mutezile, bir olan ilaha imanın aklen vacip olduğunu ifade ederler. Eş'ariler ise, bunun ancak şeraitle vacip olacağı görüşündedirler.

Ş. Ali Düzgün bu ayetin Allah insan ilişkisini dört farklı boyutta el e aldığını belirtiyor[613]: Allah insan iletişiminin birinci boyutunda ayet, insanın fıtraten hayatın en temel gerçekliği olan Allah'ı bilme ve O'na iman etme potansiyeline sahip olduğunu beyan etmektedir. Dolayısıyla Allah'ın gerçekliğinin kabulü, varlığı O'na bağlı olan diğer bütün alt gerçekliklerin doğru bir şekilde kavranmasının da başlangıcını oluşturur. İletişimin ikinci boyutu, insanın doğruyu yanlıştan, faydalıyı zararlıdan ayırdığı rüşt yaşında gerçekleşmektedir. Zira insanın fiili olarak "*kalu bela*" diyebilmesi ancak akıl ve tecrübe yetisinin aktüelleşmesiyle olmaktadır. Doğru hükme varmak ancak bundan sonra mümkün olmaktadır. Üçüncü boyutta ayet, kâinatta var olan her şeyin kendinden öte bir gerçekliğe işaret eden semboller olduğunu ve insanın bu sembollerle hakikati bulabilecek potansiyele sahip olduğunu ifade ermektedir. Dördüncü boyut, "kalu bela" ifadesinin ahiretteki insan hallerine tercüman olan yapısına ilişkindir. Kıyamet günü inkârcılar derin bir pişmanlık duyacaklar, dünyada göremedikleri gerçeği ahirette görecekler. "Onlar: "Evet; doğrusu bize bir uyarıcı geldi, fakat biz yalanladık ve Allah hiçbir şey indirmemiştir, siz büyük bir sapıklık içindesiniz demiştik" derler."[614]

Misak ayetinden şu dört sonuç açık olarak ortaya çıkar: Birinci olarak, insan sorumlu bir varlıktır, ikincisi; sorumluluk bireyseldir, üçüncüsü; insan bu sorumluluğun gereğini yerine getirebilmek için akıl, bilgi ve çeşitli yeteneklerle

---

[611] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.4, s.80-81.
[612] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.2, s.529-530. Benzer anlama için bkz. İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.9, s.168.
[613] Düzgün, *Sosoyal Teoloji*, s.42-43.
[614] Mülk 67:9. Bkz. Ahkaf 46:39;Mü'min 40:50.

donatılmıştır, dördüncü olarak; insanın bütün sorumluluklarının kaynağı ve temeli, Allah'ı bilmek ve O'na kulluk etmektir.

2.6. İnsan, Kader ve Tarih

Kader kavramı, genel muhtevası içinde, bir bütün olarak tüm varlığın dengeli düzenli ve yasalı hareket etmesini ifade ettiği gibi, varlık içinde özel bir konumu olan insanın yaratılış özelliklerini ifade eden müstesna bir kavramdır. Kader'in Kur'an'da ki bu kullanımı içerisinde Âdemoğlu, "yaratıcı bir faaliyet, yükselme halinde bulunan bir ruh, ileri yürüyüşünde vücudun bir halinden diğer haline doğru yükselen bir varlıktır."[615] Dolayısıyla kader insanın dışında, onu her tarafından kuşatmış zorba bir güç değil, tamamen insanın fıtrat özelliklerini ve iç imkânlarını ifade etmektedir. Bu sayede kendini kuşatan fiziki ve sosyal çevresiyle ilişkisi içerisinde, hem kendinin hem de kâinatın mukadderatına şekil vermek insanoğlunun kaderidir. Bu değişim ve gelişme işinde Allah insanla işbirliği yapar.[616]

Kur'an'a göre tarih hareketinin temelini insan ve onun iç dünyası oluşturur. Dolayısıyla tarihsel hareket hem mazisine hem de gayesine bağlı bir harekettir. Bu hareketin amacından kaynaklanan bir illeti vardır ve geleceğe yöneliktir.[617] Bu sebeple gelecek, tarihi gelişmenin asıl muharrik gücüdür. Zaman bilincine sahip insan, tarihsel sürecin dinamiği ve dayanağıdır. Toplumsal üst yapı, kapsadığı tüm ilişkiler, sistem ve müesseselerle insana, onun iç dünyasına dayanır. Bu İlahi yasa Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir. "Hiç kuşkusuz bir toplumun bireyleri kendi iç dünyalarını değiştirmedikçe Allah da o toplumun gidişatını değiştirmez."[618] Ayet açık bir şekilde, insanın iç dünyasının, üst yapının ve tarihsel hareketin kuralı ve temeli olduğu ifade ediyor.[619] İkbal'in ifade ettiği gibi insana düşen temel görev, kendi içsel zenginliğini keşfetmesi ve kendi iç imkânlarını seferber etmesidir. Özgür yaratıcı iradeye sahip olan insan Mutlak Realite'nin özgürlük ve hayatını paylaşabilecek güçtedir. Tanrı yarattığı evrende ona yeni ve sürekli bir düzen vermesi için insanı

---

[615] İkbal, Muhammed, *İslam'da Dini Tefekkür'ün Yeniden Teşekkül* s.28.
[616] İkbal, *a.g.e.*, s.29.
[617] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.90-94.
[618] Ra'd 13:11.
[619] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.137.

seçmiştir.[620] Değişim bireyde başlar sonra toplumsal bir boyut kazanır. Değişim toplumsal bir boyut kazandığında artık İlahi yasa hükmünü icra eder.

Newton ve Darwin âlemdeki düzeni "*mekanizma*" tabiri ile ifade eder, tüm hayat ve aklı (şuur) bu mekanizmanın bir sonucu olarak kabul ederler. A. Comte, tarihsel süreçle doğal süreci özdeş kabul ettiği için, bilimin gelişmesine uygun olarak insan zihninin metafizik, teolojik ve pozitivist aşamalardan zorunlu olarak geçeceğini iddia etmektedir.[621] Batı'da birçok felsefenin ve özellikle Materyalist tarih algısının bu temel üzerine bina edildiğini görüyoruz. Marksist felsefede, insanın fikirleri, duyguları, inancı, ahlakı, sosyal, siyasi ve iktisadi müesseseleri, içinde bulunduğu ekonomik ve tarihi durumların bir sonucu olarak ortaya çıkar.[622] İnsan bilinci varoluşun şekillerini belirlemez aksine iktisadi ve sosyal hayatın şekilleri bilinci belirler. Marx'ın ifadesiyle, "insanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine bilinçlerini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır."[623] Bu anlayışın tabii sonucu fertlerin bağımsız bir gerçekliklerinin olmadığı, biricik gerçeğin toplum olduğudur. Marksist düşüncede Tanrı ve din tümden reddedilmiş[624], evren, felsefe ve bilim ışığında açıklanmış, insan ve toplum doğa temelli, doğanın ürünü varlıklar olarak tanımlanmıştır.[625] Bu yüzden tarihte farklılaşmış bir doğal sürecin hâkim olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla tarihin "*ideler*", "*tanrısal güçler*" vb. tarafından değil, üretim tarzlarına ilişkin ve zorunlu yasalar tarafından oluşturulduğu inancı benimsenmiştir.[626]

Yaşadığı hayat içerisinde insanı paranteze alan tüm tarih algıları temelde mekanist bir karakter taşır. Fakat Kur'an âlemi yaratılmış, olmuş-bitmiş bir hadise olarak görmez; aksine her an yaratılmakta ve gelişmekte olan bir hadiseler bütünü olarak gözler önüne serer.[627] Bu bakımdan İkbal Allah-Âlem ilişkisini "*organizma"* olarak tabir eder. Buna göre Allah'ın davranışı olan âlem sürekli gelişmekte, büyümekte ve kendini yeniden üreterek organizmalaşmaktadır. İkbal'e göre bunun

---

[620] İkbal, *a.g.e.*, s.125-126.
[621] Bkz. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.464-471.
[622] Muhammed Kutup, *İslami Açıdan Tarihe Bakışımız*, s.119 vd.
[623] Marx, Karl, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev.Sevim Belli, Sol yay., Ankara, 1976, s.32.
[624]Ernest Wolf-Gazo, "Batı'da ve İslam'da Allah Anlayışına Felsefi Bir Yaklaşım", çev. İbrahim Özdemir, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.3, S.2, s.3.
[625] Bıçak, Ayhan, *Tarih Metafizikleri*, s.174.
[626] Özlem, *a.g.e.*, s.157-158.
[627] Fatır 35:1.

kaynağı, hayat ve akıl (şuur) dır. Allah-Âlem, Allah-İnsan ilişkisi organizma ile ifade edilince, artık fizikte temel kavram olan "sebep" değil de, "amaç" ve "hedef" kavramları öne çıkmaktadır. Nasıl ki Allah bir amaç ve hedef doğrultusunda davranışta bulunuyorsa, aynı şekilde âlem içindeki insan da hayat ve akıl tecrübesiyle amacı ve hedefi olan davranışlarda bulunur, mekanizmayı organizmaya çevirir. Fakat burada söz konusu olan süreç, mekanist/determinist algılarda olduğu gibi, amaç ve hedefi belirlenmiş bir geleceğe doğru mecburi bir gidiş değil, tam olarak kendini oluşturma süreci şeklinde anlaşılmalıdır.[628]

Kur'an Allah-İnsan ilişkisinde fatalizmi de, determinizmi de onaylamaz. Çünkü her iki anlayış da insan iradesini nefyetmektedir. Tarihte insana rol vermeyen bütün düşünce biçimleri Kur'an'a aykırılık arz eder. M. Şemsettin Günaltay fatalizmi ve determinizmi şöyle tanımlar: "Fatalizm, her şeyi tabiatüstü bir kuvvetin tesirine bırakmak ve her şeyin ezelde bir kuvvet tarafından düzenlenmiş olduğuna inanmaktır. Fatalistlere göre her şey ezelde takdir ve tayin edilmiştir. Öyleyse takdir edilen şey ne ise hiç şüphesiz ki o zuhur edecektir. Takdire karşı tedbirin hiçbir faydası yoktur. Görülüyor ki fatalistler nazarında insan dâhil olmak üzere bütün tabiat ezeli takdirin mahkûmudur. Fiillerin ve olguların ortaya çıkışını gerektiren zorunluluk tabiatın dışında ve onun üzerindedir… Fenni ve tecrübi yöntem olan determinizm alemde meydana gelen bütün fiilleri ve olayları illiyet prensibi ile açıklamak olup, her çeşit olayın bir takım illetlerin ve sebeplerin zorlamasıyla ortaya çıktığını kabul etmektir. Dolayısıyla determinizm, tabii kanunların kapsamı ve düzeni, her eserin bir müessiri olduğundan onun da tabii bir müessiri olacaktır. Dile getirilen müessir, insanı o fiilin icrasına sevkeden sebepten başka bir şey değildir. İnsandaki irade o belirli sebebe uygunluk göstermekte olup asli anlamda bir etkinliği yoktur. Gerçek müessir olan insanın iradesi ve ihtiyarı değil, silsile-i illetlerdir."[629]

Büyük müslüman mütefekkir İkbal'in "*Hodi*" (ben, ego, şahsiyet, inkişaf) felsefesine göre Tanrı "*mutlak ben*", insan da "*cüz-i ben*"dir; her ikisi de hakikattir ve her ikisi de yaratıcıdır. Bu bakımdan İkbal'e göre "insan Allah'ın yaratıcı faaliyetine katılan, özgür irade sahibi bir varlıktır. Allah kendi yaratıcı faaliyetine insanı katarak, âlemi oluşturmak istemektedir. Bu anlamda açık bir geleceğe doğru Allah ve insan

---

[628] Eliaçık, *Muhammed İkbal*, s.40-41.
[629] Bk. Günaltay, M. Şemsettin, *Zulmetten Nura*, Tevsi Mat., İstanbul 1331, s.351-353.

beraber yürümektedirler. Olaylar oldukça bilinmektedir. Bu anlamıyla kader, Allah'ın insan ile birlikte yaptığı tarihsel bir yürüyüştür."[630] Kur'an'da "*istisna*" yapmayı emreden ayeti[631] de bu bağlamda ele almak gerekir. Ayet geleceğin insanın tasarrufunda olmadığını, mutlak tasarruf yetkisinin Allah'a ait olduğunu beyan ediyor. Buna göre insana fiillerinde tam özgürlük verip Allah'tan bağımsız bir alan yaratma düşüncesi İslam inancına aykırıdır. Tarihsel hadiseler insan iradesinin ve İlahi iradenin birlikte taallukuyla meydana gelmektedir.

Cebir fikri Kur'an'a taban tabana zıt bir düşüncedir. İnsan iradesini yok sayarak Kur'an'ın cebri savunduğunu ileri sürmek, Kur'an'ın dayandığı temeli yıkmak demektir.[632] Çünkü cebir inancı insan benliğini harap eder.[633] Cebir, insanın kişilik bilincini harap ettiği için, buna bağlı olarak gelecek, toplum, ümmet ve insanlık bilinci de kaybolur. Zira kişilik bilinci geliştirememiş insanlar, "*gelecek tarih*" şuuruna sahip olamadıklarından, toplum ve insanlık bilinci de geliştiremezler. Hâlbuki Kur'an'ın ve bir bütün olarak dinlerin varlık sebebi insan ve onun benliğidir. Bu temel yok edildiğinde kendi emrine musahhar kılınmış tüm varlık da varoluş gayesini kaybedecek, hatta yaratılış hikmete aykırı olacaktır. Oysa Allah her şeyi anlamlı, amaçlı ve hikmetine uygun yaratmıştır.

Fazlur Rahman'a göre cebrî kader anlayışının müslüman toplumlarda yaygın kabul görmesi, öncelikle Eş'ari kelam ekolünün bir başarısıdır. Onlar Allah'ın mutlak kudretini ispat edebilmek için insan iradesini reddetme raddesine gelmişlerdir. İkinci olarak, özellikle 16. yüzyıldan sonra Panteist Sufi görüşlerin yayılması ve en fazla da Farisiler gibi gelişmiş milletlerin kadercilik anlayışları ile yoğrulmuş dünya görüşlerinin Müslümanlar arasına girmesi, cebri kader algısının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu tür etkilerle Kur'an'daki "kader" anlayışı, insan davranışları da dâhil her şeyin önceden Allah tarafından takdir ve tespit edilmesi şeklinde yorumlanmıştır.[634] Bunun Kur'an'ın "kader" anlayışının yanlış yorumu olduğunu ifade eden Fazlur Rahman kendi görüşünü şöyle ifade ediyor: "Aslında kader, "ölçmek"

---

[630] Eliaçık, R. İhsan, *Çağa İz Bırakan Müslüman Önderler: Muhammed İkbal,* İlke yay., İstanbul, 2010, s.69.
[631] Kehf 18:23-24.
[632] Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu yay., Ankara, 2000, s.55.
[633] Serdar, Ziyauddin, *İslam Medeniyetinin Geleceği*, s. 53.
[634] Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.59.

demektir, ifade ettiği mana ise şudur; yalnız Allah mutlak sonsuz olduğu halde, diğer bütün mahlûkat yaratılmışlık damgası olan "ölçülme" özelliğini taşır… Kur'an'a göre Allah bir şey yaratacağı zaman, o şeyin kabiliyetlerini ve davranış kanunlarını (emir veya hidayet) mahiyeti içerisine yerleştirir. Böylece o şey, bir düzen içerisine girmiş olur ve âlemde bir etken (faktör) durumuna geçer. Evrendeki her şey mahiyeti içerisine yerleştirilmiş kanunlar çerçevesinde hareket ettiği, yani Allah'ın emrine doğrudan doğruya uyduğu için, tüm evren müslümandır."[635] Buna göre düşünür kaderi "varlığın fıtrat kanunları" olarak anlamaktadır.

İkbal de kaderi "bir şeyin iç vüs'ati, fıtratının derinliklerinde saklı bulunan imkânlar"[636] olarak anlar. Kur'an'ın kader kavramı çerçevesinde dinamik bir kâinat ve tarih algısına sahip olduğunu belirten İkbal, bunun tam aksini ifade eden cebir inancını reddeder ve "benim fikrimce, kâinat, önceden düşünülüp yapılmış bir planın zamanî bir şekilde işleyişi fikrinden Kur'an'ı Kerim'in görüşüne daha yabancı bir şey olamaz"[637] der ve "O yaratılışta ne dilerse (onu) artırır"[638] ayetinin ışığında yaratılışın olmuş bitmiş bir hadise olmadığını, kâinatın artıp genişlemeye elverişli bir şekilde düzenlendiğini ifade ederek[639], Allah için her saniyenin asli, mutlak surette yeni ve evvelden tahmin edilemeyen keyfiyetleri ihtiva ettiğini belirtir.[640]

Geleneksel kader inancı çerçevesinde kapalı bir kâinat, tüm yönlerden belirlenmiş bir gelecek düşüncesi geliştirilmiştir. Bu düşünce içerisinde Allah'ın yaratmasının yönü kesin olarak tayin ve tespit edildiğinden, İlahi ilim canlı ve yaratıcı bir faaliyet olarak değil de, önceden tayin ve takdir edilmiş eşyanın varlığını pasif olarak aksettiren bir nevi ayna şeklinde telakki edilmiştir. İkbal bu şekildeki yanlış kader inancının Allah'ı fiiline mecbur ettiğini ifade ediyor. "İlm-i İlahiyi bir nevi aksettirici ayna tasavvur etmekle, O'nun müstakbel hadiseleri önceden bilme fiilini kurtarmış oluruz; ancak muhakkak olarak bunu O'nun hürriyeti pahasına yapmış oluruz."[641] İkbal geleceğin Allah'ın ilminde mevcut olduğunu, ancak bunun muayyen bir hadiseler nizamı olarak değil de açık bir imkân olarak önceden mevcut olduğunu

---

[635] Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.59.
[636] İkbal, Muhammed, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s.67.
[637] İkbal, *a.g.e.*, s.72.
[638] Fatır 35:1.
[639] İkbal, *a.g.e.*, s.26.
[640] İkbal, *a.g.e.*, s.67.
[641] İkbal, *a.g.e.*, s.95.

belirtiyor.[642] Diğer bir ifadeyle, İkbal'e göre Allah'ın ilmi, külli bir "ezeli şimdi" halindedir; geleceği kapsamaz. Aksi bir düşünce kapalı, sabit ve tam olarak önceden belirlenmiş bir âlem fikrine götürür ki, burada yaratıcılığa, yeniliğe ve değişime imkân kalmaz. Katı determinizm ve kadercilik insanı faaliyetten engeller. Hâlbuki yaratılış önü açık bir gelecektir ve Allah da geleceği açık bir imkân olarak bilir.[643]

Ebu Hanife'nin, dış dünyada meydana gelen ve bu arada insandan sadır olan tüm fiillerin, Allah'ın ilmi dairesinde olduğunu, Levh-i Mahfuz'a hükmen değil de vasfen yazıldığını belirtmesi[644] de, dinamik bir kâinat ve tarih anlayışını ifade etmektedir. Hanefilere göre, kıyamete kadar olacak şeylerin hükmen değil de vasfen yazılması demek, Allah'ın eşyayı dilediği gibi düzenlemesi, onların bazısını bazısına rabdetmesi, her ne kadar adi sebepler olmaksızın yaratmaya kudretli olsa da hikmeti gereği, oluşu sebeplere bağlaması anlamındadır. Vasfen yazmasının anlamı, kesbi sebepler ve ihtiyari ilkelere bağlı yazmasıdır. Çünkü vasıflar mevsuflarına bağlı kayıtlardır. Yazmasının hükmen olmaması, sebeplere bağlamaksızın kesin ve nihai kararla yazmamasıdır.[645] Bu bakımdan ezelde belirlenmişlik imgesini, genel ilkelerin, tümellerin, davranış kalıplarının ve yasaların belirlenmesi olarak anlamak gerekmektedir. Aksi takdirde zaman ve mekânda meydana gelen tikel olguları açıklama ve anlamlandırma çabası güçleşecektir.[646]

Şüphesiz insanın bilgisi istidlali bir karakterdedir. Yani kendi dışındaki bir varlığa bakarak bilgi sahibi olur. İkbal Allah'ın ilminin böyle tasavvur edilemeyeceğini, çünkü "muhit" olan Allah dışında bir "ğayr" olmadığını ifade eder. Bu bakımdan fikir ve amel, yani ilim fiili ile yaratma fiilinin Allah için aynı anlama geldiğini söyler.[647] Bu bakımdan Allah'ın ilmi her an aktif ve yaratıcı bir ilimdir. Aksi durum ilahi ilmi varlık karşısında pasif bir konuma sokar ve bununla gerçek bir "*Hâlik*" fikrine ulaşmak mümkün olmaz. İkbal bunu şöyle ifade eder: "İlm-i İlahiyi bir nevi infiali ilm-i külli tasavvur etmekle de bir Halik fikrine vasıl olmak mümkün

---

[642] İkbal, *a.g.e.*, s.96.
[643] Eliaçık, *Muhammed İk*bal, s.55-56.
[644] Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.72. (Mustafa Öz, İmam-ı Â'zamın Beş Eseri, MÜİFV. Yay., İstanbul, 2002 içinde)
[645] Kazanç, Fethi Kerim, *Fıkh-ı Ekber Şerhleri ve İlyas b. İbrahim es-Sinobi'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), D.E.Ü.S.B.E., İzmir, 1991, s. 56-57.
[646] Kazanc,F. Kerim, "İslam Kelamında İnsan fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.VII, 2007, S.4, s.130-131.
[647] İkbal, *a.g.e.*, s.94.

değildir. Eğer tarih, evvelden taayyün etmiş bir hadiseler nizamının peyderpey tezahür eden fotoğrafı diye telakki edilecek olursa, o halde ne yenilik, ne de ibda için mahal kalır. Neticede, hilkat kelimesine mana veremeyiz."[648] Şuurlu benlik, sıralı bir zamanla sınırlandırılmayan, aksine ân be ân onu yaratan ve tamamen hür ve orijinal olan, tam bir süreçte yaşar.[649]

Müslüman düşünce geleneğinde kader inancı ile tarih algısı arasında sıkı bir bağlantı vardır.[650] Gerek tek tek olaylar ve gerekse genel olarak tarih, İlahi iradenin bir açılımı olarak okunur.[651] Bu durumda doğal bir olayla sosyal bir olay arasında, müsebbibi açısından, hiçbir fark kalmamaktadır. Artık tarihsel olayların sebebini yine tarihin içinde aramak beyhude bir çabadır. Tarih insanın değil de Tanrının tarihi olarak okunduğunda, insanın hiçbir çabasının tarihsel değişimlerde etkili olmayacağı ve dolayısıyla kendisinin İlahi irade karşısında doğal bir nesneden farkı kalmayacağı kendiliğinden ortaya çıkar. Bunun bir istisnası olarak Mutezile, tarihe kutsalın tarihi gözüyle bakmamış, tarihi, tarih ve toplum üstü hakikatlerle açıklama yoluna gitmemiştir. Bilakis Mutezile, akılcı, eleştirel ve çözümlemeci bir metotla tarihe yaklaşarak mitolojik ve kutsal tarih algısından uzak durmuştur.[652]

Kur'an'a göre tarih, insanın kendisini bir bütün olarak gerçekleştirebilmek için ortaya koyduğu çabaların bütünüdür. Yani Kur'an tarihten insanın tarihini anlamaktadır. Burada determinist tarih algılarında gördüğümüz türden bir zorunluluk ve her yönden belirlenmişlik görmeyiz. Allah her insanın kaderini kendi boynuna asmıştır.[653] Dolayısıyla insan belirlenmemiş ancak belirleyici bir konuma yükselmiştir.[654]

Bununla birlikte tarih ile insan arasındaki ilişki çift yönlü bir ilişkidir. Tarih bir taraftan insan ürünü bir alan iken, diğer taraftan insanı biçimlendiren,

---

[648] İkbal, *a.g.e.*, s.96.
[649] Riffat Hassan, "İkbal'in Düşüncesinde İrade Hürriyeti ve Kader", çev., Ahmet İshak Demir, *KADER*, 2:1 (2004),s. 85.
[650] Evkuran, Mehmet, *Sünni Paradigmayı Anlamak-Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, Ankara, 2005, s.217.
[651] Evkuran, Mehmet, "Tarihçiliğin Bunalımı ve Tarih'in Doğuşu", s.59-60; Rif'at eş-Şeyh, *Tefsiru Mesari't-Tarih*, 2000, s.57.
[652] Aydınlı, Osman, "Mu'tezile'nin Tarih Algısı", *İslami İlimler* Der., Yıl:3, S.2, (Güz 2008), 78,88.
[653] İsra 17:13.
[654] M. Kutup, *İslami açıdan Tarihe Bakışımız*, s.40-50.

şekillendiren, dönüştüren dinamik bir yapıdır.[655] İnsan bir taraftan tarihin öznesiyken, diğer taraftan nesnesidir. Tarihin öznesidir, çünkü Allah insanı hem hayrı hem de şerri tercih edebilecek bir kabiliyette yaratmış, felahı veya helaki onun amellerine bağlamıştır. "Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verene, Sonra da ona iyilik ve kötülükleri ilham edene yemin ederim ki, Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiştir, Onu kötülüklere gömen de ziyan etmiştir."[656] Nefsin düzenlenmesinden kasıt, ruhun üfürülmesiyle[657] birlikte Âdemoğlunu, kemale ulaştıracak tüm yeteneklerle donatılmasıdır.[658] Allah, geleceğini ve tarihini belirleme hakkını insanın ellerine vermiştir. "Ve Biz, her bir insanın kaderini kendi çabasına bağlı kıldık. Nitekim kıyamet günü onun önüne, (dünyada yapıp ettiği) her şeyi kayıtlı bulacağı bir sicil koyacak (ve diyeceğiz ki): Oku sicilini! Bu gün kendi hesabını görmek için sen sana yetersin."[659] Buna göre sorumluluk insanın kendi istek ve amellerine bağlıdır.[660] İnsan aynı zamanda tarihin nesnesidir, çünkü o, ilahi yasalardan bağımsız bir hayat süremez. İnsanın tüm davranışları sonuçta Allah'ın kâinata ve tarihe koymuş olduğu yasalar dâhilinde olmak zorundadır. Buna göre "tarih, hakikatte olduğu gibi insan amellerinin aracılığı ile hayata, insana ve kâinata hükmeden Allah'ın sünnetleri ile bağlantılı yeryüzünde cereyan etmekte olan Allah'ın kaderidir."[661] Diğer taraftan tarihe "edinilmiş becerilerin kuşaktan kuşağa iletilmesi içinde bir ilerleme"[662] olarak baktığımızda, insanın bir anlamda tarih tarafından üretildiği söyleyebiliriz.

Kur'an'da doğrudan doğruya insanlara seslenilir ve toplumsal değişmenin ekseni olarak odağa insan yerleştirilir. Bu durumda bir değişim ve dönüşümüm yaratılmasında en büyük yük ve sorumluluk insana yüklenmektedir. Din ona irade hürriyeti ve her şeyini kendisiyle belirleyeceği bir kudret verir. Bedeni maddi çevre ve zamanla mahduttur fakat zatı mahdut değildir. Maddi dünyanın bütün engellerini aşabilecek bir kudrete sahiptir. Kur'an hem tarihsel yasaların, hem de doğa yasalarının keşfedilebilir ve kontrol altına alınabilir olduklarını bildirir ve insana

---

[655] Söylemez, M. Mahfuz, "Tarih Üzerine Notlar", *Milel Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Dergisi*, C.4, S.3, (Eylül-Aralık 2007), s.10-11. Krş. Şeriati, İslam Bilim, s.416-420.
[656] Şems 91:7-10.
[657] Hicr 15:29; Secde 32:9;Sad 38:72.
[658] Yazır, *Hak Din Kur'an Dili*, C.8, s.473.
[659] İsra 17:13-14.
[660] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.5, s.130.
[661] Muhammed Kutup, *İslami Açıdan Tarihe Bakışımız*, s.206.
[662] Carr, E.H., *Tarih Nedir*?, çev.Misket Gizem Gürtürk, İletişim yay., İstanbul, 2005, s.129.

geniş bir imkânlar alanı sunar."[663] Bundan dolayı İslam'a göre insanın hayat şeklini belirleyen şey maddi durumlar değildir. Aksine insanın toplumsal hayat şeklini ve yaşam tarzını belirleyen şey yine kendisidir. İnsanın toplum içerisinde yaptığı bir eylem, ne Hegel'de olduğu gibi "mutlak ruh"un bir tecellisi ve ne de Marx'ta olduğu gibi üretim araçlarının bir yansımasıdır.[664] İslam iktisadi ve maddi güçlerin tek başına beşer toplumunda herhangi bir değişimi ve dönüşümü gerçekleştireceğini kabul etmez. İslam'a göre insanın dışında meydana gelen değişimin sebebi, onun içinde meydana gelen değişimdir. Bundan dolayı İslam tarih felsefesinin "manevi tarih felsefesi" olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İslam insanı "manevi varlık" olarak görür.[665]

Geleceği inşa etme işini bütün müminlere bir emir olarak yönelten Kur'an geçmişe saplanıp kalan bir anakronizmi de reddeder. Geçmiş nasıl mümkünlerden birisinin gerçekleşmiş hali ise, gelecek de kendinde zorunlu olaylara sahne olmayacaktır. Yani gelecek bir imkân alanı olarak tamamen açıktır ve olmuş bitmiş bir şey değildir. İnsanlar özgür iradeleri ile mümkünlerden birini gerçekleştirerek geleceğe şekil verirler.[666] İslam ortaya koyduğu ilke ve prensiplerle, insanın önüne ferdi ve toplumsal ilerleme ve gelişmenin her türlü imkânlarını koyar.[667] Seyyid Kutup İslam'ın değişimci karakterini şöyle ifade ediyor: "İslam, hayatın sürekli bir gelişim hareketidir. Herhangi bir zamanda ve herhangi bir neslin tarihsel gerçekliğini ideal olarak sunmaz; mücerret bir olgu olarak onu temize çıkarıp süsleme amacında da olmaz. İslam'ın asıl misyonu, söz konusu olguyu değiştirmek ve güzelleştirmek ve hayatın değişen yönlerine yönelik yaratıcı faaliyetleri sürekli canlı tutmaktır."[668] Bu bakımdan anakronizme düşmeden tarihe dönmek aslında geleceği okumak demektir. Bu anlamda 'tarih, geçmiş bilgisi olmaktan çok gelecek bilgisidir.[669]

---

[663] Ş. Ali Düzgün, *Aliya ve Kurucu İrade Olarak İslam*, s.7.
[664] Sıddıki, *a.g.e.*, s. 179.
[665] Sıddıki,*a.g.e.*, s. 181.
[666] Görgün, Tahsin, "Kur'an ve Tarih", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları I*, Ensar Neşr., İstanbul, 2000, s.135.
[667] Seyyid Kutup, *Fi't-Tarih*, s.17-18.
[668] Seyyid Kutup,*a.g.e.*, s.18-19.
[669] Emre, Akif, *"*Cevdet Paşanın Latin Vatandaşları*", Yeni Şafak Gazetesi*, 1 Eylül 2009.

C- Din: Tarihsel Değişimin Temel Dinamiği

Tarih "insanın, birey ve toplum olarak, zaman sürecindeki hareketidir."[670] Bu tanım genel bir kanaat olarak benimsenmesine rağmen, tarihin harekete geçirici etkeninin ne olduğu konusunda farklı görüşler ortaya konmuştur. Yani tarih felsefesindeki yaygın ifadesiyle "*tarihin motoru nedir*?" sorusuna farklı cevaplar verilmiştir. Tarih felsefesinin ve toplumbiliminin kurucusu kabul edilen İbn Haldun'a göre tarihsel hareketin temel dinamiği, "*asabiye*", Toynbee'ye göre "*saldırı ve savunma*", Faşistler'e göre "*ırk*", Marx'a göre "*ekonomi*", Weber'e göre "*duygu ve iman*", Schiller'e göre, "*aşk ve açlık*", ırkçı düşünceye muhalif bir çok tarihçiye göre "*kişiler ve kahramanlar*", Katoliklere göre ise "*ilahi inayet* (providence) tir.[671]

Tüm bu teoriler, doğrudan ve dolaylı bir şekilde, değişimin temeline insanı yerleştirmiştir. Bu noktada insanı değişimin dinamosu durumuna getiren temel etken nedir? Zihniyeti belirleyen faktör nedir? Aşkın, özlemin, fedakârlığın, ümidin, hayalin, mücadelenin, aklın, bilginin en yüksek seviyelerine sahip olduğu gibi, hırsın, intikamın, şehvetin, kin ve düşmanlığın da akıl almaz boyutlarına sahip[672] olan insanda, potansiyel olarak mevcut olan bu duyguların kinetik hale gelmesi nasıl bir sürecin sonunda olmaktadır? vb. sorulara verilecek cevaplar önem kazanmaktadır. Doğudan ve Batıdan birçok düşünür bu sürecin yasalarını ve temel etkenini keşfetmek için çalışmışlardır. Kur'an'a göre bu temel etkenin din olduğu söylenebilir. Peygamberler tarihi dinin özünde modernleştirici, yenileyici ve dönüştürücü niteliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

İlk insan ve ilk toplumla birlikte dinin var olduğu genel kabul görmüş bir gerçektir. İnsanlık, bu güne kadar dinsiz bir toplumun varlığına şahit olmamıştır. Eski Yunan filozoflarından Plutargue de: "Dünyayı dolaşın, duvarsız, edebiyatsız, kanunsuz, servetsiz şehirler bulacaksınız, fakat mabetsiz ve mabutsuz bir şehir bulamayacaksınız" derken, bu gerçeğe vurgu yapmıştır.[673] Dolayısıyla insanlık tarihi diğer taraftan dinler tarihi olarak görülebilir.

Dinin insan fıtratının ayrılmaz bir parçası olduğunu Kur'an "*fıtratallah*" kavramıyla ortaya koyuyor: "(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah

---

[670] Şeriati, *İslam Bilim*, s.424.
[671] Şeriati, *İslam Bilim*, s.425-452.
[672] "İnsan tatminsiz yaratılmıştır" Mearic 70:19.
[673] Kahraman, Ahmet, *Mukayeseli Dinler Tarihi*, İstanbul, 1984, s. 14.

insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler."[674] Ayet açık olarak yüce bir güce inanma, bağlanma duygusunun fıtri olduğunu, bu duygunun hiçbir şekilde tam olarak yok olmayacağını, tebdile[675] uğramayacağını ifade ediyor. Din Allah'ın insanın tabiatına yerleştirdiği en temel duygulardan biridir. Diğer bir ifadeyle insanlığın değişmez değerlerinin kendisinden neşet ettiği din fıtridir, ontolojiktir.[676]

Din tarihin hiçbir döneminde insan ve toplum hayatındaki önemini kaybetmemiştir. İster değişimin temel unsuru ister değişimin önündeki en büyük engel olarak görülsün, din gündemin en başındaki yerini muhafaza edegelmiştir. 21. yüzyılda dinin önemini kaybedeceği şeklindeki bilimsel kılıklı ideolojik yaklaşımlar, içinde yaşadığımız zaman içerisinde dinin yükselen bir değer olduğunun görülmesiyle tüm geçerliliklerini kaybetmişlerdir.[677]

Din psikolojik bir tatmin sağlaması yönüyle ferdi ilgilendiren psikolojik bir cihete, sosyal bütünleşmeyi sağlaması yönüyle toplumu alakadar eden sosyolojik bir cihete sahiptir.[678] XVIII ve XIX. Yüzyıllar boyunca Batı'da ortaya çıkan aşırı sübjektivizm dini tamamen ferdi bir olaymış gibi algılama eğilimi doğurmuş olsa da XIX. Yüzyılın sonlarına doğru bu algı değişmeye başlamış, artık din sosyal bir olgu olarak anlaşılmaya başlanmış; toplumun bir gerçeği olarak görülmüştür. Bu da dinin objektif yönünü oluşturur.[679]

Toplumların tarihine baktığımızda dinin, kültür ve medeniyet oluşumunda çok büyük bir etkisinin olduğu görülür.[680] Dinsiz bir millet tarihsel süreç içerisinde görülmediği gibi, medeniyet kuran milletlerin de güçlü dini duygulara sahip olduğunu

---

[674] Rum 30:30.
[675] Yukarıdaki ayette "tebdil"den , Nisa 4:119'da ise "tağyir"den söz edilmektedir. Tebdil; "zati varlığın değiştirilmesi", Tağyir; "vasfının değiştirilmesi" anlamına gelir. Tebdil ve tağyir kelimelerinin kök manalarından yola çıkarak, fıtrat üzerinde tağyirin mümkün olduğunu fakat tebdilin sadece Allah'a ait olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. İslamoğlu, Mustafa, *Meal* s.799, 9. not.
[676] İslamoğlu, Mustafa, *Meal*, s.799, 9. not.
[677] Şentürk, Recep, *Günümüz Batı Toplumlarında Din ve Din Sosyolojileri*, İstanbul, 2001, s.15-16.
[678] Bilgiseven, Amiram Kurktan, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1985, s.19. Ayrıca bkz. Okumuş, Ejder, "Artuklularda Din-toplum İlişkileri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz-2008, C. 7, S. 26, s. 237 vd.
[679] Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, s.137;Gustave Menshing, *Dini Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın, Konya, 1994, s.3. XX. yüzyılın başlarından itibaren ilmi ve tecrübî metotlarla bir Din Sosyolojisi disiplininin kendini kabul ettirmesi ve ortaya koyduğu başarılar, dinin toplumsal ve objektif yönünü açıkça ortaya koymuştur.
[680] Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 208.

görüyoruz. Çin, Hint gibi Doğu medeniyetleri, Yunan, Roma, İslam gibi Akdeniz havzasında kurulan medeniyetler ve mevcut haliyle Batı medeniyeti bunun örnekleridir. Din toplumlar için başlangıçta "inşa edici unsur", sonrasında da tarihin hâkimi yapan "kurucu unsur"dur.[681] Dolayısıyla dinlerin tarihsel değişimin temelinde yer alan en esaslı unsur olduğu tarihi bir gerçektir. Örneğin, İslam doğduğu vakit örgütlendirici ve modernleştirici bir ortam meydana getirmiş, Hıristiyanlık da Avrupa'nın vahşi kabileleri arasında bir uygarlaşma ve modernleşme etkisi yaratmıştır. Protestan kiliselerinin kurulmasıyla sonuçlanan reformasyon dönemi, dinin değişimdeki rolünü gösteren en net olaylardan birisidir.[682]

Din ile sosyal değişme arasında üç yönlü bir ilişki kurulmaktadır. Din bir taraftan sosyal değişmenin önündeki engellerden biri olarak görülürken, diğer taraftan, toplumsal ve ekonomik değişimin motor gücü olarak kabul edilmekte, hatta dindeki değişmelerin sosyal değişmenin bir sonucu olduğunu ifade eden yaklaşımlar da söz konusudur.[683]

Weber, dini bir taraftan değişime engel görürken, diğer taraftan sosyal ve ekonomik değişimin temel unsuru olarak görmektedir. Weber, Antik Yunan'da yaşanan büyük kültürel yaratıcılığın, o dönemde buna engel olacak güçlü bir ruhban sınıfının bulunmamasının sonucu olduğunu ileri sürerken, diğer taraftan, Hint kast sisteminin yüzyıllar boyunca önemli bir değişikliğe uğramaksızın varlığını sürdürmesinin de Hindistan'da köklü dini inançların koruyucusu olan Brahman sınıfının sayesinde olduğunu kabul etmektedir. Yine Weber'e göre dini ve ahlaki değerler, sosyal ve ekonomik değişimin temel faktörü olabilir. Weber Hıristiyanlığın Protestan yorumunun, Batı'da modern kapitalizmin doğuşunda, sosyal ve ekonomik değişimde ve dolayısıyla yeni değerlerin yaratılmasında temel unsur olduğunu da iddia etmektedir.[684]

---

[681] Düzgün, Ş. Ali, "Dinde Evrenselin Yerele Karşı Mücadelesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi (KADER),* C.8, S.1 (2010), s. 2.
[682] Düzgün, Ş.Ali, "Değişim Kavramı ve Toplumsal Değişimin Şartları", *AÜİFD.*, 1998, S. XXXVIII, s.310.
[683] Harman, Ömer Faruk, "Sosyal değişme ve Dinler", *Kutlu Doğum, 2002, Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam,* Ankara, 2007, s.107.
[684] Harman, Ömer Faruk, *a.g.m.*, s.108.

Durkheim de dini toplumun bir ürünü olarak görmekle beraber, hemen hemen bütün sosyal kurumların dinden doğduklarını savunmaktadır. Ona göre zihnin bütün kalıpları ve bunun sonucu olarak bilimin kategorileri dini bir mahiyettedirler.[685]

Fransız sosyologlardan Gustave Le Bon da aynı şekilde, dinlerin insanlık tarihinde meydana gelen temel kırılmalarda en güçlü faktörlerden biri olduğunu, inançta meydana gelen değişmeleri büyük sosyal değişimlerin izlediğini ifade ediyor.[686]

İbn Haldun, dini toplumların yükseliş ve çöküşlerinde temel unsur olarak görmektedir. Ona göre din, temel toplumsallık ilkesi ve egemenliğin ve mülkün sağlayıcı ilkesi[687] olarak kabul ettiği "asabiye"den daha güçlü bir birliktelik ilkesidir. Mukaddimede attığı şu başlık bunu göstermektedir. "*Devletin din ve inana çağırması, kuvvetine üstelik bir kuvvet teşkil ettiğine ve devletin temelini sağlayacağına dair*."[688] İbn Haldun dinin asabiyet sahibi kimseler arasındaki her türlü çekişmeyi ve ayrılığı sona erdiren, insanları tek bir amaç etrafında bir araya getiren en temel duygu olduğunu ifade ediyor.[689]

Din, toplumda sosyal değişmenin bir aracı olarak işlev görür. Kendine has zihniyet ve dünya görüşüyle, içinde doğduğu sosyal çevrede hazır bulduğu toplumsal yapıyı bir takım değişikliklere uğratmakta ve yeni bir toplumsal yapının oluşmasını hedef edinmektedir. Dinler gönderildikleri toplumlar içerisinde dönüştürücü ve modernleştirici bir etki yaratırlar.[690] Dinler bu bakımdan bir taraftan düzen kurucu bir unsurken, diğer taraftan toplumsal düzeni değiştirmeye yönelik bir hareket oluşturarak anomi ve sapmaya da neden olur.[691] Dinin bu ikinci fonksiyonu da tersinden düzen oluşturmak olarak görüldüğünde birinciyle aynı sonuca varır. Peygamberler mevcut şirk düzenlerini vahiy ve dinle yıkmışlar, yeni bir toplumsal düzen kurmuşlardır. Bu çerçevede her gelen yeni din, tahrif edilmiş algıyı ıslah etmek ve mevcut toplumsal yapıyı değiştirmek için, bir taraftan, bozulmuş kavramları aslına kavuştururken, diğer taraftan yeni bir kavramsal algının temellerini atar. Bu yönüyle

---

[685] Sorokin, Pitirim, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, çev. Mete Tuncay, Bilgi yay., Ankara 1972, C.2, s.190.
[686] Sorokin, a.g.e., C2, s.191.
[687] Arslan, Ahmet, *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Vadi yay., Ankara, 1997, s.122.
[688] İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.402.
[689] İbn Haldun, *a.g.e.*, C.1, s.403.
[690] Şaban Ali Düzgün, *Aliya ve Kurucu İrade Olarak İslam*, s.6.
[691] Okumuş, Ejder, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, İnsan yay., İstanbul, 2002, s.28-29.

dinler toplumsal değişimin ve dönüşümün temel dinamiği durumundadırlar. Dinin en başta gelen fonksiyonlarından birisi, toplumlara yeni bir anlayış ve yeni bir dünya vizyonu kazandırmasıdır. Berger bu gerçeği şöyle ifade etmiştir: "Hayata anlam ve gaye kazandıran din, insanın dünya kurma girişiminde stratejik bir rol oynamaktadır. Din, evrenin tamamını insan açısından mânidar bir varlık olarak kavramanın cüretkâr bir girişimidir."[692] Dinler hayatı parçalamaz; ona bir bütün olarak bakar. İnsanın hayatta karşılaşması muhtemel hemen her alanla ilgili ilke ve prensipler ortaya koyar. Bununla yeni bir zihniyet inşasına girişir. Din, insanlara, kendilerini kuşatan dünyaya, özel gözlüklerle bakmalarını sağlayacak kavramsal görüş imkânları sunmaktadır.[693]

Kur'an'a göre din sosyal değişim ve gelişimi sağlamak üzere işlev görür. Zira bütün Peygamberler ve özellikle "*Ulu'l-Azm*" olarak ifade edilen Peygamberler geldikleri toplumlarda tarihsel bir kırılma gerçekleştirmişlerdir. Mevcut olumsuz toplumsal düzeni/düzensizliği olumlu yünde bir değişime uğratmışlar, sosyal değişimin temel taşıyıcısı olmuşlardır. Standart yaşama biçimi haline getirilmiş zulüm yönetimlerinin değişimi ancak bir üst doktrinle yani dinin etkisiyle gerçekleşmiştir. Kendi çabalarıyla özgürleşemeyen İsrailoğullarını kurtarmak için Musa'nın gönderilmesi; insanları katı şeriat mantığıyla zihinlerinde yeniden köleleştiren ve âlemlerin Rabbi olan'ı bir kabilenin koruyucusuna indirgeyen Yahudilere bu tekelci mantıkla mücadele edecek İsa'nın gönderilişi; hakkı hak edene değil de kabilesi kalabalık olana ve dolayısıyla güçlü olana veren; üstünlüğü sadece kabilede gören cahili bir anlayışa karşı, güçlünün hakkını değil de haklının hakkını savunan ve üstünlüğü ancak takvada gören bir anlayışın savunucusu olarak Hz. Muhammed'in gönderilmesi, tamamen ilahi bir üst doktrinle değişimi sağlamanın örnekleridir. "Dolayısıyla dinlerin vahyedilmelerinin temel sebebi, toplumsal yapıyı adalet, özgürlük, temel haklarda eşitlik gibi temel evrensel kavramlar çerçevesinde yeniden inşa etmektir. Bu yönleriyle dinler, modernleştirici, yenileştirici ve dönüştürücüdürler." [694]

Kur'an'a göre bireyde ve toplumda mevcut kavramlar artık canlılıklarını yitirip toplumda İlahi iradeye uygun bir değişimin meydana gelmesine temel

---

[692] Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İnsan yay., İstanbul, 1993, s.58-59.
[693] Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İnsan yay., İstanbul, 1995, s.65.
[694] Bkz. Düzgün, "Dinde Evrenselin Yerele Karşı Mücadelesi", s. 6.

oluşturamadıklarında, iyiliğin baki olmasını isteyen Allah tarihe müdahale eder. İnsanlara gönderdiği yeni Peygamber ve din ile bir taraftan zihinleri inşa edecek yeni kavramlar vücuda getirirken diğer taraftan mevcut kavramların içini yeniden doldurur. Din artık Peygamberler aracılığıyla yeni bir retorik oluşturmuştur. Kendi kavramlarını ve bu kavramların hayat verdiği toplumsal matrisi yaratamayan bir din zaten kalıcı olamaz.[695] Kavramlar arcılığıyla inşa olmuş bir zihne sahip olan birey, toplumu yeni bir oluşum yönünde değişime sürükleyecektir. Değişim taraftarlarının karşısında ise değişime direnen "*mütref*" gurup bulunur. İki gurup arasında meydana gelecek çatışma ve mücadele tarihsel değişim ve dönüşüme yol açacaktır. İşte Peygamber kıssaları bize bu süreci anlatmaktadır. Kur'an çatışma ve mücadeleyi sosyal değişimin temeline koyduğu gibi, bunu aynı zamanda tarihsel sürecin iyiye doğru gitmesinin sebebi de kılmıştır. Şu ayet tarihin diyalektik karakterini ve iyiye doğru olan yönünü ortaya koyar. "Onları Allah'ın izniyle bozguna uğrattılar; Davud Calut'u öldürdü, Allah Davud'a hükümranlık ve hikmet verdi ve ona dilediğinden öğretti. Allah'ın insanları birbiriyle savması olmasaydı yeryüzünün düzeni bozulurdu. Fakat Allah âlemlere lütufkârdır."[696]

Kur'an'da toplumların doğuş, gelişme ve helak süreçleri anlatılırken, tüm bu durumlarda birinci etkenin inanç ve değerler olduğu görülüyor. Kur'an ırk, renk, dil ve sınıf gibi değerlerin yapıcı rolünü kabul etmekte, fakat inanç birliğinin olmadığı yerde tabii kan bağının bile birleştirici fonksiyonunu kaybedeceği vurgulamakta[697] ve temelinde iman olmayan her türlü dünyevi, ırki ve kan bağına dayanan zahiri birleştirici sebeplerin gerçekte birleştirici olmadığı aksine azap ve helak sebebi olduğu ifade edilmektedir.[698] Dolayısıyla Kur'an'ın tüm toplumsal değişim ve dönüşümlerde değerlere merkezi bir konum vermesi, O'nun tarihe bakışının kategorik yönü hakkında ipuçları vermektedir.[699]

Malik bin Nebi'ye göre de her medeniyet kuruluş aşamasında mutlaka ya dini temellere -ki bunun örneği Hıristiyan, İslam, Budist ve Brahmanist medeniyetlerdir- ya da dini düşüncenin konjonktürel alternatifi olan bir düşünceye –bunun örneği de

---

[695] Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, s.243.
[696] Bakara 2:251. Benzer bir ayet için bkz. Hac 22:40.
[697] Hud 11:46.
[698] Tevbe 9:24.
[699] Ömer Özsoy, *Sünetullah*, s. 140.

komünist uygarlıktır- dayanmak durumundadır. Hiçbir toplumsal değişim teorisi bunun dışında değildir. O komünizmin dahi tarihsel olarak skolastik Hıristiyan uygarlığın krizinden ibaret olduğunu ve Hıristiyanlık'a inanan insanların çabalarının bir ürünü olduğuna inanıyor. Bin Nebi uygarlıkların birbiriyle ilişkili üç aşamadan geçtiğini ifade ediyor. Bunlardan ruhun rehberliği yükseliş aşamasına, aklın rehberliği yayılma ve genişleme aşamasına ve duygunun rehberliği de düşüş aşamasına tekabül eder. Ruhun rehberliği aşamasında dini düşünceler en yoğun şekilde yaşanır. Din bireyin tüm duygularını düzenler. Aklın rehberliği aşamasında ruhsal boyut ihmal edilmiş, bunun yerini maddi boyut almış, akıl-ruh dengesi bozulmuştur. Değer ölçüsü olarak keyfiyetin yerini kemiyet almıştır. Duygu aşamasında ise aklın ve ruhun yerini duygusal eğilimler alır. Bu aşamada din artık bireysel ve toplumsal sorumluluk alanında işlevsiz hale gelmiştir.[700]

Şüphe yok ki dinler, değişimi ortaya koyduğu ilkeleri benimseyip hayat tarzı edinen insanlar arcılığıyla gerçekleştirir. Kur'an bu gerçeği ilk yaratılış kıssasında beyan eder. Şöyle ki; insan, kendini, düşünce ve zihin yapısını oluşturan, kendini ifade etmesinin sembolleri olan kavramlar arcılığıyla gerçekleştirir. Allah'ın Âdem'e öncelikle isimleri öğretmesi ve Âdem'in de bu meziyetiyle meleklere üstünlük kurup hilafete layık olduğunu ispatlaması, gerçekte, kavramların değişimi meydana getirmesindeki merkezi gücünü ifade etmektedir. Zira "halife" sıfatını hak etmiş insanoğlu, yeryüzünde İlahi iradeye uygun bir değişimin sorumluluğunu üzerine almış varlık demektir. Bu değişimi ise ancak sahip olduğu kavramlar ve bilinçli eylemleriyle gerçekleştirebilir.

Kur'an'a ve tarihe baktığımızda Peygamberlerinin çağrısına kulak veren ve onları destekleyen toplumların, bu inançları ve destekleri sürdükçe, "âlemlere üstün kılındığı"; tarihin yapıcıları ve insanlığın örnekleri ve modelleri kılındıklarını görüyoruz. Yahudi milletinin bir zamanlar en büyük saltanat ve hükümranlık günlerini yaşayıp, sonra "*misak*"larını bozunca[701] milletçe büyük bir düşüş yaşamaları, Kur'an'da dinlerin sosyal değişimde ne kadar büyük bir rol sahibi olduklarını ortaya koymaktadır.

---

[700] Malik b. Nebi, *Müşkilatü'l-Hadara, Şurutu'n-Nahda*, Arapçaya trc. Ömer Kamil Misqavi, Abdüssabur Şahin, Daru'l-Fikr, Kahire 1987, s. 68-80.
[701] Maide 5:13.

" Bir zamanlar Musa, kavmine şöyle demişti: Ey kavmim! Allah'ın size (lütfettiği) nimetini hatırlayın; zira O, içinizden peygamberler çıkardı ve sizi özgür kıldı. Âlemlerde hiçbir kimseye vermediğini size verdi."[702]

İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışından, Hz. Yahya'yı öldürmeleri ve Hz. İsa'yı öldürmeye teşebbüs ettikleri zamana kadar içlerinden birçok Peygamber ve kral gelmiştir. Bunlar arasından kral peygamber olan Hz. Davud ve Hz. Süleyman zamanlarında en mutlu zamanlarını yaşamışlardır.[703] Ağır imtihanlara karşı vermiş oldukları sabır mücadelesiyle Allah'ın onlara verdiği güzel bir gelecek vaadi gerçekleşti.[704] Yukarıdaki "…içinizden Peygamberler çıkardı ve sizi melikler kıldı" ifadesinde geçen "mülûk" kelimesini büyük müfessir Süddi'nin tercihiyle "hürler"[705] olarak anlarsak, İsrailoğullarının Peygamberleri vasıtasıyla ne büyük nimetlere ulaştıkları daha iyi anlaşılır. Zira onlar başlangıçta Mısırlılar tarafından köleleştirilmişlerdi. Fakat Allah onları bu halden, gönderdiği Peygamberlerle kurtarıp iktidar sahibi yaptı. Ferdi, toplumsal ve siyasi hürriyeti onlara bahşetti. Ayette hürriyetin elde edilmesinin, Peygamberler gönderilmesi ifadesinden sonra gelmesi ayrıca dikkat çekicidir. Buna göre Allah insanlara göndermiş olduğu Peygamberler eliyle toplumsal değişimi başlatıyor. Değişimin başında bir Peygamberin olması, bir taraftan sosyal değişimde ferdin önemini vurgularken, diğer taraftan tarihsel süreçte gerçekleşen büyük kırılmaların temelinde din olgusunun yattığını göstermektedir.

Daha sonra İsrailoğulları kesin sözlerini (misak) bozdukları, kitaplarını tahrif ettikleri, Allah'ın mesajlarını reddettikleri, Peygamberlerini öldükleri, Meryem'e iftira, faiz alıp-verme, insanların mallarını haksız yere yeme gibi yollarla zulme bulaştıkları ve kendilerinin Allah'ın oğulları olduklarını iddia ederek sorumsuzca

---

[702] Maide 5:20. Benzer ayetler için bkz. Bakara 2:47,122; A'raf 7:140; İsra 17:70; Casiye 45:16.
[703] Yazır, *Hak dini Kur'an Dili,* C.3, s.148.
[704] Bkz. A'raf 7:137.
[705] Razi, *Mefatih,* C.11, s.200. Ayrıca bkz. Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.10, s.163; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim,* c.3, s.73. Reşit Rıza buradaki "mülûk" kelimesinin "krallar" olarak anlaşılmasının yanlış olacağını, çünkü öncelikle, tarihsel bir gerçek olarak İsrailoğulları içinde Musa'dan önce kral gelmediğini ve ikinci olarak Allah'ın "içinizden melikler kıldık" değil de "sizi melikler kıldık" demesinin, İsrailoğullarının tamamının bu vasfa sahip olmasını gerektirdiğini, hâlbuki bunun işin tabiatı gereği olamayacağını ifade ederek, "melik" kelimesinin doğru anlamın, bu kimselerin Kıptilerin köleliğinden sonra, "kendi işlerinin, aile ve toplumlarının işlerinin maliki olan hür kimseler" şeklinde olacağını belirtiyor. Reşit Rıza, *Menar,* C.6, s.323. İbn Aşur da burada "teşbih-i beliğ" sanatının yapıldığını ifade ederek, "muluk" kelimesini "nefisleri ve gelecekleri üzerinde tasarrufta bulunma konusunda melikler gibi oldukları" şeklinde tefsir etmiştir. İbn Aşur, *et,Tahrir,* c.6, s.161.

davrandıkları için İlahi rahmetten mahrum kaldılar ve kalpleri katılaştı[706] da anlayışsız bir toplum haline geldiler.[707] Allah'ın vaadi toplumun salahına ve istikamet üzere olmalarına bağlıdır. Bunlar kaybedilince "seçilmiş" toplum olma vasfı da sona ermektedir. İsrailoğullarının başına gelen bundan başka bir şey değildir.

Kur'an bir başka ayetinde İslam'ın, nasıl insanlar arasındaki tüm ihtilaf ve düşmanlıkları kaldırarak kalpleri birleştirdiğini ve olumlu değişimlere sebep olduğunu şöyle beyan ediyor. "Hep birlikte Allah'ın ipine (İslâm'a) sımsıkı yapışın; parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman kişilerdiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz. Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi O kurtarmıştı. İşte Allah size ayetlerini böyle açıklar ki doğru yolu bulasınız."[708] Bu ayet İslam'ın insanlar arasında birlik ve beraberliği sağlama konusundaki rolünü, inanç ve dava birliğinin soy kardeşliğinden daha büyük olduğunu gösteriyor. Zira soy, dil ve vatan birliğinin, Araplar arasında meydana getiremediği barış, kardeşlik ve dayanışmayı İslam başarmış hatta ırkları, renkleri, coğrafyaları farklı insanları aynı esaslar etrafında bir araya getirerek onları kardeş yapmıştır.[709] Dinin bu birleştirici fonksiyonunu hiçbir beşeri ideoloji ve maddi güç yerine getiremez. İbn Haldun da birçok toplumun ancak bir dine ve peygambere tabi olduktan sonra devlet olabildiklerini ifade eder. Zira din, tüm çekişme ve kıskanmaları sona erdirir; insanları hak ve hakikat üzere bir araya getirir.[710] İbn Haldun, tarihsel değişimin temel dinamiği olarak asabiyeti, nesep, şecere (soy) asabiyeti ve sebep asabiyeti olarak ikiye ayırır ve tarihte, daha çok nesep esasına dayalı asabiyet görülmekle beraber, İslam'ın ortaya çıkmasından itibaren bu çeşit asabiyetin terk edilerek din, inanç esasına dayalı sebep asabiyetin ağırlık kazandığını ve kazanması gerektiğini, bu asabiyetin nesep asabiyetinden kat kat üstün olduğunu ifade eder.[711] Zira İbn Haldun'un asabiyetle varmak istediği asıl mananın; "kişilerin yaşamlarını anlamlandıran yüksek bir değer, inanç uğrunda gerektiğinde hayatlarını çekinmeden

---

[706] Bkz. Maide 5:13.
[707] Bkz. Nisa 4:155,160; Maide 5:13 vb.
[708] Ali İmran 3:103.
[709] Komisyon, *Kur'an Yolu*, C.1, s.644.
[710] İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.401-403.
[711] Kozak, İ. Erol, *İbn Haldun'a Göre İnsan, Toplum, İktisat*, İstanbul, 1984, s.59; Kozak, İ. Erol, "İbn Haldun ve Tarihi Materyalizm", *Yönelişler*, S.28, (Ocak 1984), s.20.

ortaya koyabilme duygusu ve davranışı"[712] olarak ifade edilebilir. Nitekim Araplar, kendilerini tevhide kavuşturan "dini asabiye" ile bir araya geldiler ve sonunda devlet oldular. Allah onların kalplerini İslam'la te'lif etti, tek bir amaç etrafında birleştirdi. Tüm bunlar, dinini hâkim kılmak için, ancak Allah'ın yardımıyla, vahiyle tarihe direkt müdahale etmesiyle mümkün oldu.[713] "…O'dur seni yardımıyla ve imanlı insanlarla güçlendiren: ki onların yüreklerini O kaynaştırdı; eğer sen yeryüzünün bütün servetini harcasaydın onların yüreklerini kaynaştıramazdın, ama Allah onları birleştirdi: çünkü her işinde mükemmel olan, her hükmünde tam isabet kaydeden yalnızca O'dur."[714]

D- Âhiret: Tarihsel Eylemlerin Hesap Alanı

"*Ahir*" ve müennesi "*Ahira*" kelimesi sözlükte, "ilk olanın, birinci olanın mukabili, ilk olandan sonra, sonraki"[715] anlamlarında kullanılır. Nasıl ki, "*ed-daru'd-dünya*" ifadesiyle ilk yaratılış kastediliyorsa, "*ed-daru'l-ahira*" ifadesiyle de ikinci yaratılış kastedilmektedir.[716]

Kur'an'da "*el-ahira*"[717], "*ed-daru'l-ahira*"[718] ve "*el-yevmü'l-ahir*"[719] şeklinde isimlendirilen ahiret, dünya hayatından sonra gelen ve ebedi olan hayatı ve yurdu ifade eder.[720] Bu itibarla Kur'an'da gerek insanın ölüm ötesine sarkan varoluşunun zaman ve mekânı, gerekse ölümötesine ait inancı ifade için "ahiret" kelimesi kullanılmıştır.[721] Bir inanç terimi olarak ahiret, dünyadaki davranışların ceza ve mükâfatının görüldüğü hesap mekânını ve zamanını ifade eder.

Yaratılış itibariyle medeni bir varlık olan insanın Kur'an'a göre gayesi, yeryüzünde ahlak kuralları üzerine bina edilmiş bir toplumsal düzen kurmaktır. Böyle bir düzenin kurulabilmesi ancak birey olarak insan tarafından geliştirilebilecek bir takva ruhuna yani gerçek bir sorumluluk duygusuna ihtiyaç duyar.[722] İşte ahiret inancı

---

[712] Kozak, "İbn Haldun ve Tarihi Materyalizm", s.21.
[713] Rif'at eş-Şeyh, *Tefsiru Mesari't-Tarih*, s.77.
[714] Enfal 8:62-63.
[715] Cevheri, *Sıhah*, C.2, s.576; İbn Manzur, *Lisan*, C.1, s.38; Isfehani, *Müfredat*, s.13.
[716] Isfehani, *Müfredat*, s.13.
[717] Bakara 2:4.
[718] Bakara 2:94; Âraf 7:169; İbrahim 14:27; Nahl 16:30.
[719] Ali İran 3:114; Nisa 4:38; Tevbe 9:19.
[720] İbn Manzur, Lisan, C.1, s.39.
[721] Soysaldı, Mehmet, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahiret İnancı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, sayı: 1, s. 43-66, s.44.
[722] Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, s.168.

Kur'an'da böyle bir duygunun en güçlü temellerinden biri olarak takdim edilir. Şu ayetler insanları ve toplumları dünyada sorumlu davranmaya davet etmektedir. "Ve onların her biri Kıyamet Günü'nde O'nun huzuruna tek başına çıkacaktır.[723] "Ceza günü nedir bilir misin? Nedir acaba o ceza günü? O gün hiçbir kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün iş Allah'a kalmıştır."[724] "Yoksa kötülük işleyenler ölümlerinde ve sağlıklarında kendilerini, inanıp iyi ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar!"[725]

Tarihsel eylemlerin hesap alanı olarak ahirete iman, müminin dünyada sorumlu bir hayat yaşamasının en büyük sebeplerinden birisidir. Tüm tarihsel eylemlerinin belli bir karşılığı olacağına inanan insan, bu imanıyla iradesini ve bilincini sürekli taze tutacak, gerçek bir sorumluluk bilinciyle hareket edecektir. Bu bakımdan ahirete iman insanın kendine, diğer insanlara, tabiata ve Allah'a karşı sorumlu bir varlık olduğunu hissettiren temel manevi güçlerden birisidir. Ahirete imanın, insanın iradesini sürekli kontrol eden ve onu ıslah edici eylemlerde bulunmaya motive eden yönü Kur'an'da şöyle ifade edilir.

"İşte orada (bir de) ahiret yurdu var! Biz orayı yeryüzünde büyüklük taslamayan ve fesat çıkarmak istemeyen kimselere tahsis ederiz: zira mutlu son (akibet) sorumlu davrananların olacaktır."[726]

Akibet, "bir şeyin sonu, vardığı son nokta ve sonuçların görüldüğü yer"[727] anlamlarına gelir. Kur'an "akibet" kavramını bağlamına göre bazen dünyada güzel sonu, bazen de ahirette güzel sonu ifade edecek şekilde kullanır. Her iki durumda da Kur'an insanı sorumlu davranmaya davet eder.

Akibet (güzel son)[728] kavramı bağlamında ahiret inancı, İslam'a uymayan bir yol ve niyetle dünyevi varlık ve değerlerin peşine düşmemek; ayartıcı, baştan çıkarıcı şeylere düşkünlük göstermemek gerektiği anlamını içermektedir.[729] Dolayısıyla hesap alanı olarak inanılan ahiret, tarihsel süreç içerisinde en güzeli yapabilmenin temel

---

[723] Meryem 19:95.
[724] İnfitar 82:17-19.
[725] Casiye 45:21. Ayrıca bkz. İsra 17:71; Yasin 36:65; Fussilet 41:19-24; Vakıa 56:27-44; Hakka 69:19-29; Müddessir 74:39; Kıyamet 75;14; Kari'a 101:6-9.
[726] Kasas 28:83.
[727] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.7, s.149.
[728] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.20, s.190.
[729] Komisyon, *Kur'an Yolu*, C.4, s.248.

sebeplerinden birisidir. Bu da tarihi dinamik bir süreç olarak kabul etmenin dini gerekçesidir.

Kur'an, tarihi, hayatın menşei olan Allahtan ve hayatın dönüş yeri olan ahiretten koparmaksızın ele alır. Bu inanç müminin tüm hayatını ve yapıp etmelerini baştan aşağı belirler. Buna göre mümin yaptığı her şeyi Allah adına yaptığı gibi, ahirette karşılaşacağı muameleyi hesaba katarak dünyada tam bir sorumluluk şuuru içinde davranır. Dünya hayatının imtihan yurdu olduğunu bilir ve en güzeli var etmenin çabası içerisinde olur.

"O, ölümü ve hayatı hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için yaratmıştır. O mutlak üstün ve yüce olandır, eşiz ve benzersiz bağışlayandır."[730]

"Şimdi Bizim sizi boş yere ve amaçsız yarattığımızı; dahası (hesap vermek için) Bize döndürülmeyeceğinizi sanıyorsunuz, öyle mi?"[731]

"Kim zerre kadar hayır işlerse onu görecek ve her kim de zerre kadar şer işlerse onu görecektir."[732]

Ahiret inancı, insana, tarih sahnesinin ahiret yurduyla yakın bir bağa sahip olduğunu öğretmiştir. Bu iki dünya birbirinden kopuk değil, aksine birbirinin sebebidir. Dünya sebep, ahiret sonuçtur. İnsan cennetini de, cehennemini de buradan götürür. Ahirette karşı karşıya gelinecek şey, ancak kendi ellerimizle yaptıklarımızdır.[733] Ahiret bu dünyanın gayesidir.[734] Bu bakımdan Kur'an'a göre dünya ve ahiret bir bütünün iki ayrı parçasıdır. Biri diğeri adına ihmal edilip unutulamaz.[735] Kur'an'ın hayata bakışı ve dünya görüşü ancak dünya ve ahiret hayatı birlikte ele alınarak ortaya konabilir. Kur'an ahiret ile dünyadaki varoluşa bir anlam kazandırmaktadır. Artık ölüm bir son değil, sonsuz bir varoluşa geçiştir. Bu dünya en güzel amellerin ortaya konabilmesi için yaratılmış bir yarış alanıdır.[736] Bu bakımdan ahiret inancı karamsarlığın ve kötümserliğin panzehiridir. İşte bu inancı insan

---

[730] Mülk 67:2.
[731] Mü'minun 23:115.
[732] Zelzele 99:7-8.
[733] Bkz. Ali İmran, 3:182; Enfal 8:51; Hac 22:10; Nebe' 78:40; İnfitar 82:5.
[734] Yusuf 12:57, 109; Nahl 16:30; İsra 17:21.
[735] Bkz. Kasas 28:77.
[736] Mülk 67:1-2.

iradesine dinamik bir yapı kazandırır, ona sürekli olarak yenilenme ve varlığını sürdürme gücü verir.[737]

Kur'an keskin bir dünya ahiret ayrımını reddeder. Dünya amel ve eylem alanı, ahiret ise iyi ve kötü tüm yapılanların ve yapılması gerekirken yapılmayanların hesabının görüleceği bir alandır. Kur'an'da en sık vurgu yapılan hususlardan bir tanesi de asıl kazanma ve kaybetme yurdunun ahiret yurdu olacağı, gerçek üstünlüğün oradaki üstünlük olduğu konusudur. Yoksa salt olarak maddi, askeri, siyasi, bilimsel, teknik güç sahipleri veya yeryüzünde uzun müddet kalanlar, ahirette de üstünlük sahibi değillerdir. Tam tersine insan dünyada yaşarken maddi sebepler açısından kaybetmiş gibi görünse de Kur'an o kimsenin, ahirette gerçekte kazanmış olabileceğini bildiriyor. Dolayısıyla ahirete iman, başarı ve kazancı sadece bu dünyaya bağlamanın önündeki en büyük engellerden birisidir. Kur'an "*Ashabu'l-Uhdud*" un zulmüne maruz kalan müminlerin imanda gösterdikleri sebattan dolayı ulaştıkları cennetin büyük bir kazanç ve başarı olduğunu ifade ediyor: "Şüphesiz iman eden ve Allah'ın razı olacağı davranışlarda bulunanları da, tabanından ırmaklar çağıldayan cennetler bekleyecektir: işte büyük başarı budur."[738] Yine Sihirbazların Firavun'un tüm tehditlerine aldırış etmeden Allah'a iman etmeleri ve "Allah en hayırlı ve en baki olandır"[739] diyerek gerçek kurtuluşu ve zaferi Allah'ın yanında aramaları müminin ahirete bakışını şekillendirmektedir.

Mutlak adalet bu dünyada gerçekleşmez; mutlak adalet, dünya-ahiret bütünlüğüyle ilgili bir kavramdır. Dolayısıyla, Müslüman kişi tarih algısını oluştururken dünya-ahiret bütünlüğüne inanmalı, zaferi, başarıyı ve mutlak adaleti çift boyutuyla ele almalıdır. Bu imanı mümini ve mümin toplumları, başlarına gelen musibet ve belalardan dolayı karamsar ve kötümser bir anlayıştan uzak tutar. Bununla birlikte, Müslüman toplumlar mutlak adaleti bu dünyada tecelli ettirme istikametinde düşünce ve tedbir üretmek, böyle bir varsayımla ilgili idealize edilmiş hedeflere yönelmek durumundadırlar. Tüm bunlara rağmen mutlak adalet hedefine ulaşılamadığında, mutlak adaletin tam olarak tecelli edeceği âhiret düşüncesi müminin imdadına yetişir ve onu karamsar olmaktan kurtarır.

---

[737] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.187.
[738] Buruc 85:11.
[739] Taha 20:73.

Kur'an amelin inançla ve düşünceyle çok yakın bir ilişkiye sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu itibarla ahirete iman edenlerle etmeyenler Kur'an'da iki ayrı hayat tarzını temsil ederler.[740] Bu çerçevede ahirete iman etmeyenler kötü davranış sahipleridir[741], İblis'e uyarlar[742], sapıktırlar.[743] "*İstiğna*"[744], "*istikbar*"[745], "*tuğyan*"[746] ve "*riya*"[747] ahlakları olmuştur. Ahirete inananlar ise gerçek ilah olan Allah'a boyun eğerler[748], Allah'ı zikredip iyiliklere koşarlar[749], ğayba iman ettikleri için infak ederler[750], namazı kılıp zekâtı verirler[751], ıslah edici ameller yaparlar.[752]

Bu bakımdan ahiret inancı "dengeli" bir fert ve toplum oluşturmanın en önemli temellerinden birisidir. Dünya, kendisinden öte çok daha büyük değerler ve idealler için yaratılmış bir varlık alanıdır. Dünyanın ve maddi değerlerin bizzat kendisinin amaç edinilmesi, uzun vadede toplumların yok olmasına sebep olmaktadır. Kur'an bunun örneklerini sunar. Mesela Âd kavmi sadece maddi bir hayatı önceliyordu. Mal biriktirme ve maddi lezzetleri artırma konusunda birbirleriyle yarışıyorlardı. Âd çok güçlü bir toplumdu ve bu durum onları büyüklenmeye ve sorumsuzca davranmaya sevk etmişti.[753] Onlar öldükten sonra diriltileceklerine de inanmıyorlardı. Onlardan sonra gelen Semud kavmi de maddi bir hayatın esiri olmuştu. Bu hayatın arkasından başka bir hayat geleceğini tasavvur edemiyorlardı. Dünyevi rahat, maddi lezzetler ilk ve son düşünceleriydi.

"Siz her yüksek yere bir alâmet dikerek eğleniyor musunuz? Temelli kalacağınızı umarak sağlam yapılar mı ediniyorsunuz?"[754]

Hz. Hud, kavminin ahiret hayatını unutup ve dolayısıyla tamamen dünya hayatına ve zevklerine yöneldiklerini, Allah'a şirk koşup, kendilerini yaratan, bol bol nimet veren ve diğer toplumlar üzerinde hâkimiyet kurmalarına yardım eden

---

[740] Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, s.83.
[741] Nahl 16:60.
[742] Sebe' 34:21.
[743] Mü'minun 23:74.
[744] Maide 5:11.
[745] Nahl 16:22; Furkan 25:21.
[746] Saffat 37:41.
[747] Nisa 4:38.
[748] Zümer 39:9.
[749] Ali İmran 3:114.
[750] Bakara 2:4.
[751] Ali İmran 3:4.
[752] Kehf 18:110.
[753] Fussilet 41:15.
[754] Şuara 26:128-129.

Rablerine kulluk etmekten kaçındıklarını görünce böyle bir uyarıda bulunmuştu. Âd kavmi o kadar büyük bir saltanata ve ihtişama sahiptiler ki, bu büyüklük, artık Arap kabileleri arasında bir şeyin büyüklüğünü ifade etmek için darb-ı mesel olmuş ve şiirlere girmişti. Belli bir zaman sonra bu kavim tek amaç olarak dünya zevklerini bildiler, insanın en önemli yanını oluşturan dini ve ahlaki değerleri ihmal ettiler. Putlara tapıyorlar, Allah'a karşı sorumsuzca davranıp kendilerine nasihat edenleri hafife alıyorlardı. Allah onlara Hud'u gönderdi fakat onlar Peygamberlerini yalanladılar. İrem adında, o günün dünyasında bir benzeri daha inşa edilmemiş bir şehir inşa etmişlerdi.[755] Çöllerde yolcuların yollarını yitirmemeleri için yol kenarlarına, tepelere kuleler ve alametler dikmişlerdi. Kışın yağmur sularını bir yerde toplaması için, su bulunan yerlerde suyolları ve sarnıçlar yapılmıştı. Kışın yağmur suları bu sarnıçlarda birikir, yazın ihtiyaç anında kullanılırdı. Çölde susuz kalan insanlar da bu sulardan faydalanırlardı. Bölgenin hâkim noktalarına birçok kale ve saray da inşa etmişlerdi.[756] Bu müreffeh hayat içerisinde ahiret yurdunu tamamen unuttular ve sanki dünyada ebedi kalacaklarmış gibi tüm gayret ve çabalarını dünya ve içindekiler için sarfettiler. Oyun, eğlence, zevkperestlik, hırs, tamah, israf vb. huylar ahlakları oldu. Sahip oldukları büyük güçleri onları zalim zorba ve hak-hukuk tanımaz bir hale getirdi.[757] İşte ahireti inkâr, Peygamberleri yalanlama ve her tür zulmün ahlak (huluk)[758] ve din edinildiği toplumların yok olması, Allah'ın sünnetinin bir gereği olduğu için Âd kavmi de helak olmuştur.

Roma devleti de büyük bir gelişme kaydetti. Hayatlarına maddi-hissi bir felsefe, maddi zevkleri tatmine yönelik bir ahlak, hissi bir yaşam ve gelenek

---

[755] Bkz. Fecr 89:7-8. İnsanlık tarihinde dillere destan olmuş efsanevi İrem bağlarının sahibi olan bu uygarlık Ahkaf'ta kurulmuştu. Burası Arabistan yarımadasının güneyinde okyanusa parelel ve Rub'u'l Hali çölünün alt kıyısı boyunca uzanan ve bugün adına Hadramevt (ölüyeşil) denilen vadide bulunuyordu. İslamoğlu, *Meal*, s.1255, 9. not.

[756]İbn Aşur, *et-Tahrir*, .C.19, s.165-166.

[757] Bkz. Şuara 26:130.

[758] Bkz. Şuara 26:137. Âd kavmi tüm uyarılar karşısında sorumsuzca davranmaya devam ederek, başlarına gelecek azabı mümkün görmüyorlar ve bunu ""Bu (benimsediğimiz tutum) atalarımızın tutumundan (ahlakından) başka bir şey değil ki..!" diyerek gerekçelendiriyorlardı. Bu ayette geçen "huluk" kelimesinin anlamı konusunda farklı yorumlar yapılmıştır: a) Bu, önceki atalarımızın dini, adeti ve ahlakıdır. b) Getirdiğin şu din ve insanların ahirette yeniden diriltileceklerine dair iddian geçmişlerin yalanı ve uydurmalarıdır. c) Bizim hayatımız öncekilerin hayatı gibidir; yaşarız ve ölürüz. Nitekim öncekiler nasıl öldü ve onlardan hiç kimse diriltilmedi ise, biz de yaşar ve ölürüz, sonra da diriltilmeyiz. Bkz. Taberi, Camiu'l-Beyan, C.19, s.377-378; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, C.6, s.153-154; İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.19, s.172-174.

hâkimdi.[759] Bu da arkasından zenginin zenginliğini fakirin fakirliği üzerine kurduğu, herkesin sadece kendi menfaati için yaşadığı, menfaatine yönelik her tür saldırıya en sert şekilde karşılık verdiği zalim bir iktisadi sistemin temelini atmıştır.

Ahiret inancının olmaması veya zayıf olması, her zaman ve her toplumda bencilliği ve sorumsuzluğu getirmiştir. Bencil bireyler uzun vadeli işler yapamazlar; yüksek idealleri ve amaçları yoktur. Bunun en yakın örneği olarak modern Avrupalı, ister demokrat ister faşist- kapitalist, ister Bolşevik- el işçisi ister fikir işçisi olsun, tek olumlu din olarak, maddi ilerlemeye olan ibadeti ve bu dünya hayatını daha bir kolaylaştırma veya yaygın ifadesiyle tabiattan bağımsız olma inancını bilir. Maddi lezzetler ve dünyevi rahat vasıtalarına sahip olmak arzusu modern Batı insanının aklına hükmetmektedir. Bunun neticesinde Batı'da menfaatlerin çatıştığı yer ve zamanda birbirlerini yok etmeye kararlı bir toplum ortaya çıkmıştır. Medeniyet açısından sonuç ise; ahlaki iyiyi, sadece pratik faydaya indirgeyen, hayır ve şer arasını ayıran yegâne ölçünün de "maddi başarı" olduğuna inanan bir beşer nevinin ortaya çıkması olmuştur. Bunun neticesinde bütün maddi ilerlemeler insanlığın saadetini artıracağı yerde şekavetini arttırmıştır ve modern insan eliyle gerçekleştirilen gelişmeler medeniyet kurmak bir yana medeniyetin temel dinamikleri için bir tehdit unsuru oluşturmuştur.[760]

Kur'an cinlerin, insanların ve dolayısıyla tüm varlığın yaratılış gayesinin Allah'ı tanımak, bilmek ve O'na kulluk etmek olduğunu haber veriyor.[761] Bu hedef doğrultusunda bir ömür süren fertler ve toplumlar başarı ve huzur elde etmişler, aksi yönde davrananlar ise, belli bir süre müreffeh bir hayat yaşasa da, sonunda helaki yaşamışlardır. Zira bu İlahi gaye din-dünya, ruh-beden ve madde-mana arasında dengeli bir yaşamın yollarını açmaktadır. Diğer bir ifadeyle Tevhid'e ve yaratılış gayesinin birliğine ve ahirete olan inanç "dengeli" bir hayatın yaşanmasının en güçlü temelidir.[762] Kur'an'da "dengeli ve ölçülü toplum" (*ümmet-i vasat*) ifadesi Hz. Muhammed'in ümmeti için kullanılmış ve ancak bu vasıfla insanlığa örnek ve model olunabileceği belirtilmiştir.[763] Bu niteliğe sahip olamayan fert ve toplumlar, ne kadar

---

[759] Bkz. Sıddıki *a.g.e.*, s. 35-36.
[760] Sıddıki, A., *a.g.e.*, s.37-38.
[761] Zariyat 51:56. Tüm varlık Allah'a boyun eğmiştir. Bkz İsra 17:44.
[762] Bkz Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.40, 118. not.
[763] Bakara 2:143.

maddi imkânlara sahip olurlarsa olsunlar, iç huzuru ve barışı tesis edemezler. İnsanın kendisiyle barışık olmadığı, huzurlu bir ortam oluşturamadığı durumlarda kalıcı üretimden, ilerleme ve gelişmeden söz etmek zor olacaktır. Sonuç ise hüsrandır. Buna göre ahirete iman, gerçekte müminlere tarihte yer tutabilmenin yollarını açmaktadır. Zaten din, bir bütün olarak dünyevi bir olgudur ve insanlara öncelikle dünyada ama asıl olarak ahirette mutlu olabilmenin yollarını gösterir.

Kur'an tüm ifade ve anlatımlarında temel gaye olarak "Tevhid"i gerçekleştirmeyi arzu etmektedir. Bütün ilahi vahiylerde Tevhid merkezi bir konumda bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle tüm iman ve ahlak esasları "Tevhid"den neş'et eder. Kur'an'da ahiret ile ilgili bölümlerde de, güçlü bir şekilde, tevhid vurgulanarak, dünyada şirke bulaşanların işin sonunda gerçeği anlayıp, Allah'ın vahdaniyetini ve ulûhiyetini tüm açıklığıyla kavrayacakları ifade edilmektedir. Ahiretle ilgili "…kıyamet günü aralarında (ihtilaf ettikleri konularda) hüküm verecek olan Allah'tır"[764], "Kıyamet gününde onların aralarını ayırıp hüküm verecek olan Allah'tır"[765], "Böyle bir günde hükümranlık kimindir? Elbette tek olan gücü sınır tanımayan Allah'ındır"[766] "Hesap günü kimsenin kimseye zerre kadar bile faydasının dokunmayacağı bir gündür. O gün mutlak hüküm ve hükümranlık Allah'ındır"[767] gibi ayetler mümin, kâfir, müşrik tüm insanlara ezeli ve ebedi bir gerçeği hatırlatarak onları dünyada tevhid üzere Allah'a ibadete davet etmektedir.

Allah'a ibadet, tevhidin amele dökülmüş halinden ibarettir. İman ve Salih amel, yani bir bütün olarak din, uhrevî değil de dünyevi bir olgu olması sebebiyle, Kur'an'da dikkatlere arzedilen konu ahiret bile olsa, son tahlilde asıl gaye, dünyada, gerçek din olan İslam'a uygun bir hayat yaşamak ve yeryüzünü Allah adına imar etmektir. Kur'an ahiret inancının fonksiyonel boyutuna şöyle işaret etmektedir. "Ruh (Cebrail) ve melekler saf saf olup durduğu gün, Rahman'ın izin verdiklerinden başkaları konuşmazlar; konuşan da doğruyu söyler. İşte o, kesin olarak gelecek gündür. O halde dileyen kimse Rabbine varan bir (iman ve ibadet) yolu tutsun."[768]

---

[764] Bakara 2:113; Nisa 4:141; Hac 22:69.
[765] Hac 22:17; Secde 32:25.
[766] Mü'min 40:16.
[767] İnfitar 82:19.
[768] Nebe' 78:38-39.

Bu çerçevede insan sorumlu bir varlık olarak yaratılmış ve bu sorumluluğunun gereğini yerine getirecek her türlü yetenekle donatılmıştır. İman veya inkâr seçenekleri kendi iradesine bırakılarak, bir imtihan sürecinin sonunda yaptıklarından ve yapması gerekirken yapmadıklarından hesaba çekileceği bildirilmiştir. "İnsanı karışık bir nutfeden yarattık, onu imtihan etmekteyiz. Bu sebeple ona işitip görme, anlayıp kavrama kabiliyeti verdik. Ona doğru yolu gösterdik. Artık insan ister şükreder, isterse nankörlük."[769]

Kur'an'ın bütünüyle muttakilere bir rehber ve mesaj olduğu[770] dikkate alınırsa ahirete yönelik tüm ifade ve nitelemelerin öncelikli hedefinin, kişi ve toplumların bu dünyada sorumlu bir hayat yaşamalarını temin etmek olduğu söylenebilir. Bu da Kur'an'ın tarih algısının dinamik bir karaktere sahip olduğu anlamına gelir.

[769] İnsan 76:2-3.
[770] Bakara 2:2; Ali İmran 3:137-138.

III. BÖLÜM

KUR'AN'DA TARİH ALGISININ TEMEL NİTELİKLERİ

Tarih belli bir zaman diliminde yaşayanların veya tarihi kontrol edebilenlerin biyografik tarihleri olması yönüyle insanidir. Fakat insan büyük tarihsel dönüşümlere sebep olan olayların sebeplerini bütünüyle kontrol edemez. Zira tarihsel-toplumsal olaylar birden ortaya çıkmazlar, çok daha derin ve kapsamlı analizlerle ancak anlaşılır hale gelebilir. Bu yönüyle tarihin, kontrol edebildiğimiz sebeplerin ötesine geçen, aşkın bir tarafı da vardır. Ancak bu aşkınlık, doğabilimsel bir nedenselliği değil de toplumsal olayların kendine has bir nedenselliği ve yasalılığını içerisinde barındırmaktadır.[771] Burada Kur'an'ın tarih algısının temel niteliklerini ortaya koşmaya çalışırken, bir taraftan toplumsal olayların kendine has yapısı belirirken, diğer taraftan Allah'ın tarihle ilişkisini hangi kavramlar üzerinden yürüttüğü meselesi anlaşılmış olacaktır. Zira insan her şeyiyle Allah tarafından yaratılmış bir dünyanın parçasıdır. Kendi cüzi tarihini yaşarken bütünü kontrol edemez. Bütünü kontrol eden ve insanı bir "fıtrat" üzere yaratan Allah'ı tarihe müdahil kabul etmeden, tarihsel sürecin işleyişinin anlaşılması mümkün değildir. Öyleyse tarih, hem insanın hem de Allah'ın tarihidir. Her şeye fıtratını veren Allah, tarihe de bir "fıtrat" (kader) vermiştir. Bu bölümde tartışacağımız tüm kavramlar, gerçekte "tarihin fıtratı"nı ortaya koyma çabasından ibaret olacaktır. Buna göre, yaratılışı kabul etmek gayeliliği kabul etmek anlamına geldiğinden, ilk olarak, Kur'an'da tarihin gayeli yapısını ifade eden kavramları izah etmekle işe başlamanın doğru olacağını düşünüyoruz.

A- Gayelilik

Gayelilik, dini ve felsefi bir kavram olarak Allah-âlem ilişkisini dile getirir. Öz olarak, "kâinatın varoluşunun ve içinde oluşan olayların sıradüzeni ve tabi olduğu kanunluluğun bir plana, bir programa dolayısıyla bir gayeye göre varolması demektir.[772] Son bilimsel gelişmelerin de açıkça ortaya koyduğu gibi kâinattaki her

---

[771] Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih,* s.218.
[772] Aydın, Hüseyin, *İlim, Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik*, DİB. Yay., Ankara, 2002, s.129.

olay belli bir gayeye doğru gelişmekte, gelişigüzel ve tesadüflere bağlı olarak oluşmamaktadır. Mekanist, determinist, materyalist ve tekamülcü doktrinler tarafından reddedilen bu gayeliliğe, hem bir bütün olarak kainat hem de her bir canlı uzuv sahiptir.[773]

1300'lerin sonu ve 1400'lerin başlarında İtalya'da ortaya çıkıp, ardından Fransa başta olmak üzere Batı Avrupa'ya kayan Rönesans'la (Yeniden Doğuş) beraber insanı temele alan "insancı tarih görüşü" benimsendi.[774] Bu felsefe içerisinde insan ve doğaya dair aşkın esaslara dayalı açıklama biçimleri terk edilerek, kutsaldan koparılmış ve akıl temeli üzerine yükselen yeni açıklamalar yapılmıştır.[775] Hümanist akım içerisinde insanın hürriyetini ve sorumluluğunu kurtarma adına kâinattaki gayelilik reddedildi. Zira bu gayeli yapı içerisinde insan gayeyi koyan varlığın bir vasıtası olmaktan öteye geçemeyecekti. Bu da insan iradesinin reddi demekti. Bundan dolayı insanın kendi dışında ve üstündeki bütün mercilere karşı bağımsızlığı hatta Tanrılığı ilan edilmekteydi.[776]

Garaudy'ye göre Batıdaki akıl pozitivist bir akıldır ve bu akıl gayeler problemiyle uğraşmaz; sadece vasıtalarla uğraşır. Niçin sorusu yerine nasıl sorusu sorulur. Bu bakımdan ona göre Batının problemi öncelikle gayeler ve değerler problemidir. Anlam ve gayeler üzerinde düşünmeyi reddetmek insanı ilahi boyutundan koparmıştır.[777]

Kur'an insanın yeryüzüne belli bir düzene ve amaca bağlı olarak yaşadığını belirtir[778]; barışı egemen kılmayı hedeflediği için kötülük ve düşmanlıkta değil de iyilik ve güzellikler üzerinde yardımlaşmayı emreder[779]. Kur'an'a göre dünya amaçlılığın hakim olduğu bir hikmet diyarı ve tüm güzelliklerin yayılması ve yaşatılması mümkün olan bir yerdir. Aksi takdirde Kur'an'ın dünyada ve ahrette güzellik istemesinin[780] bir anlamı kalmazdı.[781]

---

[773] Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara, 1996, s.152.
[774] Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s.102.
[775] Duralı, Ş.Teoman, *Çağdaş Küresel Medeniyet,* s.17-24.
[776] Aydın, *Yaratılış ve Gayelilik*, s.163-164.
[777] Garaudy, Roger, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, Pınar yay., İstanbul, 2007, s.116-119.
[778] Mülk, 67:1-2; Zâriyât 51:54.
[779] Maide 5:2.
[780] Bakara 2:201.
[781] Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdü'l-Cebbar*, Rağbet yay., İstanbul, 2002, s.136-137.

İslam'da gayelilik en anlamlı ve tutarlı bir şekilde vardır. İslam'ın gayelilik anlayışı, öncelikle "bütünün gayeliliği"dir. Bu gayeler bütünü, insanın dışındaki varlık alanı ile ondan farklı mahiyette bir gayeliliğe sahip olan ve gaye koyup gerçekleştiren insanın varlık alanını kapsamaktadır. Bu ikisinin üstünde ve bütünün gayeliliğinin gerisinde Allah ve O'nun determinasyonu vardır.[782]

Tarihin gayeli yapısından kastımız, Kutsal, pozitivist, materyalist, evrimci veya Hegel'in tarih algısında görüldüğü şekilde, tarihin insan iradesinin üstünde ve ondan bağımsız, belirlenmiş bir ereğe doğru sürekli bir şekilde ilerleyen çizgisel bir süreç olduğu değildir. Kur'an'a göre tüm yaratılış anlamlıdır ve bu anlamı tarihsel süreç içerisinde yeryüzünün halifesi olarak yaratılan insan keşfedebilir ve oluşturabilir.

Kur'an kâinatın boşuna, anlamsız ve amaçsız olmadığını, tersine onun belli bir hedefi ve gayesi olduğunu açıkça bildiriyor. Isfehani bunu şöyle ifade ediyor: "Cenab-ı Hak yeryüzünde ne yaratmışsa mutlaka bir amaç için yaratmıştır. Eğer o amaç olmasaydı, o varlık yaratılmazdı. Bundan dolayı her varlığın mutlaka kendine özgü bir yaratılış amacı vardır."[783] Kâinatta gözlemlenen gayeli yapı, doğal olarak bu yapıyı varlığa veren bir gücü akla getirmektedir. İnsan böyle bir kabule ve ona inanmaya yatkın bir yaratılışa sahiptir. Kur'an'a göre bu gayeliliğin temelindeki varlık Allah'tır. Tüm varoluş Allah'ın tedbirine, ilmine, iradesine, kudretine ve hikmetine delalet etmektedir.

"Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık. Eğlenme dileseydik, bunu yapacak olsaydık, şanımıza uygun şekilde yapardık; ama yapmayız."[784]

"Bakın biz gökleri, yeri ve bu ikisi arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık, lakin bunları, başka değil, sadece gerçek bir amaç uğruna yarattık, ne var ki onların çoğu bunları kavramıyor."[785]

Kur'an tüm kâinatın varlık gayesinin insan olduğunu, yani insanın doğruyu bulması olduğunu "teshir" kavramıyla ifade ediyor. "Görmez misiniz ki Allah göklerde ve yerde bulunan her şeyi emrinize amade kılmıştır; açıktan ve gizli olarak

---

[782] Aydın, *a.g.e.*, s.171.
[783] Isfehani, *Ez-Zeria*, s.52.
[784] Enbiya 21:16-17.
[785] Duhan 44:38-39.

size nimetlerini bol bol ihsan etmiştir."[786] Buna benzer ayetlerde Allah güneşin, ayın, yıldızların, denizde yüzen gemilerin, hayvanların, nehirlerin, gecenin, gündüzün, dağların, rüzgârın vs. insanın hizmetine sunulduğunu beyan ediyor.[787] Buna göre göklerde ve yerde olan, kısaca tüm varlık insan için yaratılmıştır. Bu sebeple tüm mevcudat, en iyiyi varetmesi için insana Allah tarafından verilen varlık emanetleri olarak görülür.

Kâinatın bir yaratılış gayesi olsunda, bu kâinatın kendisi için yaratılan insanın bir yaratılış amacı olmasın mı? Elbette insan da gayeli yaratılmıştır. Onun varlık gayesi de Rabbini tanıyıp bilmesi, Ona kulluğunu sunması ve O'nun iradesini yeryüzünde tecelli ettirmesidir.[788] "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"[789] Yaratılış gayesi olan kulluk, kişinin ilmiyle, adaletiyle ve yeryüzünü Allah adına imar etmesiyle, yani "halife" sıfatına layık davranmasıyla gerçekleştirilmiş olur.[790]

Kur'an bir bütün olarak kâinatta gayeye uygun bir işleyişin varolduğu ifade etmekte, dikkatleri sürekli o tarafa çekmektedir. Gayelilik aynı zamanda nizamı ve yasalılığı gerektirdiği için Kur'an âlemin işleyişindeki mükemmelliği gayeli yapıya ve dolayısıyla bunun arkasındaki Allah'ın hikmetine temel yapmaktadır. "O ki, birbiri ile âhenktar yedi göğü yaratmıştır. Rahmân olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir."[791] Buna göre Allah'ın yaratmasında bir kanunsuzluk ve düzensizlik yoktur. Hikmete uygun bu yaratış bir taraftan Allah'ın birliğini, kudret ve izzetinin büyüklüğünü, merhametinin genişliğini ifade ederken, diğer taraftan insanın bu âlemde görevini en iyi bir şekilde yapabilmesi için en uygun ortamın ve düzenin sağlandığını ifade eder. Dolayısıyla kâinattaki gayelilik gerçekte insandaki gayeliliğe hizmet etmek için varedilmiştir.

---

[786] Lokman 31:20.
[787] Bkz. Rad 13:2; İbrahim 14:32, 33; Nahl 16: 5-8, 10-14; Enbiya 21:79; Ankebut 29:61; Lokman 31:29; Sad 38:18, 36.
[788] Atay, Hüseyin, *İslam'ın İnanç Esasları*, AÜİFY., Ankara, 1992, s.54-55.
[789] Zariyat 51:56.
[790] Atay, a.g.e., s.55-59.
[791] Mülk 67:3-4.

Kelamcılar gayeliliği değişik isimler altında Allah'ın ulûhiyet ve vahdaniyetine delil yapmışlardır. İllet-i ğaiyye delili evrendeki düzeni göz önünde bulundurduğu için nizam, her şeyin insanın emrine verilmiş olduğunu dikkate aldığı için inayet, âlemin belli gaye ve sebeplere yönelik varlık ve olaylarla dolu oluşunu, hiçbir şeyin boşuna yaratılmadığını dikkatlere sunduğu için gaye, kâinattaki geçerli kanunların şaşmazlığını ve sağlamlığını, düzenli ve bilgece oluşunu göz önüne aldığı için hikmet ve itkan delili adıyla anılmıştır. Buna göre âlemde herkesi hayrette bırakan sayısız menfaatler, hikmetler, belli amaçlara tamamen uygun bir tertip ve düzen görüyoruz ki, bunların kör bir tesadüfle var olacağını akl-ı selim kabul etmez. İşte bunlar bir hikmet ve kudret sahibi fail-i muhtar olan yaratıcıya açıkça delalet eder.[792] Kur'an'da bu delile işaret eden birçok ayet vardır. "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde aklıselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır. Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!"[793] Bu ve benzeri ayetler Allah'ın kudret ve hikmetiyle âlemde tasarruf hükümlerini, yaratılışın sırrını ve gayesini bildirmek için dikkatlere sunulmuştur.[794] Allah hâkimdir, her işi anlamlı ve amaçlıdır. Dolayısıyla Allah demek anlam demektir. Allahsız âlem anlamsızlığa mahkûmdur.

Kur'an'da kâinatın ve insanın gayeli yaratıldığına ve dolayısıyla tüm varoluşta düzene ve yasalılığa işaret eden en önemli kavramlardan birisi de hikmet kavramıdır. Hikmet terimini özellikle tarihsel oluşum açısından ele almanın Kur'an'ın tarih algısını ortaya koymaya çalışırken önemli bir temel oluşturacağını düşünüyoruz.

---

[792] Bkz. Kılavuz, Saim, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve İslam'a Giriş*, Ensar Neşr., İstanbul, 2006, s.93;yüksel, Emrullah, *Sistematik Kelam,* İz yay., İstanbul, 2005; Buti, Said Ramazan, *Yaratıcının Varlığı Yaratılanın Görevi İslam Akaidi,* Medve yay., İstanbul, 1986, s.97-110.

[793] Ali İmran 3:190-191.Benzer ayetler için bkz. Bakara 2:164;Ra'd 13: 2-3; Enbiya 21:32; Furkan 25:61,65;

[794] Yazır, *Hak Dini,* C.2, s.443.

1. Hikmet

H-k-m fiili sözlüklerde; men etmek, kontrol etmek, hâkimiyeti altına almak, hükmetmek, sağlam yapmak, sağlamlaştırmak anlamlarına gelmektedir.[795] Aynı kökten gelen hüküm, ilim kaynaklı hikmet, hakîm ise âlim ve hikmet sahibi kimsedir.[796]

Hikmet lafzı, fesadı önleme, ıslah için mani olma anlamında olan "hakem"den alınmıştır. Hayvanın sağa sola sapmasına mani olduğu ve sonuçta fayda sağladığı için ağzına takılan geme Arapçada hikmet denilir. Hikmet, ilim ve akılla hakka isabet etmek demektir. Allah için kullanıldığında hikmet, "Allah'ın tüm varlığı bilmesi ve en mükemmel şekilde yaratması", insan için kullanıldığında ise "insanın mevcudatı bilip iyi işler yapması" anlamına gelir.[797] Hikmet kelimesi Kur'an'da 20 yerde geçmektedir. Buralarda özet olarak hikmet; "her şeyi kendisine yakışan biçimde yerine koymaktır ki, bu da işte isabetlilik ve uygunluğu gerektirdiği gibi, her türlü akılsızlık/serserilikten sakınarak, makul, isabetli ve doğru görüşe sahip olmak ve adaleti gerçekleştirmektir."[798] Müfessirler hikmet kelimesine çok çeşitli anlamlar vermişlerdir. Bunları bir araya getirdiğimizde hikmetin öz olarak "eşyanın yerli yerine konması"[799] olarak anlaşılması en doğru anlama olacaktır.

Hikmet, eşyanın hakikatini bilip yerine koymak anlamındadır. Dolayısıyla hem ilmi, hem de aklı içerir. İlim anlamında olduğunda hikmetin zıddı "cehalet", akıl anlamında olduğu zaman "sefeh"tir.[800] Isfehani cehaletin üç anlamından söz etmiştir. Birinci anlamı, ilmin zıddıdır ve bu asıl anlamdır. Buna göre cehalet, bir düzen ifade etmeyen fiillerin gereği iken, ilim, bir düzen üzere cari olan fiillerin gereğidir. İkinci anlamı, bir şeye olması gereken halinin hilafına inanma, üçüncüsü ise, bir şeyi olması gereken halinin hilafına yapmak, işlemek anlamındadır.[801] Sefeh ise asıl olarak bedendeki eksikliği ifade etmek için kullanılır. Elbisenin dokumasının kötü olduğunu ifade etmek için "*sevbün sefihun*" denilir. Bununla birlikte kelime hilmin zıddı,

---

[795] Isfehani, Müfredat, s.151. Hikmet teriminin geniş bir açıklaması için bkz. Bilal Tan, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, Pınar yay., İstanbul, 2000, s.15-77.
[796] Cevheri, *Sıhah,* C.5, s.1901; İbn Manzur, *Lisan* ,C.2, s.951.
[797] İbn Manzur, *Lisan* C.2, s.951; Isfehani, *Müfredat*, s.151.
[798] Bilal Tan, *a.g.e.*, s.22.
[799] Tan, *a.g.e.*, s.31.
[800] Nesefi, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed, *Tabsıratu'l-Edille*, Nşr. Hüseyin Atay, DİB. Yay., Ankara 1993, C.1, s.504.
[801] Isfehani, *Müfredat*, s.121. Ayrıca bkz. Cevheri, *Sıhah*, C.4, s.1663; İbn Manzur, *Lisan*, C.1, s.713.

akılsızlık, hafiflik, ahmaklık gibi anlamlara gelir.[802] Buna göre hikmet bir şeyi ilim üzere, yerli yerinde yapmak, sefihlik ise ilimsiz, neyi nereye koyacağını bilmeden karışık ve düzensiz iş yapmak anlamındadır.[803]

Biz çalışmamızda ilahi fiillerde hikmet üzerinde yoğunlaşacağız. İnsanın en temel varoluşsal sancısı kendini ve kendi dışındaki varlığı anlamlandırabilmektir. Bu nedenle insan bir taraftan içinde yaşadığı dünyada meydana gelen olayların nasıl olduğunu, aralarındaki ilişki türünü tespit etmeye çalışırken, diğer taraftan da kendini aşan İlahi fiiller için bir yasalılık ve gayelilik olup olmadığını araştırmıştır.

Kur'an'da birçok yerde İlahi fiiller gerekçeli olarak sunulur. İster kâinatla ilgili olsun, isterse insan ve toplumla ilgili olsun Allah, uygulamasının gerekçelerini ortaya koyar.[804] İşte Kur'an'ın bu üslup özelliğinin de etkisiyle kelamcılar aslında aynı şeye yani İlahi fiillerin hikmetten hali olamayacağına inanmalarına rağmen, bunu ifade ederken lâfzî bir takım tartışmalar içine girmişlerdir.

İzmirli İsmail Hakkı İlahi fiillerde hikmet ve gayenin varlığını kabul edenleri "*Ashab-ı Hikmet*" olarak isimlendirmiş ve Hanefiler ile Mu'tezileyi bu guruba dâhil etmiş, hikmet ve gayeyi Allah'ın fiilinin sebebi saymayanları ise "*Ashab-ı Meşiet*" olarak isimlendirmiş ve Eş'arilerle Cehmiyye'yi bu guruptan saymıştır.[805] Fakat bununla beraber Allah'ın tüm işlerinin hikmetli olduğu ittifak edilen bir husustur. İhtilaf hikmet kelimesinin anlamında, İlahi fiil ile hikmet ilişkisinin izahındadır. Yani kelamcılar hikmetin İlahi fiillerin illeti olup olmadığı konusunda değişik fikirler öne sürmüşlerdir.

Eş'arilerde fiilde hikmet, fiilin failinin amacına uygun olarak meydana gelmesidir. Sefeh ise, failin fiilinin maksadına aykırı olarak vuku bulmasıdır. Onlara göre Allahın fiilleri abes değil, hikmetlidir fakat hikmet O'nun fiillerinin sebebi değildir. Zira Allah'ın failiyyeti ve yaratıcılığı sırf ilah oluşu, kudreti, hükmünün geçerliliği ve hükümran olması ile gerçekleştiğinden O'nun fiil ve hükümlerini bir takım sebep ve gayelere bağlamak yanlış olur.[806] Dolayısıyla O'nun fiilleri hakkında "mahlûkatı yaratması ve âlemi varetmesi zatına izafe edilen bir ölçü ile veya

---

[802] Cevheri, *Sıhah,* C.6, s.2234; İbn Manzur, *Lisan*, C.3, s.2032-2033; Isfahani, *Müfredat,* s.274.
[803] Özcan, Hanifi, "Maturidi'ye Göre Hikmet", *İslami Araştırmalar Dergisi* 2, Ocak 1988, s.44-45.
[804] Öge, Sinan, *Allah'tan Aleme İlahi Fiiller*, Araştırma yay., Ankara, 2009, s.51.
[805] İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, İstanbul 1339,1341, C.2, s.137.
[806] Razi, *Mefatih*, C.4, s.103.

mahlûkatla ilgili bir faydanın celbi ya da zararın defi içindir" denemez.[807] Allah her ne yaparsa yapmasının nedeni yoktur. Allah'ın bir maksat için iş yapması doğru değildir.[808] Zira Allah'ın fiillerinin bir illete bağlı olduğunu söylemek, Allah'ın iradesinin, mutlak anlamda hür olmadığı, Allah'ın mutlak kemal ilkesine zıt olarak, bir takım sebeplerin, etkilerin, amaçların ve yaklaşımların tesirinde kaldığını ve bunlara bağlı olduğunu söylemek demektir.[809] Eş'ariler Allah-âlem ilişkisinde İlahi ilim ve iradeyi merkeze koyduklarından, Allah'ın fiillerinin bir hikmete mebni olmasını, O'nun hürriyetini sınırlandırmak olacağını düşünerek, bunu kabul etmemişlerdir. Yoksa Eş'arilerin İlahi fiillerdeki hikmeti reddettiklerini söylemek yanlış olur.

Maturidilere göre ise fiilde hikmet, övülen bir akibeti olan şeydir. Sefeh ise övgüye değer bir sonucun dışında kalan şeydir. Hikmet övgü ve kemal sıfatlarındandır, sefeh ise noksanlık sıfatlarındandır. Dolayısıyla Allah hâkim olarak vasıflandırılır, sefehle nitelendirilmekten uzaktır. Hikmet ister ilim kabilinden isterse fiil ve amel kabilinden olsun, ya da ilim ve fiile isim olsun her üç durumda da Allah hikmet sıfatına ezelden beri sahiptir.[810] Zira hikmet ezelden ebede kadar tüm tikelleri ve tümelleri bilmek ve sağlam iş yapmak anlamında olduğundan Allah ezelden beri hakîmdir. Çünkü tekvin ezeli bir vasıftır.[811] Gazali de aynı şekilde hikmet kavramını ilim ve fiil anlamını içerecek şekilde iki anlamda kullanmıştır. Birincisi; işlerin düzenini, ince ve yüce manalarını ihata etmek ve kendileriyle talep edilen gayenin onlardan tamamlanması için nasıl olmaları gerektiğine hükmetmektir. İkincisi ise; işlerdeki nizam ve tertibin var edilmesine olan kudret ve işleri sağlam yapmaktır. Dolayısıyla Allah'a ilmin bir türü olan hikmet kökünden "*hakîm*" dendiği gibi, fiilin bir türü olan ve sağlam yapma anlamından türetilerek de "*hakîm*" denmektedir.[812]

---

[807] Cüveyni, İmamu'l-Haremeyn Ebu'l-Me'ali Abdülmelik, *eş-Şamil fi Usuli'd-Din*, Beyrut, 1999, s.365.
[808] Razi, Fahruddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Kelam'a Giriş (El-Muhassal*) çev, Hüseyin Atay, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2002, s.223,225.
[809] Cabiri, Muhammed Abid, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev.Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitabevi , İstanbul, 2001, s. 211.
[810] Nesefi, *Tabsıra*, C.1, s.505-506.
[811] Nesefi, Ebu'l-Berekat Ahmet b. Mahmud, *İslam İnancının Ana Umdeleri (el-Umde Tercümesi),* çev. Temel Yeşilyurt, Kubbealtı Yayıncılık, Malatya, 2000, s.44.
[812] Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İtikad'da Orta Yol (el-İktisad fi'l-İ'tikad),* çev. Kemal Işık, Ankara, 1971, s.105.

Maturidi'ye göre Allah'ın fiilleri hikmetin dışında değildir.[813] İzmirli'nin ifadesiyle "İlahi fiiller Allah'ın geniş hikmetinden sadır olur. Allah'ın kemâl ve celâli, hikmet ve kudreti, hamd ve vecdi, adl ve fazlı, rahmet ve inayeti zatından bir fiilin hikmet ve talep edilen bir gaye olmaksızın suduruna mani olur. Bütün *Esmaü'l-Hüsna* ilahi fiillere hikmet ve maslahatların terettüp ettiğine delalet eder. Güzellik, aklın tecrübesi ve fıtrat buna şahittir. İlahi fiiller ve şer'i hükümlere kulların menfaatleri terettüp eder. Allah kulların menfaatleri için emreder, onların zararına olan şeyleri de def için nehyeder."[814] Son dönem Maturidi kelamcılarından el-Mercani Allah'ın fiillerinin hikmet ve maslahattan uzak olmadığına dair izahı Maturidi düşünceyi öz olarak ortaya koyuyor: "Varlıkta hikmetten ve maslahattan uzak bir şeyin olduğu tasavvur edilemez. Zira Allah, manasızlıktan ve bilgisizlikten uzaktır. O'nun hakim, kamil, kudret, tam ilim ve apaçık kerem sahibi olması, umumun hayrına ve onun üstünde hayır ve güzellik düşünülemeyen nizamın güzelliğine sebep olan şeyin meydana gelmesini gerektirir."[815]

Mutezile hakîm olanın fiillerinin maksat ve gayelerden hali olmasını mümkün görmediklerinden Allah'ın tüm fiil ve hükümlerinde bir hikmet ve maksadın olduğunu ifade etmişlerdir.[816] Onlar hikmeti, "kendisinde fail için veya başkası için fayda bulunan fiil"[817] olarak tanımlamışlardır. Fakat Allah faydalanmaktan münezzeh olduğundan O'nun hikmeti, kulları için en iyiyi (aslahı) yapmasını icap ettirir.[818] O halde Allah'ın kulları için aslah olanı işlemesi vaciptir.[819]

Netice olarak tüm Müslüman kelamcılar Allah'ın fiillerinin hikmetli olduğunu, O'nun anlamsız, abes iş yapmayacağını kabul ediyorlar. Konunun izahında ise ihtilaf ediyorlar. Mu'tezile Allah'ın hakîm olmasını, kulların menfaatine riayet etme zorunluluğuna dayandırıyor. Diğer bir ifadeyle onlara göre Allah'ın hikmeti insanlar için en iyiyi (aslahı) işlemesini zorunlu kılmaktadır. Eş'ariler, İlahi fiillerde hikmetin varlığını Allah'ın dilediğini yapan olması açısından hareketle caiz görüyorlar.

---

[813] Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Mumammed, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf, Beyrut 1970, s.216.
[814] İzmieli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, C.2, s.131.
[815] El-Mercani, Şihabuddin Harun b. Bahaiddin, *Şerhu'l-Akaidi'l-Hanefiyye*, s.73-74. (Emrullah Yüksel, İlahi Fiillerde Hikmet"ten naklen, s.54)
[816] Razi, *Mefatih*, c.4, s.103-104.
[817] Nesefi, *Tabsıra*, C.1, s.506.
[818] Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerim, *Nihayetü'l-İkdam fi İlmi'l-Kelam*, Neşr. Alfred Guillaume, Kahire, ty., s.397.
[819] Işık, Kemal, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, AÜİF. Yay., Ankara, 1967, s.78.

Maturidiler ise Allah'ın fiillerindeki hikmeti, O'nun kemal sıfatlarından olan hikmet sıfatının gereği ile açıklamaktadırlar. Fakat bu gereklilik ifadesi Mutezilede olduğu gibi zorunluluk anlamında değildir, bilakis Allah'ın fiilleri hikmet sıfatının gereği olarak bir nizam içinde meydana gelir.[820]

Allah'a iman etmek varlığın yaratılışında bir hikmetin varlığına iman etmeyi de gerektirir. Çünkü Kur'an birçok ayette, varlığın oyun olsun diye değil, bir gaye için yaratıldığını[821], bundan dolayı her şeyin insanın emrine amade kılındığını[822] bildirirken, diğer taraftan geçmiş toplumların ibretlik kıssaları, tüm emir ve yasaklar, Peygamberlerin gönderilmesi, yani bir bütün olarak dinin kendisi belli bir anlam ve amacı gerçekleştirmeye yöneliktir. Diğer bir ifadeyle varlığın yaratılmışlığı inancı, insanı aynı zamanda varlığın gayeliliği inancına ulaştırır.

Her şeyi anlamlı ve amaçlı yani hikmetli yaratan Allah, şüphesiz tarihe de bir anlam, amaç ve hedef koymuştur. Tarihe hikmet kavramının gölgesinde bakmak, tarihin gayeli ve dolayısıyla düzenli ve yasalı diğer bir ifadeyle nedensel bir karakterde olduğunu kabul etmeyi gerektirmektedir.[823] Tarihte hikmetin varlığından bahsetmek, gerçekte tarihin yükünü ve sorumluluğunu omuzlarında taşıyan insanın varlık hikmetinden söz etmeyi gerektiriyor. İnsanın varlık gayesini, yaratılışını ve sonrasında kendisine yüklenen emanet ve görevlerini açıkladığımız bölümde ayrıntılı olarak izah etmiştik. Kısaca insan Kur'an'da yaratılışın gayesi olarak karşımıza çıkar.[824] Allah tüm varlığı uğrunda yarattığı insana da en yüce ve şerefli bir amaç tayin etmiş ve bunu kendisine bildirmiştir. Allah insanı yeryüzünün halifesi olarak yaratmış, iradesini yeryüzünde tecelli ettirme emanetini onun omuzlarına yüklemiştir. Bu ağır sorumluluğun altından kalkabilmesi için de ona selim bir fıtrat, akıl ve irade vermiş, kendi sıfatlarından onu pay sahibi kılmış, Peygamberler ve kutsal kitaplarla onu desteklemiş, tüm varlığı onun emrine amade kılmıştır. Bu çerçevede Isfehani insanın yaratılış gayesini üç başlık altında özetlemiştir.[825] Birincisi, yeryüzünü imar

---

[820] Yüksel, Emrullah, "İlahi Fiillerde Hikmet", *Atatürk Üniv. İlahiyat Fakültesi Der*., Erzurum, 1988, S.8, ss. 43-76, s.49.
[821] Nisa 4:190-191; Enbiya 21:16; Muminun 23: 115; Zariyat 51:56;
[822] Casiye 45:13.
[823] Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, s.220.
[824] Aydın, *Yaratılış ve Gayelilik*, s.177.
[825] Isfahani, Ebul-Kasım el-Huseyn b. Muhammed Ragıp, *İslam'ın Ahlaki İlkeleri (Ez-Zeria İla Mekarimi'ş-Şeria)*, terc. Abdi Keskinsoy, Beşikçi yay., s.İstanbul, 2003, s.52-53.

etme[826], İkincisi, Allah'a ibadet etme[827] ve üçüncü olarak Allah'ın halifesi olmadır[828]. Dolayısıyla tüm yaratılışa hikmet kavramının içinden bakmak tarihe gayeli bir yapı kazandırmakla birlikte, iyimser bir gelecek fikrinin de temellerinden birini oluşturmaktadır. Tarihin gayeli yapısını ifade eden kavramlardan birisi de "hak" kavramıdır.

2. El-Hakk

"*El-Hakk"* terimi Kur'an'da varlığın gayeli yaratıldığını ifade eden bir diğer kelimedir. Bu kelime öz olarak her işi hikmetli olan Allah'ın anlamsız, amaçsız ve abes iş yapmasının muhal olduğunu ifade eder.[829] Kur'an'da bu gerçek şöyle ifade edilir: "Şimdi bizim sizi boş yere ve amaçsız yarattığımızı; dahası (hesap vermek için) bize döndürülmeyeceğinizi sanıyorsunuz, öyle mi?"[830]

Bi'l-Hakk ifadesiyle gelen birçok ayette Allah göklerin yerin ve ikisi arasındaki her şeyin gerçek bir anlama mebni olarak yaratıldığını beyan ediyor: "Görmez misin ki Allah gökleri ve yeri anlamlı ve amaçlı olarak yarattı."[831]

Zemahşeri "*bi'l-Hakk*" ifadesini "hikmetle, sahih bir amaçla ve büyük bir iş için… O onları amaçsız ve keyfi olarak yaratmadı"[832] şeklinde izah eder. Bu kelime anlamsızlık ve faydasızlığın zıddı olarak "hikmet"i ifade eder.[833] "Hakk" ifadesi Kur'an'da "batıl" teriminin tam zıddı olarak kullanılır. Hakk, anlamlılığı ve amaçlılığı ifade ederken batıl terimi[834] abesliği ve amaçsızlığı ifade eder. Bu çerçevede Kur'an bir taraftan "Ve biz gökleri, yeri ve bunlar arasındakileri batıl olarak (bir anlam ve amaçtan yoksun) yaratmadık; bu inkârda direnenlerin bakış açısıdır."[835] derken, diğer taraftan "İmdi biz, gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri "hakk" ile (anlamlı ve amaçlı)

---

[826] Hud 11:61.
[827] Zariyat 51:56.
[828] A'raf 7:129.
[829] Benzer ifadeler için bkz. Düzgün, Ş. Ali, "Müzakere", *Kutlu Doğum 2002, Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam*, s.244.
[830] Mü'minun 23:115.
[831] İbrahim 14:19.
[832] Zemahşeri, *Keşşaf,* c.3, s.371.
[833] İbn Aşur, *et-Tahrir*, c.13, s.214.
[834] Ali İmran 3:191."Hakk" ile "Batıl" terimlerinin zıt kullanımı için bkz. İsra 17:81;Enbiya 21:18; Sebe 34:49; Gafir 40:5; Şura 42:24.
[835] Sad 38:27.Benzer bir anlam için bkz. Enbiya 21:16.

olarak yarattık"[836] buyurarak yaratılıştaki amaçlılığı ortaya koymaktadır. Bu ayetlerde zımnen göklerin ve yerin bir anlam ve amacı olsunda ey insan senin yaratılışının bir anlamı olmasın mı? diye sorulmakta[837] ve insan varlık gayesini gerçekleştirmeye çağrılmaktadır.

"Hakk" kelimesinin başındaki "*ba*" edatı hem "gerekçe", hem "bağlantı ve atıf", hem de "aracılık" ifade eder. "Allah gökleri ve yeri hak ile (anlamlı ve amaçlı) yarattı. Hiç şüphe yok ki bunda müminler için bir işaret (ayet) vardır"[838] ayeti ve bunun gibi gökleri ve yeri birer ayet olarak niteleyen sayısız ayet, "onların Mutlak Varlık'a atıf yapan birer gösterge oluşlarına dikkat çekmektedir. Göstergenin gösterdiği hakikati görebilmek, ancak varlığa amaçlılık penceresinden bakmakla mümkündür."[839]

İnsanın varlık gayesi Rabbini tanıması, bilmesi ve O'na kulluk etmesidir. Kur'an'da bu gerçek şöyle ifade edilmiştir. "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"[840] Müfessirler "*li-ya'büdun*" ifadesini "*li-ya'rifun*" şeklinde tefsir etmişler ve insan ve cinlerin varlık hikmetinin "Allah'ı tanıyıp O'na ibadet ve kulluk etmek" olduğunu ifade etmişlerdir.[841] İnsanın Rabbini bilebilmesi için de "*afakî"* ve "*enfüsi*" ayetler onun hizmetine sunulmuştur.

"Vakti geldikçe insana kâinatın uçsuz bucaksız ufuklarında ve bizzat kendi iç dünyasında ayetlerimizi göstereceğiz."[842] Yani Allah, insan ve kâinatın barındırdığı muhteşem sırları zaman içerisinde insanlara açarak, eş ve benzerden münezzeh, her şeye gücü yeten, her işi hikmetli ve her şeyi bilen bir ilahın varlığına dair tam bir itminan ve kesin bilgi yaratacaktır. [843]

Başka birçok ayette de bu bağlamda göklerin ve yerin "hakk" ile yani insana Rabbini bildirsin diye yaratıldığı, şayet insan bu hakikati göremez de inkâr yoluna saparsa yok edilip yerlerine yeni bir varlığın getirileceği ifade edilmektedir.

---

[836] Hicr 15:85. Benzer ayetler için bkz. Nahl 16:3; Ankebut 29:44; Rum 30:8;Zümer 39:5;Casiye 45:22; Ahkaf 46:3;Teğabun 64:3.
[837] İslamoğlu, Mustafa, *Meal*, s.903, 1. not.
[838] Ankebut 29:44.
[839] İslamoğlu, Mustafa, *Meal*, s.475-476, 1. not.
[840] Zariyat 51:56.
[841] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.6, s.592-593.
[842] Fussilet 41:53.
[843] Razi, *Mefatihu'l-Ğayb*, c.27, s.140.

"Görmez misin ki Allah, gökleri ve yeri mutlak hakikate (bir atıf olsun diye)amaçlı ve anlamlı olarak yarattı. (Dolayısıyla) eğer dilerse sizi topyekûn ortadan kaldırır, yerinize yepyeni bir varlık türü (veya yepyeni bir toplum) getirir. Bu Allah için erişilmesi güç bir şey de değildir."[844]

Buna göre Müslüman tarih algısında dünya hayatının, bütün yönleriyle Allah'a kulluk üzerine inşa edilmesi en büyük, hatta yegâne gayedir. Mümin yaptığı her şeyi Allah adına yapar. Dolayısıyla Kur'an'a göre tarihin gayesi, dini, ahlaki, sosyal, kültürel, siyasi, iktisadi tüm alanlarda ilahi iradeyi insanlar eliyle yeryüzünde tecelli ettirmektir.

B- Yasalılık

Yeniçağ'ın başlarında önce Keppler ve Galilei'nin, sonra da Newton'un getirdiği bilim ilkeleri ve yöntemleri bütün doğa alanlarına uygulanmıştı. Doğanın bütün alanları pozitif bilimlerce işlendiği için artık, insanın dünya ve hayat görüşünde de pozitif bilimlerin onayından geçen tasarımlar kullanılmalıydı. Bilim adamları doğa bilimleriyle doğa hakkında bir takım yasalar keşfedince, sosyal alanda da benzer yasalar keşfetmeye yönelmişler, sosyal alanın kanunları keşfedilince, toplumun rasyonel bir şekilde yönetilebileceği düşünülmüştür. Toplumsal yasalar bilinince, bunalımların ve devrimlerin önüne geçilebilecek, sanayi devriminin getirdiği reformlar sistemli bir şekilde uygulanma imkânı bulacaktır.

Yaşadığı zamanda geçerli bir tutum olan olgucu pozitivist tutumdan etkilenen Marx da toplumun yapısını tanımak için toplumsal olayların bilimsel yöntemlerle incelenmesi ve topluma egemen olan yasaların ortaya çıkarılmasını istemektedir. Çünkü Marx, doğa gibi, toplumların da değişmez bir yasalılık düzenine tabi olduğunu, bu yasalılık içerisinde insanlık tarihinin diyalektik bir şekilde geliştiğine inanmaktadır.[845] Doğadakine benzer zorunlu tarihsel yasaların varlığını kabul ettiği için Marx, tarih bilimini, kesinliğe sahip ve dolayısıyla her türlü kurgusal belirlemelerden uzak bir yapı olarak nitelemektedir. Yani Marx, tarih alanının, onu araştıran tarihçiden bağımsız olarak var olduğunu söyleyerek bir anlamda nesnellik kaygısı taşımaktadır. Buna göre tarih alanının tarihçi tarafından nesnel olarak

[844] İbrahim 14:19.
[845] Aysevener, *Tarih Felsefesi*, s.75.

kavranması mümkündür. Tarihte insandan bağımsız nesnel yasaların varlığını kabul etmek, tarihsel süreci, zorunlu bir işleyiş halinde, insanüstü bir süreç olarak kabul etmeyi gerektirir. Marx da tarihi tam olarak böyle tasarlamıştır.[846] Buna göre madde ve maddenin zorunlu kanunları karşısında insan tam bir tutsaktır. İnsan bu zorba ve cebbar ilahın karşısında reddetme ve değiştirme gücü olamayan bir nesne gibidir. Çünkü fiili olarak meydana gelen şey, tarihi ve maddi zorunlulukların olmasına izin verdiği şeydir.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başları, özellikle Almanya'da, büyük tarihçiler arasında, tarihin "genellik-tekillik, yasalılık- rastlantısallık" çerçevesinde nasıl bir bilim olduğu konusunda yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Doğa bilimleri için geçerli olan yöntemin tarih bilimleri için de geçerli olup olmayacağı tartışmanın nirengi noktasını oluşturmaktadır. Bu tartışmanın sonunda, temele insanı alan tarih bilimlerinin, doğa bilimlerinin yöntemlerinden farklı bir yönteme sahip olması gerektiği temel görüş olarak kabul edilmiştir.

Kur'an hayatın ve canlıların kendine bağlı olarak işlevsellik kazandığı ilahi yasalardan söz eder. Kur'an baştan sona geçmiş toplumların başlarından geçen hadiselerin anlatıldığı bir tarih kitabı olmamakla birlikte, olayları, durumları ve şartları bilinçli ve bilimsel bir şekilde ele alıp inceleyebilmek ve sosyal olayların nasıl meydana geldiğini tespit edebilmek için yeterli olacak kadar tarihsel kıssalara değinir. Bu kıssalar, okuyana tarihin kendine özgü kuralları ve yasaları olduğunu açık bir şekilde haykırmaktadır.[847] Bu yasalar, tarihi, sosyal ve psikolojik bütün hareketlere hükmeden yasalar olarak, toplumların gelişme ve çöküşlerini belirler. Bu yasaların keşfi toplumların önüne her türlü gelişmenin yollarını açarken, bu yasalardan gaflet hali de her türlü çöküşün ve geri kalmanın sebebi olarak ortaya konur.[848] Bu yasalar mümin veya inkarcı bütün insanlığı kapsamaktadır. Böyle olduğu için Kur'an insanlık tarihini incelememizi ve ibretler almamızı istemektedir.

"Onlar hiç mi yeryüzünde gezip dolaşmazlar? Bu sayede kendisiyle akledecekleri bir kalbe ya da işitecekleri bir kulağa sahip olsalardı ya! Ama şu da var ki; gözler kör olmaz, fakat asıl kör olan göğüslerdeki kalplerdir."[849]

---

[846] Aysevener, *a.g.e.*, s.80-81.
[847] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.53.
[848] Gazali, Muhammed, *Keyfe Nete'amelü mea'l-Kur'an*, Mısır, 2005, s.118.
[849] Hac22:46.

Allah tarihe ibret nazarıyla bakılmasını istiyor: "Ey akıl sahipleri ibret alın"[850] Ayette kullanılan "*i'tibar*" lafzı, tarihin yasalı yapısına ve dolayısıyla sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde geçmişe nazar edilmesine işaret etmektedir.[851] Aksi takdirde her şeyin tesadüfen ve yasasız meydana geldiği yerde ibret gözüyle tarihe bakma emri anlamsız olurdu.

Âleme hâkim düzenli kanunların var olduğa inanmak, işlerin gelişigüzel veya tesadüfen bir yaratıcı ve yapıcı olmaksızın; anlam ve amaçtan uzak olarak var olduğu düşüncesini reddeder. "Biz gökleri, yeri ve bunlar arasındakileri bir amaç ve anlamdan yoksun yaratmadık; bu, inkârda direnenlerin zannıdır…"[852] Tarihin yasalı yapısı doğal olarak tarihsel bir anlam ve amacın varlığını ve bu da tarihe, koyduğu yasalarıyla hükmeden, onun anlam ve amacını belirleyen âlim, mürit, kudretli ve hikmetli bir gücün varlığını gerektirir. Yine beşer hayatının anlamlı ve amaçlı olduğuna ve ona hükmeden düzenli yasaların varlığına inanmak "ahiret"e inanmayı da zorunlu kılar.[853] Çünkü ahirete, hesaba, ceza ve mükâfata, cennet ve cehenneme inanmadan, insanlık tarihine hükmeden ilahi yasaların varlığına, varoluşun amaçlı ve anlamlı olduğuna inanmanın fazla bir anlamı yoktur. Zira bu hayatın anlamı ahirette ortaya çıkacak; varoluş anlamına uygun davranan kimseler bu Salih amellerinin karşılığını en mükemmel şekilde ahirette alacaklar, varlığına ihanet edenler de dünyada uğradıkları cezadan ayrı olarak asıl cezayı kıyamet günü görecekler.[854]

Diğer taraftan beşer hayatına hükmeden ilahi yasalar olmadığını iddia etmek, insanı Sartre'nin düşüncesi olan başıboşluk ve gayesizliğe götürür. Bu da Kur'an 'ın ifadesiyle İslam öncesi Arapların inanç biçiminde görülür:

"Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helâk eder. Bu hususta onların hiçbir bilgisi de yoktur. Onlar sadece zanna göre hüküm veriyorlar."[855]

Bu mantığa göre zaman (dehr) varoluşun ve yok oluşun tek makul açıklamasıdır. Materyalistin maddeye yüklediği anlamı, bu akıl zamana yükler. Yani bunlar zamana tanrı rolü yüklüyorlar, tüm oluş ve bozuluş yasalarını "*dehr*" adını

---

[850] Haşr 59:2.
[851] Tahir b. Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, C.28, s.72.
[852] Sa'd 38:27.
[853] Muhammed Kutup, *İslami Açıdan Tarihe Bakışımız*, s.110-118.
[854] Bkz. İsra 17:21; Ta-ha 20:127.
[855] Casiye 45:24.

verdikleri bu mevhum ilahın eline veriyorlardı. Bu inancın temelinde yaratılışın tesadüfen, anlamsız ve amaçsız olduğu düşüncesi yatar.[856] Buna göre âlemin anlamı Allah'tır. Allah'sız bir âlem anlamsızlığa mahkûmdur. Allah yoksa anlam yok; anlam yoksa ahiret yoktur. Diğer bir ifadeyle Allah varsa anlam var, anlam varsa ahiret zorunlu olarak vardır.

Zaman ve mekânın içinde olan her şey, zaman ve mekânın değişmesiyle dönüşüme uğrar. Geçen zaman gelecek zaman üzerinde iz bırakarak geçer ve bu izler geleceğin tarihini çizer.[857] Bu bağlamda tarih aslında değişimin tarihidir. Diğer taraftan hem değişimin gerçekleşmesi hem de fark edilebilmesi için "değişmeyen"in varlığını da kabul etmek zorunludur. Bu bakımdan Kur'an ve tarih arasındaki irtibat kurulurken süreç içerisindeki kalıcı ve değişken olanın mahiyetinin ele alınması gerekir.[858] Kur'an tarihin kalıcı yasalı yapısını değişik kavram ve terimlerle ifade etmektedir. Bunların en başında şemsiye bir kavram olarak "*sünnetullah*" kavramı gelmektedir.

1. Sünnetullah: Tarihsel Yasalar

Sünnet, işlek yol, yüzün görünen ön kısmı, tabiat, huy, durum, şeriat, kendine tabi olunan davranış veya kendine uyulan örnek anlamlarına gelir.[859] İslam öncesinde Arabın sünnet kelimesinden "orijinal, sürekli ve belli bir standarda oturmuş (iyi-kötü) davranış biçimi"[860]ni anladığı belirtilmiştir.

Kur'an'da ikisi çoğul olmak üzere on altı defa geçen sünnet kelimesi, iki yerde "sünen" olarak[861], diğer yerlerde ise tamlama içinde yer almaktadır. Kur'an'da "sünnet" kelimesinin tüm kullanımlarının "kâfirlerin akıbetleriyle ilgili tehdit ve uyarı, diğer yandan mü'minleri tebşir ve teselli nitelikli olduğu, Allah'ın ilkeli tutumunun asla değişmeyeceği, tabiat kanunları değil, aksine dini içerikli insanın bireysel veya sosyal hayatıyla ilgili ilahi prensipleri ifade ettiği açıkça görülmektedir.

---

[856] İslamoğlu, Mustafa, *Meal*, s.995, 4 ve 9. notlar.
[857] Baykara, Abdülbaki, "Tevhit Kelimesinin Tarihi Safhaları", *Daru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası,* 1930, C.IV, S.14, s.61.
[858] Görgün, Tahsin, "Kur'an ve Tarih", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları I*, Ensar Neşr., İstanbul, 2000, s.128-129.
[859]Cevheri, *Sıhah,* C.5, s.2138-2139; İbn Manzur, *Lisan*, C.3, s.2123; Isfehani, *Müfredat*, s.286; Reşit Rıza, *Tefsiru'l-Menar*, c.4, s.140.
[860] Özsoy, Ömer, *Sünnetullah*, s.53.
[861] Ali İmran 3:137; Nisa 4:26.

Zira sünnet kavramının geçtiği hiçbir kullanımda tabiatla ilgili hiçbir hususa değinilmemiş, daima insan iradesine konu olan hususlarda insanın eylemlerinin bir sonucu olarak tezahür eden dini içerikli fert, gurup veya toplum çapındaki ilahi prensipler vurgulanmıştır."[862] Bu itibarla sünnet kelimesinin sözlük anlamını Allah'a izafe ederek ve özellikle insani ve toplumsal alanla ilgili bir yasalılığı ifade edecek tarzda, sünnetullah terkibi, "Allah'ın öteden beri süregelen ve sürecek olan, kendine özgü, değişmeyen bir davranış tarzı"[863] şeklinde tanımlanmıştır. Bununla beraber hem sosyal alanı hem de tabiat alanını kapsayacak şekilde sünnetullah'ın "Allah'ın, tabii ve sosyal bakımdan kâinatı yönetme yasası ve yöntemi"[864] olduğu da ifade edilmiştir.

Kur'an tarihte ilahi yasaların var olmasını, tüm insanlık için gerçeğin bir açıklaması ve ayrıca müminler için de bir hidayet ve öğüt olarak ortaya koymaktadır. "Sizden önce nice sünnetler (uygulamalar) gelip geçmiştir. Yeryüzünde gezin de yalanlayanların sonunun ne olduğuna bir bakın. Bu, bütün insanlığa iletilmiş tarifsiz bir bildiri ve sorumluluk bilincini kuşananlar için de bir rehber ve öğütür."[865] Bu ayette geçmişte peygamberlerini yalanlamış olan milletlere ve onlara uygulanan ilahi sünnetlere dikkat çekilmektedir. "Bu" ile kastedilen ise Kur'an olabileceği gibi[866], Taberi'nin tercih ettiği gibi, ayetin öncesinde ifade edilen Allah'ın sınırları, toplumsal değişimin yasaları[867] da olabilir. Kelimeyi "*sünenüllah"* şeklinde Allah'a muzaf yaparak, "Allah'ın inkârcı toplumları helak yasaları" şeklinde olumsuz bir anlamda veya "Allah'ın kâfir ve mümin tüm insanlar hakkındaki değişmez yasaları" şeklinde izah eden müfessirler vardır.[868] Bu yasaların tüm insanlık için bir bildiri olduğunun ifade edilmesi, İlahi yasaların müminiyle, kâfiriyle, müttakisiyle ve faciriyle tüm insanlar için geçerli olduğunu ortaya koymak içindir.[869] İbn Aşur'a göre ayet bu durumda "zaferle güzel sonun, hezimet ile kötü sonun birbirinin lazımı olmadığını bilmeyenlere, sonuçları sebeplerinden çıkarabilmeleri için yol gösterici bir kılavuzdur. Çünkü gerçek başarının sebebi iyilik ve istikamettir. Bu aynı zamanda,

---

[862] Akçay, Mustafa, "Sünnetullah, Fıtratullah, Sıbgatullah" Kavramlarının Anlamlandırılışı Üzerine, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, sayı: 17, ss. 125-158, s.139.
[863] Özsoy, *a.g.e.*, s.53.
[864] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.1, s.676.
[865] Ali İmran 3:137-138.
[866] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.7, s.231-232; Heyet *Kur'an Yolu*, C.1, s.676-677.
[867] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.7,s.232.
[868] Razi, Tefsir, C.9, s.12; Reşit Rıza, Menar, C.4, s.140-141; İbn Aşur, Tahrir, C.4, s.97.
[869] Reşit Rıza, *Menar*, C.4, s.143.

insanların fesattan sakınmaları ve "bizden daha güçlü kim var?"[870] diye kibirlenen Âd kavmi gibi kibre ve gurura kapılmamaları için bir öğüttür."[871]

Bu bağlamda Kur'an çok açık bir biçimde helak olan toplumların "Sünnetullah" gereği helak olduklarını bildirmekte ve inananlardan bu toplumların durumlarını araştırmalarını ve onların helak olmalarına sebep olan durumlara düşmemelerini istemektedir.

"Çünkü onlar yeryüzünde büyüklük taslıyor ve kötü tuzaklar kuruyorlardı. Hâlbuki kişi kazdığı kuyuya kendi düşer. Onlar öncekilerin kanununundan (onlara uygulanandan) başkasını mı bekliyorlar? Allah'ın kanununda asla bir değişme bulamazsın, Allah'ın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın. Bunlar yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğunu görmediler mi? Hâlbuki onlar, bunlardan daha güçlü idiler. Ne göklerde ne de yerde Allah'ı âciz bırakacak bir güç vardır. O, bilendir, güçlüdür."[872] Buna göre Allah'ın tarihsel sürecin işleyişine dair koymuş olduğu bir takım objektif yasalar vardır. Seçilmiş ve özel kullar düşüncesini reddeden Kur'an'a göre helak sebepleri gerçekleştiğinde, Allah yasası gereği, toplumları helak etmektedir. Öyleyse insanların söz konusu ilahi yasaları keşfedip gereğince amel etmeleri üstünlük elde edebilmeleri için zaruridir.

En genel ifadesiyle tarihin ve tabii alanın ilahi yasaları olarak ifade edilen "sünnetullah"ın bilinmesi gereken bazı nitelikleri vardır. Muhammed Bakır es-Sadr bu nitelikleri üç maddede özetlemiştir: Bunlar Sünnetullah'ın sürekliliği, Rabbaniliği ve insan iradesiyle çelişmemesidir.[873] Sünnetullah'ın birinci niteliği olan süreklilik Kur'an'da şöyle ifade edilir:

"Allah'ın daha öncekiler için geçerli olan uygulaması budur. Ve sen Allah'ın sünnetinde (sünnetullah) hiçbir değişiklik bulamazsın."[874] " Sen Allah'ın tuttuğu yol ve yöntemde hiçbir değişiklik (tebdil) göremezsin; evet sen, Allah'ın yolunda ve yönteminde bir sapma (tahvil) göremezsin!"[875]

---

[870] Fussilet 41:15.
[871] İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, C.4, s.98.
[872] Fatır 35:43-44.
[873] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s.75-83.
[874] Ahzab 33:62. Benzer ifadeler için bkz. Enam 6:34; İsra 17:77; Fetih 48:23
[875] Fatır 35:43.

İlahi sünnette tebdil ve tahvil olamayacağının vurgulanması da Sünnetullah'ın değişmezliğini ve evrenselliğini ifade eder. *İbdal, tebdil, tebeddül, istibdal*, bir şeyi başka bir yere koymak anlamına gelir ki, bu bedel olarak bilinir. Tebdil, mutlak değişim için kullanılır.[876] Tebdilde asıl olan, bir şeyin mekândaki halinin değişmesidir.[877] Buna göre bir toplumun helak edilip yerine başka bir toplumun getirilmesi ""tebdil" terimiyle ifade edilir. "Tahvil ise sene, yıl anlamına gelen "h-v-l" kökünden gelir ve bir şeyin ya bizzat veya hüküm ve söz olarak değişmesi anlamında kullanılır.[878] Semantik yapıları incelendiğinde görüleceği gibi, tebdil bizzat değişimi, somut olarak bir şeyin yerine başka bir şeyi getirmeyi, yani yatay, mekânsal değişmeyi, tahvil ise dikey zamansal değişimi ifade etmektedir. Dolayısıyla Sünnetullah'ta tebdil olmaması, Allah'ın kanununun değişmemesi, örneğin ilahi sünnet gereği, helak edilecek ya da ceza görecek topluma helak veya cezadan başka bir şeyin terettüp etmemesi, azap ve helak kanununun neshedilip yerine başka bir kanunun gelmemesi anlamına gelirken, tahvil olmaması da zaman yönünden Allah'ın sünnetinin değişmemesi, her zaman geçerli olması, örneğin azap veya helakin başka bir zamana ertelenmemesi gibi anlamlara gelmektedir.[879]

Allah'ın tüm işleri bir kader, takdir ve ölçü dâhilinde gerçekleşmektedir. Diğer bir ifadeyle her işi hikmetli olan Allah, insanlar tarafından da anlaşılabilecek bir kader (yasa) içerisinde fiillerini gerçekleştirmektedir. "Allah'ın, önceden gelip geçmiş peygamberler hakkında değişmez bir kanunu olarak, Peygambere farz kıldığı şeylerde ona hiçbir beis yoktur. Allah'ın emri, takdir olunmuş bir kaderdir."[880] Ölçünün olduğu yerde düzenden ve süreklilikten söz edilebilir. Buna göre İlahi yasaların geçerliliği süreklidir. Dolayısıyla burada tesadüfe yer yoktur. Kur'an tarihi yasaların sürekliliğine dikkat çekerek, inanan insan ve toplumlarda tarihi olayların nasıl cereyan ettiğine dair bir bilinç ve şuur oluşturmayı, hadiseleri basiretli bir şekilde ele almayı hedeflemiş, olayların tesadüflerin ve kör bir kaderin eseri olmadığını,

---

[876] Cevheri, *sıhah*, C.4, s.1632; Isfehani, *Müfredat*, s.47
[877] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, s.231.
[878] Isfehani, *Müfredat,* s.164.
[879] Yazır, *Hak Dini*, C.6, s.163.
[880] Ahzab 33:38.

dolayısıyla teslimiyetçi bir zihniyetle tarihe yaklaşılamayacağını ifade etmiştir. Sünnetullah'ın sürekliliği fikri, tarihin objektif bir şekilde işlediğinin delilidir.[881]

Sünnetullah'ın sürekliliği esası, aynı zamanda, her türlü seçilmişlik, kutsal ırk vb. anlayışları da reddetmektedir. İlahi yasalar her zaman ve zeminde, hiç kimseyi ayırmaksızın hükmünü aynı şekilde icra eder. Bu bağlamda Kur'an tarihi yasalardan istisna kılınma düşüncesini reddediyor. "(Ey müminler!) Yoksa siz, sizden önce gelip geçenlerin başına gelenler size de gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Yoksulluk ve sıkıntı onlara öylesine dokunmuş ve öyle sarsılmışlardı ki, nihayet Peygamber ve beraberindeki müminler: Allah'ın yardımı ne zaman! dediler. Bilesiniz ki Allah'ın yardımı yakındır."[882] Bu ayet tarihi yasalarda herhangi bir istisna beklenti ve umudunun yersiz olduğunu ifade etmektedir.

Sünnetullah'ın sürekliliği ilkesi, bir taraftan, insanın temel yaratılış özellikleri bakımından, diğer bir ifadeyle fıtraten, ilk yaratılıştan beri hiç değişmediğini[883] ifade ederken diğer taraftan buna bağlı olarak sebepler âlemindeki nedensellik yasasına hâkim unsurların da değişime uğramadığını ifade ediyor. Bu bakımdan sünnetullahın süreklilik arzetmesi aslında tarihin tekerrür edici vasfına bir işarettir. Kur'an 'da anlatılan Peygamber kıssaları tarihin tekerrür edici karakterini ortaya koymak için yeterlidir.

Tarihi yasaların ikinci niteliği; "rabbani" olmalarıdır. Zira bu yasalar Kur'an'da Allah'a izafetle "*sünnetullah*"[884], "*kelimetullah*"[885], " *kelimetü Rabbik*"[886], "*kelimetün sebekad min Rabbik*"[887], "*kavl*"[888] vb. şekillerde kullanılır. Bu da yasaların yaratıcısının ve tarihte hükmünü devam ettiricisinin Allah olduğunun delilidir. Tarihi yasaların Kur'an'daki bu kullanımı, Allah'ın tarihe her an müdahil olduğunu işaret ettiği gibi, Allah'ı âlemden uzak tutmaya çalışan tüm düşünce biçimlerini de mahkûm etmektedir.

Sünnetullah Allah tarafından verilen bir söz ve İlahi hikmetin bir sonucudur. Dolayısıyla bazı istisnai durumlar hariç, insanlar tarafından anlaşılıp keşfedilebilecek

---

[881] Benzer ifadeler için bkz. Özsoy, Ömer, *Sünnetullah,* s. 161.
[882] Bakara 2:214.
[883] Rum 30:30.
[884] Ali İmran 3:38; Hicr 15:13; İsra 17:77 vd.
[885] Tevbe 9:40.
[886] En'am 6:115A'raf 7:137.
[887] Yunus 10:19; Hûd 11:110; Ta-ha 20:129; Fussilet 41:45; Şura 42:14.
[888] İsra 17:16; Neml 27:85; Kasas 28:63.

şekilde, sebep-sonuç arasında düzenli bir ilişki vardır. Tarihsel yasaların "ilahi" bir nitelik taşıması, onu rasyonelliğinden soyutlamaz, gizemli, lahuti, sırri bir yapıya büründürmez, bilakis olaylar arasındaki düzenlilik ve yasalılığı garanti eder. Zira Allah iradesini ve kudretini bu yasalar aracılığıyla ortaya koymaktadır. Bu sebeple kelamcılar âlemde görülen düzen ve gayeliliği Allah'ın varlığın delillerinden kabul etmişlerdir.

Tarihi yasaların üçüncü niteliği, beşer iradesiyle çelişmemesidir. Diğer bir ifadeyle İlahi yasalar, tarih alanında, insan iradesinden bağımsız ve onun üstünde hükmünü icra etmez, bilakis insan ve toplumların iradesiyle ancak tarihsel alanda varlık kazanabilir. Kur'an değişimin merkezine insanı ve iradisini yerleştiriyor. "Bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumlarını değiştirmez."[889] Ayet, her şeyin emrine amade kılındığı insanı İlahi yasaların mahkûmu değil, hâkimi olarak görmektedir. Buna göre tarihe yön veren temel unsur insan iradesidir, tarihi saha da insani bir özelliğe sahiptir. Kur'an insanı atıl bırakan tüm anlayışları mahkûm etmektedir.

Fazlur Rahman sünnetullahın temel karakterini şöyle ifade ediyor: "Esas olarak insanlık tarihi, temeli ahlak esaslarına dayanan belli kurallara göre toplumlar ve medeniyetler kuran ve yıkan, sürekli bir süreçten ibarettir. Bunların kaynağı ilahidir, fakat uygulamaya konmaları tamamen insanın kolektif varlığının (yani beşerin gücü) dâhilindedir. Kur'an bu kurallara "Allah'ın Sünneti" (değiştirilemeyen insanlık kanunu ve uygulamaları) demektedir."[890]

Kur'an'da tarihi yasaların şartlı önermeler şeklinde gelmesi de insan ve toplumların iradesine bir atıftır. Yukarıda Ra'd suresinde geçen ayetten başka şu ayet tarihsel yasaların şartlı önermeler şeklinde gelmesine bir örnektir: "Bu böyledir, çünkü Allah, bir topluma bahşettiği nimeti ve esenliği, o toplum kendi gidişini değiştirmedikçe asla değiştirmez ve (bilin ki) Allah her şeyi işiten, her şeyi bilendir."[891] Buna benzer birçok ayette değişik ifade ve üsluplarla tarihsel yasaların hükmünü icra etmesinin insanların iradesine bağlı olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre tarihsel alana ait şartlı önermelerin şartı insan iradesi olmaktadır. Tarihsel

---

[889] Ra'd 13:11.
[890] Fazlur Rahman, *Ana konularıyla Kur'an*, s.97.
[891] Enfal 8:53.

yasaların bu özelliği insan iradesini yok etmiyor, aksine daha da güçlendiriyor. Çünkü insan tarihsel alana ancak bu yasaları hükmü altına alarak hükmedebiliyor.[892] Aksi durum zulüm olurdu ki, Allah'ın kullarına zulmetme ihtimali yoktur. "Bu kendi ellerinizin işlediğinin karşılığıdır. Yoksa Allah'ın kullarına zulmetme ihtimali yoktur."[893]

2. Kader: Doğal, Psikolojik ve Sosyal Gelişim Yasaları

Kur'an'da "*kader*"[894], "*kadr*"[895] ve "*miktar*"[896] sözcükleri geçer. Bu kelimeler, "miktar, ölçü, düzen, tayin, tahsis"[897] anlamlarına gelir. İsfehani Allah'ın eşyayı takdir etmesinin iki anlamda olduğunu ifade ediyor: Birinci anlam; Allah'ın eşyaya kudret vermesi, ikincisi ise; Allah'ın hikmetine uygun olarak eşyayı belli bir ölçü ve miktar üzere yaratmasıdır.[898] Süleyman Ateş kader kelimesinin Kur'an'da kullanıldığı anlamları şöyle ortaya koymakta ve hepsinin "ölçü, miktar ve düzen" ortak anlamında buluştuğunu ifade eder.[899]

1-Belli bir biçim verme, kararlaştırma, düzenleme, takdir etme: Yunus 10:5; Furkan 25:2; Yasin 36:39; Kamer 54:12; Vakıa 56:60; abese 80:19; A'la 87:3.

2-Bir ölçü ve miktar ile yapma: Ra'd 13:17; Hicr 15:21;Ahzab 33:38; Sebe 34:11,18; Zuhruf 43:11; Talak 65:3; İnsan 76:16; Müddessir 74:18-20.

3-Ölçülü azar azar verme kısıtlamak: Bakara 2:236; Ra'd 13:26; İsra 17:30; Kasas 28:82; Ankebut29:62; Rum 30:37; Zümer 39:52; Şura 42:12; Talak 65:7; Fecr 89:16.

4-Belli bir zaman: Taha 22:40; Mürselat 77: 21-23.

5-Kudret, yapabilme gücü: Bakara 2:264; İbrahim 14:18; Nahl 16: 75-76; Enbiya 21:87; fetih 48:21; Hadid 57:29; Beled 90:5.

6-Layıkıyla bilmek, değerlendirmek, anlamak: En'am 6:91; Hac 22:74; Zümer 39:67; Kadr 97; 1-3.

---

[892] Es-Sadr, *Kur'an Okulu*, s. 103, 107-108.
[893] Enfal 8:51.
[894] Bakara 2:236; Ra'd 13:17; Hicr 15:21; Muminun 23:18; Ahzab 33:38; Şura 42:27; zuhruf 43:11; Kamer 54:49; Mürselat 77:22.
[895] Talak 65:3.
[896] Ra'd 13:8.
[897] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, s.3547.
[898] Isfehani, *Müfredat*, s.454.
[899] Ateş, Süleyman, "Kur'an Mesajı", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1999, cilt: II, sayı: 19,20,21, s. 42-53, s.48-49.

Kader kelimesinin Allah'a isnadı, O'nun yaptığı işlerin bir nizamı, ölçüsü ve hikmeti olduğunu gösterir. Boş, anlamsız, amaçsız, rastgele iş yapmadığını ifade eder. Bu anlamdaki kader kavramının, bir kısım kelâmi ekoller tarafından Allah'ın ezeli ilmiyle her şeyi önceden tayin ve tespit etmesi[900] anlamında kullanılan kader kavramıyla hiçbir ilgisi yoktur. Aynı zamanda böyle bir kader inancının Kur'an'da iman esasları arasında sayılmadığı[901] görülmektedir.[902] Kur'an'da kader ilahi sünnet, tümel İlahi yasalar anlamında kullanılır.[903]

Kur'an şu ilahi hakikati haber vermektedir: "Şüphesiz her şeyi bir kaderle (fıtrat yasasıyla) yaratan biziz. "[904] Bu ayetin içinde yer aldığı Kamer suresi tam bir tarih dersi gibidir. Nuh, 'Âd, Semud, Lût ve Firavun kavminin helak edilişleri anlatılır ve tam dört kez "Fakat uyarımın (dinlenilmemesi) halinde azabım nasıl olurmuş, (gördüler!) Doğrusu biz bu Kur'an'ı ders alınsın diye kolaylaştırdık; öyleyse, yok mudur ders alan?"[905] Bu kavimlerin helak sebebine baktığımızda tüm uyarıları ve uyarıcıları yalanlamaları veya diğer bir ifadeyle, hakikate düşmanlık beslemeleri olduğunu görüyoruz. Ortak sebep hepsini tarihten silmiştir. Arkasından "İmdi, sizin kâfirleriniz şu bahsi geçenlerden daha mı değerlidir; yoksa silinmez sayfalarda dokunulmaz olduğunuz mu kayıtlı?" denilerek helak sebebi vücut bulduğunda, tarihin hükmünün gelecek tüm zamanlarda da gerçekleşeceği ifade edilmektedir. Yani Kur'an seçilmişlik paranoyasını reddederek tarihin yasalarına ve ilkelerine vurgu yapmaktadır. Sonrasında Allah serlevha mesajını vermekte ve tarihin işleyişinin nasıl olduğunu ve olacağını beyan etmektedir: "Şüphesiz biz her şeyi bir kaderle yarattık." Yani her şeyin bir kadere yaratılması "hikmetin gereklerine uygun biçimde, sağlam ve belli bir düzen içinde" veya "olmasından önce Levh-i Mahfuz'da kayıtlı olan şekle göre" manalarıyla açıklanmıştır.[906] Ayette Kader kelimesinin açık olarak toplumların

---

[900] Bkz. Nureddin es-Sabuni, *Maturidiyye Akaidi (el-Bidaye fi Usuli'd-Din*), neşr ve çev. Bekir Topaloğlu, DİB. Yay., İstanbul, 1979, s.161-162. Ayrıca bkz. Tahanevi, Muhammed Ali, *Keşşafu Istılahatı'l-Fünun ve'l-Ulum,* Arapçaya trc. Abdullah Halidi, thk. Ali Dehruç, Lübnan, 1996, C.2, s.1301.
[901] Bakara 2:177; Nisa 4:136.
[902] Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, Atay yayınevi Ankara, 1998, s.133,137.
[903] Atay, *a.g.e.*, s.133,135; Aral, Namık Zeki, "Kur'an ve Kader I", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi],* 1962, cilt: I, sayı: 6, s. 6-7.
[904] Kamer, 54:49.
[905] Kamer 54:17,22,32,40.
[906] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.5, s.664.

yok oluşlarıyla ilgili[907], ilmi bir özellik arzeden[908] "tarihsel yasa" bağlamında kullanıldığı görülmektedir. Zira kader "işleri belirleme ve düzene koyma" anlamındadır. Ayette murad olunan mana ise, "Allah'ın eşyayı hikmeti üzere cari olan kanunlara uygun olarak yaratmasıdır."[909]

Bu itibarla eşyanın hakikati sabittir. Eşyadaki yasalılığı ifade eden bu hakikati Yazır şöyle ifade etmektedir. "Her şeyin yaratılış ve oluş mertebelerinde tecavüz edemeyeceği belirli bir sınırı, bir vakti, özel bir durumu vardır ve bütün sebepler silsilesi Allah'a dayanır. Allah'ın ilmiyle kuşatılmış olmayan hiçbir şey yoktur."[910] Allah'ın fiillerinin yine Allah'ın yarattığı sebeplere bağlı olarak meydana gelmesi İlahi takdirin kaderidir. Söz gelimi öldürme, kılıçla vurma veya zehir içmenin bir sonucudur; rahimde çocuğun meydana gelmesi meninin dökülmesinden sonra olur; tohumun çimlenmesi, ağacın bitmesi, ekme, dikme ve sulama sonrasında gerçekleşir.[911] Dolayısıyla kaderi en geniş anlamıyla "varlığın fıtrat kanunları" olarak anlamak gerekecektir. Şu ayet buna işaret etmektedir. "Onun katında her şey ölçü iledir."[912] Ayetteki "miktar", Allah'ın hayat için koyduğu tüm kural ve ölçüleri kapsar.[913] Bu ayetin öncesinde altıncı ayette inanmayanların azabı acele istemelerinden söz edilmekte, bu ayette de her şeyin bir ölçüye, yasaya bağlı olduğu bildirilmektedir. Dolayısıyla ayet helakin de bir yasası olduğuna işaret etmiş olmaktadır.

Kur'an'a göre kader herhangi bir varlığın kabiliyetleri ve davranış kanunlarıdır (Emr ve Hidayet). Diğer bir ifadeyle kader bir şeyin iç vüs'ati, fıtratının derinliklerinde saklı gerçekleşmesi mümkün imkânlardır.[914] Kur'an kader derken bu kabiliyetlerin fiile dökülmesinden bahsetmiyor; aksine bizzat kabiliyetlerin kendisinden söz ediyor.[915]

---

[907] Zira yukarıdaki ayetin devamındaki ayetler "kader"in toplumsal helakın yasaları olduğunu açıkça beyan ediyor. Ayrıca bkz. Esed, *Kur'an Mesajı*, c.3, s.1093, 30. not.
[908] Yazır, *Hak Dini*, C.7, s.83.
[909] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.27, s.217.
[910] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.4, s.549.
[911] Dihlevi, Şah Veliyullah, *İslam Düşünce Rehberi: Huccetullahi'l-Baliğa*, çev. Mehmet Erdoğan, İz yay., 1994, C.I,s.113-114, 234-246.
[912] Rad 13:8.
[913] İslamoğlu, Mustafa, *Meal*, s.459, 6. not.
[914] İkbal, *Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s.66-67.
[915] Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.59.

A'la suresinin baş tarafı kaderin tam da kabiliyet ve davranış kanunları anlamına geldiğini beyan ediyor. "Yücelt Rabbinin sınırsız şanını: O ki, (her şeyi) yaratmakta ve amacına uygun şekiller vermektedir; O ki, (bütün mevcudatın) tabiatını belirlemekte ve onu (hedefine doğru) yöneltmektedir."[916]

Ayetteki "takdir", ölçü koymak, Allah'ın eşyayı kendi asli karakteri ve yetenekleri üzere yaratması anlamına gelir.[917] Buna göre Allah tüm eşyayı, cins, nev'i, ferd, sıfat, fiil ve eceller noktasında özel ölçü ve miktarlarda yarattı ve tabiatının gereğini yapmaya yöneltti.[918] "*Heda*"nın "*kaddera*" fiiline atfı sonucun sebebine atfıdır. Yani her şey kendi tabiatına uygun hareket edebilir, kendisi için belirlenen sınırların dışına çıkamaz. Allah insanı kendisine verdiği akıl ve azalarla konuşmaya ilim elde etmeye, üretmeye yetenekli olmasını takdir edince, yaratılış amacını gerçekleştirmesi için de onu düşüncesini, fikrini kullanmaya hidayet etti.[919]

"Biz her şey için bir kader (ölçü) koyduk"[920] ve "hiç bir şey yoktur ki onun kaynağı bizim katımızda olmasın, fakat biz her şeyi bir kaderle (ölçüyle) indiririz"[921] ayetleriyle beraber düşünüldüğünde kader ve takdir, tüm varlığın zat ve sıfatlarında kendi özelliklerine uygun yaratılmasını ifade eder. "Heda" fiili de göstermektedir ki, Allah'ın takdir ve belirlemesiyle her varlık belli bir mizaç ve kabiliyet sahibi kılınmıştır. Her yeti ancak belirli işlere uygundur.[922] Bu ayetlerdeki kader ve takdir kavramları, adeta bilgisayar yazılımı gibi görülebilir. Diğer bir ifadeyle kader "bir şeyin kendi iç imkânları" olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla kader kavramı, bir şeyin Ne'liği ve imkânları açısından tam bir belirlenmişliği ifade ederken, özellikle insan söz konusu olduğu zaman, olaylar açısından zıt ihtimallerin varlığını ifade eder. Buna göre Kur'an geleneksel anlayışta olduğu gibi kadere olaylar açısından değil, sınırlı güçler, imkânlar, nitelikler, iç kabiliyetler vb. açısından yaklaşmaktadır. Dolayısıyla

---

[916] A'lâ 87:1-3.
[917] İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, C.30, s.276.
[918] Yazır. *Hak Dini*, c.8, s.387.
[919] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.30, s.277. Mücahit insanın hidayetini hayır ve şerre, saadet ve şekavete, hayvanın hidayetini ise otlamaya yönlendirilmesi şeklinde, her varlığın varlık gayesine hidayeti olarak anlamıştır. Bkz. Beğavi, Ebu Muhammed Hüseyn b. Mesud, *Mealimu't-Tenzil fi Tefsiri'l-Kur'an*, thk. Abdurrezzak Mehdi, Beyrut, 1420, C.5, s.241; İbn Kesir, *Tefsir*, C. 8, s.379.
[920] Talak 65:3.
[921] Hicr 15:21.
[922] Yazır, *Hak Dini*, C.8, s.388-389.

olayların önceden belirlenmesi şeklindeki takdir ve kader anlayışının Kur'an kaynaklı olmadığı ortaya çıkmaktadır.[923]

Bu bakımdan kader eşyanın sabit bir tabiat sahibi olduğunu ifade eden bir kavramdır. Dolayısıyla eşyanın hakikatini inkâr etmek, aslında kaderi inkâr denektir. Varlıkta yasa fikri ancak sabit tabiatlar kabul etmekle mümkün hale gelir. Hâsılı kelam şunu söyleyebiliriz. Kader kavramını doğal, psikolojik ve sosyal yasalar çerçevesinde ele almak mümkündür. Diğer bir ifadeyle kader, ontolojik ve ahlaki yasaları ifade eder.[924]

İlahi toplumsal yasalar objektiftir. Hiç kimseyi ayırmadan hükmünü icra eder. Zafer en baştan hak edilmiş bir hak olmadığı gibi, mağlubiyet de bir toplumun değişmez kaderi değildir. Allah'a ve Peygamberine iman eden ilk müminler Uhut savaşında başlarına gelen mağlubiyeti anlayamamışlardı. Fakat Allah Sünnetullah'ın objektifliğini ve hükmünü nasıl icra ettiğini şu ayette beyan etti.

"Eğer size bir zarar dokundu ise, elbet benzer bir zarar (başka) insanlara da dokundu. Zira o (iyi ve kötü) dönemleri insanlar arasında döndürür dururuz…"[925]

Sadece iman ve iyi niyet sahibi olmakla Allah'ın yardımına ulaşacağını düşünmek İlahi sünnetlere aykırıdır. Kendilerinin Müslüman ve diğerlerinin de inkârcı oldukları için, İslam düşmanlarını yıldırımların yakacağını, kuşların kapıp kaçıracağını ve Müslümanların da hiçbir çaba sarf etmeksizin durup onları seyredeceğini düşünenlerin fikirleri Sünnetullah'a aykırıdır.[926] Sadece iman etmiş olmak başarı için yeterli değildir. Allah her şeye bir "kader" belirlediği gibi başarı ve zafer için de bir "kader" tayin etmiştir. "Ve gerçekten de insan, ancak çalıştığını elde eder."[927] İnsan için hem dünyada ve hem de ahirete, çalıştığına ulaşması onun kaderi yapılmıştır. Ulaştığı şey çalışmasının sonucudur. Zira insan dünyada imtihan edilmektedir. "…Eğer Allah dileseydi, onların hakkından bizzat gelirdi; fakat bunu (yapmadı) ki, sizi birbirinizle sınayabilsin."[928]

---

[923] F. Kerim Kazanç, *a.g.m.*, s.158.
[924] Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, Ehl-i Sünnetin Allah Tasavvuruna Ahlaki Açıdan Eleştirel Bir Yaklaşım,* Ankara Okulu yay., Ankara 2002, s.105.
[925] Ali İmran 3:140.
[926] Muhammed Kutup, *İslami Açıdan Tarihe Bakışımız*, s.116-117.
[927] Necm 53:39.
[928] Muhammed 47:4.

Toplumlar her işin "kader"ine uygun davranarak üzerlerine düşeni yaparlarsa yani Kur'an'ın ifadesiyle Allah'a ve O'nun dinine yardım ederlerse muhakkak İlahi yardıma ulaşacaklardır. "…Allah kendi (davasına) destek verenlere elbette yardım edecektir. Çünkü Allah aklın almayacağı kadar güçlü ve yücedir."[929]

3. Kitap: Varlıkta Yasalılığın İlahi Yazılımı

Kur'an'da "*Kitap*"[930], veya "*Levh-i Mahfuz*"[931], "*Ümmü'l-Kitab*"[932], "*Kitab-ı Meknun*"[933], "*Kitab-ı Mübin*"[934], "*İmam-ı Mübin*"[935] gibi ifadeler sosyal ve kozmik ilahi yasalar anlamında kullanılır.

"Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş türü yoktur ki, sizin gibi bir âlem olmasın. Biz kitapta (İlahi yasalarda) hiçbir boşluk bırakmadık."[936] Ayet yürüyen ve uçan tüm hayvanlar âleminin aynen insanlık âleminin kendisine tabi olduğu yasalar gibi yasaları ve düzenleri olduğunu ifade ediyor. Bunlar yaratılışları, tabi oldukları düzenleriyle Allah'ın ilminin ve hikmetinin ayetleridir. Dolayısıyla her şey bir nizama bağlanmış bir kitaba yazılmıştır. Hamdi Yazır'ın ifadesiyle "bütün yaratılış bir kitap, bütün eşya kitabın muhtevasındaki sözler ve delalet ettiği şeyi ifade eden nakışlar, çizgilerdir."[937] Bu bakımdan varlık araştırıldığında Allah'ın her varlığın fıtratına yerleştirdiği ilahi yasalara ulaşılacaktır.

Ayette geçen "kitap" kelimesi "ümmü'l-kitap, levh-i mahfuz, ilahi ilim ve Kur'an" olarak anlaşılmıştır.[938] İbn Abbas bu kelimeyi "ümmü'l-kitap" olarak tefsir etmiştir. Tefsirlerde ümmü'l-kitap, levh-i mahfuz olarak tefsir edilmiştir. "Allah, ilahi yasalar olarak ifade edilen nizama uygun bir şekilde, olan ve olacak tüm varlığın ölçülerini burada tespit etmiştir."[939] Bu ana kitap içerisinde bir bütün olarak varlık ve özelde insanla alakalı külli ilkeler ve yasalar mevcuttur. Bu yasalar; kâinatın yaratılış

---

[929] Hac 22:40. Benzer bir ayet için bkz. Muhammed 47:7
[930] En'am 6:38; İsra 17:58; Ahzap 33:6; Kâf 50:4.
[931] Buruc 85:22.
[932] Ra'd 13:39; Zuhruf 43:4.
[933] Vakıa 56:78.
[934] En'am 6:59; Hud 11:6; Yunus 10:61; Sebe' 34:3.
[935] Yasin 36:12.
[936] En'am 6:38.
[937] Yazır, *Hak Dini*, C.3, s.354.
[938] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.11, s.345-346; Maturidi, *Te'vilat*, C.5, s.60; Zemahşeri, *Keşşaf*, C.2, s.342; Beğavi, *Mealim*, C.2, s.122; Reşit rıza, *Menar*, C.7, s.394.
[939] Reşit Rıza, *Menar*, C.7, s.394.

ve işleyişiyle ilgili kevni ve tabii yasalar, insanın yaratılışı ve sonu ile ilgili psikolojik yasalar ve toplumların gelişim ve helakleriyle ilgili sosyolojik yasalar şeklinde kayıt altına alınmıştır.[940] İslamoğlu En'am 38. ayette geçen "kitap" kelimesinden hareketle, "kitab"ı "bireysel, sosyal ve kozmik ilahi yasalar"[941] olarak tefsir etmiştir.

Kur'an'da Allah'ın ilminden söz edildiği birçok yerde, bu ilmin, soyut da olsa "levh-i mahfuz, ümmü'l-kitap" gibi bir mekâna nispet edilmesinin çok anlamlı olduğunu düşünüyoruz. Zira bu durum Allah'ın varlığa dair bilgisinin değişmezliğinin, diğer bir ifadeyle varlıktaki düzen ve yasalılığın varlığı ile bunların sürekliliğinin ve objektifliğinin bir ifadesi olarak okunmalıdır.

Kitap kelimesi bazı ayetlerde "*mübin*" sıfatıyla gelir. "Ğaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O yerin karanlıkları içindeki tek bir taneyi dahi bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır."[942]

Bu ayet öncesiyle sıkı bir ilişki içindedir.[943] İnançsızlar Peygamberden Allah'ın vaad ettiği azabı acele getirmesini istiyorlar. Buna karşılık Allah Peygamberine, "istedikleri azabı getirmenin kendi elinde olmadığını, yasası gereği her şeye bir ecel, öne geçmesi ve geri kalması mümkün olmayan bir son takdir eden Allah'ın ancak buna güç yetireceğini, vaadini ve va'idini gerçekleştirmenin O'nun ilmi ve kudreti dâhilinde olduğunu" söylemesini emretmektedir.[944]

Müfessirler "*kitab-ı mübin*" ifadesi için iki anlam vermişlerdir. Bir kısmı "takdir" ve "hüküm" anlamı verirken, bir kısmı da "levh-i mahfuz"[945] yani "Allah'ın değişmez sabit ilmi "[946] anlamı vermişlerdir. Kitap kelimesi her iki anlamıyla da İlahi fiillerdeki muhkemliği, düzenliliği ve yasalılığı ifade ediyor. Diğer bir ifadeyle Allah'ın işlerinin yasalılığı ve düzenliliği, O'nun ilminin, takdirinin ve hikmetinin kemalini gösterir. İnsanlar ancak varlıktaki düzene ve yaratılıştaki mükemmelliğe bakarak Allah'ın ilminin mükemmelliğini, iradesi ve kudretinin büyüklüğünü anlayabilir. Allah insan aklının çalışma, anlama ve anlamlandırma sürecine uygun

---

[940] F. Kerim Kazanç, "İslam Kelamın da İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", s.151; krş. Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an, Gerekçeli Meal-Tefsir*, s.229-230, 4 numaralı not.
[941] İslamoğlu, *Meal*, S.229-230, 4. not.
[942] En'am 6:59.
[943] Maturidi, *Te'vilat*, C.5, s.82.
[944] Reşit Rıza, *Menar*, c.7, s.456.
[945] Maturidi, *Te'vilat*, C.5, s.83-84.
[946] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.2, s.355; İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.7, s.273; Reşit Rıza, *Menar*, C.7, s.457;

olarak varlığı yaratmış ve tanzim etmiş, akıl sahiplerine de ibret almaları, hakikati anlayıp sorumluluk bilincine ulaşabilmeleri için varoluşa nazar etmelerini emretmiştir. İnsan aklı kaosta anlam bulmaz, bilakis tüm anlamın kozmosta olduğunu bilir.

C- Ahlakilik/İradilik

Kur'an'a göre tarih ahlaki ve iradi bir süreçtir. Kur'an insanlık tarihini geçmişi, bugünü ve geleceğiyle bir bütün halinde insanın faaliyet alanı olarak görür. Belli bir yönde değişmesi istenen toplumun kendisi, değer yargıları, kültürü, dili, bilgi seviyesi, teknolojik, sosyo-ekonomik, politik ve diğer yönleriyle tarihsel bir olgudur.[947] Tarihin yasalı olmasından söz edilmesi, insan iradesini dışlamaz. Kanuniyetin varlığı, mutlak bir "fatalizm"i gerektirmez.[948] İlahi kanunların işlemesi için gerekli ortamı ancak insanlar oluşturabilir veya ortadan kaldırabilir. Kanunları koymak ve sonucu yaratmak Allah tarafından; o kanunları işletmek ise insanlar tarafındandır. Kur'an'da toplumların yükseliş ve çöküş sebeplerinin ahlaki ve dini bir karakter arz etmesi tarihin işleyişindeki insani boyutu gösterir.

Çağdaş sosyolojide toplumsal değişmenin temel dinamikleri arasında; coğrafi çevre, demografik yapı, ırk, kahramanlar, ekonomi, din vb. etkenler sayılır. Bu yaklaşımlara göre insanın değişimde merkezi bir rolü yoktur. Zira insanın iradesi harici faktörler tarafından belirlenmektedir. Kur'an ise insan davranışlarının belirlenmesinde dâhili ve harici faktörlerin etkisini reddetmemekle birlikte, insanı etkileyen bu faktörlerin bizzat insan tarafından üretildiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla Kur'an'da insan tarihin merkezine oturtulmuştur.[949] İnsan hür iradesiyle tarihin dinamosudur. İşte Kur'an'ın tarihi böyle bir ahlaki zeminde yorumlaması O'nun tarih anlayışının en özgün yönlerinden birini oluşturur. Kur'an her türlü helaki,

---

[947] Talip Özdeş, "Sosyal Değişim Olgusundan Hareketle Kur'an'ın Tarihsel Olduğu *Tezi Üzerine Bir Değerlendirme, CÜİFD., C.VII/1, Haziran 2003, Sivas, s.191.*

[948] Fatalizm, çağdaş felsefedeki determinizmden farklıdır. Determinizm; "... her olayın bir takım yakın ve uzak sebeplere bağlı olarak ortaya çıktığını, ortaya çıktıktan sonra da bu kez bizzat o olayın bir takım başka olaylar için bir sebep olduğunu ve bütün olup bitenlerin 'kozal bir açıklama'sının yapılabileceğini – en azından teorik bir imkan olarak- kabul eder. Bu olaylar bizim fiillerimiz neticesinde ortaya çıkıyorsa, biz de sebepler arasında yer alırız. Yani bir determinist, 'bu olaya büyük ölçüde ben sebep oldum' diyebilir; fakat fatalist bunu söyleyemez. Ona göre kendi yapıp etmeleri de dahil , her şey harici güçlerin tesiriyle olmaktadır." Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fak. Yay., İzmir, 1999, s.162.

[949] Özsoy, Ömer, *Sünnetullah,* s. 151-152.

bir toplumun ahlaki sapıklıkları ve yanlışlıkları dolayısıyla elde ettiği azap biçimleri olarak görmektedir. Tarihsel süreç, son tahlilde, insanın ahlaki ve dini ideallere olan inanç ve bağlılığından etkilenir.[950] Kur'an'da toplumların helak sebeplerine bakıldığında tarihin ahlaki karakter taşıdığı görülecektir. Bu nedenle tarih insan toplumlarının amellerini dikkate alır. Tarih için önemli olan insanların ne düşündükleri değil, ne yaptıklarıdır. Bu, düşüncelerin tarihsel değişimlerde etkisi olmadığı anlamına gelmez. Şu bir gerçektir ki; tüm değişimler en başta düşünce planında gerçekleştirilir, ancak eyleme dönüşmemiş düşüncelerin toplumsal değişim üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Dolayısıyla tarihi ilgilendiren, soyut inanç ve düşünceler değil; inanç ve düşünceler bütününün pratik sonuçlarıdır.[951]

Kur'an'a göre bireysel ve toplumsal yok oluşta temel unsur, dini ve ahlaki temele dayalı sebeplerdir. Bunlar içerisinde zulüm, Peygamberleri yalanlama, şirk, hakka karşı inatlaşmak, günahlara dalmak, kibir, fesat, fısk, şımarıklık, cinsel sapıklıklar, israf, sefahat, cihadı terk etmek gibi dini ahlaki temelli sebepler sayılabilir. Toplumsal çöküşün nedenleri olarak sayılan itikadi, siyasi ve sosyo-ekonomik sebepler temelde dini-ahlaki bir karakter arz eder.[952] Tüm bu helak sebeplerini Beydavi 'nin tespitiyle iki maddede özetlemek mümkündür: Hakkı yalanlamak ve kendini tamamıyla şer yoluna adamak.[953] Buna göre Kur'an, son tahlilde, ulusların ve halkların mukadderatının şekillenmesinde, inanç sistemlerinin ve bunların üzerine kurulu bulunan manevi değerlerin temel faktörü oluşturduğunu söyler.[954]

1. Tarihsel Değişimde Manevi Unsurların Etkisi

Kur'an değişimin temeline inancı ve manevi değerleri yani insanı koyduğu için, gelişmişliğin ölçüsü olarak da maddi unsurları değil, bunun yanında ve daha öncelikli olarak manevi unsurları esas alır. Çağdaş sosyoloji ve tarih felsefelerinde ise, toplumsal değişimin ana dinamiği dini ve ahlaki unsurlar değil, coğrafi çevre,

---

[950] Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s.31.
[951] Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s.33.
[952] Kur'an'da Toplumsal çöküşün değişik sınıflamalar altındaki sebepleri için bkz.Ejder Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, İnsan yay., İstanbul 2002, s.108-179.
[953] Beydavi, Kadı Nasıruddin Ebu Said, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, thk. Abdülkadir İrfan el-Aşşa Hassune, Daru'l-Fikr, Beyrut 1996, C.IV, s.102.
[954] Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s.49.

demografik yapı, ırk, kahramanlar ve ekonomi gibi hemen hemen tamamıyla maddi unsurlardan oluşur.

Kur'an'da toplumsal ve ferdi helakler anlatılırken maddi unsurların üstünlük ve kalıcılık sebebi olamayacağı açık bir şekilde ortaya konur. " Biz hangi ülkeye bir uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıklı ve şımarık kişileri: Biz, size gönderilmiş olan şeyi inkâr ediyoruz, demişlerdir. Ve dediler ki: Biz malca ve evlâtça daha çoğuz, biz azaba uğratılacak da değiliz."[955] Kur'an'ın "mütref" dediği kimselerin hakikate karşı olan bu duruşları, öncelikle hayatta değerli olan tek şeyin maddi kazanç sağlamak olduğu; ikinci olarak da, maddi anlamda başarılı bir hayatın kişinin doğru yolda olduğunun bizzat kanıtı olduğu şeklindeki anlayışı yansıtır.[956] Şayet onların bu düşünceleri doğru olsaydı, tüm imkânların paylaşımını kendi tercihlerine göre düzenleyebilmeleri gerekirdi. Bir sonraki ayette "De ki: Rabbim kullarından dilediğine rızkı bol verir, dilediğine de kısar" denmek suretiyle takdir ve tedbirin son tahlilde Allah'ın elinde olduğu vurgulanarak, mütreflerin yanlış hesap üzerinde oldukları ortaya konmaktadır. Bunun arkasından, servet, iktidar ve sayısal üstünlüğün tek başına gerçek üstünlük sebebi olmadığı ve bunların İlahi azaba karşı perde olamayacağı, diğer taraftan iman ve Salih amel gibi manevi unsurların ancak, kişiyi yüksek başarılara ulaştıracağı ifade edilmektedir.

"Ey insanlar! Sizi Bana yaklaştıracak olan ne mallarınız ve ne de çocuklarınızdır; yalnız, inanıp yararlı iş işleyen kimselerin, işte onların yaptıklarına karşılık mükâfatları kat kattır; işte onlar, yüksek derecelerde, güven içindedirler."[957]

Buna göre maddi ilerleme ile manevi ilerleme aynı şey değildir. İkisi birbiriyle çelişmez, ancak birbirine eşit de değildir.[958] Kur'an ahlaki dejenerasyon ve toplumsal yıkıma karşı maddi kuvvet ve servetin bir güç oluşturamayacağını, eşyayı dış görünüşüne göre değerlendirmenin büyük bir yanılgı olduğunu Karun örneğiyle dikkatlere sunmaktadır.

"Karun, Musa'nın kavminden idi de, onlara karşı azgınlık etmişti. Biz ona öyle hazineler vermiştik ki, anahtarlarını güçlü kuvvetli bir topluluk zor taşırdı. Kavmi ona şöyle demişti: Şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez. Allah'ın sana verdiğinden

---

[955] Sebe 34:34-35.
[956] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.2, s. 880, 46. not.
[957] Sebe 34:37.
[958] Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s. 56.

(O'nun yolunda harcayarak) ahiret yurdunu iste; ama dünyadan da nasibini unutma. Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de (insanlara) iyilik et. Yeryüzünde bozgunculuğu arzulama. Şüphesiz ki Allah, bozguncuları sevmez. Karun ise: O (servet) bana ancak kendimdeki bilgi sayesinde verildi, demişti. Bilmiyor muydu ki Allah, kendinden önceki nesillerden, ondan daha güçlü, ondan daha çok taraftarı olan kimseleri helâk etmişti. Günahkârlardan günahları sorulmaz (Allah onların hepsini bilir). Derken, Karun, ihtişamı içinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzulayanlar: Keşke Karun'a verilenin benzeri bizim de olsaydı; doğrusu o çok şanslı! dediler. Kendilerine ilim verilmiş olanlar ise şöyle dediler: Yazıklar olsun size! İman edip iyi işler yapanlara göre Allah'ın mükâfatı daha üstündür. Ona da ancak sabredenler kavuşabilir. Nihayet biz, onu da, sarayını da yerin dibine geçirdik. Artık Allah'a karşı kendisine yardım edecek avanesi olmadığı gibi, o, kendini savunup kurtarabilecek kimselerden de değildi. Daha dün onun yerinde olmayı isteyenler: Demek ki, Allah rızkı, kullarından dilediğine bol veriyor, dilediğine de az. Şayet Allah bize lütufta bulunmuş olmasaydı, bizi de yerin dibine geçirirdi. Vay! Demek ki inkârcılar iflâh olmazmış! demeye başladılar."[959]

Karun'un, Hz. Musa'nın amcazadesi olduğu rivayet edilir. Önce Hz. Musa'ya iman etmişti. Fakat hırsı ve kıskançlığı yüzünden münafıklığa yeltendi. İsrailoğullarının başında Firavun'un görevlisi olarak bulundu, onlara karşı zalimlik ve taşkınlık etti. Bir taraftan servetiyle, bir taraftan da ilmiyle övünüyor, şımarıyordu. Rivayete göre İsrailoğulları içinde Tevrat'ı en iyi okuyan kimse o idi. Kimya ve ticaret sahalarında da çok bilgili olduğuna dair kayıtlar vardır. Ne var ki, sonunda, gerek ilmi gerekse serveti ona yâr olmamış, inançsızlığı ve azgınlığı yüzünden helak olup gitmiştir.[960]

Karun kıssası servet ve iktidarına güvenerek, kendilerini imtiyazlı ve helakten uzak görüp, Allah'a isyan edenler ve sınırı aşanlar için asırları aşıp gelen bir ibret tablosudur.[961] Buna göre, insan sahip olduklarını nefsinden bilince yanılır. Bu yanılgı onu önce azgınlığa sonra da helake sürükler.

---

[959] Kasas 28:76-82.
[960] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.19, s.615; İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.20, s.175; Hayrettin Karaman ve arkadaşları, *Meal*, s.393.
[961] Heyet, *Kur'an Yolu*, c.4, s.247.

Aynı süreç ve âkibet başka bir ayette şöyle anlatılır: "Ne ki, hakikatin apaçık belgeleri olan ayetlerimiz ne zaman kendilerine ulaştırılsa, küfürde ısrar edenler imanda sebat edenlere şöyle sorarlar: bu iki guruptan hangisi konumca daha üstün ve hangisi daha hatırlı bir çevreye mensup? Hâlbuki biz onlardan önce de nice uygarlıkları helake uğrattık; onlar varlık ve görkem açısından daha öndeydiler."[962]

Burada ifade edilen seküler algıya sahip bir toplumda, maddi başarı ve iktidar, çoğu zaman, metafizik kaygıları kısmen veya tamamen bir kenara atmanın araçları olarak görülmektedir. Bu görüş, bu tür metafizik kaygıların özgür ve sınırsız ilerleme yolu üzerinde insanın karşısına çıkan engeller olduğu inancına dayanır. Modern söylemdeki "din halkın afyonudur" sözü bu inancı ortaya koyar.[963]

İlahi dinler toplumsal hayatın belli ahlaki ilke ve yasalara dayandırılması gerektiği noktasında ittifak etmişlerdir. "Bu ahlaki ilke ve sınırlandırmaların, mahiyetleri gereği, maddeci eğilimlere kendini kaptırmış toplumlara hükmeden ve onları –başkalarında ve manevi planda da kendilerinde yol açtıkları tahribata bakmaksızın- geçici bir süre için maddi refah ve üstünlüğe kavuşturan ilkesiz ve dizginsiz güç ve iktidar mekanizmalarını işlemez hale getirmeleri tabidir. Fakat insanın bencilliği ve iktidar hırsı üzerinde tam da bir fren rolü oynadıkları içindir ki, ancak bu ahlaki ilke ve sınırlandırmalar –ve sadece bunlar- bir cemaatı, maddeci toplumun tutsak olduğu sonu gelmez tüketici, yoksullaştırıcı iç gerilimlerden, düş kırıklıklarından kurtarabilir; buna bağlı olarak, daha organik ve dolayısıyla daha kalıcı toplumsal bir huzur ve esenlik getirebilirler."[964]

"Ahlaki değerlerin yerini çıkarların ve fiyatların aldığı, bencilliğin yüceltilip fedakârlığın göz ardı edildiği, insanın ve eşyanın Allah'la olan bağının koparıldığı, daha" iyi" olanın yerini daha "iri" olanın aldığı, hayatı gerçek anlam ve amacından koparan her uygarlık bu âyetin kapsamına girer."[965]

Kur'an Karun kıssasında da görüleceği üzere dünyaya tamamen sırt dönmeyi, tüm gelişmeyi sadece manevi unsurlara bağlamayı da yanlış bulur. Kur'an insanlığa faydalı olacak bir gelişme için, maddi ve manevi unsurların arasını ayırıp, bunlara tamamen ayrı etkenler muamelesi yapmanın doğru olmayacağını söylüyor. Kur'an'ın

---

[962] Meryem 19:73-74.
[963] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.2, s.619.
[964] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.2, s.619, 59. not.
[965] İslamoğlu, *Meal*, s.590, 10. not.

sözünü ettiği maddi iktidar, kendi dünya görüşü ve toplumun üzerine kurulduğu sosyal ahlak sistemine dayanır. Maddi iktidar Kur'an'ın dünya görüşü ve sosyal ahlak sisteminden kaynaklandığı sürece, insanlık için mükemmel bir denge sağlanmış olacaktır. Bu unsurlar birbirinden ayrıldıkça denge bozulacaktır. Yoksa Kur'an maddi servet, iktidar ve dünyevi gelişmeyi bizatihi hakir görmemektedir.[966]

Toplumsal değişimin ana dinamiğinin manevi unsurlar olduğuna dair Kur'an'da birçok örnek bulabiliriz. Kur'an sayıca ve techizat bakımından çok üstün olan Calut'a karşı, çok daha az ve zayıf olan Talut'un kazandığı zaferi kıssa eder. Savaşın hemen öncesinde Calut'un gücünden çekinenlere karşı gerçekten iman sahibi kimseler "Nice az sayıda bir birlik Allah'ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir" dediler. Câlût ve askerleriyle savaşa tutuştuklarında: "Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır. Bize cesaret ver ki tutunalım. Kâfir kavme karşı bize yardım et" dediler. Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler…."[967]

Ayet zımnen üstünlük ve başarının sayıda değil, inanç ve ahlakta olduğunu ifade ediyor. Bir azınlığın azmi, kararlılığı, imanı, sabrı ve duasıyla Allah onlara büyük başarılar ihsan ediyor.[968] Gerçekten de tarihte gerçekleşmiş en büyük değişimlerin baş aktörleri olarak Peygamberleri, özellikle de "*Ulu'l-Azm*" olarak ifade edilen Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed ve onlara tüm samimiyetleriyle inanmış müminleri görüyoruz. Sıddıki'nin ifadesiyle söylemek gerekirse, "herhangi bir uygarlığın tekerleklerini yürüten, makineler ve teknoloji değil, insan davranışlarına biçim veren düşünce ve inançlardır."[969]

Allah inananlara değişik şekillerde yardım edeceğini vaat etmektedir. Bunlar "bin melekle "[970], üç bin ve beş bin melekle yardım[971], iç sükûneti (Nüas), iç dünyayı temizleyen, Şeytan kirinden arındıran, yürekleri güçlendirip ayakları sabitleyen yağmur, düşmanın kalbine korku salma[972], uykuda düşmanı az göstermek, düşmanla karşı karşıya gelindiğinde düşmanı az göstermek, müminleri de düşmanların gözüne

---

[966] Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s.59-60.
[967] Bakara 2:249-251.
[968] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.2, s.118.
[969] Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s.142.
[970] Enfal 8:9
[971] Âl-i İmran 3:124,125.
[972] Enfal 8:11,12; Ahzab 33:26; Haşr 59:2

az göstermek[973], rüzgâr, görünmeyen ordular[974], sükûnet (sekine)[975], müminler[976], Allah katından bir ruh[977] vb. şeklinde ifade edilmektedir. Kur'an, "Göklerin ve yerin bütün güçleri Allah'a aittir: Allah, üstün ve güçlü olandır, hüküm ve hikmet sahibidir"[978] buyuruyor. İnananlara yardım etmeyi, müminlerin kendi üzerindeki hakkı olarak ifade eden[979] Allah, bir şeyin olmasını isteyince onun maddi sebeplerini de yaratır. Kul üzerine düşeni yaptıktan sonra Allah mahiyetini bilemeyeceğiz birçok şekilde ona yardımını gönderir.[980]

Görüldüğü gibi tarihte manevi anlamda nedensel faktörler işlemektedir. Tüm ahlaki davranışlar belli bir sonucu doğurmaktadır. Fakat bu mutlak determinizm anlamında alınmamalıdır. Zira Kur'an'a göre tarih alanı, tabiat alanında olduğu gibi, determinist yasaların hakimiyeti altında değildir. Kur'an toplumsal ve ahlaki davranış alanlarında olumsuz bir davranışın kötü sonuçlarının olumlu davranışlarla bertaraf edilebileceğini ifade etmektedir. "İyilikler kötülükleri giderir"[981] Tarih ve toplum alanındaki nedensellik yasası kesin ve mekanik bir mahiyette değildir. Yunus'un kavminin helakten kurtuluşu bunun delili olabilir.[982]

Çalışmamızda, helakin tüm farklı sebeplerini kendilerinde topladığını düşündüğümüz dört kavram altında, tarihin manevi karakterini ortaya koymaya çalıştık.

---

973 Enfal 8:43,44.
974 Tevbe 9:26; Ahzab 33:9.
975 Tevbe 9:26; Fetih 48:4,26
976 Enfal 8:62.
977 Mücadile 58:22.
978 Fetih 48:7.
979 "…zaten inananlara yardım etmek üstlendiğimiz bir görevdi" Rum 30:47.
980 Sayılan bu yardım şekillerinin mahiyeti konusunda farklı görüşler ortaya konmuştur, fakat bunları tartışmak konumuzun dışında olduğu için buna girmedik.
981 Hud 11:114.
982 Bkz Yunus 10:98.

2. Helakin Dini-Ahlaki Sebepleri

2.1. Küfür

Küfür kavramı, Kur'an'da hem olumsuzlanan tüm dini-ahlaki değerler için kullanılan en kapsamlı terimdir hem de tüm olumsuzluklar sisteminin tam merkezinde bulunmaktadır.[983]

Arap dilinde "*ke-fe-ra*" kökü, "bir şeyi örtmek" anlamına gelir. İnsanları karanlığıyla örttüğü için geceye, tohumu toprakla örttüğü için de çiftçiye kâfir denmiştir.[984] Kelimenin kök anlamından hareketle kâfir, Allah'ın kendisine verdiği nimetlerin üstünü örten, nimetin sahibinin Allah olduğunu açıkça ortaya koymayıp hakikati gizleyen kimsedir.[985] Kâfir, Allah'ın lütuf ve keremine nail olduktan sonra, küfranı nimette bulunan ve Kerem sahibine isyan eden kişidir.[986]

Küfür kelimesi, temel olarak iki anlamda kullanılır. Birinci anlamı, imanın zıddı; ikinci anlamı ise, şükrün zıddı olarak, nimeti inkâr etmektir.[987] İmanın zıddı kullanıma örnek olarak şu ayet verilebilir: "İman ettikten, Elçi'nin hak olduğuna şahit olduktan, kendilerine hakikatin apaçık belgeleri geldikten sonra inkâra sapan bir toplumu Allah nasıl muvaffak eder? Çünkü Allah, zulme gömülen bir topluma asla rehberliğini bahşetmez."[988] Şükrün zıddı olan nankörlük anlamında kullanılmasına ise şu ayet örnektir: "Hani Rabbiniz size şunu duyurmuştu: Eğer şükrederseniz size (olan nimetimi) artırırım, yok eğer nankörlük ederseniz iyi bilin ki mahrumiyetim pek şiddetli olacaktır."[989]

Kur'an son tahlilde, toplumların ve milletlerin tarih içindeki yerlerinin belirlenmesinde dinin ve dinin üzerinde kurulu bulunan manevi değerlerin temel faktörü oluşturduğunu ifade eder.[990] Şu ayet bu İlahi yasaya işaret eder: "Allah, (ibret için) bir ülkeyi örnek verdi: Bu ülke güvenli, huzurlu idi; ona rızkı her yerden bol bol

---

[983] Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev.Selahattin Ayaz, Pınar yay., İstanbul 2010, s.199,247.
[984] Isfehani, *Müfredat*, s.496; Cevheri, *es-Sıhah*, C.2, s.808.
[985] Cevheri, *es-sıhah*, c.2, s.808.
[986] Izutsu, *a.g.e.*, s.200.
[987] Cevheri, *es-Sıhah*, C.2, s.807; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C.5, s.3897; Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s.200.
[988] Ali İmran 3:86.
[989] İbrahim 14:7. Bu iki anlamda benzer kullanımlar için bkz. Isfehani, *Müfredat*, s.496-498
[990] Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s.49.

gelirdi. Sonra onlar Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük ettiler. Allah da onlara, yaptıklarından ötürü açlık ve korku sıkıntısını tattırdı."[991]

Ahlaki çözülmenin ekonomik ve buna bağlı olarak güvenlik problemini getireceğini ifade eden bu evrensel uyarı, hükmünü ilk defa Mekke'de icra etmiştir. Refah içinde yüzen Mekke, hicretten önce başlayıp yıllarca süren açlık tehdidi ve buna bağlı olarak gelecek endişesine maruz kalmışlardır.[992] M. Esed yukarıdaki ayeti izah sadedinde inkârla birlikte maddi refahın üstünlük sebebi olmadığını, bilakis yok oluşu hızlandıran bir unsur olduğunu şöyle ifade ediyor: "Bu örnek ya da mesel, Allah'ın insana bahşettiği hesapsız rızık ve nimetlere karşı bilinçli ya da kasıtlı nankörlüğün, bir başka deyişle Allah'ın doğru yolu gösteren mesajına bilerek karşı çıkmanın, uzun vadede ve bir bütün olarak toplumsal hayatın karmaşık dokusu içinde dönüp dolaşıp eninde sonunda insanların başına sadece ahirette değil, bu dünyada da vahim sonuçlar, büyük felaketler açacağını gösteriyor. Bu dünyada, hiçbir toplum, köklerini, "Allah'la olan bağlantısı" ya da "sözleşmesi"[993] kavramında içkin bulunan ahlaki ve toplumsal ölçülere dayandırmadıkça, güvenlik ve refah içinde yaşamayı umamaz."[994] Ayet Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük anlamına gelen açık ve bilinçli inkârın toplumsal bir hal almasıyla, insanların ekonomik, sosyal ve psikolojik problemler yaşamasının, İlahi bir yasa olduğunu ifade ediyor.[995]

İnsanın Yaratıcısını inkâr etmesi anlamındaki küfür, kendini, küstahlık, kibir, had bilmezlik ve istiğna gibi birçok şekilde göstermektedir. Kur'an'da her biri ayrı bir helak sebebi olarak sayılan *kizb, isyan, fısk, fücur, bağy, tuğyan, istiğna, batar, istikbar* ve benzeri kavramlar, aslında kâfirin karakterini ortaya koymaktadır.[996] Izutsu Kur'an'da kullanılan *fasık, facir, zalim, mu'tedî* ve *müsrif* sıfatlarının, küfr kavramının anlam sahasında yer aldığını ve bu kavramlar anlaşılmadan küfrün asıl mahiyetinin anlaşılamayacağını ifade etmektedir.[997]

Kâfir gerçekte kendi hevasını ilah edindiği için, karşılaştığı problemlerin çözümünü yine kendisinde ve kendisini bu duruma düşüren sebeplerde arar, hakikati

---

[991] Nahl 16:112.
[992] İslamoğlu, *Meal*, s.522, 1. not.
[993] Esed bununla Bakara suresinin 27 ayetinde ifade edilen "Allah'ın ahdi" ve "misak"a atıfta bulunmaktadır.
[994] Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, C.2, s.554, 138. not.
[995] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.3, s.447.
[996] Çimen, Abdullah Emin, *Niçin Helak Oldular*, s.516.
[997] Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s.247.

kendilerine gösteren Peygamberlere karşı büyük bir mücadele içine girerler. Kur'an'da inançsızlıkları yüzünden helak edilen toplumlardan örnekler verilmekte ve helak edilen bütün toplumların ortak özelliklerinin inkâr olduğu ifade edilmektedir.[998]

"Bunlardan önce helâk ettiğimiz hiçbir belde iman etmemişti; şimdi bunlar mı iman edecekler?"[999]

Buna göre, eski toplumların yok oluş sebebi, tüm manevi gerçekleri inkâr ederek, hayatı maddeci bir bakışla okumaya çalışmalarıdır.[1000] Hâlbuki Kur'an tüm değişimlerin başlangıcının manevi değerler olduğunu, yani insanın kendi iç dünyasında kabul ettiği inanç ve ideallerin, değişimin temeli olduğunu ortaya koyuyor. İman iradeye dayanır. İnsanlar iradeleriyle iman ve inkârdan birisini seçebilirler. Bu bakımdan ayet, helakin tek sorumlusunun da bizzat insan ve toplumun kendisi olduğunu beyan ediyor. Yine Karun'un başına gelenleri görenlerin "…Vay! Demek ki inkârcılar iflâh olmazmış!"[1001] demeleri küfrün ve nankörlüğün helak sebebi olduğunu ifade etmektedir.

Allah âdeti gereği bir topluma önce elçilerini gönderir. Bu elçiler insanlara Allah'ın ayetlerini okurlar, onları hakikati kabule davet ederler. Fakat onlar buna rağmen Peygamberleri yalanlarlar ve hakikate sırt dönerlerse, artık zulümde karar kılmışlar demektir. Bu ise onların helak olmasını gerektir.

"Merkezinde halka ayetlerimizi okuyan bir peygamber göndermedikçe Rabbin memleketleri helak etmez. Biz, ülkeleri ancak halkı zulümde karar kıldığı durumda helak ederiz."[1002]

Zemahşeri, ayetin mesajını şöyle izah eder: "Bu ayet Allah'ın adaletini ve zulmetmekten uzak olduğunu beyan ediyor. Şöyle ki; ayet, toplumlar zulümleriyle helaki hak etmedikçe Allah'ın onları helak etmeyeceğini, zalim olsalar bile, onları ancak, delille destekleyip, peygamber göndererek yükümlü kıldıktan sonra helak edeceğini, onların iman etmeyeceklerine dair bilgisini aleyhlerine hüccet kılmayacağını ve zatının zalim olmayanları helak etmekten münezzeh olduğunu haber

---

[998] Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet*, s.298.
[999] Enbiya 21:6.
[1000] Esed, *Kur'an Mesajı*, c.2, s.647, 8. not.
[1001] Kasas 28:82.
[1002] Kasas 28:59.

vermektedir."[1003] Bu gerçeği Kur'an şöyle ifade etmektedir. "Rabbin, kasabaların halkı ıslah olmuşken, haksız yere onları yok etmez."[1004] Eğer ıslah olmuşken helake uğrarlarsa işte bu zulüm olur. Bu ise Allah'ın hikmetine aykırıdır.[1005] Şirk, helakin sebebi ve Peygamber gönderilmesinin şartıdır. Zulüm, gönderilen Peygamberi yalanlamakla tamam olur[1006] ve artık helak için tüm sebepler mevcuttur.

2.2. Günah

Kur'an'da birey ve toplumların helakine neden olan fiillerden bir diğeri günah kavramıdır. İslami terminolojide günah kavramı çok geniş bir kavram olup, Allah'ın emir ve yasaklarına uymamayı; meşruiyetini Allah'tan alan her şeye başkaldırıyı ve meşru olmayan niteliğini yine Allah'tan alan her şeyi yapmamayı ifade eder.[1007] Bu anlamda olmak üzere Kur'an'da *zenb, ism, hâtıe, cürm, cünah, harac, seyyie, fahişe* ve *tâğiye* gibi kelimeler kullanılır.

Kur'an geçmiş ümmetleri kıssa ederek günah-helak ilişkisin gözler önüne sermektedir. " Görmediler mi ki, onlardan önce yeryüzünde size vermediğimiz bütün imkânları kendilerine verdiğimiz, gökten üzerlerine bol bol yağmurlar indirip evlerinin altından ırmaklar akıttığımız nice nesilleri helâk ettik. Biz onları, günahları sebebiyle helâk ettik ve onların ardından başka nesiller yarattık."[1008] Ayette geçen günah anlamındaki "zenb", geri, kuyruk anlamlarına geliyorsa da Kur'an bu sözcüğü, daha özel bir anlama yerleştirerek, "peşinden bir ceza gelen kötü fiil" için kullanmakta ve kelimeye ahlaki bir muhteva kazandırmaktadır.[1009] Ayetten anlaşılan odur ki, toplumların ecellerinin sona ermesinde kendi hatalarının ve günahlarının büyük payı vardır.[1010] Burada güçlerine, servetlerine, sahip oldukları diğer nimetlere aldanarak Allah'a asi olan, şımaran, ellerindeki tüm nimetlerin sahibinin gerçek sahibini unutarak azgınlaşan, günahlara dalan toplumlara karşı genel bir uyarı ve

---

[1003] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.4, s.517.
[1004] Hud 11:117.
[1005] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.4, s.517.
[1006] İbn Aşur, *et-Tahrir*, c.20, s.153.
[1007] Kılıç, Sadık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş yay., Konya, 1984, s.32-33.
[1008] En'am 6:6.
[1009] Kılıç, Sadık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, s.126.
[1010] Yazır, *Hak Dini Kur'an dili*, C.3, s.324.

tehdit söz konusudur. Günahı ahlak haline getiren toplumların yok olması sünnetullah gereğidir.[1011]

Kur'an'da günahlarından dolayı birçok toplumun helak edildiği belirtilir. Bunlar arasında Nuh kavmi[1012], Firavun taifesi[1013], Lut kavmi[1014], Semud[1015], Tübba milleti[1016], Karun ve Haman[1017] sayılabilir. Bu milletlerin işledikleri günahların mahiyetinde ise genel olarak şu hususlar mevcuttur: Tekzib, küfr, fahişe, fısk, bühtan, şirk, yalan uydurmak, istikbar, nifak, zulüm, haksızlık vb.[1018] Allah'ın toplumları helak etmesine sebep olan günahlar iki kısımda toplanmaktadır. Birincisi, peygamberlere karşı inatlaşmak ve getirdiklerini reddetmek, ikincisi ise, şımarıp böbürlenerek nimetlere karşı nankörlük, hakkı ve insanları küçümsemek, zayıflara zulmedip güçlülere iltimas etmek, fısk ve fücurda israf, zenginlik ve servetle gurura kapılmaktır.[1019] Buna göre toplumların ilerleme ve gelişme sebepleri nasıl manevi bir karakter arz ediyorsa, helak sebepleri de gerçekte manevi karakter arz etmektedir. Dolayısıyla Kur'an 'ın tarih algısı, tüm gelişme ve yok oluşları tamamen maddi sebeplere bağlayan felsefelerden bu noktada ayrılmaktadır.

2.3. Zulüm

Zulüm; bir şeyi kendi yerinin dışında bir yere koymak, kendisi için belirlenmiş yere koymamak anlamına gelmektedir. Bu da ekleme veya çıkarma ya da vaktinden ve zamanından sapma şeklinde olabilir.[1020] Ahlaki bir terim olarak ise; küçük veya büyük tüm haksızlıkları ifade eder ve bundan dolayı küçük ve büyük günahları içine alır.[1021] Kısaca ve genel olarak zulüm, kişinin kendisi için konulmuş sınırları aşıp hakkı olmayan şeyleri yapması anlamında haksızlık yapmasıdır.[1022]

[1011] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.2, s.377.
[1012] Nuh 71:24.
[1013] Enfal 8:54.
[1014] Hâkka 69:9.
[1015] Şems 91:4.
[1016] Duhan 44:37.
[1017] Ankebut 29:40.
[1018] Ayrıntılı bilgi için bkz. Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s.360-371.
[1019] Reşit Rıza *Menar*, C.7, s.308.
[1020] Cevheri, *Sıhah*, C.5, s.1977; Isfehani, *Müfredat*, s.365; İbn Manzur, *Lisan*, C.4, s.2756.
[1021] Isfehani, *Müfredat,* s.365.
[1022] Izutsu, *Kur'an'da Ahlaki ve Dini Kavramlar*, s.258.

Zulüm üç şekilde ortaya çıkmaktadır[1023]: Birincisi; insanın Allah'a karşı işlediği zulümdür ki, bunun en büyükleri küfür, şirk ve nifaktır.[1024] Bu zulmün inanç boyutudur. İkincisi, insanın diğer insanlara karşı işlediği zulümdür.[1025] Bu da zulmün siyasi-sosyal boyutudur. Üçüncüsü ise, insanın nefsine yaptığı zulümdür.[1026] Bu ise zulmün bireysel boyutudur. Isfehani, gerçekte zulmün bu üç şeklinin de insanın kendi nefsine yaptığı zulüm olduğunu ifade etmektedir.[1027]

Kur'an'ın neredeyse her sayfasında geçen zulüm kavramı, İlahi kelamda değer bildiren kelimelerin şüphesiz ki en önemlilerinden birisidir. Her üç boyutuyla da zulüm helak sebebi olarak ortaya konulur.

Zulüm kavramı Kur'an'da, çoğunlukla, kâfirlerin Allah'a ve müminlere karşı takındıkları tipik tavrı tanımlamak için kullanılır. Zulüm ve küfür kelimelerinin, Kur'an'da aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığını görüyoruz. "İman etmelerinden, Resûl'ün hak olduğuna şehadet getirmelerinden ve kendilerine apaçık deliller gelmesinden sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet nasip eder? Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez."[1028] Ayette kastedilen halk, Yahudiler ve Hıristiyanlardır.[1029] Kâfirlerden aynı zamanda zalimler olarak söz edildiği görülmektedir ki, buna göre kâfirler, kendilerine zulmeden, yazık eden, göz göre göre kendilerini uçurumdan aşağı atanlardır. Kâfir zalimdir, çünkü hakkı yerinden etmiş, onun yerine batılı ikame etmiştir. Kur'an kâfirin bir takım karakteristik özelliklerinde söz eder ve bu özelliklere sahip olanları aynı zamanda zalim olarak da niteler. İlahi vahyi alaya almak, Peygambere büyücü ve şair demek[1030], Allah'ın ayetlerini yalanlamak (tekzib)[1031], Allah'a karşı yalan uydurmak (iftira)[1032], Allah'ın ayetleri hakkında boş tartışmalara dalmak[1033], ahireti inkâr etmek[1034], Allah'ın yolundan alıkoymak[1035], baba ve kardeşler bile olsa kâfiri dost edinmek[1036], şirk[1037], fısk[1038]

[1023] Isfehani, *Müfredat*, s.366.
[1024] Bkz. En'am 6:93; Hud 11:18; Lokman 31:13; Zümer 39:32.
[1025] İsra 17:33; Şura 42:42.
[1026] Bakara 2:35, 231; Nisa 4:64; Neml 27:44; Fatır 35:32.
[1027] Isfehani, *Müfredat*, s.366. Bkz Bakara 2:57.
[1028] Ali İmran 3:86.
[1029] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.107, 69.not.
[1030] Enbiya 21:2-3,5.
[1031] Cuma 62:5.
[1032] En'am 6:21, 93; zümer 39:32.
[1033] En'am 6:68.
[1034] Hud 11:18-19.
[1035] Nisa 4:167-168.

Allah' ın indirdiği ile hükmetmemek[1039] gibi olumsuz davranışlar zulüm olarak, failleri de zalimler olarak nitelendirilmektedir. "Kafirler zalimlerin ta kendileridir"[1040] diyerek Kur'an bu iki kelime arasındaki yakın ilişkiyi gözler önüne sermektedir.[1041]

İnkârcı zalimlerin işin sonunda helaki yaşayacakları, Kur'an'da vurgulu bir şekilde ifade edilir. "Kâfir olanlar peygamberlerine dediler ki: "Elbette sizi ya yurdumuzdan çıkaracağız, ya da mutlaka dinimize döneceksiniz!" Rableri de onlara: "Zalimleri mutlaka helâk edeceğiz!" diye vahyetti. Ve (ey inananlar!) Onlardan sonra sizi mutlaka o yerde yerleştireceğiz. İşte bu, makamımdan korkan ve tehdidimden sakınan kimselere mahsustur."[1042] Ayet açık olarak küfür gibi bir zulüm işleyen milletlerin helak olacağını, Allah'a iman etmiş müminlerin yeryüzüne varis olacağını haber veriyor. Kâfir zalim olarak vasfedilmiştir. Zira o kulluğu olması gereken makama değil, yani Allah'a değil de putlara ve sahte ilahlara kulluk etmişlerdir. Burada Şuayb peygamber ve kavmi üzerinden[1043], Hz. Muhammed'i hak din İslam'dan döndürmeye, aksi takdirde sürgün etmeye çalışan müşrikler uyarılmakta ve Peygamber ve ona tabi olanlar teselli edilmektedir.[1044] Bu çerçevede Resuller ve onlara inananlar değişik ifadelerle teselli edilmekte, tarihin yönü ortaya konmaktadır. " Allah: Elbette ben ve elçilerim galip geleceğiz, diye yazmıştır. Şüphesiz Allah güçlüdür, galiptir."[1045] "Andolsun Zikir'den sonra Zebur'da da: "Yeryüzüne iyi kullarım vâris olacaktır" diye yazmıştık."[1046] Kötülerin ve kötülüğün sürekli payidar olamayacağını, iyiliğin asıl, kötülüğün ise arızı olduğunu, hâkimiyetin eninde

---

[1036] Tevbe 9:23.
[1037] Bakara 2:165;Maide 5:72; A'raf 7:148;lokman31:13.
[1038] A'raf 7:162-163.
[1039] Maide 5:45.
[1040] Bakara 2:254.
[1041] Ayrıntılı bilgi için bkz. Izutsu, Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar, s.260-268. Kur'an'da kimlere zalim dendiğine dair detaylı bilgi için bkz. Veli Ulutürk, "Kur'an- Kerim'in zulüm ve Zalim Dedikleri", *AÜİFD.*, Erzurum, 1991, S.10, s.106-108.
[1042] İbrahim 14:13.
[1043] Kavminden ileri gelen kibirliler dediler ki: Ey Şuayb! Seni ve seninle beraber inananları memleketimizden kesinlikle çıkaracağız veya dinimize döneceksiniz. (Şuayb): İstemesek de mi? dedi.
[1044] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.16, s.517
[1045] Mücadile 58: 21.
[1046] Enbiya 21:105. Ayette geçen "Zikir" den maksat, çoğunluğa göre Tevrat'tır. Ancak müfessirler "Zikir" tabirinin "Levh-i Mahfuz", "Zebur"un ise, Allah tarafından inzal buyrulan bütün kitaplar olabileceğini de belirtmişlerdir. Hayrettin Karaman ve arkadaşları, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*, s.330.

sonunda iyilerin eline geçmesinin mukadder olduğunu anlatan bu ayet, İslam dininin tarihsel süreç ve dünya hayatı konusundaki iyimserliğini ifade etmektedir.[1047]

Allah iman ve salih amel sahibi olmakla zalim olmayı zıt anlamlı olarak kullanmaktadır. Buna göre iman ve Salih amel sahipleri için korku ve üzüntü yoktur. Tüm endişe, hüzün ve yok oluş zalimler için vardır. " De ki: Söyler misiniz; size Allah'ın azabı ansızın veya açıkça gelirse, zalim toplumdan başkası mı helâk olur? Biz, peygamberleri ancak müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak göndririz. Kim iman eder ve kendini düzeltirse onlara korku yoktur. Onlar üzüntü de çekmeyecekler."[1048] Yusuf'un dilinden bu hakikat şöyle ifade edilir: "Zalimler asla iflah olmaz."[1049] Yusuf kıssası, tarihin manevi ve ahlaki karakterde devam ettiğinin en önemli delillerinden biridir. Mısır'da bir köle ve yabancı statüsünde olan Yusuf, tüm olumsuz şartlara rağmen, güçlü imanı, ahlakı ve şahsiyeti sayesinde birçok Mısırlının gıpta edeceği bir makamın sahibi olmuştur. Buna göre insan, kendisini çevreleyen şartların tümüyle mahkûmu değildir. Manevi değerleriyle çevresini ideallerine göre biçimlendirebilir. Kur'an, değişimin merkezine insanı çevreleyen dış şartları değil de bizzat inanın kendisini yerleştirmektedir. Çağdaş sosyoloji ve tarih felsefesinde ise, toplumsal değişimin ana dinamiği dini ve ahlaki unsurlar değil, coğrafi çevre, demografik yapı, ırk, kahramanlar ve ekonomi gibi hemen hemen tamamıyla maddi unsurlardan oluşur.

Zulüm Kur'an'da, siyasi-sosyal boyutuyla da helak sebebi olarak gösterilir. Kur'an zulmü bu boyutuyla ele alırken, özellikle Firavun, onun yakın *mele*'leri Karun ve Haman üzerinde durmaktadır. Firavun Kur'an'da her türlü zulmün, işkencenin, baskının, şiddetin, istibdatın, sömürünün, soygun, tehdit, tedhiş, tehcir, katl ve zebh gibi olumsuz fiillerin sembolü olarak anılır.[1050] Bu tür eylemler zulüm, sahipleri de zalim diye nitelenir. Tarihten verilen birçok örnekle zulümde ısrar edenlerin helak edileceği ifade edilir.[1051] Dünya menfaati ve arzuları uğruna Peygamberleri yalanlayan, insanlar üzerindeki baskı ve zulümlerini sürdürenlerin, ne kadar debdebeli bir hayat yaşamış olurlarsa olsunlar, er-geç cezalarını görecekleri

---

[1047] Karaman , Hayrettin ve arkadaşları, *Meal*, s.330.
[1048] En'am 6:47-48. Zulüm –Helak ilişkisine dair ayrıca bkz. Yunus 10:13; hud 11:67,94,102; İbrahim 14:13,44;Kehf 18:59; enbiya 21:11; Hac 22:45; Şuara 26:227; Ankebut 29:31.
[1049] Yusuf 12:23.
[1050] Bakara 2:49-50; A'raf 7:103,109,127; enfal 8:52; Kasas 28:4-8 vb.
[1051] Çimen, *Niçin Helak Oldular*, s.503-504.

muhakkaktır.[1052] "Her tür haksızlığın kol gezdiği, can güvenliğinin bulunmadığı, mal emniyetinin kaybolduğu, ırz ve namus kutsiyetinin kalmadığı, din hürriyetinin emniyet altına alınmadığı, her gasp, soygun, katl, saldırı, tecavüz, terör vb. zulümlerin hâkim olduğu mekânlarda, bir süre sonra bu zulümleri yapanların helak edilip yok edilmesiyle, devrim niteliğinde ilahi bir müdahale gerçekleşir."[1053] "O zulmedenler nasıl bir inkılâpla sarsılıp yıkılacaklarını bileceklerdir."[1054] Burada zulmün her üç boyutu da söz konusudur.[1055] Bu ayet bir taraftan, zalimlerin kıyamet günü büyük bir uçuruma yuvarlanacaklarını haber verirken, diğer taraftan da İslam dininin dünyada zalimlere karşı yapacağı hak ve adalet devrimini müjdelemektedir.[1056] Zira eskiler, haklı olarak, zulüm ile âbâd olanın âhiri berbat olur demişlerdir.

Zulmün sosyal bir boyuta ulaştığı toplumlar sünnetullah gereği helak edilirler. Kur'an'da zulmün sembolleri olarak nitelenen "*mütref*" gurup, zulümleri sebebiyle toplumun helakine sebep olmaktadırlar. "Biz bir ülkeyi helak etmek istediğimizde oranın şımarmış yöneticilerine emirler veririz; onlar ise orada günah işler, sonuçta o ülke helake müstahak olur, biz de oranın altını üstüne getiririz."[1057] Zira tüm gayesi dünya ve içindekiler olan kimseler, hem bunlara ulaşmak için ve hem de ulaştıktan sonra birbirilerine muhakkak surette zulmederler. Çünkü bu algı içerisinde amaca ulaşmak için her yol meşrudur. Var olmak güçlünün hakkıdır. En güçlü olmak en büyük hedeftir. İnsan insanın kurdu olmuştur artık. Tüm bunlar insanların birbirlerine zulmetmelerinin temelidir. Zulmün yaygın olduğu toplumlar hiçbir şekilde ideal anlamda gelişmeyi yakalayamazlar. Çünkü baskı ve zulüm insanların kabiliyetini köreltir.[1058] Artık insanlar hayattan tamamen kopar; bir taraftan "kurtarıcı" beklerlerken, diğer taraftan "öte dünyacı" bir anlayış geliştirirler. Bu düşünce biçimi İlahi gazabı celbeder ve helak gerçekleşir.

Kur'an'da temelde bireysel davranışlarla ilgili bir takım fiiller de zulüm nitelemesiyle dikkatlere sunulur. Kur'an'da "*hududullah*" olarak ifade edilen ve

---

[1052] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.3, s.739.
[1053] Çimen, *Niçin Helak Oldular*, s.506.
[1054] Şuara 26:227.
[1055] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.19, s.213.
[1056] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.5, s.478.
[1057] İsra 17:16.
[1058] Doğan, İsmail, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, sistem yay., İstanbul, 1998, s.40.

"Allah'ın belirlediği ve insanlara farz kılınan davranış kuralları"[1059] olarak tanımlanan İlahi sınırları çiğnemenin zulüm olacağı ifade edilmektedir. Buna göre miras paylaşım esasları[1060], boşanma ve iddetle ilgili meseleler[1061], farz olan Ramazan orucu ve diğer farzlarla ilgili konular[1062] ve zıhar keffareti[1063] "hududullah" olarak tanımlanmıştır. Bu İlahi sınırları çiğneyenler ise "zalimler" ve " nefsinin zalimi"[1064] olarak nitelendirilmiştir. Bunun yanında hırsızlık[1065], faiz alıp-verme[1066], fakir müminleri fakirlikleri yüzünden kovulması[1067], yetim malı yemek[1068] vb. olumsuz davranış biçimleri de "zulüm" olarak vasıflandırılmıştır. Buna göre "bir sınırın aşılması" anlamında ki zulüm kelimesi, sınırı aşıp başkalarının haklarına tecavüz eden herhangi bir türdeki insan eylemi anlamına gelir.[1069]

Kur'an zulmü, her üç boyutuyla da gerçekte insanın kendine zulmetmesi olarak değerlendirir. Bunu en genel şekilde şöyle ifade eder: "Şüphe yok ki Allah, insanlara hiçbir şekilde zulmetmez; fakat insanlar zulmü kendilerine yine kendileri yapar."[1070] Kâfirlerin cehennemde ebedi kalacakları ifade edilirken "…onlara zulmeden Allah değildir, asıl onlar kendi kendilerine zulmetmektedirler"[1071] denmektedir. Yine Nuh, Âd, Semud, İbrahim kavminin ve Meyden ahalisinin kendilerine hakikatin apaçık belgelerini getiren peygamberleri inkâr etmeleri ve bu sebeple dünyada iken helake uğramalarının sebebini Kur'an şöyle beyan ediyor: "Allah onlara zulmetmemiş, onlar kendilerine yazık etmişlerdir."[1072] Bunun yanında amel bakımından büyük ve küçük günahlar manasında nefse zulüm içerisine çeşitli davranışlar girmektedir. Adam öldürmek[1073], haram aylara riayetsizlik[1074],

---

[1059] Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s.261.
[1060] Nisa 4:12-13.
[1061] Bakara 2:229-230; Talak 65:1.
[1062] Bakara 2:187; Tevbe 9:97,112.
[1063] Mücadile 58:4.
[1064] Bakara 2:229; Talak 65:1.
[1065] Maide 5:38.
[1066] Bakara :279.
[1067] En'am 6:52.
[1068] Nisa 4:10.
[1069] Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s.262-263.
[1070] Yunus 10:44.
[1071] Âl-i İmran 3:117; Zuhruf 43:76.
[1072] Tevbe 9:70. Benzer anlamlar için bkz. Bakara 2:57; A'raf 7:160, 177; Tevbe 9:70; Hud 11:101; Nahl 16:33,118; Ankebut 29: 39-40; Rum 30:9
[1073] Kasas 28:16.
[1074] Tevbe 9:36.

kendiliklerinden helal ve haramlar tayin ederek Allah'a iftira atmak[1075], hicret etmeyenler[1076], kitaba uymada kusurlu olmak[1077], Yunus'un yaptığı gibi görevi izinsiz terk etmek[1078] de kişinin kendine karşı işlediği bir zulüm olarak ifade edilir.[1079]

Allah'ın isimlerinden birisi de zulmün zıddı anlamında "*hakk*"dır. Bu itibarla Allah hakkın, hukukun ve adaletin kaynağıdır. Hak ölçülerini koyan Allah, varlıkla ilişkisinde mutlak adildir. Dolayısıyla zulmün Allah'tan sadır olması hikmete aykırıdır.[1080] Yaşadığımız hayat içerisinde karşı karşıya kaldığımız şerler, kötülükler, tüm siyasi ve sosyal baskı, şiddet ve zulümler, mahrumiyetlerimiz, başarısızlığımız vs. kendi ellerimizin mahsulüdür. "Bu, kendi ellerinizle yaptıklarınızın karşılığıdır. Unutmayın ki, Allah'ın kullarına zulmetme ihtimali bulunmamaktadır."[1081]

Zulmün sonu muhakkak helaktir. Bunu ifade etmek için "Allah zalimi imhal eder fakat ihmal etmez" denmiştir. Zira Allah'ın laneti zalimlerin üzerine olduğu için[1082], ibret olarak zalimler daha dünyada helaki yaşarlar: "Rableri onlara şöyle vahyetti: Zalimleri mutlaka helak edeceğiz."[1083] Kur'an dünyada helake uğramayı "*nekal*" ve aynı kökten "*tenkil*" kelimeleriyle ifade ediyor. Cumartesi yasağını ihlal eden Yahudiler cezalandırıldıktan sonra "Onları, hem ilk kuşaklar hem de sonraki nesiler için ibret vesikası, sakınanlar için de uyarıcı bir örnek kıldık"[1084] buyrularak, Allah'a karşı işlenen günahların dünyada helaki mucip olduğu ifade edilmiştir. Allah'ın inkârcıları dünyada müminler eliyle cezalandırılması da "tenkil" kelimesiyle[1085] ifade ediliyor. Kur'an helak edilen kavimlerin son tahlilde zulümleri yüzünden helake uğradığını haber veriyor. Bunlara örnek olarak da, Nuh kavmi, Âd kavmi, Semud kavmi, Lut kavmi, Meyden ve Eykeliler, Firavun ve hempaları, fert

---

[1075] Nahl 16:116-118.
[1076] Nisa 4:97.
[1077] Fatır 35:32.
[1078] Enbiya 21:87.
[1079] Ulutürk, Veli, "Kur'an- Kerim'in zulüm ve Zalim Dedikleri", *AÜİFD*., Erzurum, 1991, S.10, s.97.
[1080] Ulutürk, *a.g.m.*, s.101.
[1081] Âl-i İmran 3:182. Benzer ayetler için bkz. Ali İmran 3:108; Yunus 10:44; Kehf 18:49; Ankebut 29:40; Mümin 40:31Şuara 26:209.
[1082] Hud 11:18.
[1083] İbrahim 14:13.
[1084] Bakara 2:66.
[1085] Nisa 4:84.

olarak Karun verilir.[1086] Bir helak sebebi olarak zulüm kavramı, tüm helak sebepleri içerisinde, hepsini kapsayan en genel kavramdır.[1087]

2.4. İtraf

Kur'an'da toplumları helake sürükleyen ahlak dışı davranış biçimlerinden birisi de "*itraf*" kelimesiyle ifade edilen şımartan konforlu yaşantıdır. "*Teref*"; rahat, bolluk içinde müreffeh bir yaşam sürmek anlamına gelir. İtraf; lüks içinde olan kimseyi nimetin şımartması anlamındadır.[1088]Mütref; müreffeh hayatın ve bolluğun kendisini şımarttığı kimsedir.[1089] Kur'an'da şımarıklığı ifade etmek üzere, "nimet sebebiyle haddi aşmak, azmak" anlamında "*batar*"[1090] ve "aşırı şımarıklık" anlamında "*eşir*"[1091] kelimeleri de kullanılır.

"Biz, zulümde ısrarcı olan nice beldeleri kırıp geçirdik ve (bunun) ardından onların (yerine) başka bir toplum ikame ettik. Onlar bizim ezici gücümüzü hissettikleri zaman derhal oradan kaçmaya yeltendiler. Durun, kaçmayın! Haydi, sizi küstahça şımartan konforlu yaşantınıza ve konaklarınıza geri dönün! Ne yani, herhalde hesaba çekilecektiniz."[1092]

Bu kimseler tüm gayretlerini şehvetlere hasretmişler, riyaset, servet ve rahat bir yaşamı hayatlarının en büyük gayesi bilmişler ve bunun dışında hiçbir şeyi önemsememişlerdir. Dinin en temel esaslarından birisi olan iyiliği emir ve kötülükten yasaklamayı terk etmişler, sorumsuzca bir hayat yaşamaya başlamışlardır.[1093] Nimete şükretmek ise akıllarına dahi gelmemektedir.[1094] Kötülüğün yaygınlaştığı toplumlarda ahlaki endişelere yer vermeyen mütrefler, refahın getirdiği şımarıklıkla zevklerinin peşine düşerler ve sonunda helak kaçınılmaz olur. Bir sonraki ayette Allah açık olarak, halkın, zulüm ve fesada meydan vermeyen, ıslah edici amellerde bulunan salih kimseler olduğu müddetçe, haksızca, zulmen onları yok etmeyeceğini beyan ediyor.

[1086] Bkz. Bakara 2:49; A'raf 7:73-79, 80-81, 91, 136; Hud 11:59-60, 67-68, 82, 94-95; Mu'minun 23:28; Şuara 26:130, 189; Kasas 28:4, 82; Ankebut 29:31; Zariyat 51:41; Hakka 69:6.
[1087] Çimen, *Niçin Helak Oldular*, s.507.
[1088] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.4, s.132.
[1089] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C.1, s.429.
[1090] Enfal 8:37; Kasas 28:58.
[1091] Kamer 54: 25,26.
[1092] Enbiya 21:11-13. Yine bkz.Hud 11:116; Mu'minun 23:33;
[1093] Zemahşeri, *Keşşaf,* c.3, s.246-247.
[1094] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.12, s.185-186.

"Muslihler" ifadesi, önceki ayette geçen "yeryüzünde fesada engel olmayanlar" ve "mücrimler"in zıddı olarak kullanılmıştır.

Çöküş sürecine girmiş olan toplumlarda hâkim alışkanlık, aşırılık ve lüks düşkünlüğüdür. Bu durum sonuçta manevi denetim mekanizmalarının ve toplumsal disiplinin zayıflamasına sebep olur. Böyle bir atmosfer toplumu değer kargaşasına götürmekte, lüks ve konforlu bir hayat yaşamak tek hedef görüldüğü ve gösterildiği için adalet ilkesi zedelenmekte[1095], zulüm ve haksızlık toplumsal bir boyut kazanmakta, sonuçta toplum mütrefler eliyle kendi helakine sebep olmaktadır. Ad, Semud, Meyden halkının ve Karun'un helaki, maddi refahın kendilerini şımartması sonucunda gerçekleşmiştir.

Mütreflerin tam bir lüks ve şımarıklık içinde olmaları ve toplumun değer yargılarını önemsemeleri, değerlerine bağlı ve fakir insanlarda potansiyel bir düşmanlığa sebep olmakta ve toplum içerisinde tam bir çatışma ortamı hazırlamaktadır. Parçalanan toplum belli bir süre sonra helaki yaşayacaktır. İşte bu helak süreci Kur'an'da şöyle beyan edilmektedir.

"Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şımarmış elebaşlarına (iyilikleri) emrederiz; buna rağmen onlar orada kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstahak olur; biz de orayı darmadağın ederiz."[1096]

Allah bu ayetle müşrikleri tehdit ederken, Müslümanlara toplumsal değişimin bir yasasını öğretiyor. Buna göre Allah peygamber göndermekle bir şeriat getirmiştir. Peygamber geldikten sonra, kendilerine peygamber gönderilen kimselerin helak edilme sebebi, Allah'ın bu peygamberin diliyle emrettiği şeylere tabi olmayıp, peygambere karşı gelmeleri ve beldelerinde günah işlemeye devam etmeleridir. Ayet toplumların elinden iradelerinin alındığını değil, bilakis toplumların helak sebeplerinden birisinin de, kendi içlerindeki mütref kimselerin sorumsuz davranışları olduğunu beyan ediyor. Helak sebepleri bir toplum içerisinde olgunlaşmadıkça, yani

---

[1095] Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet*, s.314.

[1096] İsra 17:16. Ayetin baş kısmı, müfessirler tarafından şu iki anlamda da anlaşılmıştır: "Bir ülkeyi helak etmek istediğimizde, o ülkenin varlıklı ve şımarmış kişilerini çoğaltırız (Âmerrna). Bu suretle onlar kötülük işlerler; böylece o ülke helake müstahak olur." Diğer bir okuyuş ise; " Biz bir toplumun helakini dilediğimiz zaman o toplumun refah içinde şımarmış seçkinlerini yönetici yaparız (Emmerna). Bu suretle onlar kötülük işlerler; böylece o ülke helake müstahak olur." Bkz. Taberi, Muhammed b. Cerir, Camiu'l-Beyan, C.17, s.403; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, C.5, s.61-62.

toplumun fertleri kötü sonu kendi elleriyle hazırlamadıkça Allah onların helakini dilemez. Bu, aklın ve hikmetin gereğidir.[1097]

Maddi refahın şımartması halini ifade edecek şekilde Kur'an'da kullanılan bir diğer kelime "*batar*" kelimesidir. "Refahın şımartıp azgınlaştırdığı nice ülkeleri helak ettik…"[1098] "Batar"; ayette kullanıldığı anlam çerçevesinde, nimete karşı haddi aşmak, kibirlenmek, şükretmemek, nimetle şımarmak ve azgınlık göstermek anlamlarına gelir.[1099] Batar; kendisine verilen nimeti, hayrı itiraf etmeye mani olan kibir halini ifade eder.[1100] Bu olumsuz durum insanı sorumsuz davranmaya götürmekte, sorumsuzluk ise şımarıklığa, azgınlığa ve inkâra sebep olmaktadır. Bunun sonunda, helak gerçekleşmektedir.

Gerçekten de refah ve bolluk, bazı durumlarda, insanı şımartmakta, bir nevi müstağnilik duygusu vermekte ve sonunda insan azgınlaşmakta ve tüm uyarı ve hatırlatmaları unutmaktadır. "Evet, evet; insan mutlaka azar, hele kendine yettiğini sandığında!"[1101] Maddi refahın ahlaki çöküntüye ve sonuçta helake nasıl sebep olabileceğini Kuran başka bir ayetinde şöyle beyan ediyor. " Kendilerine yapılan uyarıları unuttuklarında, (indirmiş olduğumuz sıkıntı ve musibetleri kaldırıp) üzerlerine her şeyin kapılarını açtık. Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık, birdenbire onlar bütün ümitlerini yitirdiler."[1102]

Önceki ümmetler önce Peygamberlerin uyarılarını, ikinci olarak bela ve musibetlerin diliyle yapılan uyarıları önemsemediklerinde, Allah onlara her türlü nimetin kapılarını açtı. Bu bolluk içerisinde onlar, kendilerine, kendi iradelerinden başka yasak koyup sınırlandıracak hiçbir güç görmüyorlardı. Hiçbir sınır tanımaz, hiçbir endişe duymaz oldular. Allah ve ahiret yokmuş gibi zevk ve eğlenceye daldılar.[1103] Nimetin bolluğu onlar için "*istidrac*"[1104] kabilinden bir şeydi. Yani

---

[1097] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.15, s.53-54.
[1098] Kasas 28:58.
[1099] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C.1, s.300.
[1100] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.20, s.150.
[1101] Alak 96:6-7.
[1102] En'am 6:44.
[1103] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.3, s.361-362.
[1104] İstidrac sözlükte, "derece derece yükseltmek veya alçaltmak, azar azar toplamak, katlamak" anlamlarına gelirken zamanla "Allah'ın bazı insanları, kötü niyetlerinin ve davranışlarının ardından, onların daha da şımarmaları, günahlarını daha da artırmaları sonucunu doğurabilecek maddi veya manevi imkan ve fırsatlar vermesi" anlamında terim haline gelmiştir. Heyet, *Kur'an Yolu*, C.2, s.636.

günahlarını daha da artırmaları için onlara verilen bir imkân ve fırsattı. Allah yasası gereği toplumları birden helak etmez, bir süreç içerisinde onları yıkıma götürür. Kur'an'da bu yasa şöyle ifade ediliyor: "Ayetlerimizi yalanlayanları bir süreç içerisinde yavaş yavaş helak edeceğiz de farkına dahi varmayacaklar."[1105]

Kur'an tek başına maddi refahın, işin başında, toplumların helak sebebi olmadığını, gerçekte bu refahın, uzun bir sürecin sonunda, manevi ve ahlaki değerlerin yitirilmesine sebep olmasıyla helake götüren yola girileceğini ifade etmektedir. Yani Kur'an'da madde ve dünya bizatihi kötü değildir. Zira refah ve bolluk en başta Allah'ın bir nimetidir. "Eğer bu ülkelerin insanları inansalar ve sorumlu hareket etselerdi, onlara göklerin ve yerin bereketini ardına kadar açardık, fakat yalanladılar. Bunun üzerine biz de yaptıklarından dolayı onları kıskıvrak yakaladık."[1106] Dini ve ahlaki değerler yitirilmez, nimetin sahibi bilinirse ve bu bilgiye uygun bir sorumluluk duygusuyla hareket edilirse refahın olumsuz sonuçlarından korunmak mümkün hale gelir; nimet azaba değil, hem dünya ve hem de ahiret saadetine vesile olur.

İnsanlık tarihi temeli ahlak esaslarına dayanan belli kurallara göre toplumlar ve medeniyetler kuran ve yıkan sürekli bir süreçten ibarettir. Bunaların kaynağı ilahidir fakat uygulamaya konmaları tamamen insanın kolektif varlığıyla ilgilidir. Kur'an bu kurallara Allah'ın sünneti, yani değiştirilmeyen insanlık kanunu ve uygulamaları demektedir.[1107]

Kur'an'ın tarihi ahlakla temellendirmesi, onun tarihe bakışının en özgün yanlarından birini oluşturmaktadır. Buna göre tarihe yön tayin eden şey iradi değişmelerdir. Hür iradenin belirlemediği olaylar, toplumsal değişimde etkili olsalar bile tarihin oluşumunda doğrudan bir faktör değildir. Hayatın ve ölümün en iyiyi ortaya koyabilme yolunda imtihan için yaratılmış olduğunun ilahi beyanı[1108], tarihsel sürecin ahlaki ve iradi karakterini izah etmek için yeterli bir delildir. Bu itibarla modern tarih felsefelerindeki şuursuz tarih algısının karşısında Kur'an tarihe bir şahsiyet kazandırmıştır.[1109]

[1105] A'raf 7:182.
[1106] A'raf 7:96.
[1107] Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.97.
[1108] Mülk 67:2.
[1109] Özsoy, *Sünnetullah*, s.152-154.

D- İlerlemecilik/Tarihsel Tekâmül

İslam dünyasında ortaya çıkan ve zamanla gelişip büyüyen düşünce akımlarının hepsi dinamik bir evren tasavvuruna sahiptir.[1110] Bu algı içerisinde kâinat sürekli tekâmül etmektedir. Varlıkta hâkim bu tekamül yasasını Bağdadi, "*tecdid*", Şehristani "*istihale*", İhvanu's-Safa "*el-hikmetü's-sariye*", "*el-hikmetü'l-ilahiyye*", "*el-inayetü'r-rabbaniyye*", İbn Miskeveyh ise genellikle "*el-hikmetü's-sariye*" şeklinde kavramsallaştırmışlardır.[1111] Buna göre Allah varlığı, tedrici bir yöntemle aşamalı olarak yaratmıştır. Hayat maddeden yani inorganik dünyadan organik dünya denen canlılığın olduğu bir ortama ve insana varacak olgunluğa erişmiştir. Hamdi Yazır, söz konusu tekâmül yasasını "*ıstıfa*" kelimesiyle ifade etmiştir. "Bütün varlıkları bir tek varlık şeklinde bir araya toplayarak, onları çeşitli varlık ve hayat basamaklarına ayırarak, basitten mürekkebe doğru veya noksanlıktan mükemmelliğe doğru en uygun ve uyumlu bir sınıflandırmaya tabi tutan ve bu sayede beşerin bilim ve teknolojisine dahi kendi sahalarıyla ilgili olarak uygun ve uyumlu bir sınıflama temin eden bu ıstıfa kanunu, kâinattaki olayların hepsinde kendini göstermekle beraber, en çok hayat olaylarında ve canlılar dünyasında, özellikle de insanın yaratılış ve gelişmesinde pek çok olarak kendini göstermektedir."[1112] Yazır'a göre tüm bu ıstıfa ve tekâmül doğrudan doğruya halk-ı cedid/yeni bir yaratmadır.[1113] İkbal de insanın ilk yaratılışıyla ilgili düşüncesini ifade ederken, Cahız, İhavan-ı Safa, İbn Miskeveyh, Mevlana ve Dehlevi'nin tekâmülcü yaratılış teorilerini savunur ve Kur'an'ın insan kökenine ilişkin görüşünün biyolojik tekâmül düşüncesinde olduğunu söyler.[1114] Bu görüşüyle Kur'an, hiçbir amacı olmayan ve Allah'la irtibatı kesik olduğu için aynı zamanda umutsuzluğun da sebebi olan modern evrim görüşünün aksine, umudun ve iyimser bir gelecek fikrinin kaynağıdır.[1115]

Sürekli bir tekâmül, varlığın her sahasında kendini göstermektedir. Kur'an dinamik bir âlem anlayışı ortaya koymakta ve maziden istikbale doğru gelişen bir kâinat olduğunu haber vermektedir. "Bütün bir göğü güç ve kudretimizle biz inşa

---

[1110] Şülul, Kasım, *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, İnsan yay., İstanbul, 2008, s.54.
[1111] Bayraktar, Mehmet, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, İstanbul, 1987, s.158; Saruhan, Müfit Selim, *İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı ve İnsan*, İlahiyât, Ankara, 2005, s.53-54.
[1112] Yazır, *a.g.e.*, C.2, s.309-310.
[1113] Yazır, *a.g.e.*, C.2, s.310.
[1114] İkbal, *Dini Tefekkür*, s.138-139.
[1115] Eliaçık, *Muhammed İkbal*, s.73-74.

ettik ve onu sürekli genişleten de biziz."[1116] Buna göre içinde yaşadığımız kâinat sürekli gelişen, genişleyen, ihtimallere açık ve içindeki her şeyin nihai kaderini aradığı bir kâinattır.[1117] İmaduddin Halil kâinatın sürekli genişlediğine dair yukarıdaki Kur'anî beyanın, insanlık tarihinin hareketini ve insanın tarihsel süreç içindeki gidişatını da mutlak surette etkileyeceğini ifade etmektedir.[1118]

İslam inancına göre tüm varlık ve tarih Allah'ın yaratmasıyla vücut bulmuş ve belli bir sonda son bulacaktır. Varlık ve varoluş henüz tamamlanmamış bir süreçtir. Her bir an Allah için orijinaldir.[1119] Bu süreç sürekli olarak en iyi ve üstün olana doğru tekâmül etmektedir. Varlıkta zaman zaman aşınma, eksilme, gerileme olsa da, onda esas olan yasa, sürekli yaratılma, artma ve daha mükemmele doğru tekâmül etmektir.[1120] Cevdet Said varlıktaki sürekli tekâmülün, Ra'd Suresi'nin 17. ayetinden hareketle isimlendirdiği "köpük yasası" dâhilinde gerçekleştiğini ifade eder. Bu yasaya göre "en yararlı olan daha az yararlı olanı hükümsüz bırakır." Bu Allah'ın şaşmaz bir yasasıdır. Diğer bir ifadeyle "kâinatta daha az yararlı olan şey, kendisinden daha iyisi ve daha faydalısı geldiği zaman yerini ona terk ederek ortadan kalkmak zorundadır."[1121] İkbal zamanı ve tarihi canlı bir hakikat olarak ele almaktadır. Ona göre benlik şuuru, benliğin muhafazası, benliğin hakikatini bulması, diğer bir ifadeyle insanın insaniyetinin bütüncül olarak gerçekleşmesi, ancak sürekli gelişen bir kâinat anlayışı içerisinde kavranabilir.[1122] Zamanın bir tekâmül süreci olduğunu kabul etmek, tarihte etkin olabilmenin şartıdır. Eğer bu ümit teolojisi kaybedilirse gelecek tarih de kaybedilmiş demektir.

Tarihin ilerlemeci yapısı Darwin'de olduğu gibi evrimsel bir ilerleme değildir. Çünkü tarihin başlangıcından bu yana insanda görülebilir hiçbir biyolojik değişiklik bilinmemektedir. Çağdaş insanın 5000 yıl önceki atasından daha büyük bir beyni veya doğuştan gelen daha geniş bir düşünme yeteneği yoktur. Fakat düşüncesinin etkinliği, önceki kuşakların deneyimlerini öğrenmek suretiyle bir hayli artmıştır. Bu

---

[1116] Zariyat 51:47. Modern kozmolojinin "genişleyen evren" teorisini destekleyen bir ayet.
[1117] Muhammed Münevver, *İkbal ve Kur'anî Hikmet*, s.75.
[1118] İmadudin Halil, *İslam'ın Tarih Yorumu*, s.170.
[1119] Bkz. Rahman 55:29.
[1120] Cevdet Said, *Âdem'in Oğlu Habil Gibi Ol,* s.128–129.
[1121] Cevdet Said, *a.g.e.*, s.240.
[1122] Muhammed Münevver, *İkbal ve Kur'anî Hikmet*, s.78-79.

bakımdan Carr'a göre tarih "edinilmiş becerilerin kuşaktan kuşağa iletilmesi içinde bir ilerlemedir."[1123]

Tarih bir bütün olarak insanlığın tekâmül sürecidir. Kur'an'a göre bir başlangıcı ve sonu olan tarihsel süreç içerisinde insanlık, kendini tanır ve kendini gerçekleştirmenin mücadelesini verir. Bu mücadele sürecinde insanlık kendi başına bırakılmaz; Peygamberler ve ilahi vahiylerle desteklenir. Bu açıdan Peygamberler söz konusu tekâmülün ana taşıyıcıları olarak takdim edilirler. Diğer bir ifadeyle Peygamberler tarihini, insanlığın tekâmül tarihi olarak okumak mümkündür.

İnsanlığın atası Âdem'in beşeriyetten insanlığa intikali nasıl bir tekâmül süreci sonucunda gerçekleşmişse[1124], aynı şekilde gerek tek tek bireylerin, gerekse bir bütün olarak tüm Âdemoğlunun ve dolayısıyla içinde yaşadıkları tarihin de bir tekâmül sürecine tabi olması, işin doğası gereği bir hakikat olarak görülmelidir.

Kutsal kitaplara baktığımızda Allah-insan ve insan-insan ilişkisinin temel sistematiğini oluşturan hitabın ve normların somuttan soyuta doğru evirildiğini görüyoruz.[1125] Bunun yanında Peygamberlerin gösterdikleri mu'cize şekillerinde, toplumların helak olma biçimlerinde, hukuki ve ahlaki normlarda vs. söz konusu tekâmülü görmek mümkündür.

Önceki peygamberlerin risaletlerini doğrulayan mu'cizeler dışarıdan bir belge ve kanıt niteliğinde olduğu için Kur'an'da "*ayat-ı beyyinat*"[1126] şeklinde ifade edilir ki, "gözlemlenebilen kanıt ve belge" anlamına gelir. İnsanlık aklının tekâmül ettiği bir zamanda tüm insanlığa gönderilen son peygambere verilen "apaçık kanıtlar" öncekiler gibi vahiy dışında değil, vahiy içinde[1127] yer almıştır.[1128] Kur'an bütünüyle son peygamberin tüm çağlara yönelik mucizesidir. Kur'an'ın ebediliği, geçersiz hale getirilememesi, içerdiği hakikatlerin derece derece, zaman içerisinde keşfedilmesiyle ilerlemeye imkân sağlaması, mucizevî yönlerini oluşturmaktadır.[1129]

Toplumların helak şekillerinde de, olağanüstü yok oluşlardan daha anlaşılır helak biçimlerine doğru, bir tekâmül sürecinin yaşandığı söylenebilir. Kur'an üç helak

---

[1123] Carr, *Tarih Nedir*?, s.129.
[1124] Nuh 71:14.
[1125] Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, s.234.
[1126] Bkz. Bakara 2:87; İsra 17:101.
[1127] Bkz. Yunus 10:15; ahkaf 46:7.
[1128] İslamoğlu, *Meal*, s.550, 3. not.
[1129] Mutahhari, *Vahiy ve Nübüvvet*, s.84.

şeklinden söz etmektedir. "De ki: size üstünüzden ya da ayaklarınızın altından azap gönderme ya da sizi birbirinize düşürüp paramparça bir toplum haline getirme gücü yalnızca O'nundur."[1130]

Yukarıdan azap yıldırım düşmek, taş yağmak, tufan gibi semavi afetler; ayaklara altından azap da zelzele, yerin göçmesi, su ve ateş çıkmak gibi arazi afetler olarak anlaşılması daha doğrudur.[1131]

Kur'an'da semavi ve arazi helak ile yok edilen birçok toplumdan söz edilmektedir. Semavi helak içerisinde taş yağması şeklinde gerçekleşen olayla Lut kavmi ve Ashab-ı Fil[1132], Rüzgâr ile Âd kavmi[1133], Ses (sayha) ile Şuayb kavmi[1134], yıldırım (Saika) cezası ile Ad[1135], Semud[1136] ve İsrailoğulları[1137] helak olmuştur.[1138]

Arazi helak içerisinde suda boğulma (tufan) ile Nuh kavmi, Firavun ve tüm askerleri helak edilmiştir.[1139], yere batma, deprem (Hasf, Racfe) şeklindeki helak ile Karun helak edilmiştir.[1140] Semud kavmi, Şuayb kavmi, Meyden halkının helak edilişleri için "recfe"[1141] kelimesi kullanılmıştır. Lut kavminin[1142], Pompei halkının ve Nemrut'un yok edilmesinde de korkunç bir depremin meydana geldiği biliniyor.[1143]

Hadis kaynaklarında yukarıdaki ayet geldiğinde Hz.Peygamberin ilk iki azap şeklinden Allah'a sığındığı, son azap şekli için ise "bu daha ehven veya daha kolay" dediği nakledilir.[1144] İlk nesiller direkt ilahi müdahale ile helak edilirken sonraki

---

[1130] En'am 6:65.

[1131] Yazır, *Hak Dini*, c.3, s.378. Ayette ifade edilen afetlerin neler olduğu konusunda çok farklı görüşler vardır. "Üstünüzden" ifadesi ekabir ve sultanlardan gelen azaba, "altınızdan" ifadesi ise ayak takımı ve kölelerden gelen azaba veya yağmurun kesilip bitkilerin yok olması şeklindeki azaba işarettir denmiştir. Bkz. Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.11, s.416-418; Zemahşeri, *Keşşaf*, C.2, s.357; Razi, *Mefatih*, C.13, s.24;

[1132] Mülk 67:17; Hud 11:82; Fil 105:1-5

[1133] Fussilet 41:16;Ahkâf 46:24; Zariyat 51:41;Kamer 54:19;Hakka 69:6

[1134] Hud 11:57,94-95;Hicr 15:73-74; Ankebut 29:40

[1135]Fussilet 41:13

[1136]Fussilet 41:13,17;Zariyat 51:41

[1137] Bakara 2:55; Nisa 4:153

[1138] Çimen Abdullah, *Niçin Helak Oldular, Kur'an-ı Kerim'de Helak Kavramı*, Işık Akademi yay, İstanbul, 2008, s.444-452.

[1139] Bakara 2:50; Araf 7:64,84,133; Ankebut 29:14; Şuara 26:173; Neml 27:58

[1140]Kasas 28:81

[1141] A'raf 7:91; Ankebut29:37; Araf 7:78

[1142] Necm 53:53

[1143] Daha geniş bilgi için bkz. Çimen *a.g.e.*, s. 452-460.

[1144] Bkz. Buhari, Muhammed b. İsmail Abdullah, *Camiu's-Sahih*, , Beyrut, 1987, Tefsir, 125; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Hadis No:14316.

nesillerde inananlar eliyle olan helak şekli görülmeye başlanmıştır.[1145] Bu açıdan tarihte bir tekâmül vardır denebilir. Tefsirlerin çoğu ilk iki helak şeklinden farklı olarak son helak şeklinin daha ziyade iman ehli olup da, imanın gereğini yerine getirmeyen Ümmet-i Muhammed için geçerli bir helak şekli olduğunu belirtmişlerdir. Birçok müfessire göre bu durum vahyin başlangıcından itibaren yürürlükte olan helak uygulamasının şiddetinde bir hafifleme olduğuna işaret etmektedir.

Tarihte sürekli bir ilerlemenin olduğu doğulu ve batılı, eski ve yeni birçok düşünür tarafından dile getirilmiştir. Bu kabulün bir yansıması olarak, tarih dönemlere ayrılarak anlaşılmaya çalışılmıştır. Kur'an'da tarihsel dönemleri çağrıştıracak şekilde "ilk nesiller" anlamında olmak üzere "*kurun-u ûlâ*" ifadesi kullanılır. "Andolsun biz, ilk nesilleri yok ettikten sonra Musa'ya, -düşünüp öğüt alsınlar diye- insanlar için apaçık deliller, hidayet rehberi ve rahmet olarak o Kitab'ı (Tevrat'ı) vermişizdir."[1146] Bu ayet ve Taha suresinde Firavun'un Hz. Musa'ya hitaben "önceki nesillerin durumu nedir?"[1147] sorusundan hareketle Hamdi Yazır tarihi üç döneme ayırmıştır.

Birincisi ilk devir *(Kurun-u Ula*): Hz. Âdem'den, Hz. Musa'nın peygamber olup Firavunun boğulmasın kadar geçen zaman. İkincisi, orta devir (*Kurun-u Vusta*): Hz. Musa ile Hz. Muhammed'in (a.s.m) peygamber oluşu ve Kur'an'ın nazil olduğu zamana kadar geçen devir. Üçüncüsü ise, son devir (*Kurun-u Uhra* veya *Ahirzaman*): Peygamber Efendimizin gelişinden sonra kıyamete kadar geçecek devir.[1148]

Allah'ın tarih ve toplumlar için tayin etmiş olduğu tekâmülü, Kur'an'da yer alan çeşitli kelime, ifade ve anlatımlar içerisinde bulmak mümkündür.

1. Şir'a ve Minhac

Kur'an'da tarihsel süreç içerisinde gerçekleşmiş farklı "*şir'a*" ve "*minhac*" lardan söz edilmesi, toplumsal değişim ve gelişimin İlahi vahye yansımasından ibarettir.

[1145] Çimen, *a.g.e.* ,s.172.
[1146] Kasas 28:43.
[1147] Taha 20:51.
[1148] Yazır, *Hak Dini,* C.5, s.542. Aynı şekilde bir dönemlendirme için bkz. Zebidi, Zeynu'd-Din Ahmet b. Ahmet, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecridi Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şarih Kamil Miras, DİB. Yay., Ankara, 1986, C.9, s.144.

"Sizden her biriniz için bir şeriat ve (onu) uygulama yöntemleri belirledik. Eğer Allah dileseydi, hepinizi tek bir topluluk yapardı; fakat size emanet ettikleriyle sizi sınamak için (öyle yapmadı): o halde hayırlarda birbirinizle yarışın."[1149]

Ayetteki şir'a ve minhac kelimeleri farklı anlamları ihtiva eder. Şir'a şeriat kelimesiyle eş anlamlı olup sözlükte "bir ırmak veya herhangi bir su kaynağından su almak ve içmek maksadıyla girilen yol"[1150] anlamına gelir. Terim olarak şir'a (şeriat), Allah tarafından peygamberi vasıtasıyla bildirilen hükümlerin hepsini kapsayan ilahi kanun" demektir.

Yol, yöntem diye tercüme edilen minhac kelimesi ise sözlükte, "açık yol, metot"[1151] anlamlarına gelir. Şir'a zaman, mekân ve durumların değişmesiyle değişebilen dinin teferruat kısmıdır. Minhac ise iman esasları gibi dinin açık, sabit, sürekli, zamana, mekâna ve ahvale göre değişmeyen usul ve temel inanç esasları olduğu söylenmiştir. Buna göre dinin değişmeyen esaslarına minhac, zamana, mekâna ve ahvale göre değişen ayrıntılarına da şir'a (şeriat) denilmektedir.[1152] İnsanlık tarihinde bir tekâmül söz konusu olduğuna göre sonra gelen şeriatın ve kitabın daha mütekâmil ve daha kapsamlı olması gerekir, tarihi gerçek de böyledir.[1153] İlahi irade bütün insanları tek tip bir millet olarak çıkarmak yerine, bir tekâmül serisini tamamlayacak şekilde farklı milletler olarak var etmiştir. Temel değişmeyen esasların yanında her toplumun karakterine ve her devrin icaplarına uygun farklı şeraitler ve uygulama biçimleri yaratmıştır.[1154] Allah insanı değişme ve gelişme kabiliyetiyle yaratmış ve dinleri de fıtrat çizgisine uygun kılmıştır. Ayette insanların tek bir ümmet olarak yaratılmadığının ve her birine uygun ayrı ayrı "şir'a" ve "minhac"ın verildiğinin ifade edilmesi, aslında hayvanlardan farklı olarak insanlara verilen değişim ve gelişim fıtratına uygun olarak tarihin de tekâmül ettiğinin ve dolayısıyla sürekli iyiye doğru bir sürecin yaşandığının başka bir ifadesidir.[1155] Arkasında bütün hayırları elinde bulunduran âlemlerin Rabbi'nin olduğu bir değişimin daha iyiye doğru olacağı muhakkaktır.

[1149] Maide 5:48.
[1150] Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Menar*, Mısır, 1367, C.6, s.413.
[1151] Zemahşeri, *Keşşaf*, c.2, s.247.
[1152] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.3, s.192.
[1153] Komisyon, *Kur'an Yolu, Türkçe Meal ve Tefsir*, D.İ.B. yay., Ankara, 2006, C.2, s.287.
[1154] Düzgün, *Allah,Tabiat ve Tarih*, s.236; Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.200-201, 66.not.
[1155] Yazır, *a.g.e.*, c.3,s.192-193; Tahir b. Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, C.6, s.224.

Peygamberlerin tebliğ ettiği İlahi hakikatler sadece inanç ve ibadetle ilgili meseleleri içermiyor, aynı zamanda sosyal hayatla ilgili hükümleri de kapsamaktadır. İnsanlık tarihi incelendiğinde toplumların çeşitli evrelerden geçtiği ve buna bağlı olarak farklı sosyal ihtiyaçlar duyduğu görülecektir. Hiç şüphe yok ki, az sayıdaki toplumlarla kalabalık toplumların, göçebe toplumlarla yerleşik toplumların, tarım toplumlarıyla sanayi toplumlarının ihtiyaçları farklı olacaktır.[1156] Bu açıdan insanlık özellikle tabiatla ilişkisinde, teknik ve sanayi gelişiminde büyük mesafeler kaydetmiştir. Bunun yanında insanlık sosyal ilişkilerde de tekâmül etmektedir. İlişkiler daha kompleks bir hale geldi, siyasi ve iktisadi alanlarda büyük gelişmeler yaşandı. Tüm bu alanlarda giderek ilişkiler basitten karmaşıklığa doğru bir seyir takip etmektedir.[1157] Dolayısıyla Kur'an'ın her topluma uygun farklı "minhac" (hayat tarzı) ve "şir'a"[1158] (kanun)lardan söz etmesini bu bağlamda anlamak gerekir. Zira Peygamberler tarafından tesis edilen belli bir hukuk sistemi (şir'a) ve tavsiye edilen hayat biçimi (minhac) zamanın ihtiyaçlarına ve her toplumun kültürel gelişmesine bağlı olarak değişir.[1159]

Dolayısıyla Kur'an şir'a ve minhac terimleriyle müminlerden tarihi bir tekâmül süreci olarak görmelerini ve geleceği iyiye kodlamalarını istemektedir.

2. Nesh

Nesh kelimesi sözlükte, yok etmek, bir hükmün kendinden önceki başka bir hükmü izale etmesi, kopya etmek, bir şeyi bir yerden başka bir yere nakletmek, yazmak anlamlarına gelir.[1160] Istılah olarak ise, "dini bir hükmün ortadan kaldırılması veya daha sonra gelen bir hükümle değiştirilmesi" anlamında kullanılır. Ortadan kaldırılan hükme "*mensuh*", onu ortadan kaldırana da "*nasih*" denilir.[1161]

Prensip olarak neshin aklen mümkün olduğu, ayrıca diğer dinlerde de fiilen meydana geldiği hususunda görüş birliği vardır.[1162] Nitekim Tevrat'ın bazı hükümleri İncil ile aynı şekilde Tevrat ve İncil'deki hükümlerin bir kısmı da Kur'ân-ı Kerîm

---

[1156] Şimşek, *a.g.e.*, s.127.
[1157] Mutahhari, *Fıtrat*, s.94-95.
[1158] Maide 5:48.
[1159] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.201, 66. not.
[1160] İbn Faris, Ebu'l-Hüsayn Ahmed, *Mucmelü'l-Lüğa*, thk. Züheyr Abdü'l-Muhsin Sultan, Beyrut, 1986, s.867; Cevheri, *Sıhah,* C.1, s.433; İbn Manzur, *lisan*, C.6, s.4407; Isfehani, *Müfredat*, s.560;
[1161] Yazır, *Hak Dini*, C.1, s.371; Komisyon, *Kur'an Yolu*, C.1, s.178-179.
[1162] Razi, *Mefatih*, C.3, s.246.

tarafından değiştirilmiş veya kaldırılmıştır. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de neshedilmiş âyetler bulunup bulunmadığı konusu tartışmalıdır, İslâm bilginlerinin çoğunluğu bazı âyetlerin sonradan gelen başka âyetler veya hadislerle neshedildiğini savunurken bazı âlimler de bu görüşü reddetmişlerdir. Bu arada Kur'an'da neshi mümkün görenler de mensuh âyetlerin sayısıyla ilgili olarak 5 ile 200 arasında değişen farklı rakamlar ileri sürmüşlerdir.[1163] Biz bu tartışmayı konuyla ilgili yazılmış eserlere bırakarak neshin tarihsel tekâmül bağlamında ele alınmasının Kur'an açısından imkânını ortaya koymaya çalışacağız.

Allah insanlığın medeni ve kültürel gelişmesine ve bu gelişmenin doğurduğu ihtiyaçlara uygun olarak, yeni peygamber ve kitaplar göndermiş, öncekilere ait bazı hükümleri yürürlükten kaldırmıştır. İşte sonraki bir Peygamberin öncekinin risaletini yürürlükten kaldırması "*nesh*" olarak tabir edilir.[1164] Aklın ve dinin bir gereği olarak sonraki hüküm en azından neshettiği hükme eşit veya ondan daha iyi ve ileri düzeydedir. Kur'an bu gerçeği şöyle ifade ediyor:

"Biz yürürlükten kaldırdığımız veya unutturduğumuz her hangi bir mesajı mutlaka daha iyisi veya benzeri ile değiştiririz. Allah'ın her şeye kâdir olduğunu bilmez misin?"[1165]

Bu ayet sıklıkla yapıldığı gibi Kur'an'da neshe delil gösterilemez. Zira bu ayetin ait olduğu pasaj, önceden vahye muhatap olan toplumların ilahi vahye sırt çevirmeleri ve buna gerekçe üretmelerinin anlatıldığı bir pasajın hemen ardından gelmektedir. Ayette Yahudilerin Hz. Peygambere gelen mesaja karşı çıkmalarının gerekçesi çürütülmektedir.[1166] Hemen bir önceki ayette Ehl-i kitab'ın ve müşriklerin müminlere bir hayır verilmesine rıza göstermeyecekleri fakat Allah'ın dilediğine rahmetini indireceği bildirilmektedir. Bu ayette geçen "hayr"dan murat vahiy ve İslam; "rahmet"ten murat ise Peygamberliktir.[1167] Zira Yahudiler İsrail soyundan Peygamber gelmesini beklerken Allah onların arzularının hilafına İsmail evladından Hz. Peygamberi göndermişti.[1168] Yeni Peygamber ve yeni şeriat eskisinin hükümsüz kalması demekti. Yahudiler neshin Allah için bir eksiklik olacağı düşüncesiyle

---

[1163] Komisyon, *Kur'an Yolu,* C.1, s.179.
[1164] Şimşek, Said, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Ekin yay., İstanbul, 2004, s.77.
[1165] Bakara 2:106.
[1166] Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an, gerekçeli Meal-Tefsir,* s.41, 2. not.
[1167] Bkz. Maturidi, *Te'vilat,* C.1, s.198; Zemahşeri, *Keşşaf,* C.1, s.307;
[1168] Maturidi, *Te'vilat,* c.1, s.197;

İslam'a karşı çıkıp Peygamberi reddettiler. Onlara göre Allah'ın neshedeceği bir şeriatı emretmesi muhaldir. Çünkü bu O'nun bilgisinin eksik olmasını gerektirir. Bundan dolayı neshi imkânsız gördüler. Allah da onların iddialarının asılsız olduğunu indirdiği ayetle ortaya koymuştur.[1169] Dolayısıyla nesh ayeti olarak bilinen bu ayette söz konusu olan husus, sonra gelen bir şeriatın önceki şeriatı neshedeceği gerçeğidir.[1170] Ebu Müslim'in görüşü de bu yöndedir.[1171] Kur'an bununla Allah'ın rahmetinin tek bir halka ait olmadığını, bilakis rahmeti ilahinin her şeyi kuşattığını, dolayısıyla Allah'ın nübüvveti istediğine vereceğini ve hatta sonra gelenin işin doğası gereği daha iyi veya benzer olacağını haber vermektedir.[1172]

Kâinatta sürekli bir oluş ve bozuluş gözlemlenmektedir. Diğer bir ifadeyle değişim ve dönüşüm bu âlemin en temel gerçeğidir. Bu değişim süreci içerisinde yıkılanların yerine peyderpey benzerleri ve hatta terbiye, gelişim ve ıstıfa (seçilip saflaşma) kanunuyla daha iyileri ve daha yüceleri gelmektedir.[1173] Neshin konu edildiği yukarıdaki ayette de sosyal bir tekâmülden söz edilmektedir. Bu ayetiyle Kur'an yok edilen uygulamanın yerine ikame edilen ikinci uygulamanın daha ileri bir düzey veya en azından benzeri olacağını beyan ediyor. Bu da toplumların bir ilerleme sürecinde olduğu anlamına geliyor. Nesh ayeti bu değişimin iyiye doğru bir tekâmül süreci olduğunu ifade ediyor. Kur'an temel ilke ve öğretilerinin evrensel geçerliliği ve değişmezliği ile son ilahi kitap olması ve Hz. Peygamberin de "hatemu"l-enbiya" olarak vasfedilmesi sebebiyle, bütün vahiylerin zirvesini temsil eder, ruhi ve manevi tatminin en son, en mükemmel yolunu ortaya koyar.[1174]

Kur'an her dönemin kendine has bir mesajı olduğunu haber veriyor. "Hiç şüphesiz, senden önce de elçiler gönderdik ve onlara da eşler ve çocuklar verdik; Allah'ın izni olmadıkça hiçbir peygamberin bir mucize göstermesi düşünülemez. Her

---

[1169] Yazır, *Hak Dini*, C.1, s.368.
[1170] Şimşek, Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele, s.93. Esed bir çok alimin bu ayette geçen "ayet" kelimesini sadece Kur'an'ın bir hükmü olarak algılayıp, hakkında hiçbir sahih bir hadis bile olmadığı halde, Kur'an vahyi tamamlanmadan Allah'ın talimatıyla bazı ayetlerin nesh edildiği şeklinde akla ve dine aykırı bir sonuca vardıklarını belirtiyor. Nesih doktrinin temelinde bazı eski müfessirlerin Kur'an'ın bir pasajını diğer bir pasajıyla uzlaştırmadaki yetersizliğinin yattığını ifade ederek, "nesih doktrini hiçbir tarihsel olguya dayanmamaktadır ve bu nedenle de reddedilmelidir" der. Esed'e göre burada söz konusu olan nesih Kur'an'ın herhangi bir bölümü ile değil, geçmiş ilahi mesajlar ile ilgilidir. Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.30, 87. not.
[1171] Razi, *Mefatih*, C.3, s.248.
[1172] Reşit Rıza, *Menar*, C.1, s.417.
[1173] Bkz. Yazır, *Hak Dini*, C.1, s.373.
[1174] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.201, 66. not.

çağa özgü vahyî bir mesaj vardır. Allah (önceki mesajlarından) dilediğini yürürlükten kaldırır, dilediğini bırakır, pekiştirir, çünkü vahyin kaynağı O'nun katındadır."[1175]

Bu ayetin öncesinde her topluma ayrı ayrı kitaplar verildiği, Hz. Peygambere de Kur'an'ın verildiğinden, arkasından da geçmiş şeriatların hükmünün ortadan kaldırıldığından söz ediliyor. Sonra da " Her çağa özgü vahyî bir mesaj vardır" buyrularak sonra gelen kitabın öncekinin hükmünü ortadan kaldırdığı beyan edilmektedir. İbn Kesir de konuya bu açıdan yaklaşır. Ona göre her dönemin yazılmış bir yazısı vardır. Süresi dolduğunda bir devir kapanır, diğeri açılır. Tüm dönemler Kur'an'ın inzaliyle kapanmıştır.[1176] Yani "her İlahi kitabın kendisiyle amel edilecek bir süresi vardır. Tevrat ve İncil'le amel etme süresi dolmuştur, Kur'an'la amel etme zamanı başlamıştır."[1177] Zemahşeri de ayeti şeriatların neshi bağlamında ele alarak şöyle bir açıklama getiriyor: "Şeriatların şartların ve zamanların değişmesiyle değişen bir takım maslahatları vardır. Her dönemin, o dönemde yaşayan insanlar için yazılmış bir hükmü vardır. Yani insanların maslahatı neyi gerektiriyorsa ona uygun hükümler konulur."[1178] Kısaca bu ayet her çağda o çağın şartlarına ve o çağda yaşayan insanların ihtiyaçlarına uygun olan vahyi bir mesajın gönderildiğini dile getiriyor.[1179]

Yok edilen ve bırakılan şeylerden neyin kastedildiği konusunda birbirinden çok farklı düşünceler ortaya konmuştur.[1180] İslamoğlu "yok edilen" ve "bırakılıp sağlamlaştırılan" ile "ilahi mesajların insanlığın akli ve sosyal gelişimine paralel olarak sürekli yenilenmesi kastedilmiş olabilir" diyerek konuyu tekâmül açısından ele almıştır.[1181]

Bu ayet dinin dinamik bir olgu olduğunu ve dinin toplumsal değişmenin temelinde yer aldığını ifade eder. Tarihin başlangıcından beri Allah katında değişmez yegâne din İslam'dır. Fakat şeriatlar farklılık gösterir. Bu farklı şeriatların da tekâmül ederek mükemmele doğru yol alması, sünnetullah ve hikmet gereğidir. Çünkü varlık

---

[1175] Ra'd 13:38-39.
[1176] İbn Kesir, *Tefsir*, c.4, s.468.
[1177] Razi, *Mefatih*, C.19, s.65. Benzer ifadeler için bkz. Maturidi, *Tevilat*, c.7, s.444.
[1178] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.3, s.356.
[1179] Esed, *Kur'an Mes*ajı, C.2, s.495, 76. not.
[1180] Said b. Cübeyr ve Katade'ye göre amaç, şeraitler ve farzlardır. Allah bunlardan dilediğini nesheder ve değiştirir. İbn Abbas'a göre bunlar rızık, ecel, seadet ve şekavettir. Yine İlahi muradın uykuda olan ruhların alınması veya bırakılması, günahlardan bir kısmının affedilmesi bir kısmının bırakılması veya yok edilenin ay, bırakılanın ise güneş olduğu şeklinde yorumlar da yapılmıştır. Bkz. Beğavi, *Mealimu't-Tenzil*, C.XIII, s.324-326;Razi, Mefatihu'l-Gayb, C.XIX, s.66-67.
[1181] İslamoğlu, *Meal*, s.467, 4. not.

âleminde her şey kemalini bulma istidadıyla yaratılmıştır. Kısaca söylemek gerekirse Kur'an'da Din-Şeriat ayrımı tekâmülün varlığını imler.

3. Hatm-i Nübüvvet

Kur'an'ın tarih algısında insanlık "İslam" kelimesi etrafında bir bütün olarak ele alınır. Buna göre Allah'ın dini Âdem'den son peygambere kadar tek bir dindir. Kur'an bu dine İslam der. "Allah katında tek din İslam'dır."[1182] Davet edilen insanların, çevrenin ve zamanın şartlarından kaynaklanan ve ayrıntı kabilinden farklar dışında tüm peygamberler İslam'ın aynı ortak değerlerini tebliğ etmişlerdir. "O, dinin (esasa ilişkin) kısmından Nuh'a bildirdiğini –ki o sana vahyettiğimiz, dahası İbrahim, Musa ve İsa'ya da bildirdiğimizdir- size de yol kıldı ki, dini çığırından çıkarmayın ve bu konuda tefrikaya düşmeyin."[1183] İslam'ı ilk getiren Âdem'dir. İnsan oldukça İslam da olmuştur. Kültürlerin ve beşeri yetkinleşmenin çizgisi üzerinde İslam da yetkinleşmiş ve "*hatemiyet*"le sona ermiştir.[1184]

Ali Şeriati, tarihi "*tevhit"* ilkesi çerçevesinde bir bütün olarak ele alan Kur'an'ın tarih algısını "*açık tarih*"[1185] olarak isimlendirmektedir. Kur'an insanlığın başlangıçta tek bir toplum olduğunu, ayrılığın ve parçalanmanın sonradan olduğunu haber veriyor. " İnsanlar başlangıçta sadece bir tek ümmetti, sonradan ayrılığa düştüler."[1186] Buna göre beşeriyet ilk fıtrat gereğince Hak kanununa göre hareket eden, hakkın tevhidine iman ile bir din üzere birleşmiş bir cemaat ve millet olarak varoldular.[1187] Yani Allah'ın vahdaniyetini ve ulûhiyetini tanıma konusunda fıtrat üzereydiler.[1188] Mutahhari'nin ifadesiyle "Nuh'tan önce peygamber vardı ama kanun

---

[1182] Ali İmran 3:19.
[1183] Şura 42:13.
[1184] Şeriati, İslam Bilim, s.401.
[1185] Şeriati, İslam Bilim, s.401,402.
[1186] Yunus 10:19.
[1187] Yazır, *Hak Dini*, C.2, s.49-50.
[1188] Maturidi, Te'vilat, C.7, s.33. Reşit Rıza ve Muhammed Esed, ayetteki "bir tek ümmet" ifadesini dini bir terim olarak "inanç birliği" şeklinde anlamazlar. Reşit Rıza'ya göre bu ifadenin insanların inanç ve amel birliğini ifade etmesi mümkün değildir. Aksine bu ifade, insanların başlangıçta biyolojik varlıklarını koruma, bedensel ve ruhsal ihtiyaçlarını karşılama noktasında tek başlarına yeterli olmadığı, birbirlerine muhtaç oldukları için bir tek topluluk olarak yaşadıkları anlamına gelir. Daha sonra insanların farklı görüşte olmaları ve farklı çıkarları gözetmeleri ihtilafa düşmelerine sebep olmuştur. Reşir Rıza, *Menar*, C.2, s.281-282. Esed'e göre ise "ayette kastedilen şey, insanın saf zihinsel durumunun ve o ilk çağlarda içinde yaşadığı basit sosyal düzenin karakteristiği olan, içgüdüsel kavrayışların ve eğilimlerin nisbi homojenliğinden başka bir şet değildir." Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.61, 197. not.

yoktu, kitap yoktu. Bu dönemdeki peygamberler insanlara toplumsal kanunlar getirmekle yükümlü değildiler. Peygamberlerin ilk görevleri insanları Allah'a davet etmekti. İnsanları Allah'a davet eden, o sade hayatta onları Allah'a ibadet ve kulluk yapmaya çağıran peygamberlerdi. Onlara getirilen sorumluluklar ibadetlerle sınırlıydı."[1189] İnsanlar ihtilafa düşünce Allah aralarındaki ihtilafı hak kanununa göre çözmek ve onlara maddi ve manevi gelişmenin yollarını göstermesi için Peygamberler gönderdi.

"Bütün insanlık (başlangıçta) tek bir topluluk idi. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitap(ları da) gönderdi."[1190]

Buna göre fıtratta tevhit asıl, şirk, küfür ve ihtilaf ise fıtri birliğin bozulmasından kaynaklanan ilineksel bir durumdur. Hz. Nuh ile birlikte İlahi irşat vasıtasıyla akli gelişim süreci başlatılmış, akli gelişim ortaya çıktıkça tevhit yoluna dönülmüştür.[1191] Peygamberler insanlara dünya, ahiret, evren, yaratılış vs. hakkında bilgiler vermişler, insanı bir öğrenci gibi birinci sınıftan son sınıfa kadar yükselten bir süreç içinde eğitmişlerdir. Peygamberler terbiye kanunu gereğince kademe kademe akli ilerlemelerin başlangıcında gönderilmişler, beşerin ihtilafı için değil, sosyal bir bütünlük içerisinde gelişmelerini temin etmişlerdir.[1192] Bu eğitim ve öğretim toplumların kapasitesine göre derece derece olmuş, zirvesine ve kemaline Hz. Muhammed ile ulaşmış ve nübüvvet onunla son bulmuştur. Tüm Peygamberler gibi son peygamber de insanları "tevhit" e davet etti. Yani Peygamber pek çok bakımdan ihtilafa düşmüş ve parçalanmış olan insanlığı asli fıtratına döndürmek, onları doğru inanç ve davranış ilkelerinde birleşmiş "bir tek ümmet" haline getirmeye çalışmıştır.[1193] Buna göre tarihin başı İlahi yaratış ve hikmet gereği, hem inanç ve hem de sosyal birliği ifade edecek şekilde, tevhit üzere idi. İhtilaf sonradan ortaya çıktı.

[1189] Mutahhari, Murtaza, *Hatemiyyet (Peygamberliğin sona Erişi),* çev. Şamil Öcal, Fecr yay. Ankara, 1997, s.44. İbn Abbas ve Katade'den nakledilen görüşe göre de Hz. Âdem döneminden Hz. Nuh dönemine kadar geçen on asırda insanlık hak üzereydiler. İhtilafları üzerine Hz. Nuh gönderilmiştir. Bkz. Yazır, *Hak Dini,* C.2, s.51.
[1190] Bakara 2:213.
[1191] Yazır, *Hak Dini,* C.2, s.50.
[1192] Yazır, *Hak Dini,* C.2, s.51-52.
[1193] Komisyon, *Kur'an yolu,* C.1, s.332.

Kur'an'da Peygamberliğin Hz. Muhammed ile son bulduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir. "(Ve bilin ki, ey müminler,) Muhammed sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir, fakat o, Allah'ın Elçisi ve bütün Peygamberlerin Sonuncusu'dur. Ve Allah her şeyi hakkıyla bilendir."[1194]

Hatm-i nübüvvet Peygamberlik müessesesinin Hz. Muhammed ile sona erdiğini, ondan sonra kıyamete kadar hiçbir peygamberin gönderilmeyeceğinin ifade eder. Hatm-i Nübüvvet anlayışı İslam öncesi Eski Mezopotamya, Yahudilik, Hıristiyanlık ve belirgin bir şekilde Manişeizm'de de görülmektedir.[1195]

"*Hatem*" kelimesi *hatim* şeklinde kesreyle okunduğunda ism-i fail olup, "hatim eden, sonuna ulaştıran yahut mühürleyen" anlamına gelir. Asım kıratında olduğu gibi fethayla "hatem" şeklinde okunduğunda ism-i alet olup, mühür anlamına gelir. Mühür bir şeyin belgelenmesi ve doğrulanması için evrakın sonuna basıldığından, hem son anlamını, hem de tasdik anlamını içerir. Her iki okuyuş biçimi de "*hatemü'n-nebiyyin*" vasfının iki ayrı yönünü ifade ediyor. Yani Hz. Muhammed hem peygamberleri sona erdiren, son peygamberdir, hem de bütün peygamberleri doğrulayıp belgeleyen, ilahi bir mühürdür.[1196] Hz. Peygamber de hadislerinde kendisinden sonra nebi gelmeyeceğini beyan ediyorlar.[1197] Hadislerdeki sarih ifadeler de dikkate alındığında, bir müslümanın Hz. Muhammed'den sonra başka bir peygamber gelmeyeceğini kabul etmesi dini bir gerekliliktir.[1198]

Peygamberlik müessesesinin neden son bulduğu, bu İlahi hikmeti nasıl anlamamız gerektiği konusu, farklı fikirler ortaya konmasına sebep olmuştur. Zira "*hatemiyyet*" meselesi, son peygamber öncesinde ve sonrasında yaşayan insanların arasını, aralarında yaşayan, gezen dolaşan, onlara her an ilahi haberleri getiren canlı, kanlı bir peygambere ihtiyaç duyma bakımlarından ayırmaktadır. Eski ve yeni birçok Müslüman âlim, dinlerde bir gelişme süreci yaşandığını ve İslam'ın bu gelişme zincirinin son ve en kâmil halkası olduğuna dair inançlarını açıkça ortaya koymuşlardır. Hz. Peygamberle birlikte insanlığın çocukluk döneminden çıkıp ergenlik devresine girdiği kabul edilir. İkbal Hz. Muhammed öncesi dönemi eski

---

[1194] Ahzab 33:40.
[1195] Ayrıntılı bilgi için bkz. Yurdagür, Metin, "İslam Düşünce Tarihinde Hatm-i Nübüvvet Meselesi", *MÜİFD*., S.15, İstanbul, 1997, s.303-304.
[1196] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.20, s.279; Zemahşeri, *Keşşaf*, c.5, s.76;Yazır, *Hak Dini*, C.6, s.93.
[1197] Buhari, Enbiya, 50; Müslim, İmaret, 44.
[1198] Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, s.190.

dünya olarak niteler ve bu dönemin temel vasfının telkin olduğunu ifade eder. Peygamber sonrası dönemi ise modern dünya olarak niteler ve bu dönemi istikraî aklın doğuşu olarak değerlendirir. "İslam'ın doğuşu istikraî (tecrübî, deneye ve gözleme dayanan) aklın doğuşudur. İslamiyet, nübüvvetin nihayet bulması lüzumunu keşfetmekle onun kemâl derecesini bulduğunu gösterir. Bundan iyice anlaşılır ki, hayat müebbeden kendisini sevk ve idare eden dizginler içinde kalamaz; insan da kendini tamamıyla idrak etmesi için sonunda kendi kaynaklarına güvenmesi ve bunlarla kendini idare etmesi lazımdır. Bu itibarla, İslamiyet rahipliği men etmekle ve miras yoluyla geçen hükümdarlığı reddetmekle Kur'an-ı Kerim beyanına göre, akla ve tecrübeye hitap etmekle, tabiat âlemini ve beşer tarihini bilgi kaynağı olarak göstermekle, peygamberliğin son bulduğu hakkındaki telkinini desteklemek istemiştir."[1199] Dolayısıyla İkbal'e göre, Peygamberlik kemâle eriştiği için kendi kendini ortadan kaldırmıştır.[1200] Peygamberler tarihinin bir tekâmül tarihi olarak okunması, tekâmülün zorunlu olarak bir noktada son bulmasını da gerektirmektedir. Artık manevi tecrübeler kişisel bir sezgi ve hissediş olarak kalacak; bu dünya ve âlem ise, tümüyle tecrübî aklın verilerine göre kavranacaktır.[1201] "*Mesih*" ve "*Mehdi*" beklentilerinin hâtemiyyet konusu çerçevesinde tekrar düşünülmesinin, faydalı sonuçlar ortaya çıkaracağı kanaatindeyiz.

Hamdi Yazır da konuya İlahi ıstıfa yasası çerçevesinde bakarak başlangıçtan sona doğru Peygamberler arasında bir tekâmül olduğunu şöyle ifade ediyor. "Peygamberlik, beşeriyetin nevine mahsus bir özelliği değil, insan nevinde en mükemmel bir ilâhî ıstıfadır. Bunu da ardarda sürüp giden, derece derece durmadan daha mükemmele doğru yönelen bir ıstıfa zinciri takip etmiştir."[1202]

Mutahhari hâtemiyyet meselesini, "İslam dininden sonra artık peygamberlerin gelmeyeceği gerçeği beşeri tekâmülün bir ifadesidir"[1203] diyerek anlamlandırır. Ona göre insanlık üç noktada tekâmül etmiştir: Birinci olarak; önceki semavi kitapların bozulma ve değişime uğraması, önceki insanların fikri ve insani olgunluğa ulaşamadığını gösterir. Kur'an'ın indirildiği dönem ise insanların çocukluk

---

[1199] İkbal, *Dini Tefekkür*, s.144-145.
[1200] Eliaçık, *İkbal*, s.76.
[1201] Eliaçık, *a.g.e.*, s.78. Ayrıca bkz. Muhammed Münevver, İkbal ve Kur'anî Hikmet, s.185.
[1202] Yazır, *a.g.e.*, C.2, s.1088-1090.
[1203] Mutahhari, *Hatemiyyet*, s.27.

dönemlerini bıraktığı, olgunlaştığı, dini ve ilmi miraslarını koruyabilecek bir kemal seviyesine ulaştığı zamandır. İkinci olarak, önceki devirlerde insanlık yoluna devam edebilmek, maddi ve manevi gelişimini sürdürebilmek için kendilerine yol gösterecek Peygamberlere ihtiyaç duyuyorlardı. İlahi irşat sayesinde akli bir olgunluğa ulaşan insanlık tam bir plan ve program hazırlama gücü elde edince şeriatlerin ve peygamberlerin yenilenme sebebi de ortadan kalkmış oldu. Üçüncü olarak, önceki devirlerde gelip, şeriat sahibi olmayan ve çoğunluğu oluşturan peygamberlerin görevlerini, ümmetin âlimleri yapabilecek durumdadır. Mutahhari, pozitivist felsefenin aksine olarak bu üç sebebin insanların dine olan ihtiyaçlarını ortadan kaldırmadığını, sadece peygamberlerin yenilenmesine ve yeni bir vahye ihtiyaç bırakmadığını ısrarla vurgular.[1204] Mutahhari, Kur'an vahyinden ilk inen ayetlerde geçen "kıraat, ilim, yazmak ve kalem" kelimelerine atıf yaparak, artık direkt olarak vahiyle insanların yönlendirilmesi döneminin kapandığını, Kur'an sonrası dönemin okumak, yazmak, ilim ve akıl dönemi olacağını, bunun da ehliyetli âlimler eliyle gerçekleştirileceğini söylüyor.[1205] Diğer bir ifadeyle "Allah-insan diyalogu anlamına gelen tüm ilahi vahiylerin zirvesini temsil eden Kur'an vahyi, rehberliğin kişilerden ilkelere geçtiğinin de habercisiydi. Peygamberlerin sonuncusuna gelen son vahiy olmasının anlamı da buydu. Bu aynı zamanda modern zamanların hangi istikamette gelişeceğini haber veren ilahi bir işaretti. İnsanlığın gelecekteki yönelişlerinin artı ve eksilerini göstermesi açısından da hayli anlamlıydı."[1206] Buna göre insanlık aklının somuttan soyuta tekâmül ettiği söylenebilir.

Abduh, insanlığın gelişip terakki etmesiyle dinlerinde buna paralel olarak geliştiğini ve İslam'la kemale erişip en mükemmel halini aldığını ifade eder ve bunu İlahi emir ve yasaklar çerçevesinde diğer dinlerle karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koymaya çalışır.[1207] Artık insanlık duyuları ve aklıyla ihtiyaç duydukları bilgileri

---

[1204] Mutahhari, Murtaza, *İslami Dünya Görüşü 2 Vahy ve Nübüvvet*, çev. Ünal Çetinkaya, Endişe yay., Ankara, 1990, s.62-65.
[1205] Mutahhari, *Hatemiyyet*, s.29-30.
[1206] İslamoğlu, Mustafa, "Kur'an ve Ramazan (2)", *Yeni Şafak Gazetesi*, 1 Eylül 2009.
[1207] Abduh, Muhammed, *Risaletü't-Tevhid*, Kahire, 1969, s.146-160.

üretebilir, duyuların ve aklın erişemediği konularda ise vahye dayanarak gerçeklere ulaşması mümkündür.[1208]

Fazlur Rahman ise kendi düşüncesini şöyle ifade eder: "Birçok çağdaş Müslüman, insanlığın İslam ve İslam'ın Kutsal kitabı ile akli olgunluğa eriştiğini ve bunun için yeni vahiylere ihtiyaç kalmadığını iştiyakla benimsemiştir. Ama insanlığın ahlaki çöküşten hala rahatsız olduğu dikkate alınır, ahlak duygularının bilgide olan ilerlemeye ayak uyduramadığı göz önünde tutulursa, bu görüşün daha anlamlı ve tutarlı olabilmesi için şu noktanın da eklenmesi gerekir: İnsanlığın ahlaken olgunlaşması, devamlı ilahi kitaplardan özellikle en son ilahi kitap olan Kur'an'dan hidayet aramasına bağlıdır. Ayrıca belirtmemiz gerekir ki, insanlık, ilahi hidayetten uzak oldukça olgunlaşmamış demektir. İlahi hidayetin anlaşılmasının, artık seçilmiş kimselere bağlı olmayıp toplu bir işlev halini aldığını da belirtmek yerinde olur."[1209] Bu ağır mesuliyet Kur'an'da "insanlığa şahit olmak"[1210] ve "emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker"[1211] şeklinde ifade edilmiştir. [1212]

Reşit Rıza ise, insanlığın akıl bakımından rüşte erdiği ve artık yeni bir ilahi vahye ihtiyaç kalmadığı ve dolayısıyla Peygamberliğin son bulduğu kanaatindedir.[1213] Peygamberliğin son bulması, insanlar açısından bir eksiklik veya İlahi bir ceza değil, tam aksine tevhit dininin kemale ermesi ve Allah'ın kullarını onurlandırması, yani kulların seçkinliğini ortaya koymasıdır.[1214] Dinin son peygamberle kemale erdiğini Kur'an açık olarak ifade ediyor:

"Bugün dininizi sizin için kemale erdirdim ve size olan nimetimi tamamladım. İslam'ı sizin için din olarak benimsedim."[1215]

Bu ayetle beşeriyetin din aşısından tekâmülün zirvesine çıktığı ve dolayısıyla bundan sonra yeni bir peygamber gelmeyeceğini ifade ettiği belirtilmektedir. Zira Kur'an'da daha önceki ümmetlere gönderilen peygamberlerden söz eden ayetlerde, bu ümmetlerinin dinlerinin tamamlandığını belirten herhangi bir ayet olmadığı halde,

---

[1208] Yurdagür, Metin, "İslam Düşünce Tarihinde Hatm-i Nübüvvet Meselesi", s.308. benzer bir yorum için bkz. Zeyveli, Hikmet, "Kur'an'ın Aktüel Değeri Üzerine", *1. Kur'an Sempozyumu*, 1-3 Nisan 1994, Bilgi Vakfı yay., Ankara 1994, s.279.
[1209] Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.134-135.
[1210] Bakara 2:143.
[1211] Ali İmran 3:104.
[1212] Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.98.
[1213] Reşit Rıza, *Muhammed, el-Vahyu'l-Muhammedi*, Kahire, 1960, s.171-172.
[1214] İbn Kesir, *Tefsir*, C.6, s.430.
[1215] Maide 5:3.

Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği İslam dininin kemale erdiğinden söz edilmektedir. Bu da nübüvvetin sona erdiğinin bir delilidir.[1216] Allah Hz. Muhammed'e insanlığın muhtaç olduğu itikadi ve ameli hükümlerin en mükemmellerini içeren Kur'an'ı indirmek suretiyle ilk peygamberden itibaren insanlığa göndermiş olduğu ve İslam diye isimlendirdiği dini kıyamete kadar farklı iklim ve coğrafyalarda yaşayan farklı toplumların düşünce, hayat ve medeniyet alanındaki ihtiyaçlarını karşılayacak bir nitelikte ve mahiyette olmak üzere kemale erdirmiş, temel ilkeler tayin etmiş, ayrıntılar ve ortaya çıkacak yeni sorunların çözümü için genel prensipler çerçevesinde içtihat yolunu açık tutmuştur.[1217]

Tarihin bir tekâmül süreci olarak görülmesi iyimser bir gelecek fikrinin de temelidir. Dolayısıyla tarihe bu bakış geçmişi yüceltmeyi değil, geleceği planlamayı gerektirir. Peygamberin oluşturmayı arzu ettiği ideal toplumu kurma sorumluluğunu omuzlarımıza yükler. "Peygamberler geldikleri toplumun reel yapısını dikkate alarak konuşurlar, ama konuşmalarının bütünüyle bu reel yapı tarafından tüketildiğini söylemek mümkün değildir. Mutlak adalet, mutlak eşitlik, liyakat, vs. kavramları bütünüyle ideali temsil ederler. Ama ideal formlarıyla bu terimlerin toplumların hayatında yer tuttuğunu söylemek mümkün değildir. Farkında olmamız gereken hakikat şudur: Yarım kalan bu ideale ulaşma sorumluluğu peygamber tarafından ümmetine bırakılmıştır."[1218] Din sürekli bir ideal ve mükemmeliyet arayışının itici motorudur. Hiçbir dönemin dinin hedefi olan ideal durumu gerçekleştirdiği varsayılmamalıdır. İdeal hiçbir zaman erişilemeyecek bir ufuk gibi insanın önünde ilerler. İdeal, elde edildiği an reele dönüşür. Bununla beraber geçmişin başarıları hiçbir zaman anlamsız değil, bilakis ideale doğru atılmış birer adımdırlar. Bu durumda geçmişin hiçbir dönemi idealleştirilmeden, yani tarihi geriye doğru sarmadan, her çağda yaşayan insanlar kendi zamanlarının idealini gerçekleştirme sorumluluğu ile karşı karşıyadır.[1219]

[1216] Yurdagür, Metin, "İsalm Düşünce Tarihinde Hatm-i Nübüvvet Meselesi", s.305.
[1217] Komisyon, *Kur'an Yolu*, C.2, s.216.
[1218] Düzgün, *Aliya ve Kurucu İrade Olarak İslam*, s.6.
[1219] Bkz. Düzgün, Ş. Ali,"Dinde Evrenselin Yerele Karşı Mücadelesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi (KADER)*, C.8, S.1 (2010), s. 9-10.

E- İyimserlik: İyiye Kodlanan Süreç

Kur'an iyimser bir tarih algısının en güçlü temellerini sunmaktadır. İnsanın yaratılış aşamasında meleklerin kötümser bir gelecek düşüncesiyle İlahi fiili anlayamamaları karşısında Allah onlara, bu düşüncelerinin bilgisizliklerinden kaynaklandığını söyleyerek adeta insana olan güvenini ortaya koymuştur.

"Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: "Seni övgüyle yüceltip takdis eden bizler dururken, orada bozgunculuğa ve yozlaşmaya yol açacak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın? dediler. (Allah) "Sizin bilmediğiniz (çok şey var, onları) Ben bilirim!" diye cevapladı."[1220]

Öncelikle ayet iyiliğin ve istikametin zati ve yaratılıştan, günah, isyan düşmanlık ve bozgunculuğun ise asli değil, sonradan olduğunu ifade ediyor.[1221] Bu açıdan Hıristiyanlıktaki "asli günah" inancını reddederek, iyimser bir gelecek fikrinin oluşması için zemin hazırlamıştır. Cevdet Said bunu şöyle ifade ediyor: "Tarih daha iyiye, daha güzele, daha üstün olana ve daha değerliye ulaşmak için ilerleyen yaratıcılıkla ilgili Allah'ın sünnetinin kendisinde tecelli ettiği, açığa çıktığı zamanın ve mekânın adıdır. Tarih başlangıcın bilgisidir, yani ilk bilgidir; gelişmenin, ilerlemenin, gelişim ve dönüşümün bilgisi, bir başka deyişle keyfiyetin, oluşun bilgisidir."[1222] Buna göre tarih, ilk yaratılışın tertemiz olduğunu bildirince, geleceği de zorunlu olarak iyiye kodlamamızı gerektirmektedir. Kur'an'ın sürekli olarak insanın yaratılışı ve geçmiş ümmetlerin kıssalarına atıf yapmasının, iyimser bir gelecek fikri oluşturmayı amaçladığı söylenebilir.

Kur'anın tarih telakkisi ideal olarak çizgiseldir, ama tarih reel olarak döngüsellik göstermiştir. Kur'an bu döngüselliği kırmak için sürekli peygamberlerle ve onlara emanet ettiği dönüştürücü kavramlarla tarihi mükemmele doğru seyreden bir sürece dönüştürmek istemektedir. Zira aynı zamanda yaşamımız olan ve gidişatı yüzümüze yansıyan tarihin arkasında duran ve ona eşlik eden Mutlak Kadir, Mutlak Âlim, Mutlak İyi bir Varlık ve O'nu taklit ederek medeniyet/ümran kurma emrini "emanet" olarak kabul edip alan bir insan var. Allah ve insan tasavvurumuz, böyle bir iyimser perspektifi, insanlığın önüne varılacak hedef olarak koymayı

[1220] Bakara 2:30.
[1221] Yazır, *Hak Dini*, C.1, s.
[1222] Cevde Said, *Âdem'in Oğlu Habil Gibi Ol*, s.190, 160.

gerektirmektedir.[1223] Bu açıdan "Kur'an'ın tarih anlayışı, kötümser, nihilist, sofistçe değil, tamamen iyimser bir anlayıştır."[1224]

Nihilizm ve kötümserlik karamsarlığı, umutsuzluğu, bunlarda sonunda inkârı üretir; düşüncede ve kişilikte içi doldurulamaz boşluklar meydana getirir. Kur'an'da umutsuzluk ve küfür kelimesi yan yana zikredilmiştir. "Ey oğullarım, (şimdi) gidin ve Yusuf ile kardeşi hakkında bir haber almaya çalışın ve Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin; bilin ki, hakkı inkâr eden insanlardan başkası Allah'ın hayat bahşedici rahmetinden ümit kesmez."[1225] "(İbrahim:) dedi ki: Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?"[1226] Bu ve benzeri ayetler çok açık bir şekilde, ümitsizliğin ve karamsarlığın kâfirin bir vasfı olduğunu, ümitli ve iyimser olmanın ise müminin imanının bir gereği olduğunu ifade etmektedir. Cevdet Said kötümser tarih algısının umutsuzluk ve küfür doğuracağını ifade eder ve der ki: "tarih olgusunu bu biçimde anlamak düpedüz umutsuzluk, tarihin asıl hedefini ve Allah'ın iradesini görme acziyetinden kaynaklanan küfürdür."[1227] Gerçekte tüm ilahi dinler ve vahiyler yepyeni ufuklara yelken açabilme ümidini ifade eder. İlahi vahvin hedefi insanlığı inkârın karanlıklarından imanın aydınlığına ulaştırmaktır. "Sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için kuluna apaçık âyetler indiren O'dur. Şüphesiz Allah, size karşı çok şefkatli, çok merhametlidir."[1228] Dolayısıyla tarihi iyiye kodlamak imanın tam merkezinde olan bir konudur. Çünkü insanın tüm yeteneklerini atıl hale getireceğinden dolayı umutsuzluk, fıtrata karşı en büyük ihanettir.

Kur'an ısrarla iyinin ve iyilerin kalıcı olacağını, kötünün ise asli olmadığı için yok olmaya mahkûm olduğunu değişik şekillerde ifade ediyor.

"Andolsun Zikir'den sonra Zebur'da da: "Yeryüzüne iyi kullarım vâris olacaktır" diye yazmıştık."[1229] Kötülerin ve kötülüğün sürekli payidar olamayacağını, iyiliğin asıl, kötülüğün ise arızı olduğunu, hâkimiyetin eninde sonunda iyilerin eline geçmesinin mukadder olduğunu anlatan bu ayet, İslam dininin dünya hayatı ve

---

[1223] Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, s.252.
[1224] Cevdet Said, *a.g.e.*, s.415.
[1225] Yusuf 12:87.
[1226] Hicr 15:56.
[1227] Cevdet Said, *a.g.e.*, s.138.
[1228] Hadid 57:9.
[1229] Enbiya 21:105

gelecek konusundaki iyimserliğini ifade etmektedir.[1230] Bunla birlikte yeryüzünün Allah'ın olduğu ve onu dilediğine vereceği[1231], hâkimiyetin Allah, elçileri ve has kulların olacağı[1232] bildirilmektedir. Bu beyanlarla müminlere güven, kararlılık ve iyimserlik telkin edilmektedir.[1233] Bu bakımdan etkin iyiliğin sonunda mutlaka başarıya ulaşacağı fikri, Kur'an'ın ahlaki dünya görüşünün temelini oluşturur.[1234] Cevdet Said bu iyimserliğin, iyi olanın kalıcı olacağı şeklindeki ilahi bir yasadan neşet ettiğini ifade ediyor ki bu yasayı Ra'd suresinin 17. ayetinden hareketle " köpük yasası"[1235] olarak isimlendiriyor.

Kur'an insanın yaratılışıyla ve tarih içindeki rolüyle ilgili kullandığı bir takım kelime ve kavramlar, tarihin bir tekâmül süreci olduğunu ifade etmekte ve buna bağlı olarak iyimser bir gelecek fikrinin ilahi temellerini vermektedir.

1. Fıtratallah/Sıbğatallah: İyiye Yönelmenin İlahi Temeli

Fatr sözlükte; "uzunlamasına yarık, çatlak; içinde gizleneni ortaya çıkarmak için yarıp açmak, yaratmak, meydana getirmek" manalarına gelir. "Damağı yardığı" için devenin azı dişinin çıkması da böyle ifade edilir.[1236] “Fıtrat”; "hilkat, yaratılış, Allah'ın varlığı yaratması" anlamına gelir. Bu kelime örneksiz, emsalsiz ve ilk yaratılışı ifade eder. İbn Abbas "iki bedevinin bir kuyunun başında kendi aralarında tartışıp da biri diğerine "onu ilk ben buldum" (*ene fetertüha*) yani "onu ilk kazmaya ben başladım" deyinceye kadar "fıtrat" kelimesinin anlamını tam olarak anlayamadığını ifade ediyor.[1237] Fıtrat mastarı "*fi'let*" kalıbında gelmiştir ki, buna Arap dilinde "*mastar bina-i nev'*" veya "*mastaru'l-hey'et*" denir. Bu mastar şekli bir şeyin oluş şeklini, nasıllığını, çeşidini belirtir. Dolayısıyla fıtrat mastarı, yaratılışın ilk tarz ve şeklini ifade eder. "İnsanların üzerinde bulunduğu…" kaydından da anlaşılacağı üzere burada İlahi murat, her ferdin kendine mahsus olan küçük fıtratı değil; bütün insanların, insan olması itibariyle yaratılışlarında esas olan ve hepsinde

---

[1230] Karaman, Hayrettin ve arkadaşları, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*, s.330. Ayrıca bkz. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.106.
[1231] A'raf 7:128.
[1232] Mücadile 58:21; Saffat 37:171-173; Mücadile 58:21.
[1233] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.4, s.561.
[1234] Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.101.
[1235] Cevdet Said, *Âdem'in Oğlu*, s.240.
[1236] Cevheri, *Sıhah*, C.2, s.781; Isfehan *Müfredat*, s.441; Zemahşeri, *Keşşaf,* C.4, s.577.
[1237] Cevheri, *Sıhah*, C.2, s.781İbn Manzur, *Lisan* C.5, s.3433.

ortak olan tümel, genel ve büyük fıtrattır.[1238] Fıtrat teriminin insanın özel yaratılışını ifade edecek bir kullanıma sahip olmasının Kur'an öncesi bir geçmişi olmadığı, ilk kez Kur'an'ın bu kelimeyi insan için kullandığı da ifade edilmektedir.[1239] Fıtrat terimi insanın ilk yaratılış hali, temiz ve asli tabiatını ifade edecek şekilde bir yerde, Rum suresinde Allah'a izafetle kullanılır.

"(Resûlüm!) Sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler."[1240]

Ayetteki ifadesiyle "*fıtratullah*" insanın Allah'ı bilebilecek bir tabiat ve meyil üzere yaratılmasını ifade eder.[1241] Allah küçük-büyük her insanın fıtratına vahdaniyetini ve rububiyyetini bilebilecek bir yaratılış özelliği koymuştur. Dolayısıyla "fıtratullah" "ma'rifetullah" olarak anlaşılmıştır.[1242] Müslüman âlimler genellikle bu eğilimin insanla Allah arasında yapılan temsili sözleşmeyle ilintili olduğu kanaatindedirler. Bu sözleşme Kur'an'da şöyle ifade edilir: "Rabbin Âdemoğlunun sulbünden onların nesillerini çıkardığı her zaman, onları kendileri hakkında tanık kıldı: "Ben değil miyim sizin Rabbiniz?" Onlar da "kesinlikle" dediler, "buna biz şahidiz."[1243] "Misak" ayeti olarak bilinen bu ayet insanoğlunun doğuştan aşkın bir yaratıcı varlığı algılamaya yatkın yapısına, yani fıtrata atıfta bulunmaktadır.[1244] İslami öğretiye göre insanın ilk yaratılışı temiz, günahsız, gelişme ve olgunlaşmaya elverişli, insan olmanın ve insanca yaşamanın gerektirdiği tüm imkân ve özellikleri kendinde potansiyel olarak barındıran bir tabiatı ifade eder.[1245] İnsanın bu potansiyelini Hz. Peygamber şöyle ifade etmişlerdir: "Her doğan, fıtrat üzere doğar. Öyle iken ana-babası onu Yahudileştirir veya Hıristiyanlaştırır veya Mecusileştirir. Nitekim bir hayvan, derli toplu bir hayvan yavrular, içlerinde bir organ kesikliği görür müsünüz?"[1246] Buna göre fıtratın aslı tam, kusursuz ve sağlamdır.

[1238] Yazır, Hak Dini, C.&, s.28.
[1239] Murtaza Mutahhari, *Fıtrat*, çev. Cafer Kırım, Akademi yay., İstanbul, 1992, s.9.
[1240] Rum 30:30.
[1241] Isfehani, *Müfredat*, s.441; İbn Manzur, *Lisan*, C.5, s.3433.
[1242] Maturidi, *Te'vilat*, C.11, s.185-186.
[1243] A'raf 7:172.
[1244] İslamoğlu, *Meal*, s.300, 3. not; Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.310, 139. not.
[1245] Komisyon, *Kur'an Yolu*, C.4, s.313.
[1246] Buhari, Cenaiz, 80, 93, Kader, 3; Müslim, Kader, 22-25.

Hem maddeten ve hem de manen ve ahlaken durum böyledir.[1247] Tüm bozulmalar, sapmalar sonradandır.

"Fıtrat, insanın yaratılış amacını gerçekleştirecek donanıma ve altyapıya sahip olmasıdır."[1248] Diğer bir ifadeyle insanı ilahi hikmet gereğince varlık gayesine yönlendiren tabiatı onun fıtratıdır. Bu gaye, hayatın tevhit ve adalet ekseninde inşasıdır. Fıtrat hep hak ve hayra yönelik bir istikamet takip eder. Fıtrat iyiye yönelmenin ve var etmenin ilahi temelidir. Her türlü eğrilik, sapkınlık ve batıl itikatlar sonradandır. Müfessirlerin çoğunluğu fıtratı olumlu anlamda "hakkı kabul etme ve algılama kabiliyeti" olarak yorumlamışlardır.[1249] Buna göre fıtrat, insanın doğru ile yanlış, gerçek ile sahte arasında ayırım yapabilmesine ve böylece Allah'ın varlığını ve birliğini kavrayabilmesine imkân veren ilahi bir tabiattır.[1250]

Allah'ın tüm varlıkta yarattığı nizam, varlığın fıtratıdır. İnsan ise kendine ait fıtratı içerisinde beden ve akla (ruh) sahiptir. Dolayısıyla insanın ayakları üzerinde yürümesi bedensel fıtratı iken eşyayı ayaklarıyla tutmaya çalışması bu fıtratına aykırı olacaktır. Bunun gibi insanın sonuçları sebeplerinden, neticeleri öncüllerinden elde etmesi akli fıtrattır. Yine eşyanın hakikatinin sabit görülmesi akli fıtrat iken, sofistlerin bunu inkâr etmeleri akli fıtrata aykırıdır.[1251] Buna göre Allah'ın her bir canlı veya cansız varlığa verdiği fıtratın o varlığın sabit tabiatına işaret ettiği anlaşılmış oldu.

Fıtratın varlığın değişmez tabiatı, iyiye yönelmenin ve iyiyi var etmenin ilahi temeli olduğu ortaya çıktıktan sonra, yine fıtrata işaret eden şu ayetin de iyimser gelecek tasavvurlarına temel sağlayacağını düşünüyoruz.

"(Firavun): kim sizin Rabbiniz ey Musa? Dedi. (Musa): Bizim Rabbimiz her şeyin yaratılışını takdir edip, sonra da onu yaratılış amacına yöneltendir."[1252]

Ayet Allah'ın her şeyi kendi fıtrat ve tabiatı üzere yarattığını ve bunların fıtratlarının gereklerini yerine getirecek her türlü donanıma sahip olduğunu bildiriyor. Yani Allah insanı insan, hayvanı hayvan yaratmıştır. Hepsine varlık gayesine uygun,

---

[1247] Yazır, Hak Dini, C.6, s.30.
[1248] Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an Gerekçeli Meal Tefsir*, s. 799, 8. not.
[1249] Yazır, *Hak Din*, C.6, s.29.
[1250] Esed, *Kur'an Mesaji,* C.2, s.826, 27. not; İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.21, s.92.
[1251] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.21, s.90.
[1252] Taha 20: 49-50.

maslahatını elde edebilecek bir fıtrat vermiştir.[1253] Allah insanı hayrı ve şerri tercih edebilecek bir fıtratta yaratmıştır. Bundan sonra yaratılış amacını yani hakkı gerçekleştirmeye yönlendirmiştir. Bunun için ona birçok nimet vermiştir.[1254] "Ona iki göz vermedik mi? Dahası bir dil ve bir çift dudak? Ve ona (iyilik ve kötülüğün) açık seçik iki yolunu göstermedik mi?"[1255]

Kur'an "*fıtratallah*" ifadesiyle yakın anlamda olmak üzere bir de "*sıbğatallah*" ifadesini kullanır. "Allah'ın vurduğu boya… Kim Allah'tan daha güzel boya vurabilir ki?"[1256]

"Sıbğatullah" deyimi de "fıtrat" gibi "fi'let" vezninden gelmiştir ki "özel bir boyama halini ifade eder.[1257] Tefsirlerde "İslam, İslam boyası, Haniflik, Allah'ın ezeli-ebedi değişmez dini (ed-Dinu'l-Kayyim), Hz. Nuh ve ondan sonra bütün Peygamberlerin bildirdikleri din, fıtratullah, sünnetullah, huccetullah, Allah'ın insanı her türlü günah kirinden temizlemesi"[1258] vb. anlamlar verilmiştir.

"Allah'ın boyası", "fıtrat" yani insanın doğasıdır. Fıtrat, insanın doğasına Allah'ın döşediği muhteşem altyapıdır. İnsanın tek doğal boyası budur; onun üzerine sürülen tüm boyalar sentetiktir."[1259] Dolayısıyla fıtrat boyası tüm olumlu gelişmeler için İlahi temeli oluşturmaktadır. Allah'ın boyasının en güzel boya olduğunun ifade edilmesi, müminin iyimser bir tarih algısı geliştirmesi için en büyük desteği vermekte ve onun önüne sonsuz gelişmenin yollarını açmaktadır.

2. Ahsen-i Takvim: İnsanın En Güçlüyü ve En Güzeli Arayışı

Kur'an'da Allah kendisini "*ahsenü'l-halikin*" (yaratanların en mükemmeli) olarak isimlendiriyor. "Andolsun biz insanı, çamurdan (süzülüp çıkarılmış) bir özden yarattık. Sonra onu sağlam bir karargâhta nutfe haline getirdik. Sonra nutfeyi alaka (aşılanmış yumurta) yaptık. Peşinden, alakayı, bir parçacık et haline soktuk; bu bir parçacık eti kemiklere (iskelete) çevirdik; bu kemikleri etle kapladık. Sonra onu başka

---

[1253] Bkz. Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.18, s.317; Zemahşeri, *Keşşaf*, c.4, s.85-86; İbn Kesir, *Tefsir*, C.5, s.298; Esed, *Kur'an Mesajı*, C.2, s.629, 31. not.
[1254] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.16, s.233.
[1255] Beled 90:8-10.
[1256] Bakara 2:138.
[1257] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.1, s.335; Razi, *Mefatih*, C.4, s.95.
[1258] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.3, s.117-120; Maturidi, *Te'vilat*, c.1, s.254-355; Zemahşeri, *Keşşaf,* c.1, s. 335; Razi, *Mefatih*, C.4, s.95-96; İbn Kesir, *Tefsir*, C.1, s.450.
[1259] İslamoğlu, *Meal*, s.52, 6. not.

bir yaratışla insan haline getirdik. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir."[1260]

Bu ayet bir bütün olarak zımnen tüm varlığın ve açık olarak insanın, bedeniyle ve ruhuyla yaratılış amacını gerçekleştirmeye uygun "en güzel surette" var edildiğini haber veriyor. Bu bakımdan müfessirler tarafından "*halk*" ifadesine takdir anlamı verilerek Allah'ın ayette "takdir edenlerin en güzeli" olarak vasfedildiği ifade edilmiştir.[1261] Dolayısıyla İlahi takdir anlamlılığa ve amaçlılığa bir atıftır ki, varlığın bu yaratılış özelliği en iyiyi, en güzeli ve en mükemmeli ortaya çıkarmak için, Allah tarafından yapılan planın bir parçasıdır. Zira kâinat, Allah'ın kâinatı ilk yaratmasından insanın yaratılışına kadar geçen süreçte, o günden beri daima en iyi ve en faydalı yönünde ilerleme konusunda iyimser ve umutlu olma temeli üzerine kurulmuştur. Umutsuzluk ve kötümserliğin zerresi bile kâinatı lanet ve fesat alanı olarak tasvir eder. Hâlbuki kâinat iyi, güzel ve yararlı yönünde sürekli bir yaratma etkinliğidir.[1262] Hem kâinatın ve hem de onun efendisi insanın yaratılışının "yaratanların en mükemmeli" olarak isimlendirilen Allah'ın bir fiili olarak ifade edilmesi, bir taraftan Allah'ın insana olan güvenini ortaya koyarken, diğer taraftan insanın en iyiyi istemesini ve aramasını imlemektedir.

Yaratılış ezelde olmuş bitmiş bir hadise değildir. Allah'ın her an bir işte olduğunu bildiren ayet[1263] varoluşun sürekliliğini ifade etmektedir. Varlıkta her ne kadar olumsuz bir takım arızi durumlar söz konusu olsa da esas olan yasa, artma ve daha iyi, daha mükemmel yönünde ilerlemedir. Zira Allah insanın yaratılışına sürekli ilavelerde bulunmuş, ona artı değerler katmıştır. Buna göre tüm varlıkta iyiden, güzelden, mükemmelden yana artarak ilerleyen bir yaratılış süreci söz konusudur. Buna göre varlığın geleceğinin geçmişinden daha parlak ve daha hayırlı olacağını söylemek mümkündür.[1264]

Allah'ın tüm varlığı "ihsan" makamında yani varlık amacını gerçekleştirecek iç imkânlarıyla yarattığını ifade eden şu ayet dikkat çekicidir. "O her şeye yaratılış amacıyla en uyumlu olma ve kemalini bulma (yeteneğini) bahşetmiştir. Öyle ki, insan

---

[1260] Mu'minun 23:12-14.
[1261] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.4, s.221; Razi, *Mefatih*, C.23, s.86
[1262] Cevdet Said, *Adem'in Oğlu*, s.216.
[1263] Rahman 55:29.
[1264] Cevdet Said, *a.g.e.*, s.129.

türünü yaratmaya (basit) bir balçıktan başlamıştır. Sonra onun neslini yine (en az o kadar) basit bir sıvı özünden yaratmıştır. Daha sonra onu yaratılış amacını gerçekleştirecek bir donanıma sahip kılarak kendi ruhundan üflemiştir. Derken sizi hem işitme ve görme hem de duygu ve düşünce yetenekleriyle donatmıştır: ne kadar da azınız şükrediyor." [1265]

Ahsene fiili sadece estetik güzelliği değil, aynı zamanda fıtri amaçlılığı ve o şeyin amacını gerçekleştirecek potansiyelle uyumlu yaratılışını ifade eder.[1266] Zemahşeri bu ayeti şöyle tefsir eder: "Allah her şeyi hikmetin gerekleri ve maslahatın icaplarına göre düzenlemiştir."[1267] Bu da her varlığın belli bir hilkat yani sabit tabiat üzere yaratıldığı anlamına gelir.[1268] Dolayısıyla ayet her şeyin uygun ve yerli yerince yaratıldığını, Allah'ın var ettiği her şeye gerekli bilgisel donanımı verdiğini ve yaratılışını ona hilkatini ilham ettiğini haber veriyor.[1269] Surenin başından itibaren göklerin ve yerin yaratılından bahsedilmekte, göklerden yere kadar bütün var oluşu Allah'ın düzenlediği ifade edilmektedir. Arkasından söz insanın yaratılışına getirilmektedir. Bu pasaj bir bütün olarak tüm varlığın; doğanın ve insanın anlamlı ve amaçlı yaratıldığını aynı zamanda bu amacı gerçekleştirecek fıtri potansiyele sahip olduğunu beyan etmektedir. Diğer bir ifadeyle varlık kemalini bulma potansiyeli ile yaratılmıştır. Bu potansiyel geleceği bir tekâmül süreci olarak planlamak ve iyiye kodlamak için en önemli sebeplerden bir tanesidir.

Kur'an Âdemoğlunun "ihsan" makamında yaratılmasını yukarıda geçen ifadelerden ayrı olarak "*ahsen-i takvim*" şeklinde ifade etmiştir. "Biz insanı en güzel biçimde yarattık."[1270]

İnsanın "*Ahsen-i takvim*" suretinde yaratılması, yaratılış amacının gerektirdiği fonksiyonlara tekabül eden bütün maddi ve zihinsel vasıflar ile donatılmasını ifade eder.[1271] Kur'an insanın bu vasıflara sahip olmasını değişik ifadelerle beyan etmiştir. Allah'ın insanı kendi eliyle yaratıp ruhundan üflemesi[1272], kendi suretinde yani kendi

---

[1265] Secde 32:7-9.
[1266] İslamoğlu, Mustafa, *Meal*, s.818, 11. not; Esed, *Kur'an Mesajı*, C.2, s.629, 31. not.
[1267] Zemahşer *Keşşaf,* C.5, s.29.
[1268] İbn Aşur, *et,Tahrir*, C.21, s.215; Razi, *Mefatih*, C.25, s. 174;
[1269] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.20, s.171;
[1270] Tin 95:4.
[1271] Esed, *Kur'an Mesajı,* C.3, s.1283, 2. not.
[1272] Sad 38:72.

sıfatlarından pay vererek yaratması[1273], onu yeryüzünde halife kılması[1274] vb. lütuf ve inayetler[1275] insanın ahsen-i takvim üzere yaratıldığı gerçeğine kaynaklık eden ilahi vahyin açıklamalarıdır.

"Takvim"; eğriyi doğrultmak, kıvama, düzene koymak, kıymet biçmek, değerlendirmek anlamlarına gelir. Kelimenin nekira gelmesi ise anlamı kuvvetlendirmiş ve maddi ve manevi güzelliğin en mükemmelini ifade edecek bir anlam kazanmıştır.[1276] İnsan doğduğu zaman bu olgunlukta değildir, fakat gerek fiziksel ve gerekse ahlak ve maneviyat itibariyle ruhsal bakımdan en güzel kıvama erebilecek en güzel bir biçimde yaratılmıştır.[1277] Dolayısıyla "ahseni takvim" ifadesi insanın, olumlu manadaki tüm sonsuz potansiyellerinin varlığına bir işarettir.[1278] Bu çerçevede "Allah'ın varlığı ve birliğini idrak edecek selim fıtrat"[1279] şeklinde de anlaşılmıştır. Bu bakımdan bu terkibi, sürekli iyiye doğru ilerleyen bir tarih algısının temeline yerleştirmek mümkündür.

3. Halife İnsan: En İyi Olanı Yaratması Arzulanan Varlık

İnsanın varlık alanındaki yeri konusunda İslam, Yahudi ve Hıristiyan anlayışlarından farklılık gösterir. Hıristiyanlıkta insan doğuştan günahkâr sayıldığı için, dünyayı yaşanabilecek dünyalar içerisinde en iyisi haline getirme sorumluluğu bütünüyle insana verilmemiştir. Eski Ahit'in *Genesis*'te anlatılan yaratılış mitine göre ise, Tanrı tarafından iyi karakterli olarak yaratılan ilk insanlar, sonlu varlıklar oldukları gerçeğini kabul etmemişler, gururları ve Tanrıya ortaklık iddiaları sebebiyle Tanrıdan uzaklaşmışlar, Tanrıya bu ortaklık iddiaları sebebiyle sonsuz potansiyelleri, sonsuz sapkınlığa dönüştü. Böylece insanlar Tanrının kendilerine hazırladığı geleceği daha yaşamadan kaybettiler ve insanlık tarihini evrensel bir sapmanın tarihi olarak başlattılar. Yahudilik de insanı, yeryüzünde ilk günahı işleyen Kabil'in ve Allah'a karşı isyanın sembolü gördükleri Babil kulesini inşa edenlerin varisleri olarak değerlendirmekte ve insana lanetler yağdırmaktadır. "İnsan Tanrının kendisine

---

[1273] Buhari, İsti'zan, 1; Müslim, Birr, 115.
[1274] Bakara 2:30.
[1275] Bkz. Uludağ, Süleyman, "Ahsen-i Takvim", *DİA*, C.2, s.178.
[1276] Yazır, *Hak Dini*, C.8, s.537.
[1277] Yazır, *Hak Dini*, C.8, s.538,539.
[1278] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.30, s.424-425.
[1279] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.30, s.422.

verdiği eşyayla yetinmeyerek, kendini iştahını kabartan şeylere adayarak günaha girdi. Bu günahı sebebiyle Adn Cennetinden, rezillik yurdu doğuya sürüldü ve yeryüzü onun yüzünden lanetlendi."[1280] İnsanı günahkâr ve suçlu bir varlık olarak algılama, dünyada insanın değil, Tanrının krallığını bekleme gibi bir sonuç doğurmuştur. Buna göre insanın, tarihin gidişatında herhangi bir değişime sebep olması muhaldir; tüm değişimi Tanrı kendisi gerçekleştirecektir.[1281]

Kur'an asli günah doktrinini reddeder ve hiç kimsenin bir başkasının günahını yüklenmeyeceği ilkesini[1282], temel prensip olarak ortaya koyar. Diğer taraftan Kur'an'a göre Âdem günahı sebebiyle değil, İlahi hikmet gereği, insanlığını kemale erdirebilmek için yeryüzüne indirilmiştir. Dolayısıyla Âdem'e verilen dünya günahın bedeli değil, tövbenin ödülüdür. Zira Âdem'im cennetten çıkarılması günahı sonrasında olmuş[1283], fakat yeryüzüne indirilmesi tövbesinden sonra olmuştur.[1284] Bu ayetlerde işlenen günahla yeryüzünün hiçbir ilişkisi kurulmamış, böylece İslam öncesi inançların geliştirdiği; bu günahın yeryüzünü lanetlenmiş bir mekâna dönüştürdüğü şeklindeki mitoloji reddedilmiştir.[1285] Kur'an'da insanın nasıl ve niçin yaratıldığı ve diğer varlıklara karşı konumu farklı ifade tarzları içerisinde beyan edilmiştir. Bu çerçevede insanı en iyi tanıtan kavramlardan bir tanesi ve belki de en önemlisi "halife" kavramıdır.

Kur'an'da insan için "*halife*" ve çoğulu "*halaif/hulefa*" toplam sekiz yerde kullanılmaktadır.[1286] İnsanın halife sıfatını alma sebebi hakkında özet olarak şunlar söylenmiştir. İnsanın yeryüzünde daha önceden yaşamış olan cinlerin veya meleklerin yerine yaratıldığı, Allah adına Allah'ın emir ve hükümlerini uygulama görevi verildiğinden Allah'ın halifesi olduğu, nesil nesil birbirini takip edecek ve nesillerden her birinin diğerine halef olacağı bir canlı türü olduğu ve yeryüzünün hâkim ve yöneticisi olacağı gibi farklı şekillerde halife kavramı anlamlandırılmaya çalışılmıştır.[1287] Bu kullanımlar dikkatle incelendiğinde ortak bir anlam üzerinde

---

[1280] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.79-80.
[1281] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.80-81.
[1282] En'am 6:164; İsra 17:15; Fatır 35:18; Zümer 39:7; Necm 53:38.
[1283] Bkz. Bakara 2:36.
[1284] Bkz. Bakara 2:38.
[1285] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.82.
[1286] Bkz, Abdülbaki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, Daru'l-Hadis, Kahire, 1988, s.305.
[1287] Bkz. Güler, Mehmet Nuri, "Kur'an'ı Kerim'e Göre Halife Kavramı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1995, sayı: 1, ss. 159-185, s.160-161.

durulduğu görülecektir. Buna göre "halife" kavramı; "kesintisiz düşünce üretimini, ardıllığı, çeşitliliği (muhtelif) ve fikirde, etnisitede, dinde ve kültürde farklılıkla (ihtilaf) birlikte, ortak iyiyi (ma'ruf) yaratma iradesini koruyabilmeyi ifade eder."[1288]

Meleklerin tüm olumsuz düşüncelerine rağmen Allah'ın "ben sizin bilmediklerinizi bilirim"[1289] diyerek insanı "halife" olarak varetmesi, bir bütün olarak varlığın ve özel olarak da insanın, iyilik ve hayır amaçlı yaratıldığının delili olarak okunabilir. Zira "halife", "halif" kelimesinin zıddı olmak üzere "iyi olanın vekili, yardımcısı, sözcüsü ve temsilcisi"[1290] anlamında bir kullanıma sahiptir. Allah insanı "halife" olarak seçmiş ve onu bu görevini yerine getirebilecek bir yeterlilikte yaratmıştır. İnsanın tüm akli, duygusal ve sezgisel yetenekleri, varlık amacına uygun olarak yeryüzünde hayat sürmesini ve iyinin, güzelin, doğrunun ve faydalının başat olduğu bir hayata kaynaklık etmesini sağlamaya yöneliktir.[1291]

Halife kavramının Kur'an'da ki kullanım yerlerine bakıldığında, tarihin iyimser bir çizgi takip ettiği görülecektir. Kur'an "halife" kavramı dolayımında tarihte, sürekli bir biçimde, iyiliğin kötülüğe halife olacağını, diğer bir ifadeyle kalıcı olanın iyilik olacağını haber vermektedir. Kur'an'da Nuh'u yalanlayanların helak edildiği, Nuh ile beraber gemide olanların ise kurtarılarak yeryüzünün halifeleri kılındığı bildiriliyor: "Yine de onu yalanladılar, biz de hem onu hem de onunla beraber gemide bulunanları kurtardık ve onları (yeryüzünde) halifeler kıldık; âyetlerimizi yalanlayanları da (denizde) boğduk. Bak ki uyarılanların (fakat inanmayanların) sonu nasıl oldu!"[1292] Nuh'tan sonra Hud'un kavmi Âd'ın yeryüzüne halife kılındığı ve bu sebeple onların yaratılış bakımından bazı üstün niteliklerle takviye edildiği ve kavuştukları nimetlere şükretmeleri gerektiği[1293], şayet bunu yapmazlarsa yerlerine başka bir kavmin "istihlaf" edileceği Kur'an'da ifade edilmiş ve sonunda Ad kavmi tüm uyarıları kulak ardı edince helak edilmişlerdir.[1294] Âd'ın ardından onların yerine Semud kavminin "halifeler" kılındığı, yeryüzünü imar konusunda üstün meziyetlere sahip kılındıkları haber verilir, fakat Salih'e tabi olmayı

[1288] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.116.
[1289] Bakara 2:30.
[1290] İslamoğlu, *Meal*, s.15, 3. not.
[1291] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.76.
[1292] Yunus 10:73.
[1293] A'raf 7:69.
[1294] Hud 11:57-60.

reddedip, İlahi emirlere sırt dönünce helake uğradıkları haber verilmektedir.[1295] Daha sonra Musa, kavmine yeryüzünün Allah'ın olduğunu, dilediğini oraya mirasçı kılacağını, mutlu sonun (akibet) muhakkak sorumlu davrananların olacağını söyler[1296], fakat kavminin acele edip mutlu bir yaşamı hemen istemeleri karşısında onlara "belki de Rabbiniz düşmanınızı yok ettikten sonra sizi ülkeye varis kılacak (istihlaf edecek), bunun için de sizin tavır ve davranışlarınıza bakacaktır"[1297] der. İsrailoğullarının sabırlarına karşılık ilahi vaat gerçekleşir, Firavun ve kavmi denizde boğulur, kendileri de ülkenin doğusundan batısına kadar tamamına hâkim kılınır.[1298] İyiliğin insanlar eliyle kötülüğe inkılâp etmesinden sonra, iyiliğin hâkim olmasını isteyen Allah tarihe bir daha müdahale etti ve Davud'u yeryüzünün halifesi kıldı ve bu üstünlüğün devam etmesini, adaletle hükmetme şartına bağladı.[1299] Bu ayetin ardından gelen ayette Allah'ın gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri bir anlam ve amaçtan yoksun yaratmadığı ve ancak inkârcıların tüm varoluşu anlamsız ve batıl zannettikleri ifade edilerek, İlahi iradenin iyiliğin kalıcı olması yönünde olduğu, zımnen, müminlerin de bu inanç üzere olmaları ve hakkı hâkim kılmak için gayret göstermeleri gereğine işaret edilmektedir. Zira anlam ve amacın kaosta ve kötülükte değil, düzen ve iyilikte olması akli bir zorunluluktur. Allah son bir kez daha tarihe peygamber gönderme şeklinde direkt müdahale etti ve öncelikle Hz. Muhammed'in ilk tebliğ çevresine, gerçekte ise Peygamber sonrası tüm inanan insanlara şöyle dedi: "Doğrusu sizden önceki birçok nesli de, kötülük odağı olmaya başlayınca yok oluşa mahkûm ettik. Oysaki onlara (da) peygamberleri hakikatin apaçık belgeleriyle gelmişlerdi; fakat onlar inanmamakta direndiler. Günaha gömülüp giden toplumu işte böyle cezalandırırız. Daha sonra da, nasıl davranacağınızı görmek için onların ardından sizi yeryüzünde halifeler kıldık."[1300] Bu ayet çok bir şekilde, halife kavramı dolayımında, kötünün kaderinin yok olmak, iyinin kaderinin ise var olmak olduğunu ifade ediyor. Dolayısıyla hiçbir ırk ve millet doğuştan "seçilmiş" değildir. Şayet ümmeti Muhammed de iyiyi bırakır, kötüye sahip çıkarsa helake uğrar ve yerlerine

---

[1295] A'raf 7:73-78.
[1296] A'raf 7:128.
[1297] Araf 7:129.
[1298] A'raf 7:136-137.
[1299] Sad 38:26.
[1300] Yunus 10:13-14.

başka toplumlar istihlaf edilir.[1301] Kur'an açık bir biçimde inanıp ıslah edici fiillerde bulunanların geçmişte halife kılındığı gibi, bundan sonra kıyamete kadar da aynı yasanın geçerli olacağını haber veriyor.

"Allah, sizlerden iman edip iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri sahip ve hâkim kıldığı gibi onları da yeryüzüne sahip ve hâkim kılacağını, onlar için beğenip seçtiği dini (İslâm'ı) onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını ve (geçirdikleri) korku döneminden sonra, bunun yerine onlara güven sağlayacağını vaadetti. Çünkü onlar bana kulluk ederler; hiçbir şeyi bana eş tutmazlar. Artık bundan sonra kim inkâr ederse, işte bunlar asıl büyük günahkârlardır."[1302]

Halife kelimesinin tüm bu kullanımlarında, olumlu veya olumsuz bir ima taşımadan, en yalın anlam; "yok edilen toplumun arkasından gelen toplum, ardıl" şeklinde verilebilir. Bu yalın anlamda bile, yok etme ve var etmede "Allah'ın iyiyi kaim ve hâkim kılma İradesi"ni görebiliyoruz. Kaldı ki yukarıda da geçtiği üzere biz halife kavramının nötr değil, "iyinin temsilcisi" anlamında kullanıldığını kabul ediyoruz. Yapılan şu tanım görüşümüzü desteklemektedir: "Halife, çoğulu Hulefa ve ya Halaif, yeryüzünde (arzda) fesadın (bozukluğun) hâkim olduğu bir zamanda, Allah'a inanıp, Salih amel işleyenlerden, herhangi bir şekilde, ister Allah'ın doğrudan azap etmesi, isterse kendisine inanmışlarla savaş ettirmesi neticesinde, yeryüzüne ıslahın rücu, yani düzeltmenin dönüşü ile öncekilerin yerine geçip, yeni emir ve nehiyler yüklenerek, bunları Allah'ın istediği gibi yerine getiren kimse veya kimselerdir."[1303] Bu tanıma göre her sonradan gelen değil, ancak hakkı benimseyip, uğrunda gerekli mücadeleyi verenler Kur'an tarafından "halife" olarak isimlendirilmektedir.

4. Teshir: Tüm Varlığı İyiyi Yaratmanın Aracıları Kılma veya İyiyi Yaratmaya Aracılık Eden Varlık Emanetleri

Kur'an göklerde ve yeryüzünde var olan her şeyin insanoğlunun emrine âmâde kılındığını haber veriyor.[1304] Allah bunu hem eşyaya yasalar koyarak hem de insanı

[1301] Bkz. Nisa 4:133; Maide 5:54; En'am 6:133; İbrahim 14:19; Fatır 35:15–16; Muhammed 47:38.
[1302] Nur 24:55.
[1303] Güler, Mehmet Nuri, "Kur'an'ı Kerim'e Göre Halife Kavramı", s.185.
[1304] Casiye 45:13. ayrıca bkz. Ra'd 13:2; İbrahim 14:32, 33; Nahl 16:12, 14; Hac 22:65; ankebut 29:61; Lokman 31:20,29; Fatır 35:13; Z.mer 39:5; Zuhruf 43:13.

eşyanın yasalarını keşfedecek üstün kabiliyetlerle donatarak yapmıştır.[1305] Maturidi Allah'ın eşyayı insana teshir etmesini; eşyayı insana boyun eğdirmesi, ondan faydalanma sebep ve yollarını insana öğretmesi anlamında tefsir etmiştir.[1306] Teshir kavramına varlık cihetinden baktığımızda, Allah'ın eşyayı teshiri, eşyanın, insanın kendi üzerindeki tasarrufunu kabul edecek bir tabiatta yaratılması olarak anlaşılır.[1307] İnsanın tabiat kuvvetlerini *teshir* kabiliyeti, yani eşyanın yasalarını keşfedip ondan faydalanma yeteneği, onu nihai noktada kötülüğe karşı zafer ümidiyle canlandırmaktadır. İkbal, tabiat güçleri karşısında mağlup olan eski dünya insanının, kendisinde bu kabiliyeti görememesinden dolayı tabii olarak hayata karşı kötümser bir fikre sahip olduğunu belirtiyor.[1308]

"*Teshir"*, lügat olarak "boyun eğdirme"[1309] anlamında kullanılır. İbn Manzur, "boyun eğen, tabi olan ve isteğine uygun olarak hazır olan her şey senin için "teshir" edilmiş demektir"[1310] diyerek kelimeyi anlaşılır kılıyor. Isfehani ise "teshir"in "bir şeyin, zorunlu olarak, özel bir amaca yönelik olması"[1311] anlamında olduğunu ifade ederek varlığın yasalılığı ve gayeliliğine dikkat çekiyor. Mahza *hayr* olan Allah eşyayı teshir etmekle, ilmini, hikmetini ve kudretini akıllara arzetmektedir.[1312] Dolayısıyla teshir, gayeliliği, yasalılığı ve iyimserliği tabii olarak içerisinde barındırmaktadır. Her işi hikmetli olan Allah'ın, varlığı "teshir"den gayesi ise, insanın nimet olarak verilen tüm varlıktan istifade ederek, son tahlilde, en iyiyi ortaya koyma yönünde çaba göstermesidir. Diğer bir ifadeyle tüm âlemin yaratılmasından maksat ihsandır.[1313]

Tevrat'ta ise yaratılış kıssası tam bir kötümser tarih algısına zemin hazırlar nitelikte görünmektedir. Âdem'in hatası sebebiyle toprak lanetleniyor, yeryüzünde karşılaşılan tüm sıkıntılar bu hatanın bir cezası olarak takdim ediliyor.[1314] Özellikle Pavlus sonrası Hıristiyan düşüncesinde önemli bir yer tutan "asli günah" (peccatum origins) doktrini gölgesinde değerlendirilen insanın dünyadaki yaşamı, dini-ahlaki bir

---

[1305] İslamoğlu, *Meal*, s.991, 13. not. Krş. İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.8, s.169.
[1306] Maturidi, *Te'vilat*, C.7, s.502.
[1307] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C. 13, s.235.
[1308] İkbal, *Dini Tefekkür*, s.98-99.
[1309] Cevheri, *Sıhah,* C.2, s.680; İbn Faris, *Mucmelu'l-Lüga*, s.490.
[1310] İbn Manzur, *Lisan*, C.3, s.1963.
[1311] Isfehani, *Müfredat*, s.265.
[1312] Maturidi, *Te'vilat*, C.11, s.239; Zemahşeri, *Keşşaf,* C.5, s.19.
[1313] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.5, s.19.
[1314] Yaratılış 3:17-19.

anlam ifade edecek şekilde, "*düşüş*" olarak telakki edilmektedir. Bu bakımdan dünya iyinin var edilmesi ve geliştirilmesi için sunulan ilahi bir ödül değil, tam aksine, insanın zindanı olarak görülmektedir. Bu algı çok kadim, Gnostik temelleri olan bir dünya görüşüdür.[1315] Kur'an ise teshir kavramı çerçevesinde yeryüzünü nimet olarak takdim etmekte ve insandan bu nimetin gereği olarak şükretmesini istemektedir.[1316] Bu bakımdan dünya Kur'an'a göre, insanın ilk günahı sebebiyle içine hapsedildiği bir işkence odası değildir. Dolayısıyla Âdem'in "*hubut*"u hiçbir ahlaki bozukluğu, düşüşü ifade etmez; tersine itaat ve isyana muktedir hür bir kişiliğe yükselişine işarettir. Bir fiilin iyi veya kötü vasfını alabilmesi için de hürriyet şarttır.[1317] "*Hubut*" diğer bir ifadeyle meleklerin de talip olduğu halifelik gibi şerefli bir görevi icra etmeye bir geçiştir. Zira insan en başta, yeryüzünün halifesi olmak için yaratılmıştı.[1318] Dünya Âdem'in günahının bir cezası değil, sürekli bir gelişme ve tekâmülü gerçekleştirmesi için ilahi hikmet gereği bir ödüldür. Çünkü insan fıtratı gereği tüm gelişme ve tekâmülünü deneme ve yanılma yoluyla gerçekleştirir. Bu bakımdan Âdem'in ilk hatası, onun, neslinin ve yeryüzünün kötülenme sebebi değil, tam aksine her türlü olumlu gelişmede "zaruri bir âmil"[1319] ve ilahi bir ihsandır.

Kur'an tüm varlığın "*ni'met*" olarak ve dolayısıyla iyiyi var etmenin aracıları olarak "teshir" edildiğini bildirmektedir. "(Ey İnsanlar!) görmez misiniz ki Allah göklerde ve yerde bulunan her şeyi emrinize âmâde kılmıştır; açıktan ve gizli olarak size ni'metlerini bol bol ihsan etmiştir…"[1320] Ni'met, "refah, mutluluk ve mal" anlamına gelir. Tüm bunlar da iyi hali, kötülüğün zıddını ifade eder.[1321] "Kötü gün"ün zıddı bir manada olmak üzere "iyi gün" anlamında "*yevm-ü nü'm*" terkibi kullanılır.[1322] İn'am etmek, ise "iyiliği başkasına ulaştırmak"[1323], "lutfetmek, artırmak"[1324] anlamına gelir. Arap, nimet kelimesinden türetilmiş kelimeleri, göz

---

[1315] Söz konusu dünya görüşünün Gnostik temelleri için bkz. Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, Etüt yay., Samsun, 1998.
[1316] A'raf 7:10.
[1317] İkbal, *Dini Tefekkür*, s.101-102.
[1318] Bakara 2:30.
[1319] İkbal, *Dini Tefekkür*, s.103.
[1320] Lokman 31:20.
[1321] İbn Manzur, *Lisan*, C.6, s. 4478.
[1322] Cevheri, *Sıhah,* C.5, s.2042.
[1323] Isfehani, *Müfredat*, s.570.
[1324] İbn Manzur, *Lisan*, C.6, s.4479.

anlamına gelen "ayn" kelimesine izafe ederek göz aydınlığı diler ve tebrikleşir.[1325] Nimet kelimesinin Kur'an'daki tüm kullanımları da olumludur.[1326] Bu çerçevede yenilen, içilen, kendisinden faydalanılan deve, koyun; kulak, göz, akıl; güneş, ay, yıldızlar; toprak, su vb. tüm maddi unsurlar nimet sayıldığı gibi, Peygamberlik, vahiy, din, ilahi yardım, toplumun ilahi vahyi taşıma sorumluluğu gibi manevi unsurlar da nimet kapsamı içine alınmaktadır.

Bir bütün olarak varlığı ni'met olarak isimlendiren Kur'an, iyimser bir evren ve tarih algısı için en güçlü temellerden birini vermektedir. Zira varlığın bir ihsan olarak insanlığa sunulması, Allah'ın hem iyiyi yaratma iradesine, hem de insandan iyiyi ortaya koymasını irade etmesine taalluk eder. Dünyaya nimetin teshir edilmiş hali olarak bakan insan, fiili olan şeye karşı hürmet hissiyle dolar. Çünkü İkbal'in ifadesiyle söylemek gerekirse "tabiatı bilmek Allah'ın davranışını bilmektir."[1327] Diğer taraftan Kur'an "*teshir yasası*"na tabi olan varlığı "*âyât*"[1328], yani Allah'ın varlığa koyduğu yasasına ve dolayısıyla O'nun varlığına, birliğine, hikmetine ve kudretine işaret eden deliller olarak ortaya koyar. Bu bakımdan "*teshir*", yasalılığı, gayeliliği ve iyimserliği aynı anda ihtiva etmektedir. Bu hakikat, insandan Kur'an ayetine gösterdiği ihtimamın aynısını varlık ayetine de göstermesini gerektirmektedir. Kur'an'ın bu ruhu iyi anlaşıldığı zamanlarda Müslümanlar daima ilmin kurucusu ve taşıyıcısı olmuşlar, bu ruh kaybedildiği zamanlarda da başka millerin kuyruğu olmuşlardır. İkbal Kur'an'ın tabiat âlemini ve beşer tarihini bilgi kaynağı telakki ederek akıl ve tecrübeye büyük bir önem verdiğini ve dolayısıyla "*tecrübî usul*"ün ve müspet ilim metotlarının bir Avrupa keşfi olduğunu zannetmenin tamamen yanlış olacağını ifade ediyor.[1329] Bu açıdan Kur'an teshir kavramıyla, aynı zamanda, medeniyetin maddi temellerini de vermektedir. Tarih bize varlığın yasasını keşfedip onu emri altına alan milletlerin tarihin öznesi olduklarını göstermiştir.

[1325] Örnekler için bkz. İbn Manzur, *Lisan*, C.6, s.4480.
[1326] Bkz. Muhammed Fuad Abdülbaki, *Mu'cemu'l-Müfehres*, "ne-a-me" mad.,
[1327] İkbal, *Dini Tefekkür*, s.73.
[1328] Bakara 2:164; Ali İmran 3:190; En'am 6:99; Yunus 10:6; Ra'd 13:2,3 vd.
[1329] İkbal, *Dini Tefekkür*, s.145-148.

5. İmtihan: Tarihin Gayesi: En İyiyi Ortaya Koymak

Allah insanı yeryüzünün halifesi olarak yaratmış, kendini tanıyıp ibadet edebilecek bir fıtrata sahip kılmış, emaneti yani mükellefiyeti onun omuzlarına yüklemiş, sorumluluğunun gereğini yapıp yapmadığını görmek için onu çetin bir imtihana tabi tutmuştur. Kur'an'da hayatın ve ölümün[1330], göklerin ve yerin[1331], insanın işiten ve gören yani akleden bir varlık olarak[1332] ve farklı derecelerde[1333] yaratılmasının, kısaca tüm tarihin insanların en iyi amel bakımından imtihan edilmesi hikmetiyle var edildiğini haber verilmektedir. Diğer bir ifadeyle, asıl olarak evren, insanlık tarihi için, tarih de, imtihan için yaratılmıştır.[1334]

İmtihan olgusu Kur'an'da "*belâ*" ve "*ibtilâ*" kelimeleriyle ifade edilir. Belâ sözlükte "tecrübe etmek, imtihan etmek" anlamında olmak üzere[1335] hem hayır ve hem de şerle yapılan imtihan için kullanılır.[1336] Nitekim Kur'an'da şöyle buyurulur: "Her nefis ölümü tadacaktır. Bir imtihan olarak sizi şerle ve hayırla deneriz. Zaten yine bize döndürüleceksiniz."[1337]

Buna göre iyilik ve kötülük imtihanın iki asli unsurudur. Aynı zamanda Âdem-İblis kıssası ve bunların birbirinin "düşman"ı olarak tarihin başlatılması, iyi ve kötünün birbirinin zıddı olmakla beraber aynı bütünün içinde birer gerçek olarak yer aldığının İlahi beyanı olarak okunabilir. Fakat iyiliğin kaynağı ve mahza "*hayr*" olan Tanrının yarattığı dünyada kötülük nasıl olabiliyor? Tanrının ilim, irade, kudret ve iyilik sıfatlarıyla âlemdeki kötülüğün arası nasıl uzlaştırılabilir? Bunlar vb. sorular etrafında ele alınan "kötülük" problemi, doğulu-batılı tüm ilahiyatçıları meşgul eden en ciddi meselelerden birisidir. Bu problem ateistlerin fikir planında en büyük dayanaklarından da birisi olmuştur.[1338]

[1330] Mülk 67:2.
[1331] Hud 11:7.
[1332] İnsan 76:2.
[1333] En'am 6:165.
[1334] Yaran, Cafer Sadık, *Kötülük ve Teodise, Batı ve İslam Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teistik Çözümler*, Vadi yay., Ankara, 1997, s.115.
[1335] Isfehani, *Müfredât*, s.73.
[1336] Cevheri, *Sıhah,* C.6, s.2285; İbn Faris, *Mucmelu'l-Lüğa*, s.133; İbn Manzur, *Lisan*, C.1, s.355.
[1337] Enbiya 21:35. Benzer bir ayet için bkz. A'raf 7:168.
[1338] Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, s.147.

Felsefe tarihinde teknik bir terim olan "*teodise*"[1339] terimi ile ifade edilen bu problem, İslam düşünce tarihinde de bütün yönleriyle tartışılmıştır. İhvan-ı Safa, Farabi, İbn Sina ve İbn Rüşd, temelde kötülüğün arizi ve izafi bir şey olduğunu, asıl olanın hayır ve iyilik olduğunu ifade ederek kötülüğü, iyiliğin olmama hali olarak tanımlamışlardır.[1340] Cafer Sadık Yaran Müslüman filozofların kötülük problemine karşı beş değişik çözüm önerisi sunduklarını ifade etmekte ve bunları şöyle sıralamaktadır: Kötülüğün ademîliği, arızîliği ve azlığı; maddenin eksikliği ve insan iradesi; kötülüğün evren nizamını tamamlayıcı rolü; iyiliğin karşıtı olarak kötülüğün gerekliliği ve hayır ve şerrin hikmetini anlama bakımından Allah'ın hikmetinin tam olarak bilinemezliği.[1341]

Bu çözüm önerilerinde dikkati çeken en önemli husus, kötülüğe kendi başına bir varlık verilmemesi, iyinin yanında sürekli paranteze alınarak kendisinden söz edilmesidir. Şu bir gerçektir ki, Mehmet Aydın'ın ifade ettiği gibi, "kötülüğün reel varlığını inkâr etmek, problemi çözmek değil, ondan kaçmak anlamına gelir. İyilik bize ait ise kötülük de bizim dünyamıza aittir."[1342] Diğer taraftan âlemdeki ahlaki kötülük dinlerin varlık sebebidir.[1343] Kur'an insanların "ihtilaf"ından yani "*Tevhit*" inancından saptıktan sonra Peygamberler gönderildiğini beyan ediyor.[1344]

Mu'tezili âlimler kötülük problemini beş esastan biri olarak kabul ettikleri "*adl*" esası, "*en iyi*" (aslah) ve "*husun-kubuh* konusu çerçevesinde ele almışlardır. Buna göre Allah her işinde "âdil"dir ve hakîmdir; kötüyü yapmaz ve tercih etmez. Âlemin yaratılması "adl" esasının bir gereğidir. Bu bakımdan O'ndan çirkin iş sadır olmaz, O'nun bütün işleri güzeldir.[1345] Mu'tezile "yaratanların en güzeli" olan Allah'ın kötüyü yaratmadığını[1346], dünyadaki kötülüklerin çoğunun sebebinin insan iradesi

---

[1339] Teodise kavramı, Grekçe'de Tanrı ve adalet kelimelerinin bir araya getirilmesinden oluşmuştur. Bu yeni kavramın keşfi genellikle Leibniz'e (ö. 1716) atfedilir. Teknik bir terim olarak "kötülük olgusu karşısında Tanrının adaleti ve haklılığını savunma" anlamında kullanılır. Pratikte ise, bazen, hem kötülük problemi hem de onunla ilgili çözüm girişimlerinin sistematik bir incelenişinden oluşan bütün bir konu'nun genel adı, bazen de daha dar anlamda, kötülük problemi karşısında öne sürülmüş özel bir çözüm anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Yaran, Cafer Sadık, *Kötülük ve Teodise*, s.79.
[1340] Bkz. Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s.133; Aydın, *Din Felsefesi*, s.148-149.
[1341] Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s.134-153.
[1342] Aydın, *Din Felsefesi*, s.152.
[1343] Yaran, a.g.e., s.140.
[1344] Bakara 2:213; yunus 10:19.
[1345] Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, s.301.
[1346] Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri, Bâkillâni'de İnsanın Fiilleri Anlayışı,* Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1979, s.275.

olduğunu ifade etmiştir.[1347] İyilik ve kötülüğün zâtî varlığını kabul eden Mu'tezile, şeriatin bildirmesinden önce akıl yoluyla bunların bilinebileceğini kabul eder.[1348]

Eş'arilere göre Allah hayır ve şerri hem irade eder, hem yaratır. O'ndan başka yaratan yoktur. Eş'ari, hayrın ihsan olarak Allah'tan olduğunu, şerrin de yaratma bakımından O'ndan olduğunu ve fakat bu şerrin kendisi için değil, başkası için bulunduğunu söyler.[1349] Fiillerin güzellik ve çirkinliğinin akıl yoluyla değil, şeriat yoluyla bilinebileceği konusunda tüm Eş'ariler müttefiktir. Onlara göre şeyin kendi nefsinde iyilik ve kötülük yoktur. İyilik, kötülük, mükâfat, ceza vs. Allah'ın emir ve yasağıyla ortaya çıkar.[1350] Buna uygun olarak Bakillani'ye göre "hasen, şeriatin iyi gördüğü, güzel kılıp caiz ve müsâade ettiğidir. Kabih, şeriatin çirkin görüp haram kıldığıdır."[1351] Görülüyor ki, Eş'ariler iyilik ve kötülüğün tamamen izafi bir şey olduğunu, eşyanın aslında bulunan bir nitelik olmadığını, bunların ancak dinin emir ve yasaklarından sonra anlaşılacağını kabul etmektedirler.[1352]

Mâturîdî okulu iyilik ve kötülüğün eşyanın zâti unsurları olduğunu ve bunların aklen bilinebileceğini kabul eder.[1353] Onlara göre Allah hayrın ve şerrin yaratıcısıdır. Şerri yaratmak kötü değil, bilakis onu işlemek kötüdür. Yani küfrün yaratılması kötü değil, onu işlemek kötüdür. Mükevvenin yani yaratılanın kötü olması Allah'ın yaratmasının kötü olmasını gerektirmez. Çünkü Allah'ın yaratması hikmetten hali değildir.[1354] Yaratılan şey ister iyi, ister kötü olsun, Allah tüm yaratmasında hikmet sahibidir. Allah hayrı ve şerri yaratmakla son tahlilde hayrı murad etmiştir ki, işte bu hikmetin ta kendisidir.[1355] İmam Maturidi de iyilik ve kötülüğün eşyanın cevherinde olduğunu ve bunun böyle olmasının iki açıdan hikmetli yani iyi bir neticeye matuf olduğunu ifade ediyor. Birinci olarak faydalı ve zararlının, hayır ile şerrin, aralarında zıtlık olmasına rağmen bir arada bulunması, Allah'ın birliğine ve eşsizliğine işaret eden bir hikmettir. İkinci olarak, varlığın hayrı ve şerri bulunduran bir nitelikte yaratılması, emir ve nehyin gerçekleşmesi için insanların imtihanında bir vasıta

---

[1347] Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.Ethem Ruhi Fığlalı, Birleşik yay., İstanbul, 1998, s.295.
[1348] Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, s.264.
[1349] Eş'ari, *Lüm'a*, s.83-84.
[1350] Gölcük, *a.g.e.*, s.266.
[1351] Gölcük, *a.g.e.*, s.278.
[1352] Yüksel, *Sistematik Kelâm*, s.92.
[1353] İbnu'l-Hümam, el-Kemal, *Kitabu'l-Müsâyera*, Çağrı yay., İstanbul, 1979, s.151 vd.
[1354] Nesefi, *Tabsıra*, C.2, s.258.
[1355] Nesefi, *Tabsıra*, C.2, s.249,252.

olmaktadır.[1356] Hayır ve şerle imtihan edilen insandan istenen ise, son tahlilde, en iyiyi ortaya koymasıdır.[1357]

Gazali'ye göre ise kötülükler, çoğu kez kılık değiştirmiş iyiliklerdir. Kendisinde gizli bir iyilik bulunmayan hiçbir kötülük yoktur. Çünkü Allah her şeyi bir hikmetle yaratmıştır. Bir şey ya tüm insanlar için veya bir kısım insanlar için nimet olarak yaratılmıştır.[1358] Bu bakımdan Gazali, Allah'ın ilim, irade, kudret vs. sıfatlarına dayanarak bu âlemin "mümkün âlemler arasında en iyisi, en güzeli ve en tamı olduğunu"[1359] söyler.[1360] Gazali'nin bu görüşü daha sonra "*leyse fi'l-imkan ebde' min-ma kân*" yani "olmuş olandan daha iyisi mümkün değildir" şeklinde kısaltılarak kötülük problemi konusunda yapılan tartışmaların değişmez başlığını oluşturmuştur. Gazali bu görüşüyle hem doğal, hem de toplumsal düzenin mükemmelliğinden söz etmektedir.[1361] Yani dünyadaki acı ve ıstıraplar insanların daha büyük iyiliklere ulaşmaları için zorunlu olan ve kılık değiştirmiş iyiliklerdir. Buna göre Gazali'nin teodisesi "daha büyük iyilik" teodisesidir. Allah'ın yarattığı âlemde gerçekleşen her kötülük salt kötülük olarak ve kötülük olsun diye değildir; daha büyük bir iyilik uğruna yaratılmışlardır. Bu bakımdan evrendeki şerler, onun mümkün dünyalar içinde en iyisi olmadığını göstermez, aksine bu kötülükler mükemmelliğe katkıda bulunurlar.[1362]

Gazali'nin bu görüşü, değişim ve dönüşüme yönelik her türlü çabanın anlamsız olacağını ima ettiği ve dolayısıyla Kur'an'ın tarihin akışına müdahil olabilen aktif insan anlayışına gölge düşürdüğü şeklinde eleştirilere maruz kalmış[1363], hatta kötülüğe meşruluk kazandırdığı ifade edilmiştir. "Dünya ve dünyada işleyen süreç, olabilecek en mükemmel form olarak insanın önüne konulduğu için, olumsuzluklar ve şerler değiştirilecek değil, sadece tasvir edilecek birer olay olarak algılanmaktadır. İnsanlar tarihte işlenen en vahşi katliamları, olması gereken birer tarihsel unsur gibi, soğukkanlılıkla aktarabilmekte, o haliyle bile tarihin o anının "*cereyan edebilecek*

[1356] Maturidi, *Kitabu't-Tevhit*, s.108-110. Ayrıca bkz. Yüksel, *Sistematik Kelam*, s.92-93.
[1357] Hud 11:7; Mülk 67:2.
[1358] Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s.167.
[1359] Aydın, *Din Felsefesi*, s.149.
[1360] Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir yay., İstanbul, 1975, C.4, s.474-475.
[1361] Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s.164.
[1362] Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s.168.
[1363] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.134.

tarihi olayların en mükemmeli ve ideali" olarak tecelli ettiğini ifade edebilmektedirler."[1364]

İster doğal, ister tarihsel, isterse her iki alanı da kastederek, kendi içinde bile çelişik olan, "bu dünya mümkün dünyaların en iyisidir" şeklindeki ifade yerine "bu dünya mümkün dünyalar içerisinde insanî ve toplumsal gelişme ve ilerlemeye temel olması bakımından en uygun yaratılışa (fıtrata) sahip bir dünyadır" denirse kanaatimizce sorun kalmayacaktır. Çünkü bir bütün olarak tüm varlığın varlık gayesinin imtihan, imtihanın da gayesinin "en güzeli" gerçekleştirmek olduğu ilahi bir hakikat olarak beyan edilince, imtihanın gerçekleşeceği bu dünyanın da en güzel olanın meydana getirilmesi noktasında insana tüm imkânları sağlayacak şekilde yaratılmış olması gerekmektedir. Kur'an'ın insanın varlıkla olan ilişkisinde temel bir kavram olarak kullandığı "*teshir*" kavramı, eşyanın ve olayların tüm olumlu gelişmelere temel olabilecek yapısına işaret etmektedir. Bu bakımdan âlemi olması muhtemel evrenler içinde en mükemmeli haline getirme sorumluluğu insanın omuzlarına yüklenmiştir.[1365]

Kur'an bir taraftan Allah'ı "yaratanların en güzeli"[1366], ilmi iradesi ve kudretiyle her şeyi kuşatan varlık olarak ifade ederken, diğer taraftan birçok idealist felsefe anlayışlarından ayrı olarak bu dünyayı ve orada olup bitenleri gerçeğin bir parçası olarak kabul eder.[1367] Değişik bağlam ve ifade şekilleri içerisinde Kur'an'da yirmi dokuz yerde "şer" kelimesi kullanılır. Hayır ve şer her şeyin yaratıcısının Allah olduğu beyan edilir.[1368] Bu bakımdan şerrin müstakil varlığı bir gerçektir.

Şu bir gerçektir ki, Allah'ın kozmos planı gereği kötülük mevcut olmak zorundadır. Kötülüğün varlığı O'nun adaletine halel getirmez. Çünkü insan imtihan edilmek için yaratılmıştır ve bu süreçte iyiliğin yanında kötülük de olmak zorundadır.[1369] Kötülük konusuyla ilgili doktora çalışması yapan Lütfullah Cebeci problemin Kur'an'da imtihan ve neticesi çerçevesinde ele alındığını ifade ederek, şerrin varlık gerekçesini şöyle izah ediyor: "Binaenaleyh şer, ya bizzat imtihan içinde,

---

[1364] Düzgün, *a.g.e.*, s.135.
[1365] Düzgün, *a.g.e.*, s.138.
[1366] Mu'minun 23:14; Sâffât 37:125.
[1367] Eliaçık, *Muhammed İkbal*, s.68; Cebeci, Lütfullah, *Kur'an'da Şer Problemi*, akçağ yay., Ankara, 1985, s.67.
[1368] Zümer 39:62; Ğafir 40:62.
[1369] Öztürk, Mustafa, "İblis'in Trajik Hikayesi- Allah, İnsan, Şeytan ve Kötülüğe Dair-", s.64.

imtihanın bir unsuru olarak karşımıza çıkacak veya imtihandaki hata ve başarısızlıklar olarak veyahut da bu hata ve hiyanetin cezası olarak karşımıza çıkacaktır."[1370] Bu bakımdan Kur'an'da kötülük problemi imtihan konusuyla yakın bir ilişki içerisinde ele alınır.

İrade hürriyetinden ve sorumluluktan bahsedebilmek için de "*hayr*"ın karşısında "*şerr*"in varlığını kabul etmek zorunludur. Zira irade, ancak, en az iki seçeneğin olduğu yerde vardır; aksi durumda iradenin bir anlamı kalmaz. İnsanlığı bir gayeye ve gelişmeye götüren yolun merdivenlerinde iradi eylemler vardır.[1371] İlahi hikmet beşeri ilerlemeyi hayır ve şerr arasındaki mücadeleye ve iyiyi tercih etmeye bağlamıştır. Bu bakımdan kötülüğün reel varlığı dolaylı yoldan insanlık için bir nimettir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Kur'an'a göre dünya insan için ancak şükrü gerektiren bir nimettir. Nimet ise kendisinden faydalanılarak en iyiyi ortaya koymanın aracıdır. Bu bakımdan insanın acılarla dolu bir dünyanın kucağına bırakılması, cezalandırmak için değil, ona sürekli büyüme ve gelişmenin zevkinden hissedâr etmek içindir.[1372] Musibetlerle veya kötülüklerle imtihan edilen insanın manevi, ahlaki ve psikolojik yönlerden eğitilmesi, terbiye edilmesi, olgunlaştırılması hedeflenirken; bu imtihanın diğer insanlar açısından faydası da, ahlak ve karakter yönünden olgunlaşma, epistemolojik açıdan bilgilenme ve ibret alma, sosyolojik açıdan birbirini tanıma olarak tezahür eder.[1373] Kur'an'ın diliyle bu gerçek şöyle ifade edilir.

"O, ölümü ve hayatı hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için yaratmıştır. O mutlak üstün ve yüce olandır, eşiz ve benzersiz bağışlayandır."[1374]

Ayet ilahi muradın insanların sürekli olarak yükselmeleri ve en iyisini meydana getirmeleri için yarışmaları olduğunu ifade ediyor. Bu bakımdan iyilik ve kötülüğün varlık sebebi, insanın yükselmesi ve tekâmülüdür. Hamdi Yazır bunu "*kademeli olarak yükselmek için çalışma ve amelde yarışma kanunu*" olarak

---

[1370] Cebeci, *Kur'an'da Şer Problemi*, s.129.
[1371] Yüksel, *Emrullah, Sistematik Kelâm*, İz yay., İstanbul, 2005, s.88-89.
[1372] İkbal, *Dini Tefekkür*, s.103; krş. Eliaçık, *Muhammed İkbal*, s.58-59.
[1373] Yaran, *Kötülük ve Te*odise, s.121-122.
[1374] Mülk 67:2.

belirlemiştir.[1375] Sınav daha iyi olmanın ve daha iyiyi var etmenin aracıdır. İnsanı kemale doğru yürütmek için Allah insana imtihan suretinde ikram etmiştir.[1376] Diğer bir ifadeyle imtihan, insanın eline verilmiş, en iyiyi yaratma imkânıdır. Zira Allah'ın yaratıcı sıfatı daha çok insanın faaliyeti yoluyla tecelli etmektedir.[1377] Bu kavram geleceği iyiye kodlamamızı ve tarihi sürekli bir tekâmül tarihi olarak görmemizi gerektirmektedir.[1378]

F. Diyalektiklik

Kur'an birçok değişik ifade ve bağlam içerisinde tarihin diyalektik bir tarzda ilerlediğini ifade ediyor. İnsanın "ruh-balçık" yapısı, Âdem-İblis çatışması, özellikle kıssalar bağlamında çok sık şahit olduğumuz hak-batıl, tevhit-şirk diyalektiği, tarihsel sürecin bu İlahi karakterini ortaya koymaktadır. Bunun yanında yeryüzünün halifesi olarak yaratılan insanın bir taraftan aklın, bilginin, ümidin, mücadelenin, aşkın, özlemin, fedakârlığın vb. en yüksek seviyesine (takva), diğer taraftan da hırsın, intikamın, kin ve düşmanlığın akıl almaz boyutlarına sahip olan değişmez bir fıtratla yaratılması (fücur), tarihte gördüğümüz diyalektiğin temelidir. Bu bakımdan Şeriati diyalektik görüşün, sanılanın aksine, Batıya değil, Doğuya özgü olduğunu ifade ediyor.[1379]

Evrende cari olan ve varlığın diyalektik yapısını ortaya koyan bir diğer yasa da çift kutupluluk yasasıdır. Çift kutupluluk çatışmayı değil, uyumu ve yardımlaşmayı ihtiva eder. Bunlar celal-cemal, erkek-dişi, gece-gündüz, yeryüzü-gökyüzü, iç-dış, beden-ruh, akıl-kalp, madde-mana, dünya-ahiret, kemiyet- keyfiyet vesaire şeklinde ortaya çıkar ve diyalektik bir süreç içerisinde ilerleme ve gelişmeye zemin hazırlarlar. Tarihin diyalektik yapısı Kur'an'da, en temelde Tevhid-şirk mücadelesi olarak ortaya konur.

[1375] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.7, s.443-446.
[1376] İslamoğlu, Mustafa, *Meal*, s.1150, 2.not.
[1377] Eliaçık, *Muhammed İkbal*, s.68.
[1378] Bkz. Maide 5:48; Hud 11:7; Kehf 18:7.
[1379] Şeriati, *İslam Bilim*, s.236.

1. Hakk-Batıl/Tevhit-Şirk: Diyalektiğin Temel İki Dinamiği

Tarihin akışında "*nefy*" ve "*isbat*" diyalektiği işlemektedir. Kur'an'da anlatılan Âdem-İblis, Habil-Kabil ve tüm peygamber kıssalarında gördüğümüz diyalektik, gerçekte "neyf" ve "isbat"ın tarihsel değişimlerde nasıl etkili yapısal bir unsur olduğunu göstermektedir.[1380]

Farklı türden birçok çatışma, beşerin hayatında bir vakıa olup tarih içinde var olmuş hiçbir nesil bunun dışında kalamamıştır. İnsanlık tarihi, farklı hedef ve gayelerle ve farklı düzeylerde ilk insandan bu yana siyasi, sosyal, ekonomik, fikri, ideolojik, sınıfsal, ırksal ve milli birçok çatışma, çekişme, savaş ve mücadeleye şahit olmuştur. Fakat bu ve benzeri çatışmalar Kur'an'a göre temelde hak-batıl, Tevhid-şirk mücadelesine dayanır. Allah tarihte diyalektiği, belli bir amaca matuf olarak, beşer hayatının üzerinde seyrettiği İlahi yasalardan birisi kılmıştır.[1381] Zira Allah yeryüzündeki kötülüğü, diyalektik tarihsel süreç içerisinde, insanlar eliyle ortadan kaldırmakta ve bundan sonra yine iyi kulları eliyle iyiliği ikame etmektedir.

"Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler. Davud da Câlût'u öldürdü. Allah ona (Davud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi, dilediği ilimlerden ona öğretti. Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Lâkin Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir."[1382]

"Bu ayette, dünya hayatında cari olan ilahi nizamın bir ölçüde izahı vardır. Allah, insanlar arasında içtimai dengenin kurulmasını bazı sebeplere bağlamıştır. Bu itibarla insanlardan bir kısmı zengin bir kısmı fakir, bir kısmı güçlü, bir kısmı zayıf, bir kısmı sıhhatli bir kısmı hasta, bir kısmı mümin bir kısmı münkir olacak ki, bunlar arasında kurulacak alakalar, yeryüzünün imar edilmesini temin edecektir. Tıpkı müspet ve menfi kutuplar arasında ışık ve enerji meydana geldiği gibi insanlar arasında vuku bulan savaşlar da bu hikmete bağlıdır. İşte bu ayetlerde ilahi nizamın bazı prensipleri anlatılmıştır."[1383] Bu ayet, kâinatın tabi olduğu kanunlardan bir kanunu, tarihin özü ve yasasını ve medeniyetin oluşum nizamını ihtiva etmektedir.[1384] M. Hamdi Yazır ayette sözü edilen yasanın "*itme ve karşı durma*" yasası olduğunu ve

---

[1380] Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s.158.
[1381] Muhammed Kutup, *İslami Açıdan Tarihe Bakışımız*, s.146.
[1382] Bakara 2:251. Benzer bir ayet için bkz. Hac 22:40-41.
[1383] Hayrettin Karaman ve arkadaşları, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*, s.40.
[1384] Tahir b. Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, C.2, s. 500.

bunun Allah tarafından insanlık tarihine konulmuş bir "dengeleme" kanunu olduğunu ifade ediyor.[1385] Zira insanların zalime karşı durması, kendini savunması olmasaydı büyük bir fesat çıkar; insanlık namına bir şey kalmaz, yeryüzünün düzeni bozulur ve anlamsızlaşır ve dolayısıyla iyilik gelişme imkânı bulamazdı. Bu yasa evrensel bir yasa olup, her zaman ve mekânda geçerlidir.[1386] Bu çeşitli unsurlar arasındaki çatışma, gerçekte insanlığın temelden bozulmasının önündeki en büyük engellerden biridir.[1387] Allah fesadın değil, hayrın ve iyiliğin baki olmasını irade etmiş ve bunun için de tarihi diyalektik bir sürece tabii kılmıştır. Hamdi Yazır'ın dilinden bu gerçek şöyle ifade edilmiştir: "Velâkin Allah, bütün âlemlere ve bu arada bilhassa akıl sahibi olan âlemlere büyük bir fazl ve rahmet sahibidir. Bu fesada razı olmaz. O, yeryüzüne bayındırlık ve medeniyet verecek, üzerinde insanları fazl ve keremiyle yaşatacak, ebedi saadetlere ve yüksek mertebelere ulaştıracaktır. Dolayısıyla fesat batıldır. Allah'ın arzusu ise, salah, iyilik ve düzgünlüktür. Dolayısıyla salahın fesadı gidermesi için Salih insanların bozguncu, fasitleri defetmesi lazımdır. Zaten karşı durma ve savunma, bütün kâinatta hakkın bir kanunudur. İradeden, akıl ve şuurdan payı olmayan yaratıklar bu karşı durmalarını yani mukavemetlerini hakkın zorlamasıyla zorunlu olarak gösterirler. İstediğini yapabilmekte serbest olanlarda bunun uygulamasının da, akıl, irade ve imanlarıyla yapılması gerekir. İşte Allah savaşı ve hükümeti bu hikmetle meşru kılmış; insanların fesat çıkarıcı ve saldırgan kısmını ıslah edici kısmıyla ortadan kaldırmak ve iyi bir şekilde çalışacakları korumak için emretmiştir."[1388]

Bu bağlam içerisinde meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için şu ayetin de dikkatlerden uzak tutulmaması gerekir. "Kendileriyle savaşılanlara (müminlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaş konusunda) izin verildi. Şüphe yok ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kadirdir. Onlar, başka değil, sırf "Rabbimiz Allah'tır" dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah, bir kısım insanları (kötülüklerini) diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve

---

[1385] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.2, s.118.
[1386] Reşit Rıza, *Menar*, C.2, s.491; Heyet, *Kur'an Yolu*, C.1, s.391.
[1387] Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s.49.
[1388] Yazır, *a.g.e.*, C.2, s.119.

mescidler yıkılır giderdi. Allah, kendisine (kendi dinine) yardım edenlere muhakkak surette yardım eder. Hiç şüphesiz Allah, güçlüdür, galiptir."[1389]

Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber'e ve arkadaşlarına, özellikle fakir ve kimsesiz müslümanlara çeşitli işkence ve saldırıda bulunuyorlar ve bu mazlum insanlar, Hz. Peygamber'e gelerek durumdan şikâyetçi oluyorlardı. Resulullah (s.a.) ise, henüz savaş izni çıkmadığını söylüyor, şimdilik sabırlı ve metin olmalarını öğütlüyordu. Abdullah b. Abbas'ın rivayetine göre, yukarıdaki ayet ile ilk defa savaşa izin verilmiş oldu.[1390]

Müminlerin cihatla, mücadeleyle kâfirlere karşı üstünlük sağlayacakları müjdesi bu ayette zımnen mevcuttur. Şayet bu olmasaydı, şüphesiz ki onlar yeryüzünde kötülüğü yayarlar, kendi zamanlarındaki milletleri köleleştirirler, din konusunda onlara hiçbir hürriyet tanımazlardı. Mahza hayır olan Allah hikmeti gereği tarihin iyiliğe müteveccih olmasını murat etmiştir. Diğer taraftan bu ayet, net bir şekilde, baskıya, şiddete, zulme, haksızlığa karşı haklı bir mücadelede -sonunda ölüm olsa bile- hayat olduğunu ifade ediyor. İnsan ancak değerleriyle insandır; manevi değerlerden uzak bir yaşam gerçekte, hayat değil, ölümdür. Kur'an'ın yaşam ve ölüm telakkisi değer temellidir.[1391]

Kur'an bu ayetle genel bir değişim yasası ortaya koyuyor. Buna göre değişim, sadece bir gurup veya milletin, diğerinin elinden iktidarı alması değil, bununla beraber yeni bir değer ve hayat sisteminin, kendisine karşı mücadele verdiği diğer hayat sisteminin yerini alması olarak tanımlanır.[1392]

Kur'an'a göre tarihsel süreç hakk- batıl mücadelesi üzerinde yürür. Bu gerçek Kur'an'da şöyle ifade edilmiştir: "De ki: Hak geldi, batıl ise yıkılıp gitti; çünkü her batıl zaten yıkılıp gitmeye mahkûmdur."[1393] Hak, Allah'ın dini ve şeriatı, batıl ise İlahi din dışındaki sahte din ve şeriatlerdir.[1394] Yine hak kelimesinin öncelikli anlamının İslam, batılın anlamının ise şirk olduğu ifade edilmiştir.[1395] Ayete göre

---

[1389] Hac 22:39-40.
[1390] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, c.18, s.644; Zemahşeri, *Keşşaf,* C.4, s.199.
[1391] Yasin 36:70.
[1392] Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s.52.
[1393] İsra 17:81.
[1394] Fahru'r-Razi, *Mefatihu'l-Ğayb*, C.21, s.34.
[1395] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.3, s.514.

hakkın şanı tahakkuk etmek, batılın şanı ise yok olmaktır.[1396] Allah hakkın devamını, batılın ise yok olmasını istemektedir. Kur'an son tahlilde hakkın galip, batılın mağlup olacağını şu ifadelerle çok çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur. "Bilakis biz, hakkı bâtılın tepesine bindiririz de o, bâtılın işini bitirir. Bir de bakarsınız ki, bâtıl yok olup gitmiştir."[1397]

Bu mücadelenin var olabilmesi ve devam edebilmesi için Allah insanı iradeli; sorumsuz ve sorumlu davranabilme özellikleriyle yaratmıştır.[1398] Bu bakımdan olumlu ve olumsuz tüm değişimin sebebi yine insanların kendileri olmaktadır.[1399] Batılın yok olması ve hakkın baki olabilmesi için, Allah hak-batıl mücadelesini tarihin yasası kılmıştır.

Darvinizmden etkilenen Liberalist-çağdaş yoruma göre ise çatışma, hayatta kalabilmek için meşru bir yoldur. Mevcut olan her şeyin yaşamaya, varlığını sürdürmeye ve bunun içinde savaşmaya hakkı vardır. Darvin'in "hayatta kalma hakkı en uygun olan içindir" (survival is for the fittest) inancı Liberalist yorumun tarihe bakışını şekillendirmiştir. Aslında Darvin bununla insanlık âleminde meydana gelen çatışmalardan söz etmiyordu. Aksine O bitkiler âlemi ve özellikle hayvanlar âleminden bahsediyordu. Bu çerçevede kendini kuşatan çevre şartlarına en iyi uyum gösteren varlıklar varlığını sürdürmeye devam edecekler, uyum gösteremeyenler ise yok olamaya mahkûm olacaklardır. Liberalist[1400] yorum Darvin'in bu sözünü alarak tarihe, ekonomiye ve politikaya uyguladı ve bunun sonunda her türlü yıkıcı ve yok edici çatışmanın meşru olduğu, bu çatışmada galip gelenin varlığını sürdürmeye hak sahibi olduğunu iddia etmiştir. Buna göre daha uzun yaşayan ve daha çok toprak parçasını işgal eden toplumlar yeryüzünde kalmaya daha uygundurlar.[1401] Marksist tarih algısına göre ise tarih sınıfların çatışması üzerine kurulmuştur. Tarihin

---

[1396] İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, c.15, s.188;İslamoğlu, *Meal*, s.546, 10. not.
[1397] Enbiya 21:18.
[1398] Şems 91:8-10.
[1399] Bkz. Rum 30:41.
[1400] Liberalizm kavramı felsefi anlamda akılcılık ve kuralcılık, siyasi anlamda demokrasi ve laiklik, iktisadi anlamda teşebbüs hürriyeti ve bireysel rekabet, ahlaki anlamda ise insana saygı ve dünyevi menfaat şeklinde tanımlanmaktadır. Bu kavram genel anlamda düşünce özgürlüğünü, belli bir isim veya dini hükümler ya da önceden belirlenmiş ideolojilerle sınırlanmamayı ifade eder.
[1401] M. Kutup, *İslami Açıdan Tarihe Bakışımız,* s.153-154.

hareketini bu çatışma inşa ettiği gibi, insanlığı bir dönemden diğerine intikal ettiren de yine bu sınıfsal çatışmadır.[1402]

Kur'an'a göre ise tarihsel süreç diyalektik bir karakter arz eder fakat bu diyalektik değer temellidir. Sadece hayatta kalma düşüncesi çatışmanın gerekçesi olamaz. Gerekçe çok daha yüce olup; hakkın tahakkuku ve batılın yok olmasıdır. Kur'an diğer taraftan insan iradesini iptal eden zorunlu tarihsel bir sınıflar arası çatışmanın varlığını da kabul etmez. Zira İslam Materyalist algıdaki sınıflara ayrılmış insanlık düşüncesini kabul etmediği için, çatışma sınıflar arasında değil, hakla batıl arasında cereyan etmektedir. Kur'an köpük-su, curuf-cevher meseliyle hak-batıl arasındaki çatışmayı ve bu çatışmanın amacını şöyle ortaya koyuyor:

"O, gökten su indirdi de vâdiler kendi hacimlerince sel olup aktı. Bu sel, üste çıkan bir köpüğü yüklenip götürdü. Süs veya (diğer) eşya yapmak isteyerek ateşte erittikleri şeylerden de buna benzer köpük olur. İşte Allah hak ile bâtıla böyle misal verir. Köpük atılıp gider. İnsanlara fayda veren şeye gelince, o yeryüzünde kalır. İşte Allah böyle misaller getirir."[1403]

Bu meselde köpük ve curuf batılı, su ve cevher hakkı temsil eder. Su göllerde, havuzlarda ve yeraltında kalır ve canlılara hayat olur, köpük ve çerçöp ise faydasız bir şekilde bir kenara atılır. Saflaştırılıp süs ve takı yapmak için ateşte eritilen madenlerin üzerinde biriken curuf da atılır; insanlara hiçbir faydası yoktur, faydalı olan ve dolayısıyla kalıcı olan cevheridir. İşte hak karşısında batılın durumu da böyledir. Batıl bir süre hakkın önüne geçmiş, onu mağlup etmiş olabilir. Fakat sonunda hak kalıcı, batıl ise köpük ve curuf gibi yok olucu ve değersizdir.[1404] Cevdet Said bunu "köpük yasası" olarak isimlendirir. Buna göre "varlığın geleceği geçmişinden daha parlak, daha hayırlı olacaktır."[1405]

Tarihte görülen İlahi sünnetlerden birisi de "*müdavele*" yasasıdır. Kur'an'da bu yasa şöyle ifade edilir: "Eğer size bir zarar dokunduysa, elbet benzer bir zarar (başka) insanlara da dokundu. Zira o (iyi ve kötü) dönemleri biz insanlar arasında döndürür dururuz ki, Allah iman eden kimseleri seçip ayırsın ve sizden hakikate şahit olanları

[1402] M. Kutup, *a.g.e.*, s.160.
[1403] Ra'd 13:17.
[1404] Bkz. Heyet, *Kur'an Yolu*, c.3, s.282; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.4, s.557-558.
[1405] Said, Cevdet, *Adem'in Oğlu Habil Gibi Ol*, s.129.

tespit etsin; çünkü Allah zalimleri sevmez. Yine Allah, iman edenleri arındırıp üste çıkarsın ve inkârcıları da mahvetsin."[1406]

Bu yasa gereği Allah iyi ve kötü günleri; üstünlük ve alçaklık zamanlarını, hikmetine uygun olarak, insanlar arasında döndürür durur. Burada dikkatlerden uzak tutulmaması gereken en önemli noktalardan birisi de, Allah'ın bu yasayı beşer iradesine rağmen değil, tam aksine bu iradeye uygun olarak icra etmesidir. Zira "müdavele" yasasının içinde geçtiği bağlamda mağlubiyeti anlayamayanlara ve "bu neden böyle oldu" diyenlere Allah cevabı çok açık olarak vermektedir: "De ki: Sizin kendi yüzünüzden!"[1407] Fıtratı gereği hayrını ister gibi şerrini de isteyen[1408] insanoğlunun kederini Allah, iyi ve kötü günleri görecek bir şekilde irade etmiştir.

Müdavele yasasının varlığıyla irade, yükümlülük, sevap ve azap anlam kazanmakta, gelişmenin ve ilerlemenin yolları açılmaktadır. Hamdi Yazır bunu şöyle ifade ediyor: "Eğer bu müdavele olmamış ve kâfirler, hep mihnet ve şiddet içinde kalmış olsaydı, imanın ihtiyari değeri kalmaz, ıztırari bir emir olur. Yükümlülüğün, sevap ve azabın manası kalmaz, her yönüyle Allah'ın zorlayıcılığı ve azameti hükmünü yürütür. Çalışıp elde etmeye ve isteyerek yapıp etmeye bağlı sınırsız terakki ve ıstıfa kanunu bulunmazdı."[1409] Tarihsel süreç içerisinde toplumların sürekli galip veya sürekli mağlup halde yaşadıklarının görülmemesi de İlahi takdirin yeryüzündeki bir tecellisi olarak görülmek durumundadır. Bu durum Kur'an'da tarihin döngüsel bir karakter arz ettiğini ifade eder. Döngüsel süreçten İlahi murat ise, başlangıçta hak ile batıl, iman ile küfür arasında bir ayrılma ve sonrasında hakkın üstünlüğü ve batılın helakidir.[1410] Bu çerçevede zaman zaman, tarihte görülen batılın üstünlüğünü, ilahi yasalar dâhilinde görmek durumundayız. Yani, tarihin yasaları objektiftir; bu yasalar keşfedilip gereğince amel edilince mümin veya kâfir herkesi amacına ulaştırır. Nitekim Hz. Ali'nin "onlar batıl davaları üzerinde bir araya geldikleri için zafere ulaştılar, siz hak davanızda ayrılığa düştüğünüz için başarısızlığa uğradınız"[1411] sözü iyi ve kötü her halin bir yasaya bağlı olduğunu, başarının sadece hak davaya sahip

---

[1406] Ali İmran 3:140-141.
[1407] Ali İmran 3:165.
[1408] İsra 17:11.
[1409] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.2, s.387. Benzer bir izah için bkz. Maturudi, Te'vilât, C.2, s.432.
[1410] Bkz. Ali İmran 3:140-141. Bkz Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.2, s.387.
[1411] Reşit Rıza, *Menar*, C.4, s.142.

çıkmakla değil, aynı zamanda yasanın gereğini yapmakla mümkün olabileceğini ifade ediyor.

Diğer taraftan güçlü imanın zayıf imanı galebe çalması da ilahi bir yasadır. Şöyle ki, batıla iman hakka imandan daha güçlü olursa kuvvetli imanın zayıf imana üstünlüğü söz konusu olur. Fakat ilke olarak hakkın batıla üstünlüğü Allah'ın isteğidir.[1412] Bundan dolayı batıl uzun süre varlığını devam ettiremez; kendine destekçi bulamaz. İyi sonuç ancak sorumluluk bilincine sahip olanların olacaktır. "…Unutma ki mutlu son, Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde olanlarındır."[1413] Sorumluk bilinci zayıflayan veya tamamen yok olan mümin toplumları, Allah tekrar eski bilincine kavuşturmak için, çok çeşitli "bela"larla imtihan etmektedir. Bunlardan birisi de batılın üstün konuma getirilmesidir. Bu şekilde hem batıl dava sahipleri, hem de müminler imtihan edilmektedir. Allah'ın rızası birinci guruptakilerin tövbe edip dönmeleri, ikinci guruptakilerin ise İlahi ahde sadakat göstermeleri yönündedir. Bu şekilde Allah hakkın tahakkuku için kimi zaman doğrudan mümini, kimi zaman da, inananları kendine getirmek için, batıl dava sahiplerini istihdam etmektedir.

İlahi irade, işin sonunda, "Sünnetullah" gereği, hakkın hâkimiyetini gerçekleştirmeyi de taahhüt etmiştir. "Doğrusu, has kullarımız olan elçilerimize geçmişte verilmiş bir sözümüz vardır. Mutlaka kendileri yardıma mazhar olacaklar; elbet sonunda galip gelecek olanlar da Bizim ordumuz olacaktır."[1414] Zaman zaman insanların kendi kusurları veya Allah'ın bir imtihanı olarak batıl üstünlük kurmaktadır fakat işin başında olmasa bile sonunda zafer inananların olacaktır. "Musa toplumuna dedi ki: Allah'tan yardım isteyin ve dirençli olun! Bilin ki yeryüzü Allah'ındır, kullarından dilediğini oraya mirasçı kılar: mutlu son sorumlu davrananlarındır."[1415]

Hak-Batıl, Tevhit-Şirk olarak ifade ettiğimiz tarihin temel diyalektiği, gerçekte iki farklı değerler kümesinin çatışmasından ibarettir.[1416] Gerçek değer yargıları ile sahte değer yargıları tarihin başından beri mücadele halindedir. Gerçek değer yargılarının temsilcileri olan Peygamberler sahte değer yargılarının temsilcileri

---

[1412] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* C.2, s.387-388.
[1413] Hud 11:49.
[1414] Sâffât 37:171-173. Benzer bir ayet için bkz. Mücadile 58:21.
[1415] A'râf 7:128.
[1416] Es-sadr, *Kur'an Okulu,* s.183-186.

olan uydurma ilahlara karşı çok yönlü bir savaş vermişlerdir. Bu kadim mücadele Kur'an'da şöyle ifade ediliyor:

"Onlara, "Allah'ın indirdiğine ve Resûl'e gelin" denildiği vakit, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter" derler. Ataları hiçbir şey bilmiyor ve doğru yol üzerinde bulunmuyor iseler de mi?"[1417]

Buna göre zaman ve mekânla mukayyet olan değerler mutlaklaştırıldığında, sahte ilahlar üretilmeye başlanmış demektir. Menfaatlerinin, zenginliklerinin, maddi ve dünyevi çıkarlarının muhafaza edilmesini putlaştırılmış bu değer yargılarını savunmakta bulan bir kısım insanlar, olanca güçleriyle, değişime karşı dururlar. Kur'an Peygamberlere sürekli karşı duran ve her türlü olumlu gelişmeyi engellemeye çalışan bu insanları "mütrefler" olarak isimlendiriyor.

"Biz senden önce hangi beldeye bir uyarıcı göndermişsek, oranın refah içinde şımarmış seçkinleri hep şunu söylediler: "Biz atalarımızı geleneksel bir inanç üzerinde bulduk; şu halde bize düşen onların izini takip etmektir.[1418]

İşte tarihteki diyalektik süreç işin özünde, gerçek ilah olan Allah'ın kaynaklık ettiği değerler ile sahte ilahların ürettiği sahte değerler arasındaki mücadeleden ibarettir. Kur'an'da büyük bir yer tutan Peygamber kıssaları bu diyalektiğin özetinden ibarettir.

2. Âdem-İblis: Diyalektiğin İlk İki Soyut Temsili

Öncelikle Âdem-İblis kıssasını Kur'an'dan özet olarak aktaralım. Allah meleklere süzme, kurumuş ve şekillenmiş kara balçıktan bir "beşer" yaratacağını söyler. Şekil verdiği ve ruhundan üflediği zaman ona secde etmelerini emreder. Meleklerin hepsi emre itaat eder, fakat İblis secde etmekten kaçınır. Kendisine bunun sebebi sorulduğunda, maddesini ön plana çıkararak, Âdem'in topraktan, kendisinin ise ateşten yaratıldığını, bu sebeple Âdem'den üstün olduğunu söyleyerek, secde etmemesini kendisine göre gerekçelendirdi. Bunun üzerine Allah onu cennetten çıkardı ve kıyamet gününe kadar lanetledi. İblis Allah'tan kıyamet gününe kadar mühlet istedi ve isteği kabul edildi. İblis Allah'a iftira atarak, saptırılmasına karşılık, "sıratı müstakim" üzerine oturarak insanları dört bir yandan kuşatacağını ve onları

[1417] Maide 5:104.
[1418] Zuhruf 43:23. Benzer ayetler için bkz. A'raf 7:146; Mu'minun 23:33; Sebe 34:34.

hak yoldan döndüreceğini iddia etti. Allah da onun kulları üzerinde hiçbir hâkimiyeti olamayacağını, ancak azgın olanların kendisine tabi olacağını bildirdi. Sonra Allah Âdem ve eşi Havva'yı cennete yerleştirdi, bir ağaç hariç tüm ağaçlardan canlarının istediğini yiyebileceğini onlara bildirdi. Bununla beraber onlara, İblis'in, düşmanları olduğunu, ona kanmamaları gerektiğini, aksi takdirde cennetten çıkarılacaklarını söyledi. İblis onların aklını karıştırdı, ebedilik ve sonu gelmez bir saltanat vaadiyle onları kandırdı, bunun üzerine onlar da yasak meyveden tattılar. Hemen hatalarının farkına varıp Allah'a tövbe ettiler, Allah da tövbelerini kabul etti. Bundan sonra ilahi hikmet gereği Âdem ve eşiyle İblis birbirlerine düşman olarak yeryüzüne indirildi. Artık yeryüzünde Allah'tan gelen hidayete tabi olanlar sapmayacaklar, İblis'e tabi olanlar ise en büyük hüsranları yaşayacaklardır.[1419]

İşte insan, ilk yaratıldığı günden itibaren kıyamete kadar sürecek ahlaki bir cihada başlamıştır. Âdem'in yaratılmasıyla birlikte kötülüğün sembolü olan Şeytan da ortaya çıkmıştır ve her ikisi yaşıttır.[1420] Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur ki; Kur'an Şeytan'ı Allah'ın karşıtı bir ilke olarak değil, insana karşı bir güç ve onun ezeli düşmanı olarak anlatır.[1421]

Allah bu ezeli mücadelede insanın yanında yer almıştır ve insanı şeytana karşı güçlü kılmıştır. İnsan Şeytan'ın hilelerine karşı koyabilecek güçte yaratılmıştır.[1422] Kur'an'a göre insan Allah tarafından "halife" sıfatıyla yaratılmış[1423], irade ve akıl nimetiyle donatılmış[1424] ve bu sebeple emanete ehil görülmüş[1425], tüm varlık emrine amade kılınmış[1426], peygamberler ve İlahi kitaplarla desteklenmiştir. Bunun yanında Allah İblis hakkında bilgi vererek, onun insanın apaçık düşmanı olduğunu

---

[1419] Bkz. Bakara 2:34-39; A'raf 7:11-25; Hicr 15:28-43; İsra 17:61-65; Taha 20:116-123; Sad 38:71-84. Bu kıssanın gerçekten vuku bulmuş bir olay mı yoksa temsili bir anlatım mı olduğu konusunda bir tartışma için bkz. Öztürk, Mustafa, "İblis'in Trajik Hikayesi -Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: V, sayı: 1, s. 39-65. Öztürk bu makalesinde, İblis ve Şeytan'ın gerçekte bir metafor olduğunu, bu kıssayı kesinlikle temsili addetmek gerektiğini iddia ediyor.
[1420] Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.51.
[1421] F. Rahman, *a.g.e.*,a.y
[1422] Nahl 16:99-100; İsra 17:65.
[1423] Bakara 2:30.
[1424] Nahl 16:78; Mu'minun 23:78; Secde 32:9; Mülk 67:23.
[1425] Ahzab 33:72
[1426] Hac 22:65; Lokman 31:20; Casiye 45:13.

bildirmiştir. Âdem ve Havva'ya ilk yaratılışta İblis'in "apaçık bir düşman"[1427] olduğu haber verdiği gibi, Kur'an'da birçok yerde şeytandan bu sıfatla söz edilir.[1428]

Allah'ın Âdem, Havva ve İblis'i yeryüzüne indirirken[1429], yani insanlık tarihini başlatırken "…birbirinize düşman olarak çıkıp gidin"[1430] hitabı, tarihsel sürecin diyalektik karakterini ortaya koyacak nitelikte bir ifadedir. Artık bundan sonra insan-şeytan, hak-batıl, tevhit-şirk, Allah'a itaat edenler ile şeytana tabi olanlar arasında bir çatışma ve mücadele başlamıştır.[1431] İlahi hikmet tarihin böyle bir sürece tabi olmasını gerektirmiştir.

"Birbirinize düşman olarak inin" hitabının kimlere yönelik olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. Maturidi bu konuda iki görüş olduğunu, bunların şeytan ve evladı ile Âdem ve evladı arasında meydana gelecek düşmanlık veya insanlarla İblis'i taşıyan yılan arasındaki düşmanlık olduğunu belirttikten sonra, kendisi "bu konunun ancak vahiyle bilinebileceğini hâlbuki kitapta buna dair bir açıklamanın olmadığını"[1432] söyleyerek bir görüş serdetmekten kaçınır. Zemahşeri ayetteki hitabın Âdem ve Havva'nın şahsında tüm insanlık olduğunu ifade eder ve buna delil olarak Taha suresinde aynı bağlamda ve aynı ifadeyle gelen "*ihbita*" şeklindeki tensiye kalıbını gösterir. Buna göre ayette geçen "düşman" ifadesini, "insanlar arasında meydana gelecek her türlü düşmanlık, nefret ve saptırma"[1433] olarak tefsir eder. Ebu Müslim ise söz konusu tensiye zamirinin Âdem ve İblis'in şahsında her iki türün tamamına yönelik olduğunu ifade etmiştir.[1434] İbn Aşur da Havva'nın, eşi Âdem'e tabi olmasından dolayı tensiye zamirinin Âdem ve İblis'e ait olduğunu ifade eder ve buna bağlı olarak da "birbirinize düşman olarak…" ifadesinde Âdem ve İblis'in yani ikisinin neslinden gelenlerin düşmanlığının kastedildiğini belirtir.[1435] Reşit Rıza "inin" hitabının Âdem, Havva ve Şeytana yönelik olduğunu, söz konusu düşmanlığın

---

[1427] A'raf 7:22.
[1428] Bkz. Muhammed Fuad Abdülbaki, *Mu'cemu'l-Müfehres*, "adüvv" mad. s.571.
[1429] Âdem-İblis kıssasının beşeri varlığın kozmik kaderine ilişkin dramatik bir anlatı olduğu ve herhangi bir zamansal ve mekânsal duruma tetabuk etmediğini, aksi takdirde birçok teolojik ve ahlaki sorunun ortaya çıkacağı ifade etmektedir. Bkz. Öztürk, Mustafa, "Adem, Cennet ve Düşüş", *Milel ve Nihal: inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi,* 2004, cilt: I, sayı: 2, s. 151-186.
[1430] Bakara 2:36.
[1431] İslamoğlu, *Meal*, s.15, 7. not.
[1432] Maturidi, *Te'vilat*, C.1, s.106.
[1433] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.1, s.255, a.g.e., C.4, s.117.
[1434] Razi, *Mefatih*, C.22, s.129.
[1435] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.16, s.328.

ise Âdem ve zürriyeti arasında değil, Âdem ile Şeytan arasında olduğunu ifade ediyor.[1436]

Biz de Âdem ve İblis'in yeryüzüne düşman olarak indirildiğini ve onların şahsında tüm Âdemoğlu ile şeytanların arasındaki düşmanlığın kıyamete kadar devam edeceğini kabul ediyor, bu durumun İlahi hikmet gereği insanlığın kemaline sebep olması için takdir edildiğine inanıyoruz.

3. Habil-Kabil: Diyalektiğin İlk İyi ve Kötü Aktif Prototipi: Tarihin Başlangıcı

Kur'an'ın tarih algısının en temel vasıflarından birisi; tarihi "*tevhit*" ile başlatması, şirki ise insan toplumlarında sonradan ortaya çıkan bir sapma olarak kabul etmesidir.[1437] Kur'an insanlığın başlangıçta tek bir ümmet olduğunu, ayrılığın ve ihtilafın sonradan olduğunu ve ancak bundan peygamberler gönderildiğini açıkça ifade ediyor.[1438] Yine bu bağlamda bir başka ayette de millet ve kabile şeklinde toplumların ayrışmasının sonradan olduğu belirtilmektedir.[1439] Buna göre beşeriyet, ilk fıtrat gereğince Hak kanununa göre hareket eden, hakkın tevhidine iman ile bir din üzere birleşmiş bir cemaat ve millet olarak varoldular.[1440] Yani insanlık başlangıçta hem toplumsal ve kültürel hem de inanç bakımından tevhit üzereydi.[1441] Dolayısıyla Kur'an'a göre insan, bazı sosyoloji teorilerinde ifade edildiğinin aksine, başlangıçta vahşet içinde değildi.[1442]

Tarihte ilk günah, ilk çatışma, haktan ilk ayrılık Âdem'in iki oğlu Habil ile Kâbil arasında meydana geldi. Habil ve Kabil isimleri Kur'an'da geçmez ve fakat geleneksel olarak Âdem'in çocukları kabul edilirler. Âdem'in iki oğlunun kıssası Kur'an'da sadece bir yerde anlatılır.

[1436] Reşit Rıza, *Menar*, c.1, s.278.
[1437] Şeriati, *İslam Bili*m, s.239, 251.
[1438] Bakara 2:213; Yunus 10:19.
[1439] Hucurât 49:13.
[1440] Yazır, *Hak Dini*, C.2, s.49-50.
[1441] Şeriati, *İslam Bilim*, s.564. Şeriati, Şia'nın görüşüne uygun olarak Hâbil ve Kâbil ile başlayan çatışmanın tarih çizgisi üzerinde "ahir zaman"a kadar süreceğini, bu son zamanda gerçekleşecek evrensel bir devrimle tüm ikilik ve çelişkilerin ortadan kalkacağını, "tevhit"in dünyaya, beşeri vahdetin de yeryüzüne egemen olacağını, bundan sonra sosyal adaletin ve hakikatin dünyada dirileceğini ifade ediyor. Bkz. Şeriati, *a.g.e.*, s.570,573.
[1442] Aydın, Mustafa, *İslam'ın Tarih Sosyolojisi*, s.43.

"Onlara, Âdem'in iki oğlunun haberini gerçek bir amaca matuf olarak anlat: Hani birer kurban takdim etmişlerdi de birisinden kabul edilmiş, diğerinden ise kabul edilmemişti. (Kurbanı kabul edilmeyen kardeş, kıskançlık yüzünden), "Andolsun seni öldüreceğim" dedi. Diğeri de "Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder" dedi (ve ekledi:) "Andolsun ki sen, öldürmek için bana elini uzatsan (bile) ben sana, öldürmek için el uzatacak değilim. Ben, âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım." "Ben istiyorum ki, sen, hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklenip ateşe atılacaklardan olasın; zalimlerin cezası işte budur." Nihayet nefsi onu, kardeşini öldürmeye itti ve onu öldürdü: bu yüzden de kaybedenlerden oldu. Derken Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi. (Katil kardeş) "Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar da olamadım mı ki, kardeşimin cesedini gömeyim" dedi ve ettiğine yananlardan oldu."[1443]

Habil-Kabil kıssası hakkında klasik tefsirlerde yer alan detay bilgilerin Kitab-ı Mukaddes kaynaklı olduğunu düşünüyoruz. Çünkü bu tefsirlerde yer alan tüm bilgiler nerdeyse kelimesi kelimesine Tekvin 4:1-16 bölümünde yer almaktadır. Rivayete göre Âdem'in oğlu Habil ile Kabil arasında bir ihtilaf çıkmış, babaları da Allah'a birer kurban sunmalarını, hangisinin kurbanı kabul edilirse onun haklı olacağını söyledi. O zaman gökten inen bir ateşin kurbanı yakması, kurbanın kabul edildiğini gösteriyordu. Sunulan kurbanlardan Habil'inki kabul edildi. Kardeşine haset eden Kabil kardeşini öldürdü.[1444] Bizim konumuz Kabil'in Habil'i niçin öldürdüğü değil; bu olayın, yeryüzünde insanlar arasında iyi ile kötünün ilk mücadelesi olması bizi ilgilendiren kısımdır.

Melekler Allah'a yönelik "yeryüzünde fesat çıkaracak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın"[1445] şeklindeki sözleriyle, fesadı ve kan dökücülüğü en büyük günah olarak zikrettiler. Bu durumun, fesadın ve kan dökmenin, insanla ilgili diğer tüm sorunların anası mahiyetinde olduğuna işaret ettiği ifade ediliyor.[1446] İlahi hikmet gereği insanın insana karşı işlediği ilk günahın da kan dökme olarak gerçekleşmesi dikkat çekicidir.

[1443] Maide 5:27-31.
[1444] Bkz. Taber, *Camiu'l-Beyan*, C.10, s.210 vd.; Maturidi, *Te'vilat*, C.4, s.198-206; İbn Kesir, *Tefsir*, C.3, s.81-92; Beğavi, *Mealimu't-Tenzil*, C.2, s.38-41; Zemahşeri, *Keşşaf,* C.2, s.224-228;
[1445] Bakara 2:30.
[1446] Cevdet Said, *Âdem'in Oğlu Habil Gibi Ol*, s.94.

Bu kıssa insanın fıtratında var olan bencillik, kin, nefret, düşmanlık, hırs, haset gibi olumsuz duygularla; adalet, insaf, sevgi, vefa, sorumluluk vb. duyguların ilk defa aktif hale geldiğini anlatıyor. Habil iyiliği veya iyilik duygusunun hâkim olduğu insan tipini, Kabil ise kötülüğü veya kötülük duygusunun hâkim olduğu insan tipini sembolize eder. Diğer bir ifadeyle Habil "takva"yı, Kabil "fücur"u temsil etmektedir.[1447] Yine bu kıssada Âdem'in çocuklarında ilk defa ortaya çıkan bu insani hallerin ve bu iki insan tipinin kıyamete kadar da var olmaya devam edeceğine işaret vardır. Zira Kur'an bu kıssanın bir amaca matuf olarak[1448] (hak ile) anlatılmasını istiyor. Bu da, insanlar arasında hasede, haddi aşmaya, zulme ve hatta öldürmeye varan ve Allah'ın insanların fıtratlarına yerleştirdiği farklı eğilim ve mizaçlara dikkat çekerek, Yahudilerin de Peygamber ve sahabesine karşı olan taşkınlıklarının sebebinin kıskançlıkları ve hasetleri olduğunu ortaya koymaktır.[1449] Bu kıssa, aynı zamanda, yeryüzünde ilk işlenen günahın haset olduğunu ifade ediyor.[1450]

Kısaca, Kur'an Habil ve Kabil'i tarihsel diyalektiğin ilk iyi ve kötü aktif prototipi olarak ortaya koyuyor. İnsan fıtratında var olan zıt duygular ilk defa aktif hale gelmiş ve artık tarihsel süreç bu duygulara dayanan bir diyalektik içerisinde devam edecektir. Şeriati, bu öykünün tam bir tarih felsefesini gösterdiğini ifade ediyor: "Âdem'in oğullarından her ikisi de beşerdir; doğal birer beşer. Ama birbirleriyle savaşmaktadırlar. Biri ötekini öldürür. Burada başlar insanlık tarihi. Âdem'in savaşı özde (türde) gerçekleşen zihinsel bir savaştır. Bu ikisininkiyse hayatta gerçekleşen özdeş savaştır. Dolayısıyla Hâbil ve Kâbil öyküsü, tarih felsefesini, Âdem'in öyküsüyse insan felsefesini göstermektedir. Habil ile Kâbil'in savaşı tarihteki iki karşıt cephenin savaşıdır, tarihin diyalektik esasına göre. Dolayısıyla tarihin de insanın ki gibi diyalektik bir hareketi vardır."[1451]

Hâbil-Kâbil kıssası tarihin diyalektik karakterini ortaya koyduğu gibi, diğer taraftan, bu diyalektik sürecin temel etkeninin, insanın dışında değil, bilakis yaratılış özelliklerinde aranması gerektiğine de işaret etmektedir. Habil "*takva*" yolunu, Kâbil ise "*fücur*" yolunu tutmuştu. Kâbil mükemmellik ve hükümranlık arzusuyla tarihteki

---

[1447]"Kişiye ve onu şekillendirene, Sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun ki: Kendini arıtan saadete ermiştir. Kendini fenalıklara gömen kimse de ziyana uğramıştır." Şems 91:7-10.
[1448] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.6, s.169.
[1449] Reşit Rıza, *Menar*, C.6, s.341.
[1450] İbn Aşur, *a.g.e.*, c.6, s.170.
[1451] Şeriati, *İslam Bilim*, s.70.

ilk çatışmayı başlatmıştı. Bu bakımdan tarihin temel dinamiğini Marx da olduğu gibi iktisatta veya Freud da olduğu gibi cinsellikte aramak, en başta, insanı çevresine ve hayvani yönüne mahkûm etmek ve dolayısıyla onu iradesiz ve süfli bir varlık haline getirmektir. Allah'ın halifesi olan insan çevrenin şekillendirdiği değil, çevresini şekillendiren bir varlıktır ve dolayısıyla doğanın, tarihin ve toplumun zorlamasından ancak kendi öz bilinciyle kurtulabilir.[1452]

G- Evrensellik: İnsanlık Ailesinin Tarihi: Etno-Milliyetçi (Kavmiyetçi) Tarihe Karşı Evrensel (Millete Dayalı) Tarih

Kur'an tarihi, belli bir başlangıçtan belli bir sona doğru akan bütünsel bir süreç olarak görür. "İslam" terimini bu sürecin ve bu sürece eşlik eden mücadelenin temel belirleyeni olarak tespit etmektedir. Bu bütüncül bir tarih yorumudur ve herhangi bir etnik temele dayalı olarak tarihi parçalamayı reddeder.[1453] Bundan dolaydır ki, evrensel tarih yazma geleneğini başlatanlar Müslümanlar olmuştur. Onlar tarihi yaratılışla beraber başlatmışlar, kendi zamanlarına kadar tarihsel süreci incelemişlerdir. Daha önce tarih ya ulusaldı ya da dar bir çerçevede kalmıştı.

Parçacı tarih algısı kendini hem geçmiş tarihi yorumlamada hem de gelecek tasarımında göstermektedir. Tarihi İbrahim'le başlatan Yahudilerin "etnosentrik" ve İsa ile başlatan Hıristiyanların "kristosentrik" etnosentrik tarih anlayışlarında geçmiş tarih tarihe milat yaptıkları olayın hazırlık aşamasına indirgenmekte, gelecek ise bir ümit, beklenti ve temenni tarihine dönüşmektedir.[1454]

Kur'an'a göre bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri dinin ortak adı İslam ve mesajlarının özü de tevhittir.[1455] Kur'an tarihi sadece Hz. Muhammed sonrası ile sınırlamaz; aksine Hz. Peygamber öncesi dönem Kur'an'da daha fazla yer tutar. İslam ilk insan Âdemden itibaren tüm insanlık tarihine izah getiren evrensel bir tarih anlayışı öngörmektedir.[1456] Taberi ise bu konuda çağdaşlarından çok daha ileri gitmiş ve dünya tarihi çalışmalarına büyük bir ivme kazanmıştır.[1457]

[1452] Şeriati, *a.g.e.*, s.98.
[1453] Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, s.245.
[1454] Düzgün, *a.g.e.*, s.247.
[1455] Bakara 2:62; Maide 5:69; A'raf 7:26-36; Rum 30:22; Lokman 31:25; Sebe 34:28; Hucurat 49:13
[1456] Halid Blankinship, "İslam ve Dünya Tarihi: Yeni Bir Dönemlendirmeye Doğru", çev. Kenan Çayır, *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz, 1994, C.II, S.3, s.81. Blankinship, Hıristiyan tarih anlayışının Augustin tarafından oluşturulmasına benzer bir şekilde Klasik İslami tarih algısının da

Kur'an'da evrensel bir tarih algısına zemin sağlayan en temel kavram, "Tevhid"dir.[1458] Tevhit bir Tanrı telakkisi olmasının yanında insanların başlangıçtaki etnik ve inanç birliğini de ifade eder. Kur'an'da bu hakikat şöyle ifade edilir: "İnsanlar (başlangıçta) sadece bir tek ümmetti, sonradan ayrılığa düştüler."[1459] Buna göre beşeriyet ilk fıtrat gereğince Hak kanununa göre hareket eden, hakkın tevhidine iman ile bir din üzere birleşmiş bir cemaat ve millet olarak varoldular[1460] veya Allah'ın vahdaniyetini ve ulûhiyetini tanıma konusunda fıtrat üzereydiler[1461] İnsanların birlik olan tabiatının bu Kur'anî ifadesi, evrensel bir tarih algısı oluşturmanın temelini oluşturmaktadır. Tüm farklılıklar ve ayrışmalar sonradan ortaya çıktı.

"Ey insanlık ailesi! Elbet sizi bir erkekle bir dişiden yaratan Biziz; derken sizi kavimler ve kabileler haline getirdik ki, tanışabilesiniz. Şüphesiz, Allah katında en üstün olanınız O'na karşı derin bir sorumluluk bilincine sahip olanınızdır. Allah her şeyi bilendir, her şeyden haberdar olandır."[1462]

Kur'an bu ayetle öncelikle insanların köken birliğine işaret ederek, sonradan farklı kabile ve milletlere ayrılmanın sebebinin tanışarak yardımlaşmak, daha güzel ve daha büyük cemiyetler meydana getirip korunmak olduğunu ifade ediyor.[1463] İnsanların farklı kabile ve milletlere ayrılması Allah'ın fıtratımıza yerleştirdiği "farklılaşma kanunu" gereği meydana gelmektedir. "Bununla insan toplulukları tek düze olmaktan çıkacak, kültürleşerek (tanışarak) yepyeni iradi bütünleşmelere başlangıçtaki gibi tek toplum olmaya gideceklerdi. Sosyolojik bir gerçektir ki kültürel

---

Taberi (310/923) gibi Ortaçağ Müslüman tarihçiler tarafından oluşturulduğunu fakat bu tarih algısının çok da kapsayıcı olamadığını, bu çerçevede İslam öncesi Persleri ve Yahudileri bile ihmal ettiğini, aynı şekilde çağdaş Müslüman tarihçilerin de ilk dönem Müslümanların rakipleri olan Doğu Roma veya Bizans İmparatorluğuna az ilgi gösterdiklerini ifade ederek, Müslüman tarihçileri ilk dönem İslam ve diğer tarihleri kurgulamada korkunç derecede eksik bulur. Yazar bu ilgisizliğin, Müslümanlar dışında diğer dinlere mensub olanların cehenneme gideceği şeklindeki yanlış ve eksik bir inancın sonucu olabileceğini söyler. Bununla beraber İbn Haldun'un erken dönemde evrensel bir tarih anlayışı geliştirebildiğini de sözlerine ekler. Bkz. A.g.m., s.76-82.Fakat bu ifadeler özellikle taberi gibi büyük bir tarihçiye karşı haksızlıktır. Hz. Muhammed öncesi döneme ait bilgilerin az olması, bu döneme dair ilgi azlığının sebebi olamaz mı? Nitekim Taberi mevcut kaynakların ancak "tufana kadar", "Hz İbrahim'in ateşe atılmasına kadar" şeklinde konularına göre aktarılmaya imkan verdiğini ifade ediyor. Bak, Taberi, I, 193.

[1457] Hasan Kurt, "Taberi'nin Tarih Anlayışı", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl, 3, S.2, Güz 2008, s.90.

[1458] Blankinship, *a.g.m.,* s.83.

[1459] Yunus 10:19. Benzer bir ayet için bkz. Bakara 2:213.

[1460] Yazır, *Hak Dini*, C.2, s.49-50. Ayrıca bkz. Taberi, *Camiu'l-Beyan*, c.4, s. 278;Zemahşeri, *Keşşaf*, C1, s.421, c.3, s.123. İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.2, s.299-300

[1461] Maturidi, *Te'vilat*, C.7, s.33.

[1462] Hucurat 49:13.

[1463] Yazır, Hak Dini, C.6, s.540.

gelişmenin en önemli dinamiği az-çok farklılık gösteren kültürler arasındaki etkileşimdir. Üstelik ideal bütünlükler gelişmiş ama farklı fertlerden inşa edilen anlamlı bütünlüklerdir. Nitekim bir ayette "Allah isteseydi hepinizi tek ümmet yapardı"[1464] denilir. Onun için burada tabi bir birlik değil, iradi bir birlik istenmiş, bunda insanların fikri, fiili katkıları değerlendirilmek istenmiştir."[1465] Bu bakımdan farlılıklar ayrılık sebebi değil, amaca ulaşmak için bir imkân olarak görülmelidir.

İkinci olarak ayet farklı yaratılmanın kimlik edinme ve bu kimlikle tanınma, tanışma fonksiyon ve hikmetini onaylıyor; İnsanların aynı anne-babadan geldiklerini ifade ederek asılda eşit olduklarını belirtiyor. Fakat bunun yanında bütün ırkçı, milliyetçi veya kabilevi önyargıları mahkûm ediyor, insanın şeref ve değerini kendi iradesi ile elde etmediği etnik aidiyete değil, özgür iradesiyle elde ettiği evrensel değerlere bağlıyor.[1466]

Kur'an'da ki bu temel ilkeyi, İbrahim'in kendi soyundan önderler çıkarmasını Rabbinden istemesi karşısında Allah'ın ona verdiği cevapta da görüyoruz.

"Bir zamanlar Rabbi İbrahim'i bir takım kelimelerle sınamış, onları tam olarak yerine getirince: Ben seni insanlara önder yapacağım, demişti. "Soyumdan da (önderler yap, yâ Rabbi!)" dedi. Allah: Ahdim zalimlere ermez (onlar için söz vermem) buyurdu."[1467]

Müfessirler ayetteki "*imam*" kelimesini genellikle iki şekilde tefsir etmişlerdir. Birinci ve öncelikli anlamı; kendisine tabi olunan "rasul", ikincisi ise; "imamet ve hilafet" konusunda insanlara önder anlamındadır.[1468] "Ahdim" ifadesi de "imam" kelimesiyle bağlantılı olarak, yine "risalet" ve "imamet/istihlaf" olarak anlaşılmıştır.[1469]

Bu ayet, öncesindeki iki ayetle beraber ele alındığında, nimete nankörlük eden İsrailoğullarının, bir zamanlar sahip oldukları üstünlüğü artık kaybettiklerini ilan

---

[1464] Nahl 16:98.
[1465] Aydın, Mustafa, *İslam'ın Tarih Sosyolojisi, İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenişi*, Pınar yay., İstanbul, 2001, s.37.
[1466] Bkz. İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.27, s.261; Esed, *Kur'an Mesajı*, C.3, s.1058-1059, 18. not; Komisyon, *Kur'an Yolu*, C.5, s.97; İslamoğlu, *Meal*, s.1031, 6. not.
[1467] Bakara 2:124.
[1468] Bkz. Maturidi, C.1, s.228; Razi, *Mefatihu'l-Ğayb*, C.4, s.43. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, C.1, s.405; Yazır, *Hak Dii Kur'an Dili*, C.1, s.440-441;Reşit Rıza, *Menar*, C.1, s.455; İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.1, s.703.
[1469] Bkz. Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.2, s.23; Maturidi, *a.g.e.*, C.1, s.228-229; Zemahşeri, *Keşşaf*, C.1, s.318

ederek, Allah tarafından "insanların önderi" kılınan Hz. İbrahim'in soyundan gelmeleri sebebiyle "Allah'ın seçilmiş halkı" olduklarına inanan bu milletin bu iddiasını reddeder.[1470] Kur'an burada üstünlüğün biyolojik sebeplere, kan bağına değil, dini ve ahlaki liyakate bağlı olduğu ilkesini ortaya koyuyor. Buna göre zalimler İbrahim soyundan da olsalar, Allah'ın vaad ettiği önderlik, liderlik, üstünlük gibi ayrıcalıklara sahip olamazlar.[1471] Hz. Peygamber de bu İlahi hakikati şöyle ifade etmiştir: "Amelinin kendisini geride bıraktığı kimseyi nesebi öne geçirmez"[1472]

Her ne kadar Kur'an burada önderlikten İbrahim'e atıfla söz ediyorsa da, bu, milletler ve toplumlar için de geçerli İlahi bir yasadır.[1473] İbrahim gibi ağır imtihanları başarıyla verebilen, hayatını ve ölümünü yani tüm varlığını Allah'a adayabilen[1474] toplumlar insanlığın önderliğine sahip olacaklardır. Burada da tarihin seçmeci karakterine şahit oluyoruz. Şöyle ki, Allah insanlığa önderliği, rehberliği ve dolayısıyla üstünlüğü, tek bir ırka veya millete vermemiş, aksine, müdavele yasasının da bir gereği olarak, kendilerine gönderilen peygamberlere tabi olan ve ıslah edici amellerde bulunan, İlahi yasalara uygun bir hayat yaşayan ümmetler ve milletler yeryüzüne halife olmuşlar, insanlığa modellik yapmışlardır.

Kur'an, Allah'ın "ahd"ini bir takım sebep ve şartlara bağladığını, insanların ahdine sadık kalması durumunda Allah'ın da ahdinin gereğini yerine getireceğini haber veriyor. "Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın ve bana olan ahdinizde durun ki, bende size olan ahdimde durayım. Yalnızca benden korkun."[1475] Kur'an bu karşılıklı olarak verilen ahitlerin neler olduğunu da beyan ediyor. Buna göre İsrailoğulları, sadece Allah'a kulluk edecek, Allah hakkında hakkı söyleyecekler, namazı kılıp, zekâtı verecekler, son peygambere inanıp, onu her zaman destekleyecekler, akrabaya, yetim ve yoksullara yardımcı olacaklar, insanlara Allah için yardımcı olacaklar, insanlara güzel söz edecekler, birbirlerinin kanını dökmeyecekler, birbirlerini yurtlarından çıkarmayacaklar, kötülük ve düşmanlıkta

---

[1470] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.35, 101. not.
[1471] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.1, s.207.
[1472] Müslim, Zikir, 38.
[1473] Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s.76,78.
[1474] Bkz. En'am 6:162.
[1475] Bakara 2:40.

birleşmeyecekler; Allah da bunun karşılığında onların günahlarını affedecek, onları âlemlere üstün kılacak ve cennetlere sokacak.[1476]

Kur'an evrensel çapta bir insanlık tarihidir. O hiçbir toplumun tarihi olmadığı gibi, herhangi bir etnik gurubun yaşantısını; sevinçlerini, hüzünlerini, tüm gelişme ve çöküşlerini tasvir eden bir kitap da değildir. Çünkü Kur'an tek bir kavme değil, tüm insanlığa indirilmiş ve onlara her iki cihanda da mutlu olmanın yollarını gösteren İlahi bir mesajdır. Dolayısıyla Kur'an sonuçlarla beraber sebepler üzerinde de durur ve insanlara, değişik kelime ve kavramlarla, sebeplere hükmedebileceklerini hatırlatır. Bu bakımdan hiç kimse veya hiçbir toplum, doğuştan Allah'ın seçilmiş kulları değildir. Seçkinlik başta değil, işin sonunda olur. Diğer bir ifadeyle seçkinlik, kişinin veya toplumların kendi iradelerini İlahi iradeye kattıkları oranda meydan çıkacaktır.

Buna göre Kur'an, tarihi, ilk insan Âdem ile kıyamet arasında geçecek bütünsel bir süreç olarak telakki eder ve herhangi bir etnik temele dayalı olarak tarihi parçalamaz.

H- Seçmecilik

Tarihin "seçmeci" niteliğini birbirleriyle bağlantılı iki başlık altında ele almanın uygun olacağını düşünüyoruz.

1. İyilerle Kötülerin Birbirinden Ayrılması Anlamında Seçmecilik (Ahlaki Seçmecilik)

Kur'an'a göre tarih bir taraftan evrensel yasalara tabi bir süreç olarak görülürken diğer taraftan Allah'ın tarih içerisinde bir "taraf" konumunda olduğu ve dolayısıyla tarihin seçmeci bir karakter arz ettiği anlaşılmaktadır. Kur'an'a bütünlüklü bir yaklaşımla yaklaşıldığında, tarihin nesnel ve seçmeci karakterleri arasında herhangi çelişki olmadığı görülür. Çünkü Allah, hiçbir fiilinde ilkesiz ve yasasız hareket etmemektedir. O, tarihin tarafı olurken de objektif davranmaktadır. Öyle ki; mutlak yasama ve yürütme hakkına sahip olan Allah tarihin kanunlarını koyarken, iyiliğe ve iyilere ilerleme ve kalıcı olma fıtratı vermiş, kötülüğü ve kötüleri de yok olmaya mahkûm etmiştir. Hakla batılı, iyi ile kötüyü, ahlaki bakımdan bozuk olanlar

[1476] Bkz. Bakara 2:47,83-85,122; Maide 5:12; A'raf 7: 140,169.

ile olmayanları birbirinden ayırması anlamında Kur'an'da tarihsel süreç, seçmeci bir karakter arz eder. Şu ayetler tarihsel süreç içerisindeki sürekli "ıstıfa"ya işaret etmektedir:

Ve yine de ki: "Değişmeyen gerçek geldi, sahte ve tutarsız olan yıkılıp gitti; zaten sahte ve tutarsız olan er geç yıkılıp gitmek zorundadır!"[1477]

"O, gökten su indirdi de vadiler kendi hacimlerince sel olup aktı. Bu sel, üste çıkan bir köpüğü yüklenip götürdü. Süs veya (diğer) eşya yapmak isteyerek ateşte erittikleri şeylerden de buna benzer köpük olur. İşte Allah hak ile bâtıla böyle misal verir. Köpük atılıp gider. İnsanlara fayda veren şeye gelince, o yeryüzünde kalır. İşte Allah böyle misaller getirir."[1478]

Buna göre tarihsel süreç, insanlık için değerli olanı korumak, faydasız ve zararlı olanların yok olmasına izin vermesi eğiliminde olması sebebiyle seçmecidir.[1479] Bu anlamda olmak üzere, tarihin en iyiye doğru ilerleyen bir tekâmül sürecinden ibaret olduğu söylenebilir. Ancak en iyi, bu dünyada değil, ahirette görülecektir ki, o da cennettir.

Bunun yanında bir de, iman edenler imanları konusunda seçmeye tabi tutulacaklar. Yukarıda ki seçme tüm insanlığı içine alırken, bu ikinci seçme sadece müminleri kapsamaktadır. Bu amaçla inananlar çok çeşitli şekillerde imtihan edilecekler. Bu gerçek başka bir ayette şöyle ifade edilmektedir. "İnsanlar yalnızca iman ettik demekle sınanıp denenmeden bırakılacaklarını mı sandılar? Doğrusu, onlardan öncekileri de sınamıştık; fakat Allah herhalde hem doğru söyleyenleri seçip ayıracak, hem de yalancıları seçip ayıracak."[1480]

Ayette evrensel mesajlar verilmektedir. İnsanlar çok çeşitli şekillerde imtihana tabi tutulacaklar. Düşmanların baskı ve zulümlerine maruz kalacaklar.[1481] Diğer bir ifadeyle, hakla batıl arasındaki mücadele kıyamete kadar devam edecektir. Bu durum "sünnetullah" gereğidir.[1482] Bu anlamda olmak üzere tarih hem bireyler ve hem de toplumlar için bir imtihan sahasıdır. "O, ölümü ve hayatı hanginizin daha güzel

---

[1477] İsra 17:81.
[1478] Ra'd 13:17.
[1479] Mazharuddin Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s.17.
[1480] Ankebut 29:2-3. Benzer ayetler için bkz. Bakara 2:214; Ali İmran 3:142; Tevbe 9:16
[1481] Bkz. Ali İmran 3:146,186.
[1482] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.20, s.203.

davranacağını sınamak için yaratmıştır…"[1483] Âyet müminlerden "inandım" demekle yetinmeyip, bu imanın gereği olarak kişisel ve toplumsal varlıklarına değerlerine, hak ve özgürlüklerine sahip çıkmaya; bu uğurda özveride bulunmaya, zorluklara ve acılara katlanmaya çağırmaktadır. Doğrularla yalancılar, gerçek müminlerle sözde Müslümanlar ancak bu şekilde birbirinden ayrılacaklar, Allah katındaki değerleri de bu imtihandaki başarı derecelerine göre belirlenecektir.[1484]

Yine bu anlamda olmak üzere, Kur'an ısrarla, tarihin ahlaki açıdan iyilerle kötüleri birbirinden ayıracak tarzda işlediğini belirtir. "(Ey Kâfirler!) Allah, müminleri sizin yaşadığınız hayat tarzı üzere bırakacak değildir; nihayet Allah iyiyi kötüden ayıracaktır. Allah gaybı size bildirecek de değildir; fakat Allah (bu amaçla) elçilerinden dilediğini seçer. Şu halde Allah'a ve elçilerine inanın; zira eğer iman eder ve sorumluluk bilincini kuşanırsınız, işte o zaman sizi büyük bir karşılık bekler"[1485]

Bu ayetin öncesinde Uhut savaşından bahsedilmektedir. Yaşanan musibete (mağlubiyet) Allah'ın "izn"i dâhilinde, müminlerin kendi kendilerinin sebep olduğu hatırlatılmakta ve dolayısıyla bunda garip bir durum olmadığı ifade edilmektedir.

"Onları iki kat musibete uğrattıktan hemen sonra, o musibet sizi de başınıza geldi diye "bu neden böyle oldu?" diye soruyorsunuz, öyle mi? De ki: "Sizin kendi yüzünüzden!" hiç kuşku yok ki Allah, dilediği her şeyi yapmaya kadirdir. İki ordunun karşılaştığı gün başınıza gelenler Allah'ın izni sonucunda gerçekleşmişti. Bu da (Allah'ın) müminleri ve ikiyüzlüleri belirlemesi içindi…"[1486] Hamdi Yazır'ın yorumuyla söylemek gerekirse burada şu iki hususa dikkat çekiliyor: Öncelikle başa gelen her durumun ve dolayısıyla tüm insan fiillerinin kendi iradelerine dayalı olduğu beyan edilmektedir. İkinci olarak, beşer iradesinin İlahi iradenin dışında ve onun zıddına, ondan bağımsız olduğunun zannedilmemesi, tüm maddi ve manevi sebeplerin ve kulların iradelerinin fiile tesirinin, Allah'ın irade ve kudretine bağlı olduğunun iyice anlaşılması için, yaratılışın, İlahi kudret ve irade (bi-iznillah) dâhilinde gerçekleştiği ifade edilmektedir.[1487]

[1483] Mülk 67:2.
[1484] Heyet, *Kur'an yolu*, C.4, s.253.
[1485] Ali İmran 3:179.
[1486] Âl-i İmran 3:165-167.
[1487] Yazır. Hak Dini Kur'an Dili, C.2, s.421.

Allah'ın iradesi iki şekilde tecelli etmektedir. Birincisi, hiçbir sebep ve şarta bağlı olmaksızın hükmünü icra eden ve rızayı da gerektiren cebri İlahi iradedir. Buna İbn Teymiyye'nin isimlendirmesiyle[1488], tekvini irade denir ki, bütün yaratıkları, iyiyi-kötüyü, hayrı-şerri, faydalıyı-zararlıyı kapsamına alan ve oluşumla ilgili olan iradedir.[1489] Tüm varlığın ve insanın fıtratı, yetenek ve kabiliyetleri, tabiat ve tarihin yasaları bu iradeyle tahsis edilip hükme bağlanmıştır. İşte yukarıdaki ayette sözü edilen "izn", Allah'ın, insanların özgür iradeyle fiillerini yapmalarını ve bunun sonucuna katlanmalarını irade etmesi anlamındadır. Bu anlamda olmak üzere olan her şey, Allah'ın izni ve iradesiyle meydana geldiği için, insan tüm fiillerinde kendisi için tayin edilen fıtrat sınırları dâhilinde hareket etmek mecburiyetindedir. Her şeyin "Allah'ın izniyle" meydana geldiğinin ifade edilmesi, insanın bu hakikatin farkında olarak davranmasını temin etmeye yöneliktir. İbn Aşur, buradaki "izn" kelimesini "Allah'ın, musibetin sebepleriyle musibete uğrayanların arasındaki tüm engelleri kaldırması (tahliye) anlamında mecaz" olarak kullanıldığını ifade ediyor. Kelimenin hakikat ve mecaz anlamları arasındaki benzerliği ise şöyle izah ediyor: "Benzeme yönü şudur ki, "izn", fiile yetkili kılınan (me'zun) kimse ile onun isteği ve muradı arasının tahliye edilmesi (engellerin kaldırılması) dır. Bu da şöyle olur: Alla sebepler ve sonuçları bir uyum üzere tertip etmiştir. Dolayısıyla sonuçların sebepleri tarafından meydana getirilmesinde garip bir durum yoktur. Müslümanların sayı ve tachizat bakımından müşriklerden daha az olmasına rağmen Bedir'de galip gelmeleri, Allah'ın onlara bir ikramıdır. Uhud'da, yasaya uygun olarak, hezimete uğramaları ise asla bir ihanet değildir. İşte "izn"den murat olan mana budur."[1490] Buna göre bir şeyin Allah'ın izniyle gerçekleşmesi, o şeyin, İlahi yasalardan sebep- sonuç yasası dâhilinde gerçekleşmesi anlamına gelir. Dolayısıyla Uhud'da karşılaşılan acı durum, olağanüstü bir durum değil, âdete uygun olarak meydan gelen bir durumdur. Ortada şaşılacak bir şey yoktur. Reşit Rıza da, İbn Abbas'ın "izn" kelimesini "Allah'ın kazası ve hükmü"

[1488] İbn Teymiyye, er-Resailu'l-Kübra, Kahire, 1966, C.2, s.72.

[1489] İlahi iradenin farklı tanım ve tasnifleri için bkz. Korkmazgöz, Rıza, *Kelam'da İlahi İrade ve İlim İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s.18-35; Ayrıca bkz. Kılavuz, A. Saim, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Nşr., İstanbul, 2006, s.131-133; Yüksel, Emrullah, *Sistematik Kelam*, İz yay., İstanbul, 2005, s.48-51; Aydın, Ali Arslan, *İslam İnançları ve Felsefesi*, Çağrı yay., İstanbul, 1980, s.301-307; Gölcük, Şerafettin, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri Bakillani'de İnsanın Fiilleri Anlayışı*, İstanbul, 1979, s.67-84.

[1490] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.4, s.162.

olarak tefsir etmesine dayanarak, Uhud'da karşılaşılan musibetin, ayette Allah'ın izniyle olduğunun ifade edilmesini, "yani sebepler ve sonuçlarla ilgili umumi yasaların değişimden uzak, sabit yasalar olduğuna dair Allah'ın ezeli iradesi ve sabık hükmüyle"[1491] şeklinde izah etmiştir. Buna göre görüşünde hata eden, komutana muhalefet eden ve düşmana açık düşen her ordunun maddi sebepler dairesinde mağlup olması büyük ihtimaldir. Uhud'da olan bundan başka bir şey değildir.

İkincisi ise, sebepler, şartlar ve insanın iradesiyle beraber hükmünü icra eden İlahi iradedir. Buna Kelamcılar değişik isimlendirmelerle, teklif iradesi, dini irade veya teşrii irade demişlerdir. Teklif iradesiyle Allah kuldan, bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını ister ve kulunun iradesi doğrultusunda sonucu yaratır. İşte ayette "sizin kendi yüzünüzden" şekildeki ifade, iradenin bu kısmına işaret eder. Burada İlahi yasalardan birisine dikkat çekiliyor ve müminlerin, meydana gelen her şeyi sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde değerlendirmeleri isteniyor.

Kur'an birçok yerde ve değişik ifadelerle, İlahi yardımın sebep, şart ve müminlerin iradelerine bağlı olduğunu beyan ediyor.[1492] Allah, insanların iradesini izin ile yürürlüğe koymayı ve onları, fiillerinden sorumlu tutmayı, kendine yasa edinmiştir.[1493]

Tekrar konumuza dönecek olursak, her şey, son tahlilde, Allah'ın iradesi dâhilinde meydana gelmektedir. Allah galip ve mağlup günleri insanlar arasında döndürüp durmaktadır.[1494] Bu da sebepsiz ve hikmetsiz değildir. Sonuçta müminle münafık, gerçek inananla sözde inanan, temizle pis seçilip ayrılacaktır. Allah isteseydi, seçme ve ayırma işlemini, böyle zorlu bir sınavın arkasından değil, müminlere direkt bildirmekle de yapabilirdi; ama böyle yapmadı. Zira insan, insan olarak kaldığı müddetçe bu İlahi yasa hükmünü icra edecektir. Çünkü Allah insanın tüm arzularına ulaşmasını ve tüm istemediği kötü durumlardan uzak kalabilmesini, onun çalışmasına bağlamıştır. Bu, Allah'ın fıtrat yasasıdır. Pis olanla temiz olanın ayrılmasına dair bu İlahi yasa, hükmünü ancak, şiddetli imtihanlarla ve bunun bir gereği olarak malları ve canları Allah yolunda bezletmekle, icra edecektir.[1495]

[1491] Reşit Rıza, *Menar,* C.4, s.226-227.
[1492] Bkz. Tevbe 9:40; Hac 22:40; Rum 30:47; Ğafir 40:51; Muhammed 47:7 vb.
[1493] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* C.2, s.422.
[1494] Bkz. Ali İmran 3:140.
[1495] Reşit Rıza, *Menar,* c.4, s.254.

İşte Allah, "ıstıfa"yı tüm varlık kategorilerinde ve hayatın her alanında bir yasa kıldı.[1496] Buna göre, tarihsel süreç içerisinde, sürekli olarak bir elenme işlemi yapılır. İyi kötüden ayrılır. İyiler var olmaya devam ederken, kötüler yok olmaya mahkûmdur. Bu nedenle tarihsel süreç ahlaki anlamda seçmecidir.[1497] Bu açıdan Kur'an müminden, gelecek konusunda iyimser olmasını istemektedir.

2. Allah'ın Dilediği Kişiyi ve Toplumu Seçmesi Anlamında Seçmecilik

Kur'an'ın dünya hayatıyla ilgili temel öğretilerinden birisi de, nesnel gerçeklikler karşısında tüm insanların eşitliği ilkesidir.[1498] Tüm insanların aynı özden[1499], aynı anne-babadan ve aynı temel maddeden yaratıldığının çok sık ifade edilmesi bu gerçeği ifade etmeye matuftur. Bununla birlikte Allah ilk insandan itibaren bazı insan ve toplumları İlahi vahyi taşıma göreviyle sorumlu tutmuştur. Bu şerefli görev için Allah'ın tercihi, "*ıstıfa*" ve "*ictiba*" gibi son derece olumlu anlamlar içeren terimlerle ifade edilmiştir. "Allah Âdem'i, Nuh'u, İbrahim ailesi ile İmrân ailesini seçip âlemlere üstün kıldı."[1500]

Müfessirlerin çoğunluğuna göre İbrahim ve İmran ailesinden maksat, onlardan sonra gelen tüm peygamberlerdir.[1501] Dolayısıyla bu cümlede yer alan isimler sonuç olarak Kur'an'da zikredilen bütün peygamberleri içine alır.[1502]

"Istıfa"nın kök harfleri olan"s-f-v", lügat olarak; bulanıklığın zıddı saf, arı, temiz, berrak, duru olmak anlamındadır. "Bir şeyin safveti"; o şeyin "en iyi kısmı", "özü" anlamına gelir.[1503] Istıfa, bir şeyin en iyi kısmını, özünü almak demektir. "İhtiyar" kelimesiyle yakın anlam ilişkisine sahiptir. "İhtiyar", "bir şeyin en iyisini almak" anlamındadır. Allah'ın kullarından bir kısmını ıstıfa etmesinin anlamı, Allah'ın onları kendileri dışındaki her türlü pislikten ve kirden uzak tertemiz

---

[1496] İslamoğlu, *Meal*, s.110, 3.not.
[1497] Sıddıki, *a.g.e.*, s.21.
[1498] Özsoy, Ömer, *a.g.e.*, s. 163.
[1499] Nisa 4:1; Hucurat 49:13.
[1500] Âl-i İmran 3:33.
[1501] Zemahşeri, *Keşşaf*, C.1, s.548; Razi, *Mefatihu'l-Ğayb*, C.8, s.24; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, C.2, s.33.
[1502] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.94, 22. not.
[1503] Cevheri, *Sıhah*, C.6, s.2401; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C.4, s.2468.

yaratması anlamında olabileceği gibi[1504], onları ihtiyar etmesi, seçmesi anlamında da olabilir.[1505]

Peygamberlerin seçkin ve seçilmiş kullar olduklarını ifade eden "ıstıfa" kelimesi için, a) onların cismani ve ruhani kuvvetler bakımından bütün yaratılmışların en kâmili kılındığı, b)onların kötü sıfatlardan arındırılıp övgüye layık vasıflarla bezendiği şeklinde yorumlar yapılmıştır.[1506]

"Saflaştırarak seçmek" anlamındaki ıstıfa bir yaratılış yasasıdır. Âdem'in seçimi beşeriyet içinden insaniyete, Nuh'un seçimi insaniyet içinden risalete delalet eder. İbrahim ailesinden sonra aynı kökten olan İmran Ailesi'nin seçimi, soyun seçiminin Yahudilerin iddia ettiği gibi o soya mensup herkesin seçimi anlamına gelmediğine işarettir.[1507]

Tarihin "seçmeci" bir karakterde işlemesi, her tür doğuştan üstünlük, seçilmişlik ve üstün ırk iddialarını reddettiği gibi, aynı zamanda hakikatin tek ve değişmez sahibi ve temsilcisi olduklarını iddia edenlerin iddialarını da boşa çıkarmıştır. Kur'an tarihsel süreç içerisinde birçok kavme İlahi vahyi taşıma sorumluluğunun yüklendiğini[1508] ve en son olarak da, bu kutsal vazifenin Muhammed ümmetine verildiğini beyan ediyor.[1509]

Kur'an tarihsel süreci hiçbir ırkın, gurubun veya milletin özel tarihi olarak değil, bilakis hak-batıl mücadelesinin tarihi olarak ortaya koyar. İnsanlık tarihinin Âdem-İblis ve Habil-kabil kıssasıyla başlatılması, ancak bu gerçeğin bir ifadesidir. Sonraki tarih, hakkın temsilcisi Peygamberler ile batılın temsilcisi olan ve özellikle toplumun "*mütref*" (maddi refahın şımarttığı kimseler) ve "*mele*" (toplumun önde gelenleri) kısmı olarak ifade edilen kimseler arasında, sürekli bir mücadeleden ibaret olduğu görülüyor. Bu mücadele içerisinde, insanların Allah katındaki değerleri, hakka ne kadar sahip çıkıp destekledikleriyle doğru orantılıdır.[1510] Bu noktada kan bağının, ırkın, yakınlığın veya dostluğun hiçbir önemi yoktur. Kur'an Hz. Nuh ve oğlu üzerinden bize bu hakikati beyan ediyor.

[1504] Isfehani, *Müfredat*, s.329.
[1505] Isfehani, *Müfredat*, s.329; İbn Manzur, *Lisan*, C.4, s.2468. Ayrıca bkz. Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.6, s.326; Zemahşeri, *Keşşaf*, C.1, s.548; Reşit Rıza, *Menar*, C.3, s.288.
[1506] Razi, *Mefatihu'l-Ğayb*, C.8, s.22-23.
[1507] İslamoğlu, *Meal*, s.110, 3. not.
[1508] Bkz. Âl-i İmran 3:179; En'am 6:84-87.
[1509] Bkz. Hac 22:78; Fatır 35:32 vb.
[1510] Bkz. Hucurat 49:13.

"Ve Nuh Rabbine yakarıp, "Rabbim" dedi, "o benim oğlumdu, ailemden biriydi. Bir kez daha anladım ki, senin sözün (herkesi kapsayan) gerçeğin ta kendisiymiş ve sen hüküm verenlerin en adili, en söz geçireniymişsin. (Allah) Ey Nuh! Dedi, o senin ailenden sayılmazdı…"[1511]

Daha önce geçen 40. ayette ifade edildiği üzere, Allah Nuh'tan tufan vakti geldiğinde, hükmü kesinleşmiş olanlar dışında ailesi ve iman eden kimseleri gemiye almasını söylemişti. Nuh, oğlu boğulduğunda, bu İlahi vaade istinaden "o benim oğlumdu, ailemden biriydi" demişti. [1512] Fakat daha sonra Nuh gerçeği idrak etti ve İlahi vaadin herkesi kapsadığı, kan bağının kişiyi helakten kurtaramayacağını yani Allah'ın hiç kimse için hükmünü ve yasasını değiştirmeyeceğini ifade etti. Ayette Allah O'nun bu doğru düşüncesini "o senin ailenden sayılmazdı" diyerek teyit ediyor. Burada "*ehl*" kelimesinin anlamı konumuz açısından önemlidir. Müfessirler çok farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Nuh'un sözünde geçen ve birinci "ehl" kelimesinden muradın kan bağıyla birbirine bağlı aileyi ifade ettiği açıktır. Fakat Allah'ın Nuh'a hitabında geçen ikinci "ehl" kelimesinin anlamında ihtilaf edilmiştir. Bazı müfessirler buradaki "ehl" kelimesinin önceki kullanımda olduğu gibi kan bağıyla bağlı aileyi ifade ettiğini belirtirlerken[1513], bir kısmı da "din ve inanç ailesi"[1514]nin murat edildiğini ifade etmişlerdir. Razi, burada söz konusu kişinin Nuh'un oğlu olduğunun kesin olduğunu ifade ederek "o senin ehlinden sayılmazdı" İlahi hitabının, şu iki anlamdan birisiyle tefsir etmek gerektiğini belirtiyor. Birincisi, "o senin din ailenden değildi", ikincisi ise, "o, seninle beraber kurtarmayı vaat ettiğimiz ailenden değildi" şeklindedir.[1515] İbn Aşur bu ikinci ibareyle, din ve inanç ailesinin kastedildiğini ve Allah'ın "o senin ehlinden sayılmazdı" derken, oğlunun Nuh'un din ve inanç ailesinden olmadığını bildirmeyi murat ettiğini belirterek, ayetin "iman ailesine nispetle dinde yakınlığın, asıl yakınlık olduğuna dair bir bildiri"[1516] mahiyetinde olduğunu ifade ediyor.

[1511] Hud 11:45-46.

[1512] İbn Aşur, Nuh'un bu sözünün, geminin Cudi'ye oturduğunu ifade eden 44. ayetten sonra geldiği için Nuh'un bu isteğinin, gemi karaya oturduktan ve oğlunun dünyada kurtulmasından ümidini kestikten sonra ahrette bağışlanmasına yönelik olduğunu belirtiyor. Bkz. et-Tahrir, C.12, s.83.

[1513] Bkz. Taberi, *Camiu-l-Beyan*, C.15, s.340-346; İbn Kesir, *Tefsir*, C.4, s.326;

[1514] Bu anlamda kullanımın muhtemel olduğuna dair ifadeler için bkz. Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.15, s.346;

[1515] Razi, *Mefatih*, C.18, s.3.

[1516] İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.12, s.85. Benzer bir ifade için bkz. Razi, *Mefatih*, C.18, s.3.

Bu kıssa bize, üstünlüğün ve kurtuluşun ancak iman ve Salih amelle mümkün olabileceğini, bu olmadan nesebin ve yakınlığın, kişi ve toplumları dünya ve ahirette saadete ulaştıramayacağını anlatıyor. Aynı şekilde Allah "Asr" suresinde de iman ve salih amel sahibi olup, hakkı ve sabrı benimseyerek yaşatmaya gayret gösterenlerin ancak kazançlı çıkacağını, gerisinin ise "hüsran"da olacağını bildiriyor.

Bu gerçeği idrak edemeyen Yahudiler tarihsel süreç içerisinde belli bir dönem seçilmiş olmayı "kutsal kavim" mitine dönüştürdüler. Kendilerini Allah'ın oğulları ve dostları ilan ettiler.[1517] Kur'an onların bu iddialarının temelden geçersiz olduğunu, onlarca da anlaşılacak bir akli düşünce silsilesiyle ortaya koyuyor. "Yahudiler ve Hıristiyanlar "Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz" dediler. De ki: Öyleyse günahlarınızdan dolayı size niçin azap ediyor? Doğrusu siz de O'nun yarattığı insanlardansınız. O, dilediğini bağışlar ve dilediğine azap eder. Göklerde, yerde ve ikisinin arasında ne varsa mülkiyeti Allah'a aittir. Sonunda dönüş de ancak O'nadır."[1518] Bu ayetin nerdeyse her bir kelimesi Yahudi ve Hıristiyanların söz konusu asılsız inançlarını reddediyor. Burada onlara Allah'ın oğulları veya sevgilileri değil, akıl sahibi olarak yarattığı insanlar cinsinden oldukları hatırlatıldıktan sonra, Kur'an'da çok sık tekrarlanan şu cümle geliyor: "Göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin mülkiyeti tamamen Allah'a aittir." Bu ifade tüm "doğuştan üstünlük", "kutsal kavim" vb. iddiaları boşa çıkartıyor. Hamdi Yazır'ın ifadesiyle bu cümle şunu söylüyor: "Varlıklardan hiç birinin Allah'a yaratılmışlık, O'nun mülkü olma, kulluk ve O'nun hükmü altında bulunmaktan başka bir şekilde ilişki iddia etmeye hakkı yoktur. Hepsi O'nun mülk ve hâkimiyeti, hüküm ve idaresi altında boyun eğmeye mecbur ve mahkûmdur."[1519] Dolayısıyla Allah'ın hükmü yani tarihe koymuş olduğu yasaların gereğine göre bir hayat yaşamayan bir toplum, kim olursa olsun, ne kadar güçlü olursa olsun, sonunda yok olmaya mahkûmdur. İlahi yasaların hükmü, her insan ve her toplum için aynı şekilde geçerlidir; kesinlikle bir değişim ve kısmen veya tümden bir iptal söz konusu değildir. "Allah'ın daha öncekiler için geçerli olan sünneti

---

[1517] Bkz. İşaya 61:9; Çıkış 4:22-23; Yeremya 31:9.
[1518] Maide 5:18. Yahudilerin bu ve benzeri temelsiz iddiaları ve bunların reddedildiğine dair bkz. Bakara 2:80, 94-96, 111-112; Cuma 62:6.
[1519] Yazır, *Hak Dini*, C.3, s.144.

(yasası) budur ve sen Allah'ın sünnetinde (yasasında) hiçbir değişiklik bulamazsın."[1520]

Kur'an bu ifadesiyle ayrıca, gördüğümüz-görmediğimiz, bildiğimiz-bilmediğimiz her şeyin tek hâkimi ve sahibi olan, tüm tarihsel sürece hâkim ve iyinin en büyük destekçisi olan Allah inancını, iyimser bir tarih algısı geliştirmek için de en büyük dayanak olarak ortaya koyuyor.

Kur'an üstünlüğün, hâkimiyetin ve dolayısıyla seçilmişliğin, son tahlilde, ancak iman ve salih amelle mümkün olabileceğini ifade ediyor.

"Allah içinizden iman edenlere ve ıslah edici iyilikler işleyenlere, onlardan öncekileri hâkim kıldığı gibi kendilerini de hâkim kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dini yine onlar için sağlamlaştıracağına, endişelerinin (baskın olduğu) bir dönemin ardından onları güvenli bir ortama kavuşturacağına söz vermiştir. Onlar bana kulluk ediyorlar ve bana hiçbir şeyi ortak koşmuyorlar. Fakat kim de bunun ardından inkâra saplanırsa, işte onlardır asıl yoldan sapmış olanlar."[1521]

Allah'ın, daha öncekilere verdiği gibi bu ümmete de vereceğini vaad ettiği şey dünyevi mülkiyet ve egemenlik anlamında hilafettir.[1522] Bu vaad imana ve Salih amel işlemeye bağlanmıştır. "*es-Salihat*", tüm iyi amelleri içine alır. Yani şeriatın iyi olarak vasfettiği tüm ameller bu sınıftan olduğu gibi, aynı zamanda şeriatın fesat olarak vasfettiği tüm amelleri terk etmek de, kötülüğü iptal etmek iyilik olduğundan, Salih amel sınıfından kabul edilir.[1523] Allah'ın mümin kullarına yeryüzüne varis olmayı vaad etmesi, O'nun, kâinatın fesadını değil de ıslahını, zulmün değil de adalet ve huzurun var olmasını ve tüm insanlığın hayvanlık düzeyinde değil de kendine yaraşan insanlık düzeyinde bir hayat yaşamasını irade ettiğinin açık bir delilidir. Buna göre müminlerin gelecek tasavvurları iyimser olmak zorundadır.

Ayette ifade edilen iman ve salih amel şartı, gerçekte başarının her türlü maddi ve manevi sebeplerini içerir. Dolayısıyla sebepler mevcutsa sonuç da vardır. Kur'an'da müşrik Âd kavminin Nuh kavminin ardından yeryüzünün halifeleri kılındığı[1524], Âd kavminin ardından Semud kavminin uygarlığa varis kılındığı[1525]

[1520] Ahzab 33:62. Benzer ifadeler için bkz. Fatır 35:43; Feth 48:23.
[1521] Nur 24:55.
[1522] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.4, s.93.
[1523] İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, c.18,s.283.
A'raf 7:69. [1524]

ifade edilmektedir. Tarihi bir vâkıa olarak inkârcı toplumların da hâkimiyet kurabilmeleri, başarının maddi sebeplerini yerine getirmelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bu da ilahi yasalar dâhilindedir.[1526] Diğer taraftan tarihsel diyalektiğin oluşabilmesi için de "müdavele" yasası gereği hâkimiyetin sürekli bir şekilde el değiştirmesi gerekmektedir. Fakat İlahi irade hakkın tahakkuku ve batılın helaki yönündedir. Güzel son inananların olacaktır.

Yeryüzü hiçbir ırkın ve milletin doğuştan malı değildir. Allah, bir bütün olarak dünyayı, insanlığın emrine amade kılmıştır. Dolayısıyla bu âlemde en üstün olan, buna en layık olandır. Bu İlahi yasa, hükmünü tarihin başlangıcından beri icra etmektedir, kıyamete kadar da icra etmeye devam edecektir. Çağlar üstü bu gerçeği Kur'an şöyle ifade eder. "And olsun ki, Tevrat'tan sonra Zebur'da da yeryüzüne ancak iyi kullarımın mirasçı olduğunu yazmıştık."[1527]

Cumhur ulemaya göre, buradaki "*Zikir*" kelimesi Hz. Musa'ya indirilen Tevrat'ı, "Zebur" ise Hz. Davud'a indirilen kitabı ifade etmektedir.[1528] Bununla birlikte "Zebur"dan muradın, Allah'ın Peygamberlerine indirdiği tüm kitapları ifade etmek için cins isim, "Zikir"den muradın ise, "*Ümmü'l-Kitap*" yani "*Levh-i Mahfuz*" olduğu da söylenmiştir.[1529]

İbn Kesir ayeti "Allah, dünya ve ahiret saadetinin, dünya ve ahiret yurdunun varislerinin Salih kullar olacağına dair kesin hükmünü haber veriyor"[1530] diyerek tefsir ediyor. Buna göre ayet, Allah'ın insan için hazırladığı nimetlere erişmenin inanıp dürüst ve erdemli davranışlar ortaya koymakla mümkün olduğunu dile getiriyor. Diğer bir ifadeyle, "dünyada kötülerin ve kötülüğün sürekli olarak payidar olamayacağını; iyiliğin asıl, kötülüğün ise ârızî olduğunu, hâkimiyetin eninde

---

[1525] A'raf 7:174.
[1526] İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir,* C.18, s.284-285.
[1527] Enbiya 21:105. Benzer ayetler için bkz. A'raf 7:137; Ayetteki vaad, ahirete ilişkin olarak da anlaşılmıştır. İbn Abbas, Mücahid, Said b. Cübeyr, İkrime, Süddi ve Ebu'l-Aliye gibi otoriteler bu yerin cennet yurdu olduğunu söylemiştir. Bkz. Taberi, *Camiu'l-Beyan,* C.18, s.549; Zemahşeri, *Keşşaf,* C.4, s.169; Razi, *Mefatih*, C.22, s.229; İslamoğlu, *Meal,* s.637, 6. not; Heyet, *Kur'an Yolu,* c.3, s.705; Yazır, *a.g.e.,* C.5, s.283.
[1528] İbn Abbas, Şa'bi ve Katade cumhura dâhildir. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, C.5, s.384; İbn Aşur, *et-Tahrir,* c.17, s.162,163. Kur'an "Zebur"un Hz. Davud'a verildğini beyan ediyor. Bkz. Nisa 4:163; İsra 17:55. Musa'ya indirilen Tevrat'ın sıfatlarından birisi de "zikir"dir. Bkz. Enbiya 21:48.
[1529] Said b. Cübeyr, Mücahid, Kelbi, Mukatil b. Süleymen ve İbn Zeyd bu görüştedir. Bkz. Taberi, *Camiu'l-Beyan,* C.18, s.547-548; Zemahşeri, *Keşşaf,* C.4, s.169; Razi, *Mefatih*, C.22, s.229.
[1530] İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim,* C.5, s.384.

sonunda iyilerin eline geçmesinin mukadder olduğunu"[1531] beyan ediyor. Yazır, "yeryüzü bozgunculuk yapanlardan alınır, varis olmaya, hilafete layık, mükemmel hak kullarına verilir. Yani sonsuzluk ve beka sırrı salah ilkesine bağlıdır."[1532] diyerek aslah (daha salih) ve elyak (daha layık) olanın yeryüzünün varisi olacağı vaadinin, Allah'ın tarihteki bir yasası olduğunu ifade eder. Önce genel olarak insanlık içinde Ehl-i Kitap'ın üstünlük sağlamasını, bundan sonra Ehl-i Kitap içinde de başlangıçta Yahudiler sonra Hıristiyanların galip gelmesini, en sonunda da Müslümanların üstünlük kazanmasını, bu ilkenin tarihsel delili olarak sunarak, Müslümanların dinlerine sadakatleri devam ettiği müddetçe ancak, bu üstünlüklerini koruyabileceklerini de belirtiyor.[1533] Kur'an'a ve tarihe baktığımızda, şer odaklarına karşı mücadele veren Peygamberlerin ve onlara tabi olan ümmetlerinin, işin sonunda kurtulduklarını, düşmanlarının ise mağlup olarak veya helak edilerek tarih sahnesinden çekildiklerini görüyoruz. Dolayısıyla zaman zaman tarihsel süreç içerisinde, Kur'an'ın en genel isimlendirmesiyle söyleyecek olursak, "zalim" olanların yeryüzünde üstünlük kurmaları, yine Kur'an'a göre, kötülüklerinden vazgeçmeleri bir fırsat veya günahlarını daha da artırıp helaki hak etmeleri için mühlet verme olarak görülmelidir. İnkârlarından vazgeçerlerse tekrar nimetlere gark olacaklar, şayet vazgeçmezler ise işin sonu muhakkak helaktir.

"Oysaki eğer bu ülkelerin insanları inansalar ve sorumlu hareket etselerdi, onlara göklerin ve yerin bereketini ardına kadar açardık, fakat yalanladılar. Bunun üzerine biz de yaptıklarından dolayı onları kıskıvrak yakaladık."[1534]

Kur'an yeryüzüne salih kulların varis olacağı şeklindeki İlahi beyan içerisinde çok açık bir bildiri ve mesaj olduğunu ifade ediyor: " Şüphe yok ki bunda, kullukta bulunan (kulluğun kendilerine gerekli olduğu) topluluğa (tüm insanlığa)[1535] bir bildiri vardır."[1536] Bu bildiriler, müminlere "gelecek tarih" konusunda iyimser bir algı

[1531] Heyet, *Kur'an Yolu*, C.3, s.704.
[1532] Yazır, *a.g.e.*, C.5, s.282-283.
[1533] Yazır, *a.g.e.*, C.5, s.283.
[1534] A'raf 7:96.
[1535] Maturidi, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, C.9, s.333. Maturidi "li-gavmin abidin" ifadesinin tüm insanları kapsamasının mümkün olduğunu belirtiyor. O bu ifadeyi "kulluğun kendilerine gerekli olduğu toplum" olarak tefsir etmiş ve muhtemelen, bundan hiç kimsenin müstağni kalamayacağını düşündüğünden "İlahi bildiri"nin tüm insanlığı kapsadığını ifade etmiştir.
[1536] Enbiya 21:106. Ayetteki ism-i işaretin Kur'an'ı gösterecek şekilde tercümeleri yapılmıştır. Fakat biz Razi ve İbn Aşur'un görüşüne katılarak ism-i işaretin "Zebur'da vaad edilen ve Kur'an'da bildirilen İlahi vaade" işaret ettiğini düşünüyoruz. Razi, Mefatih, C22, s.230; İbn Aşur, *et-Tahrir*, c.17, s.164.

geliştirmelerine temel oluşturmaktadır. Kur'an müminden kendini kuşatan olumsuz şartlara teslim olmamasını istemekte, onu, iyimser bir bakışla, geleceğini kendisinin şekillendirmesi noktasında teşvik etmektedir. Şu ayetler Müslüman aklını, geleceğe nasıl bakacağı konusunda inşa etmektedir.

"Musa toplumuna dedi ki: "Allah'tan yardım isteyin ve sabredin. Bilin ki yeryüzü Allah'ındır, kullarından dilediğini oraya mirasçı kılar. Akibet (mutlu son) sorumlu davrananlarındır."[1537]

"Vaktiyle hor görülüp ezilen insanları, toprağını bereketli kıldığımız ülkenin en doğusundan en batısına kadar tamamına hâkim kıldık. Ve Rabbin İsrailoğullarına verdiği güzel bir (gelecek) vaadi, onların sabırlarına karşılık (işte böyle) gerçekleşti. Firavun ve âvânesinin yapıp yücelttikleri kibir uygarlığı tarihe gömdük."[1538]

Bu iki ayet mutlu sonun ve yeryüzünün varisi olmanın, "seçilmiş" bir ırkın veya milletin doğuştan hakkı olmadığını değişik ifadelerle ortaya koyuyor. Birinci ayet saadetin, başarı ve hayırlı sonun, saygısızların veya şu, bu ırkın değil, ancak Allah'a ve diğer varlıklara karşı sorumluluklarının gereğini yerine getirenlerin olduğunu, ikinci ayet ise, yeryüzünün halifesi olma üstünlüğünün ancak ağır imtihanlara karşı sabırla mücadele vermekle mümkün olduğunu ifade ediyor. Buna göre milletlerin tarih içindeki yerlerini amelleri belirlemektedir denebilir. Kur'an bu gerçeği Hz. Musa'nın dilinden şöyle ifade ediyor: "(Musa) dedi ki: "Belki de, Rabbiniz düşmanınızı yok ettikten sonra sizi ülkeye varis kılacak ve sonra sizin nasıl davrandığınıza (amellerinize) bakacaktır" dedi."[1539] Bu ayetler ve bir bütün olarak Kur'an Allah'ın vaadinin şartlı olduğunu ifade ediyor. Bu gerçek, önümüze tarihte düzen fikrini getirmekte ve bu düşünce de Yahudilerin "seçilmiş ırk" inançlarını kökten reddetmektedir.

Kur'an İlahi vahyin hayata taşınması gibi kutsal bir vazife için önceden birçok Peygamberin ve dolayısıyla onların ümmetlerinin seçildiğinden söz ettiği gibi[1540], son olarak bu kutsal bir görev için Muhammed ümmetinin seçildiğini ifade eder. "Sonra Kitab'ı, kullarımız arasından seçtiklerimize verdik. Onlardan (insanlardan) kimi

---

[1537] A'raf 7:128.
[1538] A'raf 7:137.
[1539] A'raf 7:129.
[1540] Bkz. Bakara 2:47,122; A'raf 7:140.

kendisine zulmeder, kimi ortadadır, kimi de Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır. İşte büyük fazilet budur."[1541]

Burada "el-Kitap"dan murat, ekser ulemaya göre Kur'an; seçilmiş kullardan kasıt ise Hz. Muhammed'in ümmetidir. Buna göre Allah Kur'an'ı Hz. Muhammed'e vahyetti ve daha sonra onu bu ümmeti kitaba varis kıldı.[1542] Taberi'nin de tercih ettiği görüşe göre, bundan amaç, Kur'an'dan önce indirilmiş tüm kitaplardır. Seçilen kullardan kasıt ise Muhammed ümmetidir. Buna göre Muhammed ümmetinin sahip olduğu Kur'an tüm geçmiş İlahi kitapları tasdik etmekte ve özlerini muhafaza etmektedir. Dolayısıyla bu ümmet, dolaylı olarak Allah'ın indirdiği tüm kitapların sahibi ve varisi konumundadırlar.[1543]

Miras, zahmet çekmeden elde edilen şeyi ifade ettiği için, bu ümmetin veya geçmiş ümmetlerin herhangi bir çalışması olmaksızın Allah onları seçmiş ve İlahi vahye varis kılmıştır.[1544] Burada insanların iradelerinin tesiri yoktur; seçimi yapan Allah'tır. Son Peygamberin ümmetinin vahye varis kılındığı Kur'an'da değişik ifade ve kelimelerle ifade edilmiştir.[1545]

Hamdi Yazır, "ıstıfa" yasasının bir sonucu olarak Ümmet-i Muhammed'in en gelişmiş, en süzme ve en seçkin ümmet olduğunu ifade ediyor.[1546] Kur'an bu ümmetin vasflarını bize bildiriyor: "İşte böylece sizin dengeli bir ümmet olmanızı istedik ki, insanlığa örnek ve model olasınız ve Rasul de size örnek ve model olsun…"[1547]

"*Vesat"*, nicelik olarak "orta", nitelik olarak "denge ve adalet" anlamına gelir. İfrat ve tefritin zıddıdır. Vasat ümmetten kasıt nitelik anlamında bir "orta"lıktır.[1548] Yani her türlü aşırılık karşısında adil bir denge gözeten, insan tabiatını ve imkânlarını değerlendirmede gerçekçi ve makul davranan bir toplum. "Dengeli bir ümmet" ifadesi, insanın varoluş problemine dair İslami yaklaşımı ifade etmektedir. İslam, ruh-beden arasında fıtri bir çatışma olduğu görüşünü reddederek, insan hayatının bu ikili cephesindeki tabi ve ilahi bütünlüğü açık olarak ortaya koyar. Dengeli toplum ve

---

[1541] Fatır 35:32.
[1542] Zemahşeri, *Keşşaf,* C.5, s.156; Razi, *Mefatih,* C.26, s.24; Yazır, *Hak Dini*, C.6, s.158; İbn Aşur, *et-Tahrir*, C.22, s.311
[1543] Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C.20, s.469. Ayrıca bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, C.6, s.546.
[1544] Bkz. Âl-i İmran 3:179; En'am 6:84-87.
[1545] Bkz. Hac 22:78.
[1546] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.6, s.158-159.
[1547] Bakara 2:143.
[1548] İslamoğlu, *Meal*, s.54, 5. not.

dengeli davranış, temelini, "Tevhid"e ve varoluş gayesinin tekliğine olan inançta bulur.[1549] İşte bu temel ilkelerle Allah bu ümmete "vasat ümmet" olmanın yolunu göstermiştir. Fakat bunu gerçekleştirmek, ümmetinin sorumluluğu dâhilindedir.[1550]

İslam'dan önce genel olarak insanlarda iki eğilim vardı. Birinciler; manevi değerlerden tamamen uzaklaşarak dünyevileşen ve materyalist bir düşünceye sahip olan Yahudiler ve müşrik Araplardır. İkinciler ise; dünyevi ve bedeni tüm lezzetleri terk ederek ruhani bir hayat yaşayan Hıristiyanlar, Mecusiler ve çeşitli Hint tarikatlarına mensup olan kimselerdir. İslam ise tüm bu aşırılıkları reddetmiş ve din-dünya, ruh-beden, madde-mana arasında tam bir denge tesis etmiştir. Yani din insana tüm haklarını tastamam vermiş ve bu anlayış üzerine bir toplum inşa etmiştir.[1551] Dolayısıyla Kur'an Müslümanlara, tüm zamanlarda insanlara örnek ve lider olma, tarihin nesnesi değil, öznesi olma sorumluluğunu yüklemektedir. Bu sorumluluk üstün çaba ve gayret gerektirmektedir.

"Allah uğrunda üstün çaba sarf ederek gereği gibi mücadele edin. O (mesajını hayata taşımak için) sizi seçti; ve O din konusunda sizi zora koşmadı. (Sizden tek istediği) atanız İbrahim'in inanç sistemine (tabi olmak). O sizleri bundan önce de bu vahyin (gelişinden) sonra da Müslüman olarak isimlendirdi ki, elçi sizin için iyi bir model ve tanık olsun, siz de insanlık için iyi bir model ve tanıklar olasınız…"[1552]

Kur'an birçok ayette, doğuştan üstünlük inancını reddettiği gibi Muhammed ümmeti için de böyle üstünlük iddiasının gerçeği yansıtmadığını, şayet sorumluluklarının gereğini yerine getirmezlerse emanetin ellerinden alınacağını değişik ifadelerle ortaya koyuyor:

"Siz ey iman edenler! İçinizden her kim dininden dönerse, iyi bilsin ki Allah zaman içerisinde onun yerine başka bir topluluk getirir; O onları sever, onlar da O'nu; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu davranırlar; Allah yolunda tüm çabalarını sergiler, kınayacak olanın da kınamasından korkmazlar: İşte bütün bu

[1549] Esed, *Kur'an Mesajı*, C.1, s.40, 118. not.
[1550] Yazır, *Hak Dini*, C.1, s.419.
[1551] Reşit Rıza, *Menar*, C.2, s.4-5.
[1552] Hac 22:78.

özellikler Allah'ın isteyene bahşetmeyi dilediği lutfudur. Allah engin (lütuf) sahibidir, her şeyi ayrıntısıyla bilendir."[1553]

Tüm doğuştan "seçilmişlik" inançlarını reddeden Kur'an bu konuda şu temel ilkeleri ortaya koyar. İman edip ıslah edici amellerde bulunanlar yeryüzüne hâkim kılınmışlardır ve bu yasa kıyamete kadar geçerlidir.[1554] Allah kendi dinine yardım edenlere yardım eder ve onları korur.[1555] Allah müminlere olan yardım ve savunmasını ancak onların yardım ve çalışmalarına bağlamıştır.[1556]

Allah'ın tarih ve toplumlara dair yasası, sünneti evrensel ve değişmezdir. Şu bir gerçektir ki İlahi İrade yarattığı âlemdeki hikmet ve sünnetini iptal etmez.[1557]

[1553] Maide 5:54. Benzer ayetler için bkz. Nisa 4:133; Maide 5:54; İbrahim 14:19; Fatır 35:17; Muhammed 47:38.
[1554] Nur 24:55; Enbiya 21:105-106
[1555] Ali İmran 3:68; Enfal 8:19; Nahl 16:128; rum 30:47; Saffat 37:171-173; Mümin 40: 51; Muhammed 47:10-11
[1556] Hac 22:40; Muhammed 47:7
[1557] Reşit Rıza, *Menar*, C.2, s.381.

SONUÇ

Müslüman bilincindeki insana, tarihe, topluma ve evrene dair eski ve yeni zihniyet sorunlarının temelinde hâkim tarih algıları yatmaktadır. Geleneksel algı içerisinde insan, toplum ve varoluşa dair geliştirilen kavramlar, ilerlemeye, gelişmeye, genişlemeye müsait dinamik, aktif, etken ve muhtemel tüm olumlu gelişme potansiyellerini içinde barındıran kavramlar değil, kapalı, korumacı, donuk, pasif, edilgen, dinamizmden uzak, tam olarak gerçekleşmiş ve dolayısıyla hiçbir potansiyel barındırmayan bir karakter gösterirler.

Kur'an tüm insanlığa hitaben indirilmiş İlahi bir mesajdır. Bu mesaj hayatın bütün alanlarına dair sahih bir algı oluşturabilmek için temel ilke ve prensipleri ihtiva eder. Dolayısıyla tarih algımızı şekillendirecek en önemli kaynak Kur'an olmak durumundadır. Ancak Kur'an'ın dinamik tarih ve evren görüşüyle gelenekten tevarüs ettiğimiz uyuşukluktan kurtulabiliriz.

Bir bütün olarak ilahi vahyin üzerinde döndüğü ana mihver "tevhid"dir. İlk insan Âdem'den itibaren bütün peygamberler tevhidi ikame etmek için mücadele etmişlerdir. Tevhid fikri esas alınarak, insan kişiliğinin oluşturulması ve toplumsal düzenin değiştirilmesi amaçlanmıştır. İlahi vahyin bir mahsulü olan Kur'an, insanın ruhi, ahlaki, rasyonel ve maddi yönlerini ele alıp, ferdi gelişmenin yollarını ona göstererek nasıl sağlam bir kişilik oluşturmaya çalışıyorsa, aynı şekilde, toplumu da sosyal, siyasi, ekonomik vb. birçok yönden ele alarak, temsil ettiği değerler üzerine kurulmuş bir sosyal yapıyı oluşturmayı nihai amaç olarak benimsemiştir.

Tarih ve topluma dair tüm ideolojiler ve yaklaşımlar kendi öğretilerini doğrulayıcı bir referans olarak tarihe başvurmuşlardır. Bu anlamda ideolojilere en çok kaynaklık eden alan tarihtir. Hegel, Marks, Comte vb. birçok düşünür kendi sübjektif ideolojilerini tarihin bir öngörüsü olarak ortaya koymuşlar ve evrensellik iddiasında bulunmuşlardır. Kur'an da tarihi akıl (duyular ve sezgi de buna dâhil) ve vahiyden sonra insan için üçüncü bilgi kaynağı kabul eder. Allah tüm isim ve sıfatlarıyla tarihte tecelli eder. Bu bakımdan tarih teolojinin en geniş ufkudur. Öyleyse Allah'ı ve davranış tarzını (sünnetullah) tarihsel sürece bakarak öğrenme imkânına sahibiz. Bu bakımdan tarihi "*âyât-ı hâdisât*" olarak okumak mümkündür. Diğer taraftan Kur'an'da büyük bir yer tutan kıssalar, toplumların yükselme ve çöküş sebeplerini açıklarken, tarihsel sürecin işleyişi hakkında, zaman var oldukça, değişmeyecek kesin bilgiler

vermektedir. Bu bakımdan tarih insan için hem Allah ve hem de kendi cinsi hakkında temel bilgi kaynaklarından birisidir.

Kur'an, tarihi Allah'tan kopuk bir süreç olarak görmez. Zira tarih, Kur'an'da Allah'a izafe edilerek "*Allah'ın Günleri*" (Eyyamullah) kavramsallaştırması içerisinde değerlendirilir. Tarihin bir ucunda Allah diğer ucunda ise insan vardır. İnsanın yorumladığı tarih alanı, kendi cinsinin tarihsel eylemlerinden oluşması bakımından antropolojik, ama aynı zamanda bir bütün olarak Allah'ın mahlûku yani ilke ve yasaları (fıtratı) Allah tarafından belirlenmiş ve her an O'nun müdahalesine maruz kalıyor olması cihetinden teolojik bir yapıya sahiptir. Buna göre tarih, İlahi ve beşeri yönleri olan bütünsel bir süreçtir.

Teolojik bir sorun olarak tarih konusunun ele alınacağı düzlem, Tanrı-İnsan ilişkisi düzlemidir. Kur'an tarihin oluşumunda insana merkezi bir yer verir. Kur'an'da yer alan ve insanın yeryüzünün halifesi olarak yaratılması, "emanet"i yüklenmesi, selim bir fıtrata sahip kılınması, eşyanın isimlerinin öğretilmesi vb. konular, insanın söz konusu merkezi rolünü anlamak bakımından önemlidir. Tüm bu yaratılış özellikleriyle insan, kendi tarihinin öznesidir. Bu bakımdan tabiat alanından farklı olarak Allah ile insan arasındaki ilişki tek boyutlu bir ilişki değildir. Tarihsel süreç içerisinde Allah ile insan arasındaki ilişki, bir yönüyle yaratan-yaratılan ilişkisi, diğer taraftan ahlaki bir ilişki olarak ortaya çıkar.

Kur'an'da toplumların doğuş, gelişme ve helak süreçleri anlatılırken, tüm bu durumlarda birinci etkenin, inanç ve değerler olduğu görülüyor. Kur'an ırk, renk, dil ve sınıf gibi değerlerin yapıcı rolünü kabul etmekte, fakat inanç birliğinin olmadığı yerde tabii kan bağının bile birleştirici fonksiyonunu kaybedeceğini vurgulamakta ve temelinde iman olmayan her türlü dünyevi, ırki ve kan bağına dayanan zahiri birleştirici sebeplerin gerçekte birleştirici olmadığı, aksine azap ve helak sebebi olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın tüm toplumsal değişim ve dönüşümlerde değerlere merkezi bir konum vermesi, onun tarihe bakışının kategorik yönü hakkında ipuçları vermektedir. Bu itibarla Kur'an Allah katında tek gerçek din olan İslam'ı, hem "temel toplumsallık ilkesi" hem de toplumları tarihin hâkimi yapan "kurucu unsur" olarak ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, Kur'an'da tarihin motorunun "*dini asabiye*" olduğu beyan edilmektedir.

Kur'an'a göre tarih ilk insan Âdem ile başlayıp kıyamet denen ve insan bilgisine kapalı bir sonda bitecek, fakat tarihsel eylemlerin hesap alanı olarak ahirette başka bir boyutta devam edecek olan anlamlı ve gayeli bir süreçtir. Çünkü Allah her işinde hikmet sahibidir; amaçsız ve abes iş yapmaktan münezzehtir. Tarihin bu karakteri, ona yasalı bir yapı kazandırmıştır. Bu yasalar tüm zamanlar ve mekânlar için geçerli objektif yasalardır. Kur'an "sünnetullah" genel kavramsallaştırmasıyla tarihin yasalı yapısına işaret eder.

Tarihte yasa fikriyle beraber her şeyin insanın hizmetine sunulduğu ilahi beyanı, tarihe ahlaki/iradi bir nitelik kazandırmıştır. Buna göre Kur'an, tarihi geçmişi, bugünü ve geleceğiyle bir bütün halinde insanın faaliyet alanı olarak değerlendirir. Kur'an'da toplumların yükseliş ve çöküş sebeplerinin ahlaki ve dini bir karakter arz etmesi tarihin işleyişindeki insani boyutu gösterir. Tarihsel süreç, son tahlilde, insanın ahlaki ve dini ideallere olan inanç ve bağlılığından etkilenir. İşte Kur'an'ın tarihi böyle bir ahlaki zeminde yorumlaması O'nun tarih anlayışının en özgün yönlerinden birini oluşturur.

Kur'an tarihi bir tekâmül süreci olarak ortaya koyar ve Peygamberlerin bu sürecin işaret taşları olduğunu bildirir. Kur'an'da sonra gelen şeriatın öncekini neshetmesi, her topluma uygun farklı uygulama ve yöntemlerin verilmesi, Peygamberlik müessesesinin son bulması gibi konular tarihin tekâmül tarihi olarak okunmasına imkân veren hususlardır. Tekâmülün daha iyi olan yönünde olması ise akli bir zorunluluktur.

İnsanın yaratılışından söz eden ayetler iyimser bir tarih algısı için önemli bir temel oluşturmaktadır. "Fıtratullah", "Sıbğatullah", "Ahsen-i Takvim" "halife" kavramları ve insanın cennetten yeryüzüne indirildiği sembolik ifadesi, iyimserliğin imkân ve potansiyeli olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte tüm varlığın iyiyi yaratmanın aracıları kılınması veya iyiyi yaratmaya aracılık eden varlık emanetleri olarak insanın hizmetine sunulması iyimser bir gelecek fikrinin ilahi beyanı olarak okunabilir.

Kur'an birçok değişik ifade ve bağlam içerisinde tarihin diyalektik bir tarzda ilerlediğini ifade ediyor. Adem-İblis, Habil-Kabil çatışması, özellikle kıssalar bağlamında çok sık şahit olduğumuz hak-batıl, tevhit-şirk diyalektiği, tarihsel sürecin bu İlahi karakterini ortaya koymaktadır. Bunun yanında yeryüzünün halifesi olarak

yaratılan insanın bir taraftan aklın, bilginin, ümidin, mücadelenin, aşkın, özlemin, fedakârlığın vb. en yüksek seviyesine, diğer taraftan da hırsın, intikamın, kin ve düşmanlığın akıl almaz boyutlarına sahip olan değişmez bir fıtratla yaratılması, tarihte gördüğümüz diyalektiğin temelidir.

Kur'an tarihi, belli bir başlangıçtan belli bir sona doğru akan bütünsel bir süreç olarak görür. "İslam" terimini bu sürecin ve bu sürece eşlik eden mücadelenin temel belirleyeni olarak tespit etmektedir. Bu bütüncül bir tarih yorumudur ve herhangi bir etnik temele dayalı olarak tarihi parçalamayı reddeder. Kur'an insanların köken birliğine sık sık göndermede bulunarak doğuştan seçilmişlik düşüncesini reddeder ve etno-milliyetçi tarihe karşı evrensel, millete dayalı bir tarih algısı ortaya koyar.

Etno-milliyetçi tarih fikrini reddeden Kur'an, tarihin "seçmeci" bir yapıda ilerlediğini ifade ediyor. "Seçmecilik" iki şekilde gerçekleşmektedir. Kur'an bir açıdan tarihin ahlaki açıdan iyilerle kötüleri birbirinden ayıracak tarzda işlediğini belirtirken diğer taraftan, ilahi vahyin taşıyıcıları olarak Allah'ın istediği kişi ve toplumları seçtiğini belirtir. Bu bağlamda tüm sahte doğuştan üstünlük ve seçilmişlik iddiaları reddedilir. Allah'ın insan ve toplumla ilişki biçimini ifade eden "sünnetullah"ı evrensel, objektif, sürekli ve değişmezdir; Allah hiç kimsenin hatırına yasasına muhalefet etmez. Söz konusu olan son peygamberin ümmeti de olsa…

ÖZET

Rıza KORKMAZGÖZ, **"Kur'an'da Tarih Algısı"**

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi

Danışman: Şaban Ali DÜZGÜN, Prof. Dr.

Tarih akıl (duyular ve sezgi de buna dâhil) ve vahiyden sonra insan için üçüncü bilgi kaynağıdır. Allah tüm isim ve sıfatlarıyla tarihte tecelli eder. Bu bakımdan tarih teolojinin en geniş ufkudur. Öyleyse Allah'ı ve davranış tarzını (sünnetullah) tarihsel sürece bakarak öğrenme imkânına sahibiz. Diğer taraftan Kur'an'da büyük bir yer tutan kıssalar, toplumların yükselme ve çöküş sebeplerini açıklarken, tarihsel sürecin işleyişi hakkında, zaman var oldukça, değişmeyecek kesin bilgiler vermektedir. Bu bakımdan tarih insan için hem Allah ve hem de kendi cinsi hakkında temel bilgi kaynaklarından birisidir.

Tarihi "Allah'ın günleri" (eyyamullah) olarak tanımlayan Kur'an, tarihsel süreci, özellikle, "Allah'ın yaratış şekli (fıtratullah), Allah'ın fıtrat boyası (sıbğatullah) ve "İlahi yasalar" (sünnetullah) kavramları çerçevesinde ele almaktadır. Bu kavramlarda da görüleceği üzere Kur'an, tarihi, asla Allah'tan kopuk bir süreç olarak görmez. Tarihin bir ucunda insan, diğer ucunda ise Allah vardır. İnsanın yorumladığı tarih alanı, kendi cinsinin tarihsel eylemlerinden oluşması bakımından antropolojik, ama aynı zamanda bir bütün olarak Allah'ın mahlûku yani ilke ve yasaları (fıtratı) Allah tarafından belirlenmiş ve her an O'nun müdahalesine maruz kalıyor olması cihetinden teolojik bir yapıya sahiptir. Buna göre tarih, İlahi ve beşeri yönleri olan bütünsel bir süreçtir.

Kur'an tarihin oluşumunda insana merkezi bir yer verir. Kur'an'da yer alan ve insanın yeryüzünün halifesi olarak yaratılması, "emanet"i yüklenmesi, selim bir fıtrata sahip kılınması, eşyanın isimlerinin öğretilmesi vb. konular, insanın söz konusu merkezi rolünü anlamak bakımından önemlidir. Tüm bu yaratılış özellikleriyle insan, kendi tarihinin öznesidir.

Kur'an'a göre tarih ilk insan Âdem ile başlayıp kıyamet denen ve insan bilgisine kapalı bir sonda bitecek, fakat tarihsel eylemlerin hesap alanı olarak ahirette başka bir boyutta devam edecek olan anlamlı ve gayeli bir süreçtir. Bununla birlikte Kur'an'da tarihsel sürecin yasalı, objektif, ahlaki, tekâmül eden, dolayısıyla iyimser, tüm insanlığı içine aldığı için evrensel, diyalektik, iyinin kötüye karşı son tahlilde galip geldiği ve Allah'ın dilediği kişi ve toplumları İlahi mesajı taşıması için seçmesi anlamında seçmeci bir karakter taşıdığı görülmektedir.

SUMMARY

Rıza KORKMAZGÖZ, **"Perception of History in the Quran"**
Institute of Social Science of Ankara University, PhD thesis,
Superviser: Şaban Ali DÜZGÜN, Prof. Dr.

History is the third source of knowledge after revelation and wisdom (including feelings and intuition) and Allah manifests with His Names and Attributes in History. In this regard History is the widest future of theology. Then, by examining the historical period we have the chance to learn Allah and His treatment (Sunnetullah). On the other hand when explaining the rise and decline of the communities, the parables holding a great part in Qur'an give specific information about the functioning of the historical process that will not change in time. In this regard, History is a source of fundamental knowledge about mankind and Allah.

The Quran defines the History within the framework of concepts like "Allah's days" (eyyamullah) , the historical process, in particular, "Allah's way of creation (fıtratullah), Allah's behavioral paint (sıbgatullah) and "divine law" (Sunnetullah).

As it can be understood from these concepts, the Quran never defines the History as a process detached from Allah. At one end of the History there are humankind while at the other end is Allah. The historical period interpreted by men, in terms of the formation of his own historical actions is anthropological yet as a whole it is Allah's Creature, ie; Allah's principles and laws (fıtrat) are set by Allah and exposed to His continual intervention so this respect it has a theological nature. For these reasons History is a holistic process having divine and human aspects.

Quran gives a central place to men in the formation of human History. As explained in the Quran, the creation of man as the caliph of the earth, to take upon himself the "trust", having been enabled with a benign nature, having been taught the names of objects and such is important for men to understand his central role. Having all these creational capabilities the men is the subject of his own History.

According to the Qur'an, the History is a significant and purposeful process beginning with the first man Adam and will end on so-called the Judgment day which is concealed from the human knowledge, but will continue in another dimension according the historical account of actions in the Hereafter. However, it is seen in the Qur'an that the historical process is fair, objective, moral, evolving, so optimistic and universal accommodating humanity, dialectical and in the final analysis good overcomes evil and Allah is selective in willing the individuals and societies He chooses to carry the Divine message.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed, *Risaletü't-Tevhid*, Kahire, 1969.

Abdulcebbar, **el-Kadi Ebu'l-Hasan b. Ahmet** *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk. Abdu'l-Kerim Osman, Kahire, 1996.

----------, *Fazlu'l-İ'tizal ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, thk. Fuat Seyyid, ed-Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus. 1974.

Abdulhamit, İrfan, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M.Saim Yeprem, Marifet yay., İstanbul, 1983.

Abdülbaki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, Daru'l-Hadis, Kahire, 1988.

Açıkgenç, Alparslan, *"Fazlur Rahman'ın Hayatı, Görüşleri ve Eserleri*" (Fazlur Rahman, İslam ve Çağdaşlık, Ankara Okulu yay. Ankara, 2002, içerisinde)

Ahmet Emin, *Fecru'l-İslam*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, ty.

Aişe Abdurrahman Bintü'ş-Şatıı, *Mekal fi'l-İnsan, Dirasetün Kur'aniyyetün*, Daru'l-Mearif, Kahire, 1969.

Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası* yy., ty.

Ali Kureyşi, *Malik bin Nebi'ye Göre Toplumsal Değişim*, çev. Mustafa Altunkaya, Ekin yay., İstanbul 2002**.**

Ali Şeriati, *İslam-Bilim*, çev. Faruk Alptekin, Nehir yay., İstanbul, 1992

Arslan, Ahmet, *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Vadi yay., Ankara, 1997

Atay, Hüseyin, *İslam'ın İnanç Esasları*, AÜİFY., Ankara, 1992.

Aydın, Ali Arslan, *İslam İnançları ve Felsefesi*, Çağrı yay., İstanbul, 1980.

Aydın, Hüseyin, *İlim, Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik*, DİB. Yay., Ankara, 2002.

Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fak. Yay., İzmir, 1999.

Aydın, Mustafa, *İslam'ın Tarih Sosyolojisi*, İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenişi, Pınar yay., İstanbul, 2001.

Aysevener, Kubilay-Barutca, E.Müge, *Tarih Felsefesi*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003.

Bayraktar, Mehmet, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, İstanbul, 1987

Beğavi, Ebu Muhammed Hüseyn b. Mesud, *Mealimu't-Tenzil fi Tefsiri'l-Kur'an*, thk. Abdurrezzak Mehdi, Beyrut, 1420.

Berger, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İnsan yay., İstanbul, 1993.

Beydavi, Kadı Nasıruddin Ebu Said, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, thk. Abdülkadir İrfan el-Aşşa Hassune, Daru'l-Fikr, Beyrut 1996.

Bıçak, Ayhan, *Tarih Düşüncesi III, Tarih Felsefesinin Oluşumu*, Dergah yay., İstanbul, 2004.

----------, *Tarih Düşüncesi IV, Tarih Metafizikleri*, Dergah yay., İstanbul, 2005.

Bilal Tan, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, Pınar yay., İstanbul, 2000.

Bilgiseven, Amiram Kurktan, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1985.

Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara, 1996.

Buhari, Muhammed b. İsmail Abdullah, *Camiu's-Sahih*, Beyrut, 1987.

Buti, Said Ramazan *Yaratıcının Varlığı Yaratılanın Görevi İslam Akaidi*, Medve yay., İstanbul, 1986.

Cabiri, Muhammed Abid, *Arap-İslam Kültürünün akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitabevi, İstanbul, 2001.

Carr, E.H., *Tarih Nedir*?, çev.Misket Gizem Gürtürk, İletişim yay., İstanbul, 2005.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, TDVY., Ankara, ty.

Cevdet Said, *Âdem'in Oğlu Habil Gibi Ol, Yeni Bir Kimliğin İnşası*, çev. Abdi Keskinsoy, Pınar yay., İstanbul, 2002.

----------, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, çev. İlhan Kutluer, İnsan yay., İstanbul 1998

Cevheri, İsmail bi Hammad, es-Sıhah Tacu'l-Lüğa ve Sıhahu'l-Arabiyye, thk. Ahmet Abdulğafur Atar, Beyrut, 1979.

Collingwood, Robin George, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Doğu Batı yay., Ankara, 2007.

Cüveyni, İmamu'l-Haremeyn Ebu'l-Me'ali Abdülmelik, *eş-Şamil fi Usuli'd-Din*, Beyrut, 1999.

Çağatay, Neşet-Çubukçu, İbrahim Agah, *İslam Mezhepleri Tarihi*, AÜİF yay., 1976.

Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdü'l-Cebbar*, Rağbet yay., İstanbul, 2002.

Çimen, Abdullah, *Niçin Helak Oldular, Kur'an-ı Kerim'de Helak Kavramı*, Işık Akademi yay, İstanbul, 2008

Dihlevi, Şah Veliyullah, *İslam Düşünce Rehberi: Huccetullahi'l-Baliğa*, çev. Mehmet Erdoğan, İz yay., 1994.

Doğan, İsmail, *Sosyoloji Kavramlar ve sorunlar*, sistem yay., İstanbul, 1998.

Duralı, Ş.Teoman, *Çağdaş Küresel Medeniyet, anlamı/Gelişimi/Konumu,* dergah yay., İstanbul, 2003

Düzgün, Şaban Ali, *Din, Birey ve Toplum*, Akçağ yay., Ankara 1997, 83-84.

----------, *Allah, Tabiat ve Tarih, Teolojide Yöntem Sorunu ve Teolojinin Meta-Paradigmatik Temelleri,* Lotus yay., Ankara 2005.

----------, *Sosyal Teoloji: İnsanın Yeryüzü Serüveni*, Lotus yay., Genişletilmiş ikinci baskı, Ankara, 2010.

Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, Mustafa Öz, İmam-ı Â'zamın Beş Eseri, MÜİFV. Yay., İstanbul, 2002.

Ejder Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, İnsan yay., İstanbul 2002.

Elıade, Mırcea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktay, Kabalcı yay., İstanbul, 2003.

----------, *Kutsal ve Dindışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece yay., Ankara, 1991.

Emrullah Yüksel, *Sistematik Kelam*, İz yay., İstanbul, 2005

en-Neşşar, Ali Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, İnsan yay., İstanbul, 1999.

Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet, Doğuşu-Gelişimi-Çöküşü*, Pınar yay., İstanbul, 1996**.**

Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, İşaret yay., İstanbul, 1999.

Evkuran, Mehmet, *Sünni Paradigmayı Anlamak-Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması,* Ankara, 2005.

Faruk ed-Desûki, *el-Kaza ve'l-Kader*, Daru's-Sa'ade, İskanderiye, ty.

Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu yay., Ankara, 2000.

Garaudy, Roger, *İslam ve İnsanlığın Geleceği***,** Pınar yay., İstanbul, 2007.

Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed *el-Mustasfa*: *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi,* çev. Yunus Apaydın, Rey yay., Kayseri, 1994.

----------, *İhya-u Ulumi'd-Din*, terc. Ahmet serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, ty.

----------, *İtikad'da Orta Yol (el-İktisad fi'l-İ'tikad),* çev. Kemal Işık, Ankara, 1971

Gazali, Muhammed, *Keyfe Nete'amelü mea'l-Kur'an*, Mısır, 2005.

Gılgamış Destanı, çev. **Muzaffer Ramazanoğlu**, yy., ty.

Gilson, Etienne, *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu*, çev. Şamil Öçal, Açılım Kitap, İstanbul, 2003.

Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.

Gölcük, Şerafettin, Kelam *Açısından İnsan ve Fiilleri Bakillani'de İnsanın Fiilleri Anlayışı,* İstanbul, 1979.

Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, Ehl-i Sünnetin Allah Tasavvuruna Ahlaki Açıdan Eleştirel Bir Yaklaşım,* Ankara Okulu yay., Ankara 2002.

Günaltay, M. Şemsettin, *Zulmetten Nura,* Tevsi Matbaası, İstanbul 1331.

Gündüz, Şinasi, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı,* Ankara Okulu yay., Ankara 2001

----------, *Hıristiyanlık,* İsam yay., İstanbul 2006.

Hârizmi, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefatihu'l-Ulum*, Mısır, ty.

Hegel, G.W. F. *Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer, Ara yay., İtanbul, 1991.

----------, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, Sosyal yay., İstanbul, 1991.

----------, *Dünya Tarihi Felsefesi*, çev. Doğan Özlem, (Doğan Özlem, Tarih Felsefesi içinde) İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001.

Iggers, Georg G., *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000

Isfehani, Ebul-Kasım el-Huseyn b. Muhammed Ragıp el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an, thk. Muhammed Seyyid Kiylani, Mısır, 1961.

----------, *İslam'ın Ahlaki İlkeleri (Ez-Zeria İla Mekarimi'ş-Şeria),* terc. Abdi Keskinsoy, Beşikçi yay., s.İstanbul, 2003.

Işık, Kemal, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, AÜİF. Yay., Ankara, 1967.

Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev.Selahattin Ayaz, Pınar yay., İstanbul 2010.

----------, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleymen Ateş, Yeni Ufuklar Neşr. İstanbul, ty.,

İbn Al Kalbi, *Putlar Kitabı (Kitap al-Asnam*), çev. Beyza Bilgin, Pınar yay., İstanbul 2003.

İbn Aşur, Muhammed Tahir, Tefsiru't-Tahrir ve't-Tenvir, Tunus, 1984.

İbn Faris, Ebu'l-Hüsayn Ahmed**,** *Mucmelü'l-Lüğa*, thk. Züheyr Abdü'l-Muhsin Sultan, Beyrut, 1986

İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul 1990.

İbnu'l-Hümam, el-Kemal, *Kitabu'l-Müsâyera*, Çağrı yay., İstanbul, 1979

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, thk. Sami b. Muhammed Selame, Riyad, 1999.

İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemalettin Muhammed İbn Mükerrem, Lisanu'l-Arab, thk. Abdullah Ali Kebir ve diğerleri, Kahire, ty.

İbnu'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, ty. Daru'l-Ma'rife

İbn Teymiyye, Takiyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdül Halim, *er-Resailu'l-Kübra*, Kahire, 1966.

İkbal, Muhammed, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri, Kırkambar yay., İstanbul, 1999.

İslamoğlu,Mustafa, *Âlemlerin Rabbi Allah –Bilmek,tanımak, Anlamak*, Denge yay., İstanbul, 2006.

----------, *Hayat Kitabı Kur'an*, Gerekçeli Meal-Tefsir, Düşün yay., İstanbul, 2008.

----------, *"Kur'an ve Ramazan (2)",* Yeni Şafak Gazetesi, 1 Eylül 2009.

İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, İstanbul 1339,1341.

Kahraman, Ahmet, *Mukayeseli Dinler Tarihi*, İstanbul, 1984

Karaman, Hayrettin, Çağrıcı, Mustafa ve diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Diyanet İşleri Başkanlığı yay.*,Ankara 2006.

Kazanc,**Fethi Kerim,** *Fıkh-ı Ekber Şerhleri ve İlyas b. İbrahim es-Sinobi'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE., İzmir, 1991.

Kılavuz, A. Saim, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.

Kılıç, Sadık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş yay., Konya, 1984.

----------, *Yabancılaşma*, Rahmet yay., İstanbul, ty.

Korkmazgöz, Rıza, *Kelam'da İlahi İrade ve İlim İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005

Kozak, İ. Erol, *İbn Haldun'a Göre İnsan, Toplum, İktisat*, İstanbul, 1984

Kurt, Hasan, *"Taberi'nin Tarih Anlayışı*", İslami İlimler Dergisi, Yıl, 3, S.2, Güz 2008.

Kutsal Kitap, *Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil),* Yeni Yaşam yay., İstanbul, 2009.

Löwith, Karl, *Meaning in History*, The University of Chicago Press, Illinois, U.S.A., Chicago, 1962

----------, *Hegel Felsefesi*, çev. Doğan Özlem, (Doğan Özlem, Tarih Felsefesi içerisinde) İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001.

Malik b. Nebi, *Müşkilatü'l-Hadara, Şurutu'n-Nahda*, Arapçaya trc. Ömer Kamil Misqavi, Abdüssabur Şahin, Daru'l-Fikr, Kahire 1987

Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Mumammed, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf, Beyrut 1970.

----------, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İSAM yay., Ankara, 2003.

----------, *Te'vilâtu'l-Kur'an,* thk. Ahmet Vanlıoğlu, Mizan yay., İstanbul, 2005

Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, İstanbul 1988

Menshing, Gustave, *Dini Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın, Konya, 1994.

Meriç, Cemil, *Mağaradakiler*, Ötüken Neşr., İstanbul, 1978**.**

Michel, Thomas, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul 1992

Muhammed Bakır es-Sadr, *Kur'an Okulu*, terc. Mehmet Yolcu, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.

Muhammed Kutup, *İslami Açıdan Tarihe Bakışımız*, çev. Talip Özdeş, Risale yay., İstanbul, 2007

Muhammed Münevver, İkbal ve Kur'anî Hikmet, çev. M. Ali Özkan, İnsan yay., İstanbul, 1995.

Mutahhari, Murtaza, *İslami Dünya Görüşü 2 Vahy ve Nübüvvet*, çev. Ünal Çetinkaya, Endişe yay., Ankara, 1990.

----------, *Fıtrat*, çev. Cafer Kırım, Akademi yay., İstanbul, 1992.

----------, *Hatemiyyet (Peygamberliğin sona Erişi),* çev. Şamil Öcal, Fecr yay. Ankara, 1997

Mürsel, Safa, *Bediüzzaman Said Nursi ve Devlet Felsefesi*, Yeni Asya Yay., İst. 1995

Nesefi, Ebu'l-Berekat Ahmet b. Mahmud, *İslam İnancının Ana Umdeleri (el-Umde Tercümesi)*, çev. Temel Yeşilyurt, Kubbealtı Yayıncılık, Malatya, 2000.

Nesefi, Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed, *Tabsıratu'l-Edille fi Usuli'd-Din,* thk ve yayına hazırlayan Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, DİB. Yay., Ankara, 2003. (I-II)

Okumuş, Ejder, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, İnsan yay., İstanbul, 2002

Öge, Sinan, *Allah'tan Aleme İlahi Fiiller*, araşırma yay., Ankara, 2009.

Özek, Ali ve diğerleri, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*, Hadimu'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn Kral Fahd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu, Medine, 1412.

Özlem, Doğan, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.

----------, *Tarih Felsefesi,* İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001.

Paçacı, Mehmet, Kutsal Kitaplarda Ölümötesi, Ankara Okulu yay., Ankara, 2001

----------, *Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz,* Ankara Okulu yay., Ankara 2002

Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet*

Razi, Fahruddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefatihu'l-Ğayb),* Beyrut, 1981.

----------, *Kelam'a Giriş (El-Muhassal*) çev, Hüseyin Atay, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2002.

Reşit Rıza, Muhammed, *el-Vahyu'l-Muhammedi*, Kahire, 1960.

Reşit Rıza, Muhammed-Muhammed Abduh, *Tefsiru'l-Kur'ani'l- Hakim, (Tefsiru'l-Menar*), Mısır, 1367.

Rif'at eş-Şeyh, *Tefsiru Mesari't-Tarih*, 2000

Sabuni, Nureddin, *Maturidiyye Akaidi (el-Bidaye fi Usuli'd-Din*), neşr ve çev. Bekir Topaloğlu, DİB. Yay., İstanbul, 1979.

Saruhan, Müfit Selim, *İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı ve İnsan*, İlahiyât, Ankara, 2005

Schwartz, Hillel, *"Millenarianism (Binyılcılık*), çev. Ali Coşkun, Mesihi Beklerken, Mesihçi ve Millenarist Hareketler, ed. Ali Coşkun, Rağbet yay. İstanbul 2003

Sıddıki, Abdülhamit, *Tarihin Yorumu*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Düşünce yay., İstanbul 1978

Sıddıki, Mazharuddin, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, çev. Süleyman Kalkan, Pınar yay., İstanbul, 1990.

Sorokin, Pitirim, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, çev. Mete Tunçay, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972

Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerim, *Nihayetü'l-İkdam fi İlmi'l-Kelam*, Neşr. Alfred Guillaume, Kahire, ty.

Şentürk, Recep, *Günümüz Batı Toplumlarında Din ve Din Sosyolojileri*, İstanbul, 2001

Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İnsan yay., İstanbul, 1995.

Şimşek, Said, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Ekin yay., İstanbul, 2004

Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu yay., Ankara 2001

Şülul, Kasım, *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, İnsan yay., İstanbul, 2008

Taberi, Muhammed b. Cerir Ebu Ca'fer, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, thk. Ahmet Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risale, 2000.

Tahanevi, Muhammed Ali, *Keşşafu Istılahatı'l-Fünun ve'l-Ulum*, Arapçaya trc. Abdullah Halidi, thk. Ali Dehruç, Lübnan, 1996.

Taşköprüzâde Ahmet Efendi, *Mevzû'âtu'l-Ulûm*, çev. Kemalettin Muhammed Efendi, İstanbul, 1313

Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Işık Akademi yay., İstanbul, 2011

Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1998

Widgery, Ablan G., Tarih Boyunca Büyük Öğretiler, çev. Gülçiçek Soytürk, Milliyet yay., 1971

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili,* (sadeleştirilmiş baskı), Akçağ yay., Ankara, 1995.

Yitik, Ali İhsan, "Budizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB. yay., Ankara, 2007

----------, "Caynizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB. yay., Ankara, 2007

Yüksel, Emrullah, *Sistematik Kelam*, İz yay., İstanbul, 2005

Zebidi, Zeynu'd-Din Ahmet b. Ahmet, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecridi Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şarih Kamil Miras, DİB. Yay., Ankara, 1986.

Zekiyyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l-Fıkh),* trc. İbrahim Kafi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1996.

Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Carullah Muhammed İbn Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil, Beyrut,* Riyad, 1998.

Zeyveli, Hikmet, "Kur'an'ın Aktüel Değeri Üzerine", *1. Kur'an Sempozyumu,* 1-3 Nisan 1994, Bilgi Vakfı yay., Ankara, 1994.

MAKALELER:

Adam, Baki, "**Yuhanna'nın Vahyi ve Hıristiyan Tarihindeki Yansımaları**", *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)*, 2002, sayı: , s. 119-124

Akbaş, Muhsin, "**Holocaust Problemi ve Tanrı: Teolojik ve Felsefî Cevaplar**", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, cilt: XLIV, sayı: 1, s. 173-186

Akçay, Mustafa, **"Sünnetullah, Fıtratullah, Sıbgatullah" Kavramlarının Anlamlandırılışı Üzerine"**, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, sayı: 17, s. 125-158

Atasağun, Galip, "**Yahudilikte Dînî Sembol ve Kavramlar"**, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 11, s. 125-156

Atay, Hüseyin, **"Allah'ın Halifesi: İnsan**", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1970, cilt: XVIII, sayı: , s. 71-80

Ateş, Süleyman, "**Kader**", *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1999, cilt: II, sayı: 19,20,21, s. 42-53

Aydınlı, Osman, **"Mu'tezile'nin Tarih Algısı"**, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2008, cilt: III, sayı: 2, İslâm Tarihçiliği sayısı, s. 77-88

Baykara, Abdülbaki, **"Tevhit Kelimesinin Tarihi Safhaları"**, *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1930, cilt: IV, sayı: 14, s. 61-72

Bıçak, Ayhan, **"Tarihin Yapısı ve Kültür Bilimlerindeki Rolü**", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, cilt: XL, sayı: , s. 205-213

Blankinship, Halid, **"İslâm ve Dünya Tarihi: Yeni Bir Dönemlendirmeye Doğru**", çeviren: Kenan Çayır, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*, 1994, cilt: II, sayı: 3, s. 65-93

Chapra, M.Umer, **"İbn Haldûn'un Gelişme Teorisi Günümüz İslâm Dünyasının Düşük Performansını İzahta Yardımcı Olur mu?"**, çev.Tahsin Özcan, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2006, sayı: 16 [İbn Haldun Özel Sayısı II], s. 205-243

Coşkun, İbrahim, **"Mâtüridî Düşüncede Allah-İnsan İlişkisi**", *Hikmet Yurdu*, 2009, cilt: II, sayı: 4, İmam Mâtüridî ve Mâtüridîlik Özel Sayısı, s. 17 - 46

Düzgün, Ş. Ali**,** "**Dinde Evrenselin Yerele Karşı Mücadelesi**", *Kelam Araştırmaları Dergisi (KADER)*, C.8, S.1 (2010)

----------, "**Müzakere**", Kutlu Doğum 2002, Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam,

----------, **"Değişim Kavramı ve Toplumsal Değişimin Şartları"**, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, cilt: XXXVIII, sayı: , s. 309-332

----------, **"Dinde Evrenselin Yerele Karşı Mücadelesi"**, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2010, cilt: VIII, sayı: 1, s. 1-12

----------, "**Kur'an'ın Tevhid Felsefesi**", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2005, cilt: III, sayı: 1, s. 3-2

Emre, Akif, *"***Cevdet Paşanın Latin Vatandaşları",** *Yeni Şafak Gazetesi*, 1 Eylül 2009.

Erol Göka, **"Hermenötik Üzerine**", *Türkiye Günlüğü*, 22, Bahar 1993

Evkuran, Mehmet, "**Zaman, Bilinç ve Tarih Algısı Üzerine -Teolojik Açıdan Bir İnceleme-**", *Milel ve Nihal: inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*, 2007, cilt: IV, sayı: 3, s. 31-68

Faruqi, Nisar Ahmed **"İlk Dönem Müslüman Tarih Yazıcılığı Hakkında Bazı Metodolojik Görüşler"**, çeviren: Muhittin Kapanşahin, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2006/1, cilt: IV, sayı: 10, s. 183-**190**

Görgün, Tahsin, "**Kur'an ve Tarih**", Kur'an ve Tefsir Araştırmaları I, Ensar Neşr., İstanbul, 2000

Güler, Mehmet Nuri, "**Kur'an'ı Kerim'e Göre Halife Kavramı**", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1995, sayı: 1, ss. 159-185.

Gündüz, Şinasi, "**Kur'an Vahyi ve Diğerleri, Zincirin Son Halkası Olarak İlk Buluşma"**, *İslamiyât*, 7/1, 2004

Harman, Ömer Faruk, **"Sosyal değişme ve Dinler**", Kutlu Doğum, 2002, Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam, Ankara, 2007

Hick, John, **"Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Tanrı Kavramı**", çeviren: Aydın Topaloğlu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005/1, sayı: 28, s. 207-216

Houtın, Albert**,** "**Hıristiyanlığın Kısa Tarihi**", çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.25

İmaduddin Halil, "**Kur'an ve Tarihi Gerçeklik**", Abdulhamit Sıddıkî, *Tarihin Yorumu*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Düşünce yay., İstanbul 1978, içinde

Kaufmann, Francine-Eisenberk, Josy,"**Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik** II." Kısım: Talmud Yahudiliği", çev. Mehmet Aydın, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, Sayı: 4

----------, "**Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik**", çeviren: Mehmet Aydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, cilt: XXIX, sayı: , s. 267-283**.**

Kazanç, Kerim,Fethi, **"İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı"**, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi _ [www.dinbilimleri.com]*, 2007, cilt: VII, sayı: 4, s. 125-212

Keleş, Ahmet, **"İslam Geleneğinde Tarihin Öznesi Sorunu"**, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2008, cilt: III, sayı: 2, İslâm Tarihçiliği sayısı, s. 63-75

Kılıç, Sadık, "**Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar**", *I. Kur'an Sempozyumu, 1-3 Nisan 1994*, Bilgi Vakfı yay., Ankara 1994

Kozak, İ. Erol, **"İbn Haldun ve Tarihi Materyalizm**", *Yönelişler*, S.28, (Ocak 1984)

Küçük, Abdurrahman, **"Yahudilikdeki Arz-ı Mev'ûd Anlayışının Boyutları"**, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, cilt: XXXIII, sayı: , s. 101-1

Macit, Nadim, **"Çağdaş Müslüman Düşünüşünde "İlerleme" ve Kader"** , *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, 1997, cilt: I, sayı: 1, s. 1-

Mahfuz Söylemez, Mehmet, **"Tarih Üzerine Notlar"**, *Milel ve Nihal: inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*, 2007, cilt: IV, sayı: 3, s. 9-17

Mazrui, Ali A. **"Tarihin Sonu ve İslâm"**, çeviren: Kenan Çayır, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*, 1994, cilt: II, sayı: 1, s. 110-130

Okumuş, Ejder**,** "**Artuklularda Din-toplum İlişkileri**", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Güz-2008, C. 7, S. 26

Özcan, Hanifi **"Mâturîdî 'ye Göre "Hikmet" Terimi**", *İslâmî Araştırmalar*, 1988, cilt: II, sayı: 6, s. 42-46

Özdeş, Talip **"Sosyal Değişim Olgusundan Hareketle Kur'an'ın Tarihsel Olduğu Tezi Üzerine Bir Değerlendirme"**, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, cilt: VII, sayı: 1, s. 183-198

Öztürk, *Mustafa,* **"Adem, Cennet ve Düşüş**", *Milel ve Nihal: inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*, 2004, cilt: I, sayı: 2, s. 151-186.

----------, ***İblis'in Trajik Hikayesi*** *-Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, cilt: V, sayı: 1, ss. 39-65.

Polat, Kemal, "**Hıristiyan Kurtuluş Öğretisinde İsa Vasıtasıyla Kurtuluş**", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, 2006, cilt: X, sayı: 27, s. 183-202

Sinanoğlu, Mustafa, "**Kelam Geleneğinde Değişim**", *Kutlu Doğum 2002: Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam*, TDV. Yay., Ankara, 2007.

Soykan, Ömer Naci, "**İnsan Bilimlerinde Temellendirme Sorunu**", *Felsefe Dünyası*, S.18, Kış 1995.

Soysaldı, Mehmet, "**Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahiret İnancı**", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, sayı: 1, s. 43-66

Tekin, Mustafa, **"Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü**", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2003, Sayı:10

Uludağ, Süleyman, "**Ahsen-i Takvim**", *DİA*, C.2.

Ulutürk, Veli, "**Kur'an-ı Kerim'in Zulüm ve Zalim Dedikleri**", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, sayı: 10, s. 96-117

Uysal, Ömer Faruk**,** "**Beşeri Yaşama Devirleri: Muhtasar Dünya Tarihi**", *Köprü Dergisi*, Kış 2000, S. 69

Wolf-Gazo, Ernest, **"Batı'da ve İslâm'da Allah Anlayışına Felsefî Bir Yaklaşım"**, çeviren: İbrahim Özdemir, *İslâmî Araştırmalar*, 1989, cilt: III, sayı: 2, s. 5-15**.**

Yurdagür, Metin, "**İslâm Düşünce Tarihinde Hatm-i Nübüvvet Meselesi**", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1995-1997, sayı: 13-14-15, s. 303-312

Yüksel, Emrullah, "**İlâhî Fiillerde Hikmet"**, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, sayı: 8, s. 43-76

Zeki, Aral, Namık, "**Kur'ân ve Kader**", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1962, cilt: I, sayı: 6, s. 5-8